

“ श्रीगणेशाय नमः ।

गुरुमण्डल प्रन्थमालायाः नवमस्युष्पम् :

स्मृति-सन्दर्भः

श्रीमन्महर्षिप्रणीत—धर्मशास्त्रसंग्रहः

मन्यादिदशस्मृत्यात्मकः

प्रथमो भागः ।

श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयम्भैरवम् ;
सिद्धौषं जटुकत्रयस्यद्युरां वृत्तीक्रसं मण्डलम् ।
वीरान्द्वयं चतुष्कं पट्टिनवकं वीरावली पञ्चकम् ,
श्रीमन्मालिनिमन्त्रराजसहितं चन्देगरोर्मण्डलम् ॥

Gurumandal Series No. IX

THE
SMRITI SANDARBHĀ

COLLECTION OF THE TEN
DHARMASHASTRIC TEXTS
BY MAHARSHIES.

Volume I,

5, Clive Row,
CALCUTTA.

Vikram Era
2009.

First Edition
5000.

Christian Era
1952.

REMINISCENCES

We feel much pleasure in placing before our Dharma Shastra reading public this ^{very} indispensable work named "Smṛiti sandarbha" prepared with a view to bringing all the available Smṛities within the orbit of one single collection for proper references concerning all the topics of human conduct and behaviour in day to day life of the people in the world

The Smṛities form the guiding factor for determining the path of duties and rights to be performed and enjoyed by man. If a man practically follows the principles (सिद्धान्त) mentioned therein he is sure to achieve the highest goal of realizing the Almighty in himself

It is an admitted fact that Shabda Brahman is the root cause of the creation
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत् (भर्तृहरिकृतवाक्यपदीय

ब्रह्मकाण्ड १ कारिका). And the Vedas are Apaurushya not human creation but of Divine revelation as they come direct from the breaths of Brahman "वस्य महतो निःश्वसितमेतन्". The same divine revelation—the knowledge was bestowed upon the Rishies who after deep meditation preached before the human beings for their welfare. They are, therefore, called the Rishies (spiritual researchers or Seekers after truth), who were the first recipients of the divine knowledge as revealed to them. "ऋषिर्दर्शनात्". The word "Shruti" verifies the above contention in the fullest sense of the word. Next to "Shruti" comes the "Smrities" which form the interpretation of the sacred vedic laws as observed by the Rishies and as such they constitute the law of nature for governing the universe. In a word, "Shruti" means that knowledge which the sages obtained direct from Divine and "Smrities" are their interpretations composed mainly after deep meditation.

Though men of authority assign the word Hindu law to the Smrities it is in itself a word carrying incomplete significance. This term is of recent origin restricted to denote the body of law which is administered by the law courts since the British period in India. Even this does not cover the whole field of human conduct and jurisprudence.

The Smrities propound such codes of conduct in theory of Divine origin as are useful and serviceable at all times for all irrespective of caste, creed and colour. Hence the principles laid down are unchangeable by human authority as they are fundamental truths of the universal law. If we ask an Indian where his law is to be found, he will reply that in the Shastras. So the Shastras, broadly speaking, are the books of super-human knowledge divinely inspired and preached by the sages who could see the present, past and future through their

spiritual eyes and they enable every human being to derive as much benefit from them as he can by his constant practice.

The whole body of sacred tradition or what is remembered by human teachers (in contra-distinction to Shruties or what is revealed to the Rishies) is worthy of admiration and application. In its widest acceptation, this use of the term Smrities includes the six Vedāngas, the Sūtras both Shrout and Grihya, the law books of Manu Yājñavalkya etc., the Itihāsas, the Purānas and the Niti Shāstras; Iti Smriteha; according to such and such traditional precept or legal text. But here we only limit the term to the works of the law-givers. Though we have more than fifty and odd Smrities, the main body of the codes of law as handed down by tradition consists of Eighteen inspired Law Givers. These are.

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽशानोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्बर्ताः कात्यायनशुद्धस्पती ॥

पराशरव्यास रङ्गलिखिताः दक्षगौतमौ ।

शाततपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

(याज्ञवल्क्य स्मृति भाष्याराध्याय ४ । ५)

Manu, Atri, Vishnu, Harita, Yajnavalkya, Ushanas or Shukra, Angiras, Yama, Apastamba, Samvarta, Katyayana Brihaspati Parashar, Vysa, Shankha, Likhita, Daksha and Gautama, all these Law Givers are held to be inspired and to have based their precepts on the Vedas. Hence our attempt for the inclusion of these important major and minor Smritis forming a manual or compendium of Good moral conduct for सृष्टि.

The Smritis as they are, should be read with a view to getting the real significance underlying the words of the Rishies concerned in as much as they are the rules and regulations prescribed for moral conduct of humanity and universe (सृष्टि). In a word, they are the natural Laws of the universe. Therefore, the attempt of bringing out the original texts of the noble codes for placing before the

public is made. Smrities as envisaged by the sages forming the unbiased and unprejudiced principles have been guiding us since times immemorial. Those have been capably interpreted by the commentators. These great scholars contributed much towards guiding the human destiny and effecting smooth working of society but the inclusion of their commentaries side by the side with the texts, would have cost much labour and the work would have been voluminous out of our control. It is the aim of these law givers that the greatest good to all the creation causing the least harm to any must be realized thoroughly. It is for the betterment of the universe "विश्व कल्याणार्थं" that these Smrities while forming the background for a smooth working of society shall ever remain the light house for showing real path amidst great stress and storm to the suffering humanity. The sages, law givers as they are, preached these sermons with a sole motive of making

and formulating such a social order upon which depends the smooth working of the corporate life of all and sundry. This way lies the entire solution of all the pretty strifes and trifles which have been caused by different isms as these (principles of Smrities) are in quite harmony with natural law and consistent with the changing natural environments for the good of all the creation.

In a nutshell, these are the surest remedies for all the human maladies caused by constant clashes in human ideologies and by not giving effect to the observation of the laws of nature; the neglectful attitude of which has given rise to so many clashes, inadequacies and inequities among us.

We shall humbly request the readers to have a watchful eye towards grasping the true meaning of the words of all these sages strictly in accordance with reference to the context to condition, place and time, as for example; the sages have predicted to have a

recourse to agriculture and resort to land work with all renewed energy for the welfare of the state. It is the first and foremost duty of every citizen to translate these precepts in to action as sincerely as anything. It is necessary for ensuring the prosperity of the nation as it is the priority number one for the growth and well being of the human beings. It is the principal item for maintaining the three bare necessities of life *e. g.* food, cloth, and shelter. It is the greatest of all the Yajnas as a result of which "Anna" food-grain is available which is life and light of all the living creation. The all-round progress of a country depends mainly upon the abundance of rich harvest. This is necessary pre-requisite for maintaining the vitality of a nation in peace or in war. It is a great Purushartha the successful achievement of which brings good and lasting fruits to be enjoyed by all in the form of genuine progress in Art, Science and Literature. The Vedas

enjoin "बलमुपास्य" develop strength which is solely dependant upon the bountiful harvest. If a well-to-do young man sits idle and remains homesick all through his blooming age, he is the worst bane to the society. A young is the greatest asset to the nation and as such he must strive hard to grow more and become a productive citizen to his nation in the real sense of the word. But this practice of doing land work and bringing the soil under the plough is not permissible in the old age. A grey-haired sanyasin is better fitted for leading a hermit's life rather than working strenuously on land with no results of important yield. He is, moreover, expected to attain perfection and freedom from transmigration of soul in his last days for better after life. It is old age which is the worst hindrance to hard labour when physical vitality is no more and gives way to mental and spiritual development for obtaining higher planes e. g. devotion and

prayer. In our humble opinion if this Yajna, as the Smritis dictate, is performed in all earnestness, the cattle protection and "grow more food" campaign will no more be slogans of the Government but the Nation as a whole will rise to the occasion to solve the long-felt want of food, as a result abundant yield of food grains and proper protection to cattle will be targetted and achieved.

A small child up to three entirely lives upon its mother's milk, a wholesome, good and easily digestible diet with other eatable cereals fit for the digestive system of the same as and when necessary. It is also consistent with the nature of the child and plays an important role in forming its vitality, while for the rest of the life and specially in his or her young age the food obtained from land work will constitute the wholesome nutritional diet and help ensure vitality for proper development of physical, mental and spiritual faculties of the individual concerned.

There is a reference in the Shastric injunctions to the sight at the woman other than one's own wife (धर्मपत्नी) which is solely responsible for the entire downfall and degeneration of the man, morally and ethically ; while on other occasions, reference to their Darshan ensures peace, progress and prosperity of the person concerned. If we ponder over the idea underlying these words we come to know that it is as a result due to two extreme view-points.

On one hand, if one looks at the woman other than one's own wife with a passion of ill-will it will cause the worst effect which will allow the dismissal of manly vitality "the virya" from its place effecting all sorts of diseases thereby. If a drop of "Virya" is wasted it is just like death. It is a common experience that a man entertaining sexual pleasure at his best is the early traveller to the abode of death "यमलोकातिथि". It is true "मरणं विन्दुपातेन जीवनं विन्दुधारणात् ।" In a word, a

person wasting his vitality by excessive sensual gratification is nearer to death than enjoying the pleasures and boons of life bestowed upon him as the best inheritor of nature. On the other, the noble feelings of reverence and best regards towards woman-folk as the manifestation and embodiment of Durga, motherhood by asking and invoking their blessings and seeking for their noble advice ensure good life and total abolition of all the ills due to the person concerned.

So to say, all the teachings preached by the sages are worthy of our respect and obedience. Still, we must be careful enough to grasp the context as to the place, the time and the condition regarding the text as it occurs and then act accordingly. Indian tradition in moral, ethical and metaphysical spheres deals mainly with Self-restraint, Truth, Love, Non-injury, Non-violence and sympathy. In order to achieve the four Parusharthas and ultimate realization of

God one must perform all injunctions laid down in the Smrities strictly which is the best and surest panacea for all the worldly maladies.

This collection "Smriti Sandarbha" consists of all the main Smrities available to us at present and attempts are in progress to get more to be included in future. This voluminous publication undertaken will be completed in more than a couple of volumes. This present one includes ten Smrities in all. It is ninth publication in the "Gurumandal series". We owe a great debt of gratitude to Rajguru Dharmadhurin Pandit Haridatta Shastri Vidyalkar, Vidyabhushan, Vidyaratna of Tehri Garhwal whose scholarly paternal guidance has always inspired us to bring this and other publications of the series in the hands of the honourable readers.

For Shri Mansukhrai More we have no words to express our gratitude. It is by

mistakes and omissions occurring in this publication which is a natural outcome of such a task of great magnitude which we hope, they will not leave uncorrected as per errata given in the end.

“आ परितोपाद्धिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्”

Calcutta,
Nirjala Ekadashi,
Samvat 2009
3rd June, 1952.

SHASTRI BRAHMA DATTA,
LADURAM TRIVEDI,

M. A.

sheer dint of his noble aptitudes of head and heart, experience, knowledge, strong will and keen love for the Shastras that the work was undertaken at his own instance and initiative and has been a success to the last. Further more, it has been the aim of his life to present the noble principles envisaged in the Vedas which are acclaimed as of lasting service and profit to all the creatures. He has been, so to say, striving hard to bring the treasure-house of the noble heritage of humanity for the benefit of all.

Shri Moreji is ever as enthusiastic as he has been philanthropic contributing much towards getting the publication financed and printed to be presented to the public for the best use conceivable. It is also gratifying to note that Seth Mansukhrai More has been genuinely devoting his precious life for the last decade or so substantially doing for the betterment of the suffering humanity all the

world over by giving wide publicity to the self-axiomed precepts envisaged in the Shruties and Smrities through very comprehensible and indispensable interpretation well appropriate to the contexts. His book Grihastha Dharma has been a popular watch word to all the Hindi-speaking house holders. In a word, Shri Moreji has, to his credit, a life entirely devoted to selfless service to his fellow persons in particular and all the creatures of universe in general. Even as he acts and moves his thoughts are concentrated towards performing deeds of kindness never of indiscriminate charity, but of far reaching consequences; work of introducing measures to develop agriculture, horticulture and to protect our cattle wealth for national prosperity. He believes in the decentralization programme for the village uplift as propounded by the Father of the Indian Nation "Gandhiji" and is a true devotee of Ahimsa as preached by the Shastras. His unperturbed zeal towards

“ईशावास्यमिदं खं सर्वम्” is a matter for envy to all. An institution Sattvic Jivan Shala at Nawalgarh (Jaipur-Rajasthan) is a successful experiment in giving shape to his noble plans where students are imparted free instruction of all kind in the healthy natural environment and atmosphere of the open. The boys lead a self restraint life, Brahmacharya Jivan, “far from madding crowd’s ignoble strife”, where they do spade work, manual labour and enjoy other extra-curricular activities which help in developing their physical, mental and spiritual progress in a balanced manner to become capable citizens of the country. All this is reminiscent of ancient Ashram life. His is a dream for carrying out this successful experiment on a grand scale on all world basis.

We wish Shree Moreji all success and may God bless him with more resources at his disposal for performing all the humanitarian tasks which he hopes to undertake in near

future so that long cherished feelings of compassion and mutual understanding may prevail among all the nationals bringing in their wake the real progress and prosperity of the world.

अमृतो मा मद् गमय
 तममो मा ज्योतिर्गमय
 मृत्योर्मां अमृतं गमय

Lead us from Unreal to Real, from Darkness to Light and from Death to Immortality. May God bless us for performing deeds as directed by Shruties and Smirities so that all our concerted efforts may bring heaven on this earth a fit abode for gentle, humble and faithful world citizens.

In the end, while thanking all of our gentle co-workers and kind sympathisers in this noble cause, we beg an apology of our honoured readers for all the inaccuracies,

mistakes and omissions occurring in this publication which is a natural outcome of such a task of great magnitude which we hope, they will not leave uncorrected as per errata given in the end *

‘ आ परितोषाद्विदुषा न साधु मन्वे प्रयोगविज्ञानम् ’

Calcutta,
Nijala Ekadashi,
Samvat 2009
3rd June, 1952

SHASTRI BRAHMA DATTA

LADURAM TRIVEDI,

५ १

हुईं उसी मन्त्रद्रष्टा की ऋषि संज्ञा हुई। ऋषियों द्वारा अनन्ताकाश में आवर्त-तरंग रूप से लहराते हुए परमेश्वर उद्गीथ रूप आदिनाद ऋषियों ने तपस्या करते-करते दिव्यश्रुति दिव्य दृष्टि पाकर विश्व में प्रसरण किया। मन्त्रों के आवर्त (बीची तरंग) के स्वरूप का देवताओं के यन्त्र द्वारा ज्ञान हो सकता है। त्रिकोण भादि जिनके यन्त्र बीज पड़ते हैं वे उन उन मन्त्रों के आवर्तरूप के प्रतीक हैं, इन्हीं आवर्तों से ऋषियों ने भिन्न भिन्न मन्त्रों का अनुसन्धान प्राप्त किया है। विद्वन्मोक्षरक्षिणी में लिखा है—“मन्त्रात्मकाहि देवाः” अर्थात् ये मन्त्र ही देवतास्वरूप हैं। आदिवैदिकमन्त्रों को श्रुति शब्द से निर्देश किया है। इन्हीं मन्त्रों के संस्मरण से मनु याज्ञ-वल्क्यादि ऋषियों ने अपने संस्मरणों को प्रकट किया जिनको स्मृति नाम दिया गया। स्मृति शक्ति का विकास स्मृतिनिर्माता ऋषि मुनियों की जीवनी के अध्ययन से स्पष्ट हो जायगा। स्मृतिशक्ति का संचार उस सदाचार पर निहित है जो याज्ञवल्क्यादि का था। वेदव्यासजी ने श्रुतिस्मृति के सिद्धान्तों का विस्तार अष्टादश पुराणों में किया है। इनका अध्ययन धर्म की तात्त्विकता का प्रबोधक होने से भारतीय संस्कृति ने इनका अध्ययन मानव-जाति को अपनी उच्च परिस्थिति तथा यथार्थ ज्ञान्ति का साधन माना है। भगवद्गीता में

“कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥”

कर्म की गहन गति कहते हुए कर्म, अकर्म और विकर्म परि-
 पाक पर विचार करने को लिखा है। यह विज्ञान स्मृति-प्रथा से

ही प्राप्य है। स्मृति ग्रन्थ मनुष्य के कर्तव्य और अकर्तव्य का निर्देशक होने से मनुष्यमात्र को स्मृति शास्त्रों में देश-काल-भेद से जो कर्तव्य सांस्कृतिक जीवन, व्यवहार, नीति और कर्म विपाक दिखाया है उसकी जानकारी होनी परमावश्यक है। बिना स्मृति ग्रन्थों के जाने कर्तव्य कर्म, ग्राह्य-व्यवहार, और त्याज्य-व्यवहार का ज्ञान नहीं हो सकता है। भारतवर्ष में प्रायः लोग अपने को स्मार्तधर्मी कहते हैं अर्थात् स्मृति प्रतिपाद्य जीवन यात्रा बनाना है। धृति का विशदीकरण स्मृतियों में है। कविकुलचूड़ामणि कालिदास ने लिखा भी है—“श्रुतेरिवायं स्मृतिरन्वयगच्छत्” वेद मन्त्रों का ही विशदीकरण स्मृति शास्त्र हैं। धृतिद्रष्टा ऋषि के अनन्तर स्मृतिकार ऋषि “मुनि” कहे जाते हैं। स्मृतियाँ ४०।५० के लगभग हैं। प्रत्येक स्मृति का आधार वर्णधर्म आश्रमधर्म, राजधर्म व व्यवहारक्रम हैं परन्तु किसी स्मृति में किसी बात को प्रधान मानकर विस्तार से वर्णन किया गया, दूसरी स्मृति ने किसी दूसरे महत्वपूर्ण विषय को प्रधानः वर्णन स्थान दिया है। कर्म अकर्म का व्यवहार स्मृति का ही संस्मरण है। याज्ञवल्क्य ने मानवता के पतन का कारण बताया है—

विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनान्।

अनिप्रहासेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

जिन कर्मों के करने का विधान किया गया है अर्थात् सांसारिक नित्य, नैमित्तिक ग्राह्यकर्म, ध्यावहारिक, नैतिक सांस्कृतिक जिन जिन को कर्तव्य बनाया गया है अर्थात् विधि-नियम रूप में प्रतिपाद्य कर्मों का

“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनबृहस्पतिः ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिताः दक्षगौतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

स्मृतिग्रन्थ और भी हैं किन्तु धर्मशास्त्रीयव्यवस्था के प्रयोजक मनु से वशिष्ठ तक हैं जिनके नाम उक्त श्लोकों में हैं । उक्त धर्मशास्त्रीय स्मृतियों के अनुरूप परिपक्व व्यवस्था देने की अधिकारिणी होती है । उक्त धर्मशास्त्रों में प्रायः धर्मनिर्णय की शैली एक ही है । कुछ गवेषकों का मत है कि स्मृतियाँ भिन्न-भिन्न काल में विभिन्न दृष्टिकोण से लिखी गईं हैं यह गवेषणा सर्वथा सत्य नहीं है । ऋषि मुनियों के अतिरिक्त कोई प्रगाढ़ पाण्डित्यवादी भी धर्मशास्त्रप्रयोजक (व्यवस्था-देनेवाला) नहीं हो सकता है । काव्य, दर्शन, इतिहास, विज्ञान, रसायन आदि भिन्न-भिन्न काल में भिन्न-भिन्न विद्वानों के उद्गार भिन्न-भिन्न दृष्टिकोण से हैं परन्तु धर्मशास्त्र की भर्थादा एक है । देशकालभेद से जो तारतम्य होना है उसका स्पष्टीकरण वही किया गया है । स्मृतिग्रन्थों में सत्य, श्रेय, द्वापर और कलियुग इन चार युगों में तपस्या, ज्ञान, यज्ञ और दान इनको युग के अनुरूप प्राथमिकता दी गई है । इससे यह अर्थ न समझना कि सत्ययुग में दान नहीं था और कलियुग में तप नहीं है । सब युगों में तप, यज्ञ ज्ञान और दान की महिमा है केवल किस युग में किस धर्म की प्रधानता है यह इसका तात्पर्य है ।

धर्मशास्त्रों में विधि वाक्य, नियम वाक्य, परिसंख्या और अर्थवाद

(च)

वाक्यों की परिभाषा की जानकारी कर तब ठीक ठीक तात्पर्य बुद्धि में आवेगा, अन्यथा कहीं विरोधाभास प्रतीत होने से भ्रम हो जायगा। विधि वाक्य और नियम वाक्यों में जो बनाया गया है उसका पालन न करने से शारीरिक दण्ड या प्रायश्चित्त का भागी होता है। स्मृति ग्रन्थों का मौलिक रचनाक्रम और धर्मशास्त्रीय व्यवस्था संस्कार परिज्ञान धर्मपूर्वक व्यवहार शासक के गुण प्रायः सब स्मृतियों में समान ही हैं। परन्तु किसी स्मृतिकार ने किसी धर्म को अधिक महत्त्व दिया है।

सृष्टिरचनाक्रम वर्णन करके मनु ने आचार संस्कार का वर्णन किया है। उनमें जिन आचार व्यवहारों का वर्णन अपनी स्मृति में बनाया है उसके लिये कहा गया है 'यद् सच वेद वाक्य है' क्या—

'यन्मनुरवदत्तदूभेपजं भेपजाताम्'

मनुस्मृति के द्वितीय अध्याय में आया है—

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना सम्प्रकीर्तितः।

स सर्वो विहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥

मनुस्मृति में धर्म बनाया गया है वह सब वेदों में हैं। यहाँ वह ध्यान रखने की बात है कि महर्षि मनु के ये विचार हैं जिन्हें महर्षि शृणुजी ने निबन्धीकृत किया है। मनु को सम्पूर्ण ज्ञान-निष्ठा थी। मनु ने गमांभान संस्कार से विवाह संस्कार तक को धर्म बनाया है। तृतीय अध्याय में कहा गया है—

न हो तबतक हमसब समान हैं यह क्यना ,तो बन्ध्यापुत्रपत् है ।
मनु ने स्मृति की समाप्ति में कहा भी है—

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ।

सर्वमात्मनि सम्पत्येतसच्चासथ समाहितः ॥

धर्मशास्त्र का परम सिद्धान्त यही है कि सब प्राणिमान में अपने को समझे याज्ञवल्क्य ने भी यही कहा है—

“अतो यद्मात्मनोऽपव्यं परेषां न तदाचरेत् ।”

जो बात तुमको दुखदायी हो वह बात कभी दूसरे जीव को मत करो यही धर्म मनुष्य का है ।

याज्ञवल्क्य ने संस्कार विधि दाय विभाग और पुत्रोत्पत्ति को भी धर्मशास्त्रीय व्यवस्था से बांधा था—

धर्मोऽयं रति संज्ञकः

आपन्नपद्यपुत्रापि दायधर्मान्निबोधत ।

पुत्रोत्पत्ति और दाय विभाग को भी धर्म बताया है और कहा है कि इसमें किसी 'प्रकार' हस्तक्षेप करना धर्मविरुद्धा पर हस्तक्षेप माना जायगा । राजधर्म में शासक की योग्यता के सम्बन्ध में—

मदोत्साह, स्थूललक्ष्यः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अद्भुभोऽपरुपस्तथा ॥

शासक के स्मृतिमान् स्मृतिशास्त्री का ज्ञान, कृतज्ञ, कुलीन, सत्व-प्रधान आदि लक्षण बनये हैं । व्यवहार में ऋणादान अर्थात् रमया

की वृद्धि के दर से छेहर सब प्रकार के भूमि कर आदि की गुंथाह व्यवस्था की है ।

मर्यादात्यागी (धर्मशास्त्र की विधि नियम का उल्लङ्घन करनेवाले) को प्रायश्चित्ती बनाया है । पाप पांच श्रेणियों में बनाये हैं— महापाप, अनिपाप, उपपातक, पातक, जानिभ्रंश आदि । मर्यापान महापाप बनाया है, वृत्तप सुदय प्रायश्चित्त करने पर भी शुद्ध नहीं होता है इत्यादि । अग्निस्मृति में शुद्धता को विशेष स्थान दिया है । विष्णुस्मृति में भगवदुपागना-भक्ति का सहित सर्व प्रकार की बाधा निवृत्ति के लिये बनाया है । इसके अनिश्चित मानव संस्मृति को विष्णुस्मृति ने एक बहुत गुंथाह और आकर्षक प्रणाली में वर्णन किया है । इस सिंघाषली के अध्ययन और विचार से मानवता की संस्मृति का विकास हो जाता है । इन स्मृतियों में धार्मिक आचरण और पारस्परिक सम्बन्ध प्रण नियम उपामना उत्सवादिहों का सर्वान्वर वर्णन है । शास्त्रानुप ने प्रायश्चित्त करने का विशेष स्थान कहा है—

प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकानां नृणाम् ।

नरकान्ते भवेज्जगत्सिद्धाङ्कितशरीरिणाम् ॥

(अ)

शाततप ने किस पाप के करने से क्या रोग होता, है उमर्र विशेष वर्णन किया है। रोगोत्पत्ति के विषय में यह बताया कि अलग अलग रोग अलग अलग पापों से होते हैं। साथ ही उन पापों से निवृत्ति होने का उपाय भी बताया है जिससे रोग शान्त हो जाय।

शंख ने संस्कारों की आवश्यकता पद्य महायज्ञ आदि धार्मिक गृहस्थ-जीवन का विस्तार किया तथा वानप्रस्थ व सन्यास की विधि बतलाई।

लिखित ने इष्टापूर्त का माहात्म्य बताया है—

“इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्षमाप्नुयात्”

यत्, धर्मशाला, वापी, दूध तड़ाग को धर्म की प्रधानता कही है।

‘कलौ पाराशरी स्मृता’

इस युग में पराशर की स्मृति का स्थान बताया। पराशरजी ने ब्रह्मिष्ठतप तपोभूमि में शौनकादि ऋषियों के साथ आये हुए व्यासजी को कलियुग के धर्म में अत्यन्त जागरूकता ब्याई। कलियुग में वर्णाश्रम धर्म की बर्बादी से भ्रष्ट होने पर तत्काल पतन होना बताया है और दान की प्रधानता कलियुग की धर्मनिष्ठा ब्याई है। कलियुग में कृषि कर्म को प्रधान धर्म बताया है। इषि कर्म के साथ गौ का निःस्वार्थ पालन धर्म और अतिवृद्ध बछड़े का पालन-पोषण तथा दान का बड़ा माहात्म्य बताया है। द्विजमात्र को कृषिकर्म करने का आदेश दिया है—

“कृषेरेन्यतमोघर्मा न लभेत्कृषितोऽन्यथा।

न मुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति ॥”

खेती के समान और कोई धर्म नहीं है यदि स्मृतियों में बनाये नियम धर्म से खेती चलावे तो कृषि मदान् यज्ञ है जिसके द्वारा कीट पक्ष पशु पक्षी सभी की परितृप्ति होती है। कृषि यज्ञ में यज्ञ-शिष्टासीः वह ही पुरुष होंगे जो कीट पक्ष्यादि से लेकर कृषि मुनि तपस्वी सबके लिये अन्न का भाग निकाल कर फिर अवशिष्ट को अपने गृहस्थ के काम में ले। धर्मपूर्वक खेती का यही रहस्य है। धीमदुमगवद्गीता में— 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' कहकर कृष्ण महत्त्व बताया गया है। इमीन्द्रिये महर्षियों की उत्पत्ति का विधान भी चरितार्थ होता है; महर्षि कृष्णाद इसके प्लक्ष्ण प्रमाण हैं।

इमीन्द्रिये मो कहा है—

“यदृक्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः ।

ते सुरादियरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥

द्विज मात्र को खेती करने का विधान पराशरजी बताते हैं। उप-निषद् में भी बताया है “अध्वैर्मा दीव्य कृषिमिल्लृपस्य” (ऋ० ७:८१५) इन्द्रियों के भोगों में मन खेजे, कृषि धर्म में मन लगाओ इस तरह मनुष्यमात्र को खेती करना धर्म बताया है। नर मो स्थान-स्वान पर बगड़े का पालन करने का विधान और उसे दृश्युः बनाकर दान देने का विधान है—

एकोऽपि वृषभो देवो धुरारः शुभलक्षणः ।

अरोगभापरिहितो यस्मात्स दरागोममः ॥

एकेन दत्तेन वृषेण येन

दत्ताभवेयुर्दश सौरभेयाः।

आहेम पीताद्वरणीसमाना

तस्माद्गृपात्पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ॥

एक पुट श्याम का दान दस गोदान के तुल्य बनाया है। दान ब्राह्मण लेते हैं इसलिये शृषिकर्म द्विजाति मात्र का धर्म महर्षिपराशर बनलक्षे हैं। इसी प्रकार अग्नि-संहिता में खेती का वर्णन आया है। हारीत ने भी शृषि कर्म को धर्म बनाया है। देवपितृपूजन को सविस्तर वर्णन मिलता है। स्मृतियों में वैदिक शब्दों के उद्धरण होने से इनका अभिप्राय निरुक्त और निष्पत्तु के अनुकूल प्रसङ्गानुसार आवश्यक है यः स्मृतियां वेदानुक्रम ही हैं।

कात्यायन ने राजधर्म, आश्रमधर्म दानधर्म और मर्यादा पालन पर विशेषणया कहा है।

बृहस्पति ने सामप्रधान राजनीति और दान धर्म बनाया है।

औशनस ने राजशासन में दण्डदापन को धर्म कहा है।

नारद स्मृति में—

“धर्मकृतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तितः ॥”

जबतक मनुष्य जाति की स्वाभाविक गति धर्मानुकूल चलती जाती थी तबतक व्यवहार का अनुशासन नहीं था। धर्म गति से जब संसार विचलित होने लगा तब व्यवहार के नियमों में उसे जकड़ना पड़ा। नारदीय

एकेन दत्तेन वृषेण येन

दत्ताभवेयुर्दश सौरभेयाः ।

आहेम पीताद्वरणीसमाना

तत्त्माद्वृषात्पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ॥

एक पुष्ट वृषभ का दान दस गोदान के तुल्य बताया है । दान ब्राह्मण लेते हैं इसलिये कृषिकर्म द्विजाति मात्र का धर्म महर्षिपराशर बतलाते हैं । इसी प्रकार अत्रि-संहिता में खेती का वर्णन आया है । हारीत ने भी कृषि कर्म को धर्म बताया है । देवपितृपूजन को सविराज वर्णन मिलता है । स्मृतियों में वैदिक शब्दों के उद्धरण होने से इन अभिप्राय निरुक्त और निष्पत्तु के अनुकूल प्रसङ्गानुसार आवश्यक है । स्मृतियां वेदानुरूप ही हैं ।

काल्याण ने राजधर्म, आश्रमधर्म दानधर्म और मर्यादा पालन विशेषतया कहा है ।

बृहस्पति ने सामप्रधान राजनीति और दान धर्म बताया है ।

औशनस ने राजशासन में दण्डदापन को धर्म कहा है ।

नारद स्मृति में—

“धर्मकतानाः पुरुषारतदासन् सत्यवादिनः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तितः ॥”

जबतक मनुष्य जाति की स्वाभाविक गति धर्मानुकूल चलती - तबतक व्यवहार का अनुशासन नहीं था । धर्म गति से जब मंत्र स्त्रित होने लगा तब व्यवहार के नियमों में उसे जकड़ना पड़ा ।

पार्थ शन्य नहीं। शक्ति न रहने पर पुकार्य करने से उत्पत्ती हानि ही होती है।

बालक के लिये अपनी माता का दूध ही पथ्य, हिनकर और प्रकृति के अनुकूल है जो उसकी शक्ति है और बड़े होने पर तो पृष्ठी माता से उत्पन्न किया हुआ भ्रूण ही उसकी शक्ति है।

शास्त्रों में बताया गया है कि पराई स्त्री को देखना अत्यन्त नाशकारक है और कहीं उनके दर्शन से उन्नति मुख प्राप्ति होती है। हममें सारी भावना से स्त्री को देखना विनाशकारक है; दुर्मात्रा पुरे भाव से स्त्री को देखने से मन की अस्वस्थता होकर मनुष्य का वीर्य क्षयमान हो जाता है जिससे आयु क्षीण होती है क्योंकि शरीर में बिन्दु (वीर्य) ही राजा है। कामी पुरुष की आयु का नाश होता है। परन्तु माताओं और बहनों के प्रति ऊँचे भाव मनुभाव भागीपद और शिक्षा के हेतु दर्शन करने से गुण प्राप्ति एवं पापों का नाश होता है तिस्रा भी है—“मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात्।”

महर्षियों के सभी शब्द मान्य एवं शिरोधार्य हैं केवल देश, काल और अवस्था का ध्यान रखा महर्षियों के वचनों में प्रविष्ट होना चाहिये।

मानव जाति में रश्मियों का परिशीलन ज्ञान परमावश्यक है। रश्मियों के ज्ञान के बिना व्यवहार, राष्ट्रधर्म एवं सांस्कृतिक जीवनी में दोष भा जाता है।

यह गुस्तर कार्य कई राण्डों में चणादिन होगा जिन्हें शीघ्र ही प्रकाश में लाने के लिये श्रीमान् मोरजी सोत्साह उत्सुक हैं । सेठजी ऐसे अत्युत्तम ग्रन्थ के लोक हितकारी प्रकाशन के लिये भागीविन्द और धन्यवाद के पात्र हैं जिनकी व्यावहारिक जीवनी भी शास्त्रों के विनोद तथा प्रसारण से देश जाति की अर्थ सेवा कर रही है । सेठजी शास्त्रोक्त मार्ग से उपासना और जनसेवा कृपि कर्म विकास भोषण की रक्षा के निरन्तर प्रयत्न में लगे रहते हैं । भगवान् उदारमनाः सेठजी के सत्-सङ्घ्य सफल कर जनता में धार्मिक भावना एवं परस्पर एकता प्रदान करें ।

भ्रष्टाचारपरायणाः फति जनाः एके कुमार्गे रताः ।
 भक्ष्याभक्ष्यविचारमूढमतयः सर्वत्र मोहान्धता ॥
 व्यापारेऽपि च चौरभावविततं विश्वासलेशो हतः ।
 अज्ञानं किञ्च धर्मशास्त्रविषये एकं महत्कारणम् ॥
 सत्यासत्यपथप्रदर्शनपरं मन्यादिभिर्यत्समृतम् ।-
 अन्तेचेह च मुक्तिभुक्ति फलत्रं तद्ब्रह्मास्त्रबोधोदये ।
 आचारे निपुणः क्रियासु कुरालो लोके महत्त्वं लभेत् ।
 अज्ञानं च पलायते खलु यथा सूर्योदये तैमिरम् ॥

राजगुरु पण्डित हरिदत्त शास्त्री
 तिहरीगढवाल ।

श्रीगणेशाय नमः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

विदाहूर्वेन्त्वत्र भवन्तो भवन्तः परोपर्यस्मृतिसमाचरन्तः सन्तो यद्विद्याप्रवर्त्तकानां व्यवहारनिष्णातानां तत्र भवतां प्रभवतां मन्वादिस्मृत्याविष्कृतानां तद्गतधार्मिकजीवनोपयोगिव्यवहाराणाञ्च अनवच्छिन्ननिरावरणकर्तृणां धीराणां विदुषाश्चाप्यस्मृतिचरितपदचरणानां स्वारप्स्य स्मृतिसन्दर्भोऽयं विभ्राजते ।

इह खलु मानव संसृतौ प्रारब्ध कर्म भुञ्जमानानां रजस्तमोऽभिभूतानां कामवृत्तीनां न विना संसृतिजीवनविकासेन भव्यमर्यादाचरणा अनवस्थितिप्राया दरीदृश्यन्ते ।

अतोऽप्रकोऽप्युपायः शास्त्रीयो लौकिको व्यावहारिको वा येन मानवा मानवतां विकाशयेयुः, विचार्यते, कारुणिकानां महर्षीणां तत्साधनं स्मृत्याचरणं लोके प्रसारितमासीत्, इदानीम्भोगलोलुपैः हतमानसैः मानवतां मन्यमानैः तत्स्मृतिपन्था विस्मारितप्रायः । अतो मनुस्मृतौ राज्यानुशासनपद्धतावपि—

“स्वधर्मचरितान् लोकान्विनीय स्थापयेत्पथि” इति स्मरणात् स्वे स्वे कर्मणि सर्वेषां पथभ्रष्टानां पथप्रदर्शनं राजशासनमपि अनुमोदते ।

“स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञो व्यवहारपदं हि तत् ॥”

इति महर्षि यज्ञवल्क्येन व्यवहारस्वरूपं निर्णयेऽपि स्मृत्या-
चारव्यपेत्ता (भ्रष्टता) प्रदर्शिता । अतो जगति सुखमयोभय-
लोक संसिद्धेः स्मृत्याचारस्तनुबुल्लव्यवहारश्च सर्वतो विभायनीयः
स्मृत्याचार संरक्षणे प्रचारणे च न केयामिवप्रतिपत्तिः, भारतीय
जनानां गौरवास्पदं स्मृत्याचार एव । स्मृतावाचारसदाचार-
लोकाचारदेशान्तरादिआचारादीनामाचरणं लोकहिताय प्रद-
र्शितम्— तथापि,

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धमः राजकृतश्चयः ॥”

इत्यनेन सामयिकाचारे राजधर्माचारस्याप्यवहेलना न कार्या
स्मृत्या येन दोषापत्तिरनेन निर्घोषिता । आचारस्तु विधिनिषेधा-
त्मकं कर्मेति स्मृतिशास्त्रेणावबुध्यते ।

स्थूल विचारणे यदि कुत्रचित्स्मृतीनां परस्परं विरोधाभासं
एकवाक्यता च न प्रतीयते तत्र देशकालावस्थामवेक्ष्य स्मृतिवच-
नानि नियोजयितव्यानि इति समन्ययाधिकारो विरोधं निरसनाय
पूर्वाचारानुमोदित एव । जगति स्मृत्याचार एव संस्कृति प्रसारणे
निरूपद्रवो राजमार्गः ।

जनतन्त्र राजशासने कस्यचिदपि साम्प्रदायिकता पथप्रदर्शने

तदाचरण विभिन्न सम्प्रदायिनां तिरस्कारे कस्यचिदेक सम्प्रदाय-
स्यानुशासनं प्रमाणीकृत्य सर्वे विभिन्न सम्प्रदायिनः कस्यचिदेकस्य
सम्प्रदायस्यानुशासने महाननर्थोऽधर्मश्च नीतिमार्गाभिशापश्च
(Blunder of the Politician) भवति राजधर्मस्तु सर्वान्
स्वे स्वे धर्मे संरक्षणं देयमिति सेयं मर्यादा भारतीय धर्मशास्त्रे प्राचु-
र्येण सङ्कलिताऽस्ति येन पारस्परिकसद्भावना समतकता दैनंदिनं
सम्बर्धत ।

संस्कृतिमयं जीवनं पृथिव्यां धर्मशास्त्रैकनिधिः सवरनुभूता ।
न कोऽपि स्मृत्याचार सम्पन्नः परैरभिभूयते न च परांस्तिरस्करोति
अपि तु सर्वदा सर्वेषु बन्धुत्व व्यवहारेण समादरं करोति ।

अतोऽस्माभिः स्मृतिशास्त्ररहस्यं प्राचीन शीर्णविशीर्ण पुस्तका-
न्येकीकृत्य स्मृतिसन्दर्भोऽयं पृथिव्यां सर्वदेशवासिनां मनुष्याणां
हिताय भारतीय प्राचीनसौहार्दपूर्ण सम्बन्ध दृढीकरणाय प्रकाश्य
विदुषामविदुषां समेषामेव मानवजातीयानां पण्डितानां साधारण-
कृपकानां श्रमजीविनाञ्च राजशासनकर्मकराणाञ्च करकमलाञ्छितः
समर्थते । आशास्महे परोवर्यविद्वांसः समादरेणैतद्भारतीय
प्रणय पुरस्कारं स्मार्त्तोपहारं समुररीकृत्य स्वस्व सम्मत्या भार-
तीय प्राचीन धान्यवान्कृतार्थां बुर्धन्तु । शमिति ।

भवदीयस्य

राजगुरुरित्युपाधि भाजः

शास्त्रीणो हरिदत्तस्य

टेहरी गढ़वाल भारतव्यस्य

॥ ॐ तत्सत् ॥

साभ्यर्थनोधन्यवादः ।

सकलकल्याणगुणाकरकरुणामयदीनवत्सलश्रीनारायणचरणा-
नुकम्पया प्राप्तधम्मतयो मरुदेशस्थवैश्यकुलावतंस नवलगाढ
निवासिनः लुप्रवैदिकधर्मेष्वनवरतप्रवृत्तमानसाः परमैश्वर्यादि
गुणकीर्तिसम्पन्ना मान्यतर श्रीमन्नसुखरायजी मोर श्रेष्ठिनः
महता परिश्रमेण द्रव्यव्ययाधिक्येन चाप्राप्तस्मृतिग्रन्थान् प्राप्तस्मृति-
ग्रन्थां च देशान्तरात्तथा विविधभारतीयपुस्तकालयेभ्यः समा-
नीय सयत्नेन सुसंप्रहं, कृतवन्तः धर्माभ्यवितरणार्थं पृथक् पृथक्
भाग चतुष्टयात्मकं (स्मृतिसन्दर्भनामकं पुस्तकं) प्रकाशीकृतवन्तश्च,
स्मृतिसन्दर्भोऽयं मनुष्यमात्राणामभ्युदयार्थं येनासंस्कृतविचारिणामपि
सांस्कृतिकविचारधाराप्रवाहेणाखिलमानवसंसारसुशान्तिसद्भावना-
यामवतरेयुः । अथ च सनातनधर्मावलम्बिनां जनसमुदायिनां
च कल्याणेष्वद्रव्यां गारते बहुषु स्थानेषु ब्रह्मचर्याश्रमस्थापनार्थम्,
लुप्रस्मार्तवैदिकधर्माणां सयन्नपुरस्सरं प्रख्यापनार्थन्तद् ग्रन्थानां
विकारानाय च स्वजीवनं यापयन्तो राजन्ते ।

अहुलकीर्तिशालिभ्यः सपरिवारेभ्यस्तेभ्यो महोदयेभ्यः
शतशो हार्दिकान् शुभाशीर्वादान् धन्यवादांश्च वितराम ।

प्रार्थयामश्च सृष्टिस्थितिलयकर्तारं भगवन्तं जगदीश्वरमपौरुषेयं यद्
भवन्तु तेषां पुत्रपौत्रादिसन्तानाः सदा सनातनधर्मोद्धारणे सयत्न-
चित्ताः गङ्गानयनाय भगीरथ इवेति ।

अथ च धात्रा कृता या प्राक् प्राकृतिकी धर्मव्यवस्था सात्त्विकीः
सर्वथा पालनीया, अतोऽन्यथा सर्वेषां प्राणिनां कल्याणलाभे
धर्मविरुद्धः दरीदृश्यते । धर्मविरुद्धम्— हिंसादिकरणं, शक्ति
(सत्व) हरणश्च, तत्सर्वथा हेयम् । यतो धर्मस्य लक्षणं—
वेदयोधितेषुसाधनताको धर्मः । तद्व्यतिरिक्तमधर्म इति ।

सैत्तरीयश्रुतिः—धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं
प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेणः पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं
तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति । तथैव “चोदनालक्ष णोऽर्थो
धर्मः” चुद् प्रेरणे—चोदनेनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो
योऽर्थः स धर्मः । चोदना— प्रवर्तकोवेदविधिरूपः “विहित
क्रियया साध्यो धर्मः” धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं, श्रेयोऽभ्युदय (सद्गति)
साधनम् । निरुक्तः प्रथमाध्याये—“अथातो धर्मेजिज्ञासा” ।
धर्मः—धृ क्षरणदीप्तयोः म-प्रत्ययान्तो निपातः=धर्मः । जिघर्त्ति
दीप्यते रश्मि सम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

धियते लोकोऽनेन, वा धरति (धृ+मन्)=धर्मः ।

धर्मशब्देन—भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं—उभयं इह
स एव धर्म उच्यते ।

किं तस्य लक्षणं इत्युच्यते चेत् तदा—यागादिरेव धर्मः ।

तल्लक्षणस्तु—वेद प्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः । यजेत—
किमर्थं स्वर्गकामः । “धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।”

मनुः— वेदः स्मृतिः सदाचारः एव च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

तथा च—“श्रुतिस्मृत्युदितं धम” तत्र च मनुः—

“निषेकादिः श्मशानान्तो मत्त्रयस्योदितोविधिः स एव धर्मः”

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौच मिन्द्रिय निग्रहः ।

धी विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

श्रुतिस्तु वेदो विशेषो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्येष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तते ॥

अतः, वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्मः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिप्यते ॥

धम शनैः संचिनुयाद् दलमीकमिव पुस्तिकाः ।

परलोक सहायार्थं सवभूतान्यपीडयन् ॥

अत एव हिंसादिरहितमिन्द्रियनिग्रहश्च प्राधानिकम् ।

तथैवाभक्ष्य भक्षणीऽप्यायुर्नाशमेव । धर्मस्य प्रथम आचार
एव मूलभूत कारणमस्ति । यथा, मनु —

“आचारहीनं न पुनन्ति वेदा.”

वेदोऽखिलो धममूलमाचारस्तु प्रकीर्तितः ।

अग्निः—

आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ।
प्रशस्तां चरणं नित्यमप्रशस्त विवर्जनम् ॥

पराशरः—

चतुर्णामपि घर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
प्रज्ञा तेजो बलं कान्तिः ब्रह्मचर्येण वर्धते ॥
आचारवन्तो मनुजा लभन्ते—
आयुश्च धित्तं च सुताश्च सौख्यम् ॥
धम तथा शाश्वतं भीशं लोक—
मत्रापि विद्वज्जन पूज्यतां च ॥

विष्णुः स्मृतिः—

त्रि विधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामक्रोधस्तथा लोभस्तन्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥

सर्वं धर्मापेक्षया ब्रह्मचर्यस्य पालनं सर्वश्रेयस्करं भवति यतो
ऋते ब्रह्मचर्यं न वीर्यलाभः ।

“भरणं विन्दुपातेन जीवनं विन्दुधारणान् ।”

ब्रह्मचर्य प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।

अवीर्यलाभे नेहात्रेष्ट साधनसमर्थाः भवन्ति नराः ।

अथात्र—

ब्रह्मागस्तानां चतुर्णां ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्राणां वर्णानां
पृथक् पृथक्यो दरयन्ते—

यथा मनुः—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसत्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशेत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसुयया ॥

पराशरस्तु—

पाल्या वै यन्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
अन्नार्थमेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥
अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
उक्षा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च ॥
यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमनीषिभिः ।
उक्ष्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ॥
धर्मोऽयं भूतले साक्षात् प्रह्वणाः ह्यवतारितः ।
सप्तजन्मार्जितं पापं गोदानेन विशुध्यति ॥

एकेन दत्तेन धूपेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेय्यः ।
आहेप्यपीयं धरणी समाना तस्माद् धुपात् पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ।

उत्पाद्यसश्यानि तृणं चरन्ति तदेव भूयः सततं वहन्ति ॥
न भारस्त्रिणाः प्रवदन्ति किञ्चिद्दहो वृषेर्जीवति जीवलोकः ॥

कृपेरन्यतमो धर्मो न लभेत्कृपितोऽन्यतः ।
न सुखं कृपितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति ॥
पट् कर्म सहितो विप्रः कृपिवृत्तिं समाश्रयेत् ।
पट् कर्माणि कृपिं ये तु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः ।
ते सुरादिवरप्राप्ता स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ।
पट् कर्मभिः कृपिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

तत्रैव हारीतः—

“कृपितु सर्ववर्णानां समान्यो धर्म उच्यते ।”
“कृपिर्भूतिः प्राणुप्राण्यं सर्वेषां न सिष्येभ्यते ॥”

तत्र पट्कर्म लक्षणम्—

संख्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
वैश्वदेवं तथाऽतिथ्यं पट्कर्माणि दिने दिने ॥

अतः पट् कर्माणि कुर्वन्तो गृहस्थाश्रमं पालयेयुः गृहस्थाश्रमावल-
म्बिनः प्राधान्येनावश्यकर्तव्यान् पञ्चयज्ञान् न त्यजेयुः ।

यतः— द्विरागमनान्तरं यदा पतिगृहे (प्रथमारम्भं) आयाति
वधूस्तदनन्तरं शुभमुहूर्ते पाकारम्भं करोति (व्यावहारिकः) । तद्दिना-
त्पाकयज्ञस्य (वैश्वदेवादिर्कर्मणः) प्रारम्भो भवति । मनु —

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्च सूता गृहस्थस्य चुह्नी पेपप्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु बाहयन् । ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥

होमो दैवो, बलिर्भौतो, नृत्यक्षौडतिथिः पू(भो)जनम् ॥

एष्वपि सर्वपापविमुक्तिफलस्त्वात् गायत्रीमन्त्रजपः, पितृणां-
स्वर्गप्राप्तिफलस्त्वात् नित्यश्राद्धविधिश्चनित्यमनुष्ठेयान्नेति । तेन
शुक्लं स्वयंश्च स्वर्गप्राप्तिः । तत्र गृहस्थाश्रमगृहत्ववर्णनम् ।

पराशरः—

त्रिरर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।

स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृहीशङ्खपदं प्रयाति ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्ताप्यते तपः ।

दाता चैव गृहस्थः स्यात्तस्माद्गृहस्थो गृहाश्रमी ॥

अतः पूर्वोक्तापरणो दोषमाह—

अनध्यासेनोदानामाचारस्य च वर्जनान् ।

आलस्याद्ग्न दोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

यथाभक्षणेन, मनु —

लशुनं गृज्जनं चैव पलाण्डं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामप्येव प्रभवानि च ॥

लोहितान् वृश्चनिर्यासान् ब्रह्मण प्रभवामस्तथा ।

शेले गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

पृथा कृमर संयार्वं पायमापूपमेव च ।

अनुपाकृतमासानि देवान्प्राप्तिं हवीषि च ॥

अनिर्देशाया गो क्षीरमौष्ट्रमेरुशकं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधि सम्भवम् ।
यानि चैवानि पूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥
ना कृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
न च प्राणिवधः स्वग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यारम सुखेच्छ्रया ।
स जीवञ्च मृतञ्चैव न किञ्चित् सुखमेधते ॥
मांसं भक्षयित्वाऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतः मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अथ च—

योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रातिरन्यः प्राणीचिमुच्यते ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मासाद् उच्यते ।
मत्स्यादः सवेमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥
अन्ते च मांसत्याज्यद्रव्यं-प्रतिवर्षमश्वमेधसमं फलं कथितम् ।
तथैव निवृत्तिस्तु महाफलेति ।
सुरां पीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तथा स फाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्णां वा पिबेद्दुःकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरण दूगोशशृङ्गसमेव वा ॥
कणान्वा भक्षयेद्द्वंद्वं पिण्याकं वा सशृङ्गिणी ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥

पराशरस्तुतथैव—

गोरवत्सा न दोग्धव्या न श्वैवं गर्भसन्धिनी ।
प्रसूता च दशाहावाद्दोग्धि चेत्ररकं व्रजेत् ॥

अनन्तरं तु—

विप्रादि वर्णत्रयाणां धनुर्षु आश्रमेष्वधिकारः—

तद्यथा—

जन्माब्दात् पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रमं पालयेत् ।

सयज्ञवेदस्मृत्याचाराध्ययनम् ।

तदनन्तरं पञ्चाशत् वर्षपर्यन्तं गृहस्थाश्रमं पालयेत् ।

परिश्रमेण धनोपार्जनं पुत्राद्यनेकधर्मसाधनं च ।

तदनन्तरं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं वानप्रस्थाश्रमं पालयेत् ।

वने चेष्टसाधनम् कार्यम् ।

तदनन्तरं शताब्दं संन्यासाश्रमं पालयेत् ।

यथा यजुर्वेदे अ० ४०

“कुर्वन्नेवेहकर्माणि जीजीवियेष्छत ए समाः एवं

त्वयिनान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे”

इत्यादि श्रुत्युक्तेः । नराः पूर्वोक्तविधिना यथाविधिह्याश्रमा

दाश्रमं गच्छन्त ऐहिकामुष्मिकानि सर्वाणि कल्याणानि
लभन्ते ।

अथ तेषां सहृदयानां श्रेष्ठिमहानुभावानामाक्षया-एषु स्मृति

सन्दभ संकलितेषु ग्रन्थेषु संशोधनविषयादिकार्येषु भ्रमवशाद्यत्
किमपिस्खलनं जातं तत्क्षन्तव्यं गुणैक पक्षपातिभिर्विद्वद्भिर्भवद्विर्यतः-

द्विसहस्रनवाधिक्ये शुभे विक्रम वत्सरे ।

मेपे सूर्यगते बाणे कालिक्षेत्रागतेन वै ॥

मयैव दर्शितं भागं चतुर्थात्मकसंप्रहम् ।

स्मृतिसन्दर्भनामाख्यं विषयेन युतं कृतम् ॥

गच्छतः स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

मुद्राकरकराघातकातरा कापि भारती ।

करुणार्द्रकरस्पर्शः सुधियः सान्त्वयन्तु ताम् ॥

ऋष्वशब्दे वलोपश्च मात्राभङ्गश्च कुत्रचित् ।

ब-वयोश्चविपय्यासं शोधयन्तु कृपालवः ॥

नमस्करोमि विबुधान् प्रार्थयेऽहं महेश्वरः ।

शोधने या श्रुतिर्जाता क्षन्तव्या विबुधैः सदा ॥

इति विदुषामनुचरस्य—

मिथिलादेशीय दरभङ्गामण्डलान्तर्गताकौरप्रामवास्तव्यस्य-

शब्द-स्मृतिविवेकज्ञ ज्योतिषतीर्थरत्न कर्मनैष्ठिकादि-

विविध विबुधोपाधि भूषितस्य-

श्रीमहेश्वरमिश्रशर्मणः

[मैथिलस्य]

॥ श्री. ॥

अथ स्मृतिसन्दर्भस्यप्रथमभागस्य-
मुद्रित स्मृतीनां नामनिर्देशः ।

स्मृति नामानि	पृष्ठाङ्काः
१ मनुस्मृतिः	
२ नारदीय मनुस्मृतिः	२५०
३ अत्रिस्मृतिः	३६६
४ अत्रि संहिता	३५२
५ प्रथम विष्णुस्मृतिः (माहात्म्यं) ...	३८६
६ विष्णुस्मृतिः	४०१
७ सन्वर्त्तस्मृतिः	५४७
८ दक्षस्मृतिः	५६६
९ अह्निरः स्मृतिः — —	५६१
१० शातातपस्मृतिः — —	५६८

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
काणः स्य देरुहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥
न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शूलं न कुलं यतः ।
तस्य जन्म वृषाद्दोषे तन्धरुस्थात्रिरजोत् ॥

॥ शुभम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्मृतिसन्दर्भ प्रथम भाग की विषय-सूची

मनुस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
१	सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम्—	११
	सृष्टि की रचना का वर्णन, जल से सृष्टि की रचना हुई (श्लोक १-८)। इसी प्रकार पहले-पहले मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा आदि सप्त ऋषि, देवता, यक्ष, राक्षस, गन्धर्व, पिशाचादि की उत्पत्ति (३५-४१)। फिर जरायुज, अण्डज, उद्भिज्ज, स्पेदज, वनस्पति आदि की उत्पत्ति (४२-५७)। समय का वर्णन (६४-७४)। चार वर्ण और उनके कर्म (८७-९१)। आचार का वर्णन (१०८-१११)।	
२	धर्मतत्त्व विचार वर्णनम्—	१४
	धर्म का वर्णन और धर्म का स्वरूप (श्लोक १-१२)। अर्थ में और काम में जिसकी आसक्ति न हो वही धर्म को समझ सकते हैं और धर्म के जिज्ञासुओं को वेद से प्रमाण लेना चाहिये (३-१७)।	

अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठाङ्क

२ ब्रह्मचर्य वर्णनम्—   १५

देश और परम्परा के अनुरूप आचार (१८)। द्विजातियों के संस्कार के समय का वर्णन, गर्भाधान से उपनयन तक दस संस्कार (२६-५७)।

२ कर्तव्य/कर्तव्य वर्णनम्—   २१

सन्ध्या और गायत्री का महत्व वर्णन (श्लोक १०१-१०४)। स्वाध्याय की विधि (१०७-११५)। विद्या का फल किस अधिकारी को होता है (११६-१६२)। विद्यार्थी और ब्रह्मचारी के नियम (१७३-२२१)।

३ स्नातक विवाहकर्म वर्णनम्—   ३५

विद्याभ्यास का काल (१-२)। विवाह का प्रकरण और कन्या के लक्षण (४-१६)। विवाह के भेद, राक्षस, आसुर, पैशाच और गान्धर्व चार असत् विवाह तथा ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य इन चार सद्विवाहों का वर्णन (२१-३६)। इनका विस्तार (४० तक)। पाणिग्रहण संस्कार सबर्णों के ही साथ होसकता है असवर्ण के साथ नहीं (४३)।

श्रुतकाल में सहवास करने से गृहस्थ होने पर भी ब्रह्मचारी संज्ञा (४५-५०)। स्त्री का सम्मान करने के लिये आर्य संस्कृति का विकास (६६-६२)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
३	गृहस्थस्य पञ्चमहायज्ञाः— गृहस्थ के पञ्चयज्ञ का विधान (६८) । गृहस्थाश्रम की मान्यता (७८-८५) ।	४१
३	बलिवैश्वदेवः— बलिवैश्वदेव करनेकी विधि—	४३
३	अतिथि वर्णनम्— अतिथि सत्कार की विधि (१०१-१०८) । गृहस्थ के लिये अतिथि को खिलाकर भोजन करने का वर्णन (११५-११८) ।	४५
३	श्राद्धवर्णनम्— गोलक और कुम्भकादि निन्दित सन्तान (१७३-१७४) । भोजन करने का नियम (२३८-२३९) ।	४६
४	गृहस्थाश्रम वर्णनम्— गृहस्थाश्रम का वर्णन (१) । श्राद्ध में और यज्ञ में कैसे ब्राह्मण को भोजन कराना चाहिये (३०-३१) । उपनयन-संस्कार के अनन्तर स्नातक के रहन-सहन और व्यवहार के नियम (३५-११०) । विरोप नियम तथा गृहस्थ की शिक्षा (१११-१३५) धर्म का आचरण और नियम (१७७) । दान, धर्म और श्राद्ध (२६०) ।	६१

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
५	अभक्ष्य वर्णनम्—	८५
	अकाल मृत्यु कैसे होती है (१-४) । अभक्ष्य (जिन चीजों का भोजन नहीं करना चाहिये उनका वर्णन (५-२०) । आमिष खाने का दोष (३४) ।	
५	भक्ष्याभक्ष्य वर्णनम्—	८६
	योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥	
	हिंसा का निषेध और आमिष खाने का पाप (४८-५०) । जो मांस नहीं खाता है उसको अश्वमेध का फल (५३-५४) ।	
५	प्रेत शुद्धि वर्णनम्—	९०
	अशौच (सूतक) (५८-७८) । सूतक में कोई काम न करने का वर्णन (८४) । जिन पर अशौच नहीं लगता है उनका वर्णन (६३-६५) ।	
५	द्रव्य शुद्धि वर्णनम्—	९५
	परम शुद्धि (१०६-१११) ।	
५	शरीर शुद्धि वर्णनम्—	९७
	अशुद्धि (१३३) । मार्जन से शुद्धि करने की विधि (३५) । जूठन से शुद्धि (१४०-१४१) ।	
५	स्त्रीधर्म वर्णनम्—	९६

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

पतिप्रता स्त्रियों का माहात्म्य (१५४-१६६) ।

राष्ट्र संग्रह और राष्ट्र निर्माण (११३-११७) । राज्य कार्य में लगे हुए मनुष्यों की वृत्ति का माप (१२४-१२६) । यागिज्य कर राज्यशासन नीति (१२७-२२६) ।

८ राज्यधर्म दण्डविधानवर्णनम्— १३१

राजा को अपने सचिव वर्ग और मंत्री के साथ राजकाज देखने की विधि (२-३) । अद्वारह व्यवहार का वर्णन 'ऋणादानादि' (४-८) । व्यवहार में धर्म की रक्षा का ध्यान (१५) । मन की भावना के चिह्न (२६) । व्यवहार की जानकारी और साक्षी के चरित्र का वर्णन (४८-७५) ।

८ राजधर्म दण्डविधाने साक्षिवर्णनम्— १३८

साक्षी के विशेष निर्देश (७५-६६) । असत्य साक्षिवाद का पाप पृथक्पृथक् स्थानों पर (६७-१०१) । वृथा शपथ करने से पाप (१०१-११८) । असत्य साक्षी के दण्ड का विधान (१२१-१२४) । राजा अपराधी को त्रिना दण्ड दिये छोड़ देने से राजा को नरक गमन ।

८ द्रव्यपरिमाणनिरूपण वर्णनम्— १४३

तौल (माप) बनाने की विधि (१३२) । ऋण लेने पर व्याज की दर (१३६) । किसी वस्तु के रखने पर चक्रवृद्धि में वृद्धि का सन्तुलन (१५०) ।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
८	राजधर्मदण्डविधान वर्णनम्—	१५५
	जो कन्या नहीं है उसे कन्या कहकर विवाह करनेवाले को दण्ड (२२५-२२६)। पाणिग्रहण संस्कार कन्या का ही होता है स्त्री का नहीं (२२७-२२८)।	
८	वेतन दण्ड वर्णनम्—	१५२
	सीमादण्डवर्णनम्—	१५५
	ग्राम सीमा का निर्णय (२६५)। वाक्पारुष्य (अपशब्द गाली देने) का व्यवहार (२६६)। दण्डपारुष्य (मार-पीट) के अपराध (२७८-३००)।	
८	चौरदण्ड वर्णनम्—	१५६
	स्तेन चोरी (३०१-३४४)।	
८	राजधर्मदण्डविधान वर्णनम्—	१६२
	परस्त्री गमन की परिभाषा (संग्रहण) (३५६)। परस्त्री गमन का दण्ड (३८६)। कर लगाना और तुला, तराजू, गज, बांटों का निरीक्षण (३६८ से समाप्ति तक)।	
९	शक्तिस्वरूपा स्त्रीरक्षाधर्म वर्णनम्—	१६९
	मातृ जाति शक्ति रूपा है इसे दृष्टिगत रखना पुरुष का प्रधान धर्म और कर्तव्य है। किसी भी रूप में शक्ति का हास अवा-	

च्छनीय है। स्त्री की रक्षा से धर्म और सन्तान की रक्षा होती है (१-३५)।

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
 विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
 भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुति द्वैधं तु भर्तारि ।
 आदुरुत्पादकं कैचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥
 क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
 क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥

- ६ स्त्रीधर्मपालन वर्णनम्— १७३
 नियोग का निर्णय (५८-६३)। नियोग उसका ही होगा जिसका वाक्य दान करने पर भावी पति स्वर्गत (मरजाय) हो जाय। विवाह में कन्या की अवस्था और घर की अवस्था का वर्णन और विवाह काल (६४-६६)। स्त्री-पुरुष धर्म का वर्णन (१०२-१०३) विवाह रति का धर्म बताया है।
- ६ दायभाग वर्णनम्— १७६
 दाय विभाग की सूची और दाय विभाजन का काल (१०४)।
- ६ सम्पत्तिश्राद्धयोरधिकारित्व वर्णनम्— १८१
 अपुत्रक का धन दौहित्र को (१३१)। कन्या को पुत्र समझकर धन देने का निश्चय होने के अनन्तर यदि औरस पुत्र हो जाय तो धन विभाग का निर्णय (१३४)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
६-वर्णानां कर्मविधि वर्णनम्—		: १६६

प्राह्मण क्षत्रिय दोनों की मिली जुली शक्ति राष्ट्र निर्माण कर सकती है (३२२)। शूद्र को अपने कार्य से ही मोक्ष (३३४)।

१० वर्णानां भेदान्तर विवेक वर्णनम्—	२००
-------------------------------------	-----

वर्ण भेदान्तरेण त्वनेकवर्ण वर्णनम्—	२०१-
-------------------------------------	------

स्त्री पुरुष के वर्ण भेद से सन्तान की भिन्न भिन्न जातियों का वर्णन अर्थात् अनुलोम सन्तान और प्रतिलोम सन्तान का वर्णन। अनुलोम और प्रतिलोम की वृत्ति का भी पृथक् वर्णन (१-६२)।

१० चतुर्वर्णानां वृत्ति वर्णनम्—	२०६
----------------------------------	-----

चातुर्वर्ण्य के लिये अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय निग्रह मनु ने धर्म बताया है (६३)।

१० वृत्ति जीविक वर्णनम्—	२०६
--------------------------	-----

वर्णधर्म,—यथा; प्राह्मण का पढ़ना, पढ़ाना दान लेना वदेना, यज्ञ करना कराना इत्यादि (७५)। इनके कार्य जाति विभागानुसार (७६ से समाप्ति पर्यन्त)।

११ धर्मप्रतिरूपक वर्णनम्—	२१३
---------------------------	-----

यज्ञ होम सीम यज्ञ के सम्बन्ध में स्नातकों का सम्मान।

अध्याय .प्रधानविषय पृष्ठांक

प्रायश्चित्तों का यज्ञ के लिये धन एकत्र कर यज्ञ में न लगाने वाले की काक योनि इत्यादि में गति (१-२४) ।

११ देवादि धनं हरतीति फलम्— २१५

यज्ञ का वर्णन; यज्ञ की दक्षिणा (३०) । जानकर पाप करनेवाले को प्रायश्चित्त अवश्य करना (४६) ।

११ स्तेयफल वर्णनम्— २१७

चुरी करनेवाले को पृथक् पृथक् पदार्थ के चुरी करने से शरीर में चिह्न होते हैं जैसे सुवर्ण चोर का दूसरे जन्म में कुनखी होना इत्यादि (४८) ।

११ प्रायश्चित्त वर्णनम्-अगम्पागमन वर्णनञ्च-२१८

महापाप आदि का प्रायश्चित्त (५५-१६०) ।
वालघाती, कृतघ्न शुद्ध नहीं होता (१६१) ।

११ प्रायश्चित्त वर्णनम् २३१

सान्तपन व्रत, कृच्छ्र व्रत, चान्द्रायण आदि का वर्णन (२२३-२३१) ।

११ तपमहत्त्वफल वर्णनम् २३४

तपस्या से पाप नाश (२४२) । अक्षर प्रणव को जप करने से सर्वपाप क्षय (२६६) ।

१२ कर्मणां शुभाशुभफल वर्णनम्-

२३७

वाचिक, शारीरिक और मानसिक कर्म का वर्णन (४-६)।
वाणी के पाप से पक्षियों का जन्म, शरीर के पाप से स्थावर
योनि और मन के पाप से शारीरिक दुःख होते हैं।

सत्त्व रजस् और तमस् तीन गुणों से नाना प्रकार के पाप
(२६)। इन तीनों गुणों का सामान्य जीवों में लक्षण (३४)।
जिन कर्मों के करने से मनुष्य को सङ्कोच और लज्जा होती है
यह तमोगुण (३५)। जिस कर्म को करने से संतार में
स्थिति होती है उसे राजस् कहते हैं (३६)।

तामसी कर्म की गति (४२-४४)। राजसी कर्म की गति
(४७)। सात्त्विक कर्म की गति (४८-४९)।

१२ कृतकर्मफल वर्णनम्

२४२

प्राप्तत्व करने से प्रद्वाराक्षस की गति (६०)। पृथक्पृथक्
बन्तुओं की चोरी करने से भिन्न भिन्न गति (६१)। चोरों को
अग्नि पत्र आदि नरक के दुःख (७५)। प्रवृत्ति और निवृत्ति
कर्मों का वर्णन (८८)।

१२ धर्मनिर्णय कर्तृक पुरुष वर्णनम्

२४६

स्वराज्य की यथार्थ परिभाषा (६१)। राज्य शासन, राष्ट्र
और सेना के शासन के लिये वेदधर्म की आवश्यकता

(६७-१००) ब्राह्मण को तपस्या और ब्रह्मविद्या से मोक्ष (१०४)। धर्म की व्यवस्था कौन दे सकता है : (१०८)। दस हजार पुरुषों की तुलना में एक आत्मज्ञानी का अधिक मान्य है (११३)।

आत्म ज्ञान अध्यात्म जीवन का निरूपण (११६-१२६)।

नारदीय मनुस्मृति के प्रधान विषय

प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
व्यवहार दर्शन विधि:	२५०

मनु प्रजापति आदि जिस समय राज्य कर रहे थे उस समय सब सत्यवादी थे और जब धर्म का ह्रास हुआ तो नियन्त्रण के लिये व्यवहार की प्रतिष्ठा की गई। इसी के लिये राजा दण्ड नीति का धारण करनेवाला बनाया गया (१-२)। व्यवहार के निर्णय में साक्षी और लेख दो बातें रखी गईं। जब दो पक्षों में विवाद हो तो साक्षी और लेख का विधान हुआ (३-६) जितने प्रकार के व्यवहार और वाद-विवाद होते हैं उनका वर्णन (६-२०)। विवाद का मौलिक कारण काम क्रोध को बतलाया है (२१)। विवाद के निर्णय की विधि (२५-३२)। अर्थ शास्त्र और धर्मशास्त्र के बीच मतभेद होने में धर्मशास्त्र की मान्यता (३३-३४)। कोई भी सन्देह हो तो राजा द्वारा निर्णय कराये जाने का विधान (४०)। विनयन का प्रकार (४४-५०) लेख और गवाही (साक्षी) की सत्यता की जांच (५१-६४)।

पूधानविषय

पृष्ठाङ्क

राजा को व्यवहार के निर्णय में सहायता के लिये संसद (जूरी) का विधान (६८-७२)। सभासद (निर्णय सभा के) का नियम। ठीक बात को छिपाकर या बढ़ाकर बोलने का पाप (७३)। सभासद को बात बढ़ाने और छिपाने में पाप का संस्पर्श (७४)। सभा का वर्णन (८०)।

ऋणादानं प्रथमं विवादपदम्

२५८

ऋण के सम्बन्ध में (१)। समय चले जाने पर भी पुत्र को बाप का ऋण चुका देना चाहिये (८-६)। स्त्री पति का ऋण नहीं देवे (१३)। जो जिसका धन लेनेवाला होता है उसे देना चाहिये (१४)। निर्धन, अपुत्री स्त्री को ले जानेवाले को उसके ऋण देना चाहिये (१६)। पुत्र पति के अभाव में राजा का अधिकार (२३)। पति के प्रेम से दी हुई वस्तु को कोई नहीं ले सकता है (२४)। कौन कुटुम्ब में स्वतन्त्र है और कौन परतन्त्र है इसका वर्णन (२६-३२)। छल से कमाये धन को काला धन कहते हैं (४३)। न्याय का धनागम (५०-५१)। प्रत्येक जाति की अपनी अपनी वृत्ति (५६-६४)। तीन प्रकारके लिखित, साक्षी, भोग का प्रमाण (६५-७७)। धरोहर का प्रमाण (७३)। स्त्रीधन के रक्षा का विवरण (७५)। गृह पुरुष का प्रमाण (८०-८६)। रुपये का वृद्धि (ब्याज का प्रकार) चक्रवृद्धि का (Compound interest) वर्णन (८७-९४)। धनी को ऋणी का लेख बतलाना चाहिये (९८-१००)। प्रतिभू

पूधानविषय : पृष्ठाद्
 (जामिन) का वर्णन (१०३)। लेख, लेखक के प्रकार, कितने प्रकार के होते हैं (११२-१२२) जो साक्षी के योग्य नहीं है—
 अशुद्ध साक्षी (१३४)। शुद्ध साक्षी। साक्षी विषय (१३५-१५२)। असाक्षी (१६३-१६७)। उभय पक्ष (जिसकी स्वीकृति को मान लेने पर) एक भी साक्षी हो सकता है (१७१)। मूठे साक्षी के मुख के चिह्न, (आकार आदि चेष्टा से) (१७२-१७७)। मूठ साक्षी का पाप (१८६-१८८)। सत्य साक्षी का माहात्म्य (१६०-२००)। सत्य साक्षी की महिमा (२०३)। तम साक्षी के सम्वन्ध में (२१५)। शाप ऋषि और देवताओं पर भी लगता है (२१८)।

उपनिधिकं द्वितीयं विवाद पदम् २७८

औपनिधि निक्षेप का वर्णन (धरोहर)।

सम्भूय समुत्थानं तृतीयं विवाद पदम् २७६

सम्भूय समुत्थान (Partnership)

वाणिज्य व्यवसायी साभेदार होकर व्यापारादि करते हैं—
 उसे सम्भूय समुत्थान कहते हैं।

दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवाद पदम् २८१

दत्ता प्रदानिक—जो नियम के विरुद्ध दिया है वह वापिस करने का निदान क्या अदेय क्या वापिस लेना। आपत्ति पर भी जो किसी को समर्पण कर दिया वह फिर नहीं दिया जाता (५)।

पूधानविषय

पृष्ठाङ्क

अभ्युपेत्याश्रुपा पञ्चमं विवाद पदम्

२८२

शुश्रूपक ५ प्रकार, काम करनेवाले ४ प्रकार (२)। कर्म के भेद—शुद्ध कर्म करनेवाला (५)। आचार्य की शुश्रूपा आदि (१३-२३)। दास के प्रकार (२४-२६)। स्वामी के साथ उपकार करनेवाला दासत्व से छुटकारा पाता है (२८)। सन्यास से घापिस आने पर गृहस्थ में आने पर राजा का दास होकर छुटकारा नहीं है (३३)। बलात् दास बनाये हुए के छुटकारे का उपाय (३६)।

चेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवाद पदम्

२८६

चकरी भेड़ पालनेवाले अनुपरो पर विवाद (१४-१८)। अनुचित सहवास का दण्ड (१६-२३)।

अस्वामि विक्रयः सप्तमं विवादपदम्

२८८

जिस धन पर अधिकार नहीं है उसके बेचने के विषय में, पृथ्वी में जो धन गड़ा है उसपर अधिकार (१)। अस्वामि विक्रय धन चोरी के धन के तुल्य है (२)। चोरी का धन छेने वाला दण्ड का भागी (५)। पृथ्वी पर पड़ा या गड़ा धन राजा का होता है (६)।

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

विक्रीयासम्प्रदान मष्टमं विवादपदम्

२८६

बेचकर न देने का विवाद (१) । सौदा करके क्रेता को न देने से स्थायी सम्पत्ति में हानि देनी पड़ती है । जङ्गम वस्तु न देने से उसका जो लाभ हो सो क्रेता को देना पड़ता है (४) । सौदा करने के बाद मूल्य देने पर उपरोक्त नियम लागू होता है अन्यथा नहीं (१०) ।

क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपदम्

२६१

क्रेता खरीदने के पीछे ठीक न समझे तो उसी दिन वापिस देवे (१) । यदि दो दिन बाद वापिस दे तो ३० वां हिस्सा देवे अधिक दिन होने से उसका दूना देवे । चार दिन बाद वह सौदा खरीददार का होता है (३) । खरीददार गुण दोष भली प्रकार देखकर सौदा लेवे यह सौदा वापिस नहीं हो सकता (४) गाय को तीन दिन परीक्षा कर देखे, मोती हीरा इत्यादि ७ दिन, द्विपद १५ दिन, स्त्री १ माह और बीजों की १० दिन तक परीक्षा का नियम है । पहने हुए कपड़े वापिस नहीं हो सकते (५-८) । धातु लोहा सोना इत्यादि की अग्नि में परीक्षा सोना घटता नहीं, रजत दो पल घटता है, कासा शीशा आठ प्रतिशत, ताम्बा पांच प्रतिशत घटता है (१०) । जितना काटकर बेचा जाता है (१२-१३) । कापाय वस्त्र खरीदने का विषय (१५) ।

समयस्थानपाकर्म दशमं विवादपदम्

२६२

समय का अनपाकरण (पाखण्डी से राजा वच कर रहे) [१] ।

प्रवृत्ति भी हो तो भी बचना चाहिये (७) ।

क्षेत्रविवाद एकादश विवादपदम्

२६३

ग्राम्य सीमा का निर्णय तथा ग्राम के गोपालों तथा वृद्ध लोगों से सीमा का निर्णय (१-४) । सीमा के विषय में झूठ कहनेवाले को साहस का दण्ड (७-८) ।

पुल बनाने पर विचार (१४-१७) । कोई यदि किसी के बाहर जाने पर उसके खेत पर अधिकार करले तो लौटने पर उसे वापिस दे देवे (२०-२१) । खेत तीन पुस्त होने पर छूट नहीं सकता (२४) । किसी के खेत में गाय सौ जाय उसका निर्णय (२७-२८) । हाथी घोड़े किसी के खेत में चले जायें तो अपराध नहीं (२८-३०) । किसी के खेत में गाय घर जाय तो उसकी क्षतिपूर्ति निर्णय (३३-३४) ।

स्त्रीसंप्रयोगो द्वादश विवादपदम्

२६७

पाणिग्रहण होने पर स्त्री मानी जाती है (२-३) । एक गोत्र की कन्या और घर का विवाह नहीं हो सकता है [७] । गुण-दोष न देखकर विवाह होने पर त्याग [६-१५] । दूसरा पति करने का नियम [१६] । कन्यादान करनेवाले अधिकारियों का वर्णन [२०-२२] । स्त्री संप्रहण के दण्ड [६२-६८] । व्यभिचार दण्ड [७०-७५] । पशुयोनि गमन दण्ड [७६] । स्त्री गमन निषेध का वर्णन [८३-८८] । स्त्री की निर्वासन की दशा का वर्णन [६१-६५] । निर्दोष स्त्री त्याग का दण्ड [६७] ।

अन्य पति का विधान (६६-१००) । वर्णसंकर का वर्णन (१०५) । वर्णसंकरों की पृथक् पृथक् जाति (१०६-११८) ।

दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ३०८

दाय विभाजन का समय (१-४) । जिस धन का विभाजन नहीं हो सकता है (६-७) । स्त्री धन का वियरण (४-६) । सम विभाग अविवाहिता पतिन का (१३) । पिता द्वारा विभाग की मान्यता (१५-१६) । जो लोग पैतृक धन के अनधिकारी हैं (२०-२१) । सम्मिलित कुटुम्ब के भाइयों का विभाग (२३-२५) । स्त्रियों की रक्षा का विधान (३१-३२) । असंभृत कन्या का पितृ-धन से सत्कार (३३) । एक साथ रहनेवाले भाई एक दूसरे के साक्षी नहीं होते हैं (३६) । चारह प्रकार के पुत्रों का वर्णन (४२-४५) । पुत्राभाव में कन्या का अधिकार (५७) ।

साहमं चतुर्दशं विवादपदम् ३१३

तीन प्रकार के साहम (२) । उत्तम साहम (५) । उत्तम साहम का वध, सर्वस्य हरण (७) । माहा साहमी का दण्ड (६) । पौरु (११) । पुराई हुई वस्तु का वर्णन (१२-२०) ।

पारिदण्डपारुष्यं पञ्चदशं विवादपदम् ३१५
पारिदण्डपारुष्यं (मरी गाड़ी और अरनील) तीन

प्रकार का दण्ड (१-३)। दूसरे पर पत्थर फेंकना दण्ड पारुष्य (४)। दण्ड पारुष्य का दण्ड (५-१३)। जाति परस्व दण्ड का तारतम्य (१४-१७)। जिस अङ्ग द्वारा पाप हुआ उसका छेदन (२३-२४)। दण्ड पारुष्य में अपराधी को दण्ड (२५-२७)।

घूतसमाब्ध्यं सप्तदशं विवादपदम्

३१८

जूआ की परिभाषा (१)। जूआ खेलने के अभियोग में साक्षियों का वर्णन (४)। मिथ्या साक्षियों को दण्ड (५-६)।

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम्

३१९

प्रकीर्ण विवाद की परिभाषा (१-४)। शास्त्र निषिद्ध मार्गगामी को दण्ड (७)। अन्याय से व्यवस्था की हुई का राजा द्वारा भंग (८-६)। राजा द्वारा सर्वस्वहरण पर आजीविका त्याग (१२)। राजा के दण्ड न देने पर क्षति (१६-१७)। दण्ड देने से राजा निर्दोष (१८)। राजा की महिमा और आज्ञा पालन (२०-३०)। राजा का धर्म (४७-४८)। माङ्गलिक आठ चीजों का वर्णन (५१)। उनकी प्रदक्षिणा का वर्णन (५२)। प्रगट अ-प्रगट चोरों का वर्णन (५३-५८)। चारों चोरों को दण्ड

(६०-६४) । चोरों के सहवासियों को दण्ड (७०-७५) । भिन्न-भिन्न प्रकार की चोरी का दण्ड (७६, ६०) । जिस जिस अङ्ग द्वारा चोरी उसका द्येदन (६२) । आघात करने को शरीर के स्थान (६४-६५) । प्राहण को फांसी नहीं लगाना और देश से बहिष्कृत करना (६६) । दुष्टों को दण्ड और अङ्गों पर निशान (१०१-१०६) । गुन पापों का यमराज द्वारा दण्ड (१०८) । दण्डों का प्रकार (१११) । अर्धदण्ड के मान की व्यवस्था (११८) ।

दिव्य प्रकरणम्

३३०

पांच प्रकार के दिव्यों का वर्णन (२) । सत्य असत्य (३) । तुला वर्णन (४) । तुला निर्णय (५-८) । तुला का विषय (६, २१) । जल परीक्षा (२१, ३१) । विष परीक्षा (३०, ३८) । विष पान का वर्णन (३६, ४५) ।

विशेष—नारदी-स्मृति में अध्यायक्रम नहीं रहने से प्रकरण ही लिया गया है ।

अत्रिस्मृति के प्रधान विषय

१ आत्मशुद्धिवर्णनम्

३३६

अत्रि के प्रति पाप मुक्तयर्थ श्रुतियों का प्रश्न (१-३) । प्राणायाम विधि उससे लाभ (४-१०) । गायत्री मन्त्र प्रणव-विधान (१५) ।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
२	सर्वपाप विमुक्तिः, गायत्रीमन्त्रवर्णनञ्च	३३८
	मन, वाणी और कर्म से किये हुए पापों की मुक्ति (१-३) । कुष्माण्डसूक्त आदि से पापों का शोधन (४-६) । अघ- मर्षण सूक्त से छान (८) । उपांशु जप माहात्म्य (१०-११) । गायत्री जप माहात्म्य (१२-१६) ।	
३	पूर्वाध्यायरूपं, सर्वपाप प्रायश्चित्तम्	३३६
	वेदाभ्यास का माहात्म्य (१-६) । पुराण, इतिहास का माहात्म्य (७-८) । शतरुद्री आदि सूक्तों का माहात्म्य (९-१५) । दान माहात्म्य (१६-१७) । सुवर्ण, तिलादि दान माहात्म्य (१८-२३) ।	
४	रहस्यपाप प्रायश्चित्तमगम्यागमन प्रायश्चित्तञ्च	३४२
	रहस्य पापों का प्रक्षालन (१-१०) ।	
५	विविध प्रकरण वर्णनम्	३४४
	भोजन के समय मण्डल का विधान (१-३) । अन्न देने के अधिकारियों का वर्णन (४) । भोज्यान्न के भिन्न- भिन्न अधिकारियों का वर्णन (५-१७) । भोजन और जलपान का नियम (२०-२३) । भोजन के समय पाद-	

प्रक्षालन (२५)। भोजन के नियम (२६-२८)। सूतक स्नान विधि (३२-३३)। शुद्धि विधान (३८)। सूतक दिन निर्णय (४१-४२)। सूतक के विषय में वर्णन (४३-४६)। कन्या ऋतुमती होने पर शुद्धि विधान (४७-७०)। जन्म के दिन ग्रहण होने पर पूजा विधि (७१-७५)।

स्वर्गसुख प्राप्ति फलवर्णनम्

३५१

दान से स्वर्ग गति की प्राप्ति (१-५)।

अत्रिसंहिता के प्रधान विषय

धर्मशास्त्रोपदेश वर्णनम्

३५२

संहिता श्रवण माहात्म्य (१-७)। गुरु के सत्कार न करने से कुम्भकुरयोनि प्राप्ति (१०)। शास्त्र अपमान से पशुयोनि (११)। स्वकर्तव्यनिष्ठ की प्रशंसा (१२)। प्रत्येक वर्ण के कर्म (१३-२०)। विद्वानों के कार्य में भूखों की नियुक्ति करने पर क्षति (२३)। विद्वत्पूजा वर्णन (२७)। राजा के पश्च यज्ञ—दुष्ट को दण्ड, सज्जन पूजा, न्याय से कोप वृद्धि, निष्पक्ष न्याय, राष्ट्र वृद्धि (२८)। शौच लक्षण (३१-३५)। ब्राह्मण कर्तव्य (३६-३६)। दान माहात्म्य (४०-४१)। इष्टापूर्ति के लक्षण (४३-४४)।

नियम की अपेक्षा यम का सेवन (४७) । नियमं (४६) ।

जिनको उद्देश्यकर ज्ञान किया जाता है उसका फल (५०-५१) ।

पुत्र को पिता का गया श्राद्ध करना चाहिये, गया श्राद्ध का

माहात्म्य (५२-५८) । आहार शुद्धि, स्थान शुद्धि, वस्त्र

शुद्धि आदि का निर्देश (५६-८१) । सूतक आशौच आदि का

प्रायश्चित्त (८३-१११) । कृच्छ्र, सान्तपन, चान्द्रायण व्रत

का विधान (१११-१३५) । स्त्री को जप व्रत का निषेध

केवल पति परायणता (१३५-१३८) । लोह पात्र में भोजन

करने से पतित । (१५२) ।

भिक्षुक की परिभाषा (१६५) । महापातकियों की गणना

(१६६) ।

शुद्धिप्रकरणम्

३६७

विभिन्न पापों का प्रायश्चित्त और शुद्धि का पृथक् वर्णन
(१६७-२०८) ।

शुद्धिस्पर्शादि प्रायश्चित्तम्

३७१

कृच्छ्र व्रत और शौच के विभिन्न प्रकार (२०६-२२६) ।

प्रायश्चित्तम्

३७३

चाण्डाल का जल पीने से पथ्यगव्य से शुद्धि (२३२) । जल
शुद्धि का वर्णन (२३७) ।

प्रायश्चित्तवर्णनम्

३७४

रजस्वला स्पर्श, भिन्न-भिन्न पापों का प्रायश्चित्त एवं अशौच वर्णन (२३८-२८०) । स्पर्शास्पर्श एवं उच्छिष्ट भोजन का वर्णन (२८२-२९०) । पतित अन्न भक्षण, चाण्डाल अन्न, कन्या अन्न, राजान्न भक्षण का दोष वर्णन [२९१-३०५] । श्राद्ध में भोजन शुद्धि वर्णन [३०६-३१०] । अङ्गुली से दंतों का निषेध [३१४] । शौच, मैथुन, स्नान, भोजन में मौन रखना [३२१] ।

दान फल वर्णनम्

३८२

उर्ध्वमुखी गोदान का माहात्म्य (३३१) विद्यादान का माहात्म्य [३३७-३३८] । दानपात्र का वर्णन [३३९-३४१] ।

श्राद्धफलवर्णनम्

३८४

श्राद्ध में भोजन कराने योग्य ब्राह्मणों का वर्णन [३४२-३५४] पुत्र द्वारा पिता का श्राद्ध करने का माहात्म्य, न करने से पाप [३५५-३६०] । श्राद्ध माहात्म्य एवं श्राद्ध का समय [३६१-३६८] ।

निन्द्यब्राह्मण वर्जनवर्णनम्

३८६

ब्राह्मण की संज्ञा देव ब्राह्मण, विप्र ब्राह्मण, शूद्र ब्राह्मण आदि

अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठाङ्क

म्लेच्छ ब्राह्मण, विप्र चाण्डाल [३७२-३८०]। श्राद्ध में
वर्ज्य ब्राह्मण [३८४]। विद्वान् होने पर भी पतित ब्राह्मण
की पूजा नहीं की जाती है [३८५-३८६]। खरीदी हुई
स्त्री के पुत्र श्राद्ध करने योग्य नहीं होते हैं [३८७]।

धर्मफलवर्णनम्

३८८

दीपक की छाया, बकरी की घूलि की शुद्धि [३६०]। स्नान
के स्थानों का वर्णन [३६१]। पिण्डदान के स्थान एवं
समय का वर्णन [३६४]। अत्रि संहिता का महात्म्य [३६५]।
विशेष—इस संहिता में भी नारदी-स्मृति की तरह छोटे छोटे
प्रकरण हैं।

प्रथम विष्णुस्मृति के प्रधान विषय

१ शौनकप्रति राज्ञः प्रश्नोक्तिः, शौनकस्योत्तरम् ३८६

शौनक के प्रति ऋषियों का प्रश्न कि अन्तकाल में ध्यान
करने से मोक्ष होता है [१-३]।

युधिष्ठिरस्य पितामहं प्रति प्रश्नः, भीष्मस्य
पुरातन चार्ताकथनमोङ्कारवर्णनं, विष्णोः प्रसादन
विधि वर्णनम्, ईश्वरवर्णनम्, वरप्राप्तिवर्णनम्,
नारायणवर्णनञ्च

३६१

भीष्म के प्रश्न पर विष्णु भगवान् का उत्तर, नारायण नाम

का माहात्म्य [४-६८]। द्वादशाक्षर मन्त्र का माहात्म्य [१००-१११]।

विष्णुस्मृति के प्रधान विषय—

- १ सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् ४०१
ब्रह्मा की उत्पत्ति से सृष्टि रचना, बराह द्वारा पृथिवी का उद्धार, देव आदि का सृजन, जब विष्णु अन्तर्धान हो गये तब कश्यप से पृथिवी ने पूछा मेरी गति क्या होगी ? पृथिवी द्वारा विष्णुस्तुति ।
- २ सवर्णाश्रम वृत्तिधर्म वर्णनम् ४०७
वर्णाश्रम की रचना उनके मन्त्रों द्वारा श्मशान तक की क्रिया, वृत्ति, जाति पर विचार ।
- ३ राजधर्म वर्णनम् ४०८
राजधर्म, ब्राह्मणों से कर नहीं लेने का वर्णन ।
- ४ राजधर्म वर्णनम् ४१२
प्रजा सुख से सुखी और दुःख से दुखी रहने से राजा को स्वर्ग प्राप्ति ।

५ राजधर्मविधाने दण्डवर्णनम् ४१३

महापातक और उनके दण्ड का वर्णन, पापियों दण्ड का वर्णन और दूसरी योनि का वर्णन, विवाद का वर्णन और कूट साक्षियों का वर्णन, तीन पुत्र तक भोगने पर जगह का वर्णन, चोर, परछोगामी, लम्पट जिसके राज्य में न हों उस राजा का इन्द्रत्व वर्णन ।

६ ऋणदान वर्णनम् ४२१

ऋणी धनी का व्यवहार और उसकी व्यवस्था का वर्णन, स्वर्ण की द्विगुण की वृद्धि, अन्न की त्रिगुण की वृद्धि इनके निर्णय शास्त्र साक्षी । सम्पत्ति लेनेवाले को ऋणदान आवश्यक ।

७ सलेखसाक्षिवर्णनम् ४२३

लिखित का वर्णन, राज साक्षी, गवाही, असाक्षिक वर्णन, संदेहास्पद लेख का निर्णय ।

८ वजितसाक्षिकक्षणवर्णनम् ४२४

जो साक्षी में निषेध है उनका वर्णन, कूट साक्षियों का वर्णन, शुद्ध साक्षियों के कहने पर निर्णय करना । जिस विवाद में कूट साक्षी होना निश्चित हो जाय वह विवाद समाप्त कर देना ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

६ समयक्रियावर्णनम्

४२६

समय क्रिया राजद्रोहादि में शपथ कराने का विवरण, अभियुक्त को दिव्य कराने की प्रक्रिया, सचेल स्नान कराकर तत्र देवता और ब्राह्मण के आगे शपथ करावे ।

१० घट (तुला) धर्म वर्णनम्

४२७

घट या तुला—इसमें पुरुष को बिठावे और उससे यह कहलावे कि ब्रह्म हत्यारे को मूठी गवाही देने में जो नरक होते हैं वह इस तुला में बर्त इस तरह नीचे के श्लोकों में उसके प्रार्थना के मन्त्र बोले । यदि तुला में तौल बढ़ जावे तो उसको सश समझे, यदि घट जावे तो उसे मूठा समझे ।

११ अग्निपरीक्षा वर्णनम्

४२८

अग्नि परीक्षा—सोलह अङ्गुल के सात मंडल बनावे और उन मंडलों को दो हाथ के सूत्रों से वेष्टित कर देवे । पचास पल के लोहे को आग में गरम करके उसे हाथ में लेकर सात मंडलों पर चले फिर लोहे को नीचे रख देवे । जिसका हाथ न जले वह अनपराधी यदि जल जावे तो अपराधी—इसके नीचे अग्नि के मन्त्र लिखे हैं ।

अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठाङ्क

२० दिनरात्रिकालवर्षादीनां वर्णनम्   ४३६

देवताओं का उत्तरायण दिन, दक्षिणायन रात्रि है। सम्बत्सर अहोरात्रि है इस प्रकार काल का विभाग बताकर कर्म विपाक बताया गया है और पितृ क्रिया बताई गई है।

२१ अशौचानन्तरं श्राद्धादि वर्णनम्   ४४३

अशौच पूरा होने पर पितृ और अग्निहोत्र वार्षिक श्राद्ध, पुम्भदान आदि का विवरण है।

२२ अशौच निर्णय वर्णनम्—   ४४४

अशौच किस जाति का कितने दिन का होता है। किसी का इस दिन का किसी का बारह दिन का।

२३ अन्नद्रव्यादि शुद्धिवर्णनम्—   ४४६

घृतन और अन्नादि को शुद्धि के सम्बन्ध तथा कूस आदि के शुद्धि के विषय—इसमें गाय के सींग का जल और पशुगव्य से अन्न में शुद्धि बताया है।

२४ विवाह वर्णनम्—   ४५३

ब्राह्मण को चार जाति से विवाह, क्षत्रिय को तीन, वैश्य को दो, शूद्र को एक जाति से विवाह बतलाया है। स्मृतियों से

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

२५ विवाह का निषेध । माता से पंचम और पिता से सप्तम कुल में विवाहप्राह्य है । स्त्री के लक्षण और आठ प्रकार के विवाह । अन्तिम में ब्राह्म विवाह का माहात्म्य ।

२५ स्त्रीणां संक्षिप्तधर्म वर्णनम्—

४५५

इसमें संक्षिप्त से स्त्रियों के धर्म बताये हैं ।

२६ अनेक पत्नीत्वे सति स्वधर्माद्यस्त्री प्राधान्य वर्णनम्—

४५६

जिसकी सवर्णा बहुभार्या हो तो वह धर्म काम ज्येष्ठ पत्नी से करे । हीन जाति की स्त्री से विवाह करने पर उससे उत्पन्न लड़के से दैव कार्य और पितृकार्य नहीं हो सकता ।

२७ निषेकादुपनयनपर्यन्तदशसंस्कारवर्णनम्— ४५७

गर्भाधान, पुंसवन संस्कार आदि का वर्णन— उपनयन ब्राह्मण को आठवें, क्षत्रिय को ग्यारहवें और वैश्य को बारहवें वर्ष में करना चाहिये ।

२८ गुरुकुले वसन् ब्रह्मचारिणां सदाचार वर्णनम्— ४५८

इसमें ब्रह्मचारी के नियम, गुरुकुल में रहना, गुरु की आज्ञा पर चलना, वेदों को पढ़ना इत्यादि वर्णन किया गया है ।

१२ उदकपरीक्षावर्णनम्

४३०

उदक [जल में परीक्षा]—वहां पर एक आदमी धनुष एक तीर पानी में डाले। वह आदमी कूदकर उस तीर लावे। जो पानी के नीचे न दिखलाई देवे वह शुद्ध, दिखाई दे वह अशुद्ध और मन्त्र वही लिखे हैं।

१३ विषपरीक्षा वर्णनम्

४३१

विष की परीक्षा—हिमालय के विष को सात जौ के बराबर घों में भिगो कर उसे दिखलावे। जिस पर जहर न चढ़े उसे शुद्ध। इसके प्रकरण में प्रार्थना के मन्त्र लिखे हैं।

१४ कोपप्रकरण वर्णनम्

४३१

कोपमान—किसी उग्र देवता के स्नान का उदक तीन अब्जुली वह पीवे। दो तीन सप्ताह तक उसके घर में कोई रोग, मरण हो जाय तो उसे अशुद्ध समझे। इसके प्रकरण में प्रार्थना के मन्त्र लिखे हैं।

१५ द्वादश पुत्र वर्णनम्

४३२

वारह प्रकार के पुत्र—सयसे पहिले, औरस, क्षेत्रज, पुत्रिका पुत्र, भाई और पिता के न होने पर लड़की, पुनर्भव, कानीन,

गृहोत्पन्न, सहोदर, दत्तक, क्रीत, स्वयं उपागत, अपविद्ध, परित्यक्त ये वारह प्रकार के पुत्र दत्तलाए गये हैं। इस अध्याय के अन्तिम श्लोकों में दत्तलाया है कि पुत्रात् नरक से जो पिता को बचाता है उसे पुत्र कहते हैं।

१६ जातिवशात्पुत्रभेदवर्णनम्

४३४

समान वर्णों से जो पुत्र होते हैं वही पुत्र कहे जाते हैं। अब अनुलोम जो माता के वर्ण से प्रतिलोम ये अनार्य लड़के कहे जाते हैं। उनकी संज्ञा और संकर जाति का विवरण।

१७ पुत्राभावे सम्पत्ति विभाग (ब्राह्म) वर्णनम् ४३४

विभाग—अगर पिता विभाग करे तो अपनी इच्छा से कर सकता है। सभी उपार्जित का विभाग करे और पति के विभाग में स्त्री का पूर्ण अधिकार है।

ब्राह्मणस्य चातुर्वर्ण्येषु जातपुत्रार्थां दामविभाग वर्णनम् ४३६

ब्राह्मण का चारों वर्णों में विवाह होता है और जो बटवारे का कहा गया है वह विभाग दत्तलाया गया है।

१९ शवस्पर्शी (दाहसंस्कारार्थ) पुत्र वर्णनम् ४३८

ब्राह्मण के अप्रिदाह का निर्णय किया है।

अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठाङ्क

२० दिनरात्रिकालवर्षादीनां वर्णनम्   ४३६

देवताओं का उत्तरायण दिन, दक्षिणाथन रात्रि है। सम्वत्सर अहोरात्रि है इस प्रकार काल का विभाग बताकर कर्म विपाक बताया गया है और पितृ क्रिया बताई गई है।

२१ अशौचानन्तरं श्राद्धादि वर्णनम्   ४४३

अशौच पूरा होने पर पितृ और अग्निहोत्र वार्षिक श्राद्ध, कुम्भदान आदि का विवरण है।

२२ अशौच निर्णय वर्णनम्—   ४४४

अशौच किस जाति का कितने दिन का होता है। किसी का दस दिन का किसी का बारह दिन का।

२३ अन्नद्रव्यादि शुद्धिवर्णनम्—   ४४६

वर्तन और अन्नादि की शुद्धि के सम्यन्थ तथा फूप आदि के शुद्धि के विषय—इसमें गाय के सींग का जल और पञ्चगव्य से अन्न में शुद्धि बताई है।

२४ विवाह वर्णनम्—   ४५३

प्राङ्गण को चार जाति से विवाह, क्षत्रिय को तीन, वैश्य को दो, शूद्र को एक जाति से विवाह बतलाया है। सगोत्र से

२५ विवाह का निषेध । माता से पंचम और पिता से सप्तम कुल में विवाहब्राह्म है । स्त्री के लक्षण और आठ प्रकार के विवाह । अन्तिम में ब्राह्म विवाह का माहात्म्य ।

२५ स्त्रीणां संक्षिप्तधर्म वर्णनम्—

४५५

इसमें संक्षिप्त से स्त्रियों के धर्म बताये हैं ।

२६ अनेक पत्नीत्वे सति स्वधर्माद्यस्त्री प्राधान्य वर्णनम्—

४५६

जिसकी सवर्णा बहुभार्या हो तो वह धर्म काम श्येष्ठ पत्नी से करे । हीन जाति की स्त्री से विवाह करने पर उससे उत्पन्न लड़के से दैव कार्य और पितृकार्य नहीं हो सकता ।

२७ निषेकादुपनयनपर्यन्तदशसंस्कारवर्णनम्—

४५७

गर्भाधान, पुंसवन संस्कार आदि का वर्णन— उपनयन ब्राह्मण को आठवें, क्षत्रिय को ग्यारहवें और वैश्य को बारहवें वर्ष में करना चाहिये ।

२८ गुरुकुले वसन् ब्रह्मचारिणां सदाचार वर्णनम्—

४५८

इसमें ब्रह्मचारी के नियम, गुरुकुल में रहना, गुरु की आज्ञा पर चलना, वेदों को पढ़ना इत्यादि वर्णन किया गया है ।

अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठाङ्क

२६ आचार्य (गुरु) कर्तव्यता विधान वर्णनम्— ४६०

इसमें आचार्य, ऋत्विक् के कर्तव्यों का वर्णन है।

३० वेदाध्ययनेऽनध्यायादि वर्णनम्— ४६१

इसमें श्रावण महीने में उपाकर्म करने का विधान और अन्त में उपाकर्म करने का और शिष्य को सत्पन्न करनेवाले पिता से दीक्षा देनेवाले गुरु का विशेष महत्त्व और शिष्य के लिये आमरण गुरु सेवा का निर्देश है।

३१ मातापितृ गुरुणाम् शुश्रूषा विधान वर्णनम्— ४६३

मनुष्य के तीन अति गुरु होते हैं। माता, पिता, आचार्य। इनकी नित्य सेवा और उनकी आज्ञापालन का वर्णन है।

३२ राज्ञां-ऋत्विक्-अधर्मप्रतिषेधी-उपाध्याय-पितृ-
व्यादीनामाचार्यभद्र-यवहारवर्णनम्, तेषां पत्न्यो-

ऽपि मातृवत् माननीयास्तच्छ्रुतिः— ४६४

राजा, ऋत्विक्, उपाध्याय, चाचा, ताऊ, मामा, नाना, श्वशुर और ज्येष्ठ धाता इनका सम्मान करना चाहिये। अन्त में घतलाया है कि ये क्रम से विद्या, कर्म, अवरया, यन्त्रुत्व, धन इनके मान के स्थान हैं।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
३३	पुंसां के ते शत्रव स्तद्विचार वर्णनम्— काम, क्रोध, लोभ ये तीन मनुष्य के शत्रु हैं और नरक के द्वार पताये गये हैं ।	४६६
३४	मायादि गमन पातक परामर्श वर्णनम्— मादृ गमन, दुहिता गमन, ग्वस्ता गमन करनेवाले अति पातकी होते हैं । उन्हें आग में जलाना चाहिये ।	४६६
३५	महापातक परामर्श वर्णनम्— महापातक—मद्रहत्या, सुरापान, सुयणं चोरी और गुरुद्वार गमन और एक वर्ष तक इनके साथ रहता है इनका वर्णन है	४६७
३६	के ते ब्रह्महत्या समाः पातकाः— इसमें मृती गवाही देनेवाला, गर्भपाती आदि के पाप घतलाये हैं । जो महापातकके समान पाप होते हैं वे घतलाये हैं ।	४६७
३७	उपपातक वर्णनम्— उपपातक—मूत्रा कटना, बेदों की और गुरु की निन्दा सुनना इत्यादि उपपात घतलाये हैं ।	४६८
३८	सकृत्भ्यता जातिभ्रंशकरण श्रायश्चित्त वर्णनम् जातिभ्रंशकरण—जैसे पशु में मैथुन करना इत्यादि ।	४६९

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

३६ 'जीवहिंसाकरणे (संकरीकरणे) दोषस्तत्
प्रायश्चित्त वर्णनम्— ४७०

संकरी करण—गांव के पशु आदि की हिंसा ।

४० अपात्रीकरण (आदानपात्रं) तद्वर्णनम् । ४७०.

अपात्रीकरण नीच आदमियों से धन, दान लेना और चक्रवृद्धि आदि से रुपया लेना ।

४१ मलिनीकरणं तत्प्रशमनवर्णनम्— ४७०.

मलिनीकरण के पाप—पक्षी आदियों को मारना ।

४२ अकर्तव्या विषये (प्रकीर्ण) प्रायश्चित्त वर्णनम् ४७१

माद्वण (प्रह्न नैष्टिक) के आशा से प्रकीर्ण पातक बड़ा या छोटा जो हो सो प्रायश्चित्त करे ।

४३ नरकाणां संज्ञा तेषां वर्णनम्— ४७१

नरक, तामिस्र, अन्यतामिस्रादि—जो पाप करके प्रायश्चित्त नहीं करते उन्हें मरने के बाद इस नरक में जाना पड़ता है ।

४४ नरकस्थानां यमयातना निर्णयः— ४७२

पापी आदमियों को नरक जाने के अनन्तर तिर्यग्

योनि, अति पातकों को ग्यावर, और महापातकी को कृमि, उपपातकी को जन्त्र योनि और जातिभ्रंश को जलपर योनि इत्यादि । जो दमरे के द्रव्य को हरण करता है उसे अथर्व मपं की योनि प्राप्त होती है ।

४५ नरकोर्चीर्णं तिर्यग्पोन्योर्मनुष्ययोनि वर्णनम्— ४७४

पापकर्मणां कर्मविपाकेन मनुष्याणां लक्षणाणि

(चिन्ह) वर्णनम्—

४७५

नरक भोगने के बाद और तिर्यक् योनि भोगने के बाद जब मनुष्य योनि में आता है तो उसके क्या निशान है । यथा— अतिरातकी बुद्धी, मद्मदत्वारा यक्षमारोगी, गुरुरग्री मामी दुष्कर रोग से प्रसित रहते हैं ।

४६ कृच्छ्रादि घृतविधान वर्णनम्—

४७६

कृच्छ्रग्रह—तीन दिन तक भोजन नहीं करना । सिरसे स्नान करना इसी तरह पर प्राजापत्य—तप्तकृच्छ्र, शीतकृच्छ्र, कृच्छ्रातिकृच्छ्र, उदककृच्छ्र, मूलकृच्छ्र, धीपलकृच्छ्र, पराक, सान्तपन, महामान्तपन, अति सान्तपन, पर्णकृच्छ्र— इनका विधान आया है ।

४७ चान्द्रायण व्रतवर्णनम् ग्रासार्थान्न निर्णयवर्णनञ्च ४७७

चान्द्रायणके विधान—इसमें यति चान्द्रायण और सामान्य चान्द्रायणादि का वर्णन आया है।

४८ अन्नदोषार्थं यवेनं प्रायश्चित्तम्— ४७८

अपने लिये यव भिगो कर उसकी तीन अंजुली पीवे उससे येश्या का अन्न, शूद्र के अन्न का दोष हट जाता है।

४९ मार्गशीर्षशुक्लैकादशपुष्यपाख्यान वर्णनं, सर्वपाप

निवृत्त्यर्थं वासुदेवार्चन वर्णनञ्च— ४७९

ये पाप के दूर करने के सम्यन्ध में कहा गया है। मार्गशीर्ष शुक्ल ११ में उपवास कर १२ में भगवाम् वासुदेव का पूजन पुष्प, धूप आदि से करे। तथा ब्राह्मण भोजन, एक साल तक व्रत करने से पाप नष्ट हो जाते हैं। एकादशी व्रत करने से बहुत पाप नष्ट हो जाते हैं। श्रवण नक्षत्र युक्त एकादशी वा पूर्णिमा को एक वर्ष तक व्रत करने से पाप नष्ट हो जाते हैं।

५० ब्रह्म, गोवधादि प्रायश्चित्तार्थ-वने पर्णकुटी

विधान वर्णनम्— ४८०

व्रत का वर्णन—वन में गोपड़ी बनावे और तीन बार स्नान

पूधानविषय

पृष्ठाङ्क

करे और भ्रान्त-भ्राम में भीख मांगे और घास पर सोवे तथा अपने पाप को कहता जावे। रजस्वला आदि गमन से स्त्री प्राण आदि नष्ट हो जाते हैं। फल के वृक्षादि, गुल्मादि काटने के पाप भी इस व्रत से नष्ट हो जाते हैं।

५१ सुरापः सर्वकर्मस्वनर्हः मद्यमांसादि निषेधं तच्च-
सर्व प्रायश्चित्तवर्णनम्—

४८२

सुरापान करनेवाला किसी कार्य को या मातृ-पितृ श्राद्ध कर वह एक वर्ष तक कर्णों को खावे एवं चान्द्रायण व्रत करे। प्याज लहसुन, वानर, खर उष्ट्र, गोमांस के भक्षण करने पर भी वही व्रत है। द्विजातियों को इस व्रत के पश्चात् फिर संस्कार करें। शुष्क मांस के खाने पर भी उपरोक्त व्रत करे। अभक्ष्य भक्षण करने से जो पाप होते हैं वे सभी इसी व्रत से नष्ट हो जाते हैं।

५२ स्वर्णस्तेयिनां तथान्यान्य द्रव्य हतृणां प्रायश्चित्त
वर्णनम्—

४८७

सुवर्ण चोरी तथा अन्यान्य द्रव्य चोरी के प्रायश्चित्त का वर्णन है।

५३ अगम्यागमने दोषनिरूपणं प्रायश्चित्त वर्णनम्—४८८

अगम्या-गम्य के विषय में प्रायश्चित्त बतलाया है।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
५४	यः पापात्मा येन सह युज्यते तत्प्रायश्चित्त वर्णनम्—	४८६
	जो जिस पापी के साथ रहता है उसे भी वही प्रायश्चित्त बतलाया है।	
५५	रहस्य प्रायश्चित्त विधान वर्णनम्—	४८२
	रहस्य पापों का प्रायश्चित्त, प्रणव का जप, हविष्यांग और प्राणायामादि बतलाया है।	
५६	वेदोद्धृतपवित्र मन्त्र वर्णनम्—	४८४
	इसमें जप, होम, अधमर्पण, नारायणी सूक्त और पुरुषसूक्त इत्यादि का महात्म्य बतलाया गया है।	
५७	अभोज्याप्रतिग्राह्योस्त्याज्य वर्णनम्—	४८४
	इस में त्याज्य मनुष्यों का निर्देश, त्याज्य पुरुषों से दान लेने से ब्राह्मणों का तेज नष्ट हो जाता है।	
५८	गृहस्थाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थोपार्जन वर्णनम्—	४८५
	इसमें गृहस्थी के तीन प्रकार के अर्थ बतलाये हैं। शुल्क सबल और असित्त, जो अपनी वृत्ति से धनोपार्जन करते हैं उन्हें शुल्क, दूसरों को ठगकर अपना व्यापार करते हैं उन्हें	

अध्याय

पूधानविषय

: पृष्ठाङ्क

सबल, तीसरे स्थित और सट्टा आदि से रोजगार करनेवाले और व्याज खानेवाले को असत्त कहते हैं। जिस तरह जो रुपया आता है उसकी गति वैसी ही होती है।

५६ गृहस्थाश्रमिणां कर्तव्यमग्निहोत्रञ्च वर्णनम्— ४६६

गृहस्थाश्रमी नित्य हवन करे इस तरह लिखे हुए आचार के अनुसार हवन करनेवाले की प्रशंसा की गई है।

६० सर्वेषां नित्यशौच ब्राह्मणमुहूर्तादि कृत्यवर्णनम्—४६८

६१ दन्तधावन प्रकरण वर्णनम्-- ४६९

६२ द्विजातीनां प्राजापत्यादि तीर्थ वर्णनम्— ५००

६३ योगकर्म विधानम्—ईश्वरप्राप्तिः, यात्रा प्रकरणे-

दृष्टादृष्ट वर्णनम्-- ५००

६४ स्नानाद्याचार कृत्य वर्णनम्-- ५०२

६५ स्नानान्तर कर्तव्यता-देवपूजावर्णनम्-- ५०४

६६ देवपितृकर्म विधानं, तत्कर्मणि त्याज्य वर्णनञ्च ५०५

६७ अग्निस्थापनमतिध्यायनेक विचार वर्णनम् ५०६

६८ चन्द्रग्रहोपरागेकर्तव्यता-त्वनेक प्रकरणे त्याज्य-

वर्णनम् ५०६

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
६६	स्वस्त्रियामपि गमने निषेध तिथिः-शयन विचार वर्णनञ्च—	५१०
७०	शयनाद्यनेक विवेक वर्णनम्—	५११
७१	केन सह निवासो न कर्तव्यः, आचार विषयश्च वर्णनम्—	५११
<p>अध्याय ६० से ७१ तक गृहस्थाश्रमी के प्रत्येक दैनिक और पर्व के, घर के उत्सव के, जीवन यात्रा के, आचार, सदाचार, व्यवहार की शिक्षा दी गई है वे सब पढ़ने योग्य हैं।</p>		
७२	दमः (इन्द्रिय निग्रहः) वर्णनम्—	५१४
७३	श्राद्धवर्णनम्—	५१४
७४	अष्टका श्राद्ध विधि वर्णनम्—	५१७
७५	श्राद्धाधिकारी कस्तन्निर्णयश्च, पितरिजीवति श्राद्ध वर्णनम्—	५१८
७६	अमायां तथा अन्यदिवसेऽष्टकाश्राद्धविमर्शः श्राद्ध- काल वर्णनञ्च—	
७७	काम्यश्राद्ध विषय वर्णनम्—	

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
७८	नक्षत्र विशेषेण श्राद्ध वर्णनम्, सदा रविवारे	
	श्राद्ध निषिद्ध वर्णनञ्च—	५१६
७९	जन्मकुशादि नियमः, श्राद्धे प्रशस्त वस्तूनि च	५२१
८०	श्राद्धे पितृणां प्रधान वस्तूनि, पितृगीता वर्णनञ्च—	५२२
८१	श्राद्धान्नं पादाभ्यां न स्पृशेत् ।	५२३
८२	श्राद्धे ब्राह्मण परीक्षा वर्णनम्, त्याज्य ब्राह्मण वर्णनम्, हीनाधिकाङ्गान् वर्जयेत् ।	५२३
८३	श्राद्धे (पङ्क्तिपावन) प्रशस्त ब्राह्मण वर्ण०	५२४
८४	केषां सन्निधौ श्राद्धं न कर्तव्यम् तद्वर्णनम्	५२५
८५	पुष्करादि तीर्थेषु श्राद्धमहत्त्वं वर्णनम् ।	५२५
८६	श्राद्धे वृषोत्सर्ग वर्णनम् ।	५२६

अध्याय ७२ से ८६ तक श्राद्ध का वर्णन आया है ।

८७	दान फलवर्णने—वैशाखेकृष्णमृगाजिनदान वर्ण०, कृष्णाजिनाद्यासन विधान विधि वर्णनञ्च ।	५२८
८८	गोदान महत्त्वं वर्णनं तद्वर्णनञ्च ।	५२६

अध्याय ८७, ८८ में दान वर्णन—उर्ध्वमुखी गाय का दान ।

६७ संन्यासीनां नियमः, तत्त्वानां विमर्शः, विष्णु-
ध्यान वर्णनम् ।

५४०

संन्यास के नियम—उसके शब्द रूप रस के विषयों से हटने का नियम, इस शरीर को पृथिवी समझे, चेतना को आत्मा समझे, किस संन्यासी को किस विचार से ध्यान करने का प्रकार, पुरुष शब्द का विषय, ज्ञान, ज्ञेय, गम्य ज्ञान का विचार ।

६८ जगत्परायण नारायण वर्णनम्, अष्टाङ्ग नम-
स्कारादि विधानविधिः, वसुमती नारायणं
प्रति प्रार्थयति ।

५४२

भगवान् वासुदेव का पृथिवी में चिन्तन करना ।

६९ लक्ष्मी वसुधा सम्वादा वर्णनम्, लक्ष्मी निवा-
स स्थान वर्णनञ्च ।

५४४

पृथिवी का प्रार्थना और पूजन, लक्ष्मी का निवास—आंबला के वृक्ष, शंख, पद्म में, पतिव्रता, प्रियवादिनी स्त्रियों में लक्ष्मी का निवास है ।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
--------	------------	-----------

१००	वसुधां प्रति नारायणस्योक्तिः, एतद्धर्मशास्त्रस्य माहात्म्य वर्णनञ्च	५४६
-----	--	-----

इस धर्मशास्त्र का महात्म्य ।

सम्यर्त्तस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
--------	-------------	-----------

	ब्रह्मचर्यवर्णनमाचारश्च, संक्षेपेण धर्म वर्णनम्	५४७
--	---	-----

वामदेवादि ऋषियों का सम्यर्त्त से विनम्र प्रश्न (१-३) ।

धर्म्य देश जहाँ कम संस्कार करने का विधान है (४) ।

ब्रह्मचर्य का विधान, सन्ध्योपासना वर्णन आया है (५-३४) ।

	कन्याविवाहवर्णनमाशीचवर्णनञ्च, गोदानमाहात्म्यं	५५०
--	---	-----

विवाह प्रकरण (३५-३६) । अशीच शुद्धि (३७-३८) प्रेत-

कर्म (३६) । दसवें दिन शुद्धिः, एकादश दिन श्राद्ध कर्म,

द्वादश दिन शय्या दान (४५-४६) । विविध दान महात्म्य

(५०-६५) । कन्या का विवाह काल (६६) । दान का

विधान और प्रत्येक दान का महात्म्य (६७-६९) । गृहस्थी

की दिनचर्या (६७) ।

- अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठ
- ८६ सर्वदेवानाम्मध्येऽग्नेः प्राधान्यत्वं कार्तिके सर्व
पाप विमुक्ति वर्णनञ्च ।   ५२
- इसमें कार्तिक मास में जितेन्द्रिय व्रत करता हुआ रुद्र
करता है वह मनुष्य सब पापों से छूट जाता है ।
- ६० मार्गशीर्षादि द्वादशमासान्निर्देशदान महत्त्वं च ० प्रश्न
मार्गशीर्ष के चन्द्रमा के उदय में सुवर्ण दान करे उसे रत्नादि
और सौभाग्य का लाभ होता है । पाप की पूर्णिमा
दान और दान कर फण्डे देवे तो पुष्ट होता है ।
माघ इत्यादि मासों के पूर्णमासी का व्रत, दान करने से
पाप नष्ट हो जाते हैं ।
- ६१ कूप तडाग खनन तदुत्सर्ग विधानं, तल्लक्षणञ्च,
तन्निर्देश वस्तु दान महत्त्वं वर्णनम् ।   ५३
- झूबा और तालाब के दान करनेवाले सब योनियों में
रहता है । ब्राह्मण के घर या शस्त्रों में वृक्ष लगाने से वह
फल उसके घर में पुत्र रूप से उत्पन्न होते हैं । जो उनकी
छाया में बैठते हैं वे उनके मित्र और सहायक होते हैं । कूप
तडाग और मन्दिर का जीर्णोद्धार करनेवाले को नये
का फल होता है ।

६२ सर्वदानेष्वभय दान महत्त्व वर्णनम् । ५३३

सब दान से बड़ा अभय दान है। इसके साथ गोदान, सुवर्ण, लवण, धान्य, आदि दान का महत्त्व वर्णन आया है।
दान के पात्र—गुरु, ब्राह्मण, दुहिता और जमाइ है।

६३ दानाधिकारी ब्राह्मण लक्षण वर्णनम् । ५३५

दान के अधिकारी ब्राह्मणों के लक्षण हैं।

६४ गृही कदा वनाश्रमी भवेत्तन्निर्णयः, - आचारोपदेश
वर्णनञ्च । ५३६

गृहस्थो बाल सफेद हो जाय तो वानप्रस्थ को चले जाय
या पौत्र हो जाय तो वानप्रस्थ को चल देवे।

६५ स कर्तव्यता-वानप्रस्थाश्रम वर्णनम् ५३६

वानप्रस्थ में तपस्या से शरीर को मुग्या देवे।

६६ सकर्तव्यता संन्यासाश्रम वर्णनम् । ५३७

तीनों आश्रमों में रह करने का विधान और संन्यासाश्रम का वर्णन है।

अध्याय   प्रधानविषय   पृष्ठाङ्क

१०० वसुधां प्रति नारायणस्योक्तिः, एतद्धर्मशास्त्रस्य
माहात्म्य वर्णनञ्च   ५४६
इस धर्मशास्त्र का महात्म्य ।

सम्बर्तस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय   प्रधान विषय   पृष्ठाङ्क

ब्रह्मचर्यवर्णनमाचारश्च, संक्षेपेण धर्म वर्णनम्   ५४७
वामदेवादि ऋषियों का सम्बर्त से विनम्र प्रश्न (१-३) ।
धर्म्य देश जहां कम संस्कार करने का विधान है (४) ।
ब्रह्मचर्य का विधान, सन्ध्योपासना वर्णन आया है (५-३४) ।
कन्याविवाहवर्णनमाशौचवर्णनञ्च, गोदानमाहात्म्यं ५५०

विवाह प्रकरण (३५-३६) । अशौच शुद्धि (३७-३८) प्रेत-
कर्म (३९) । दसवें दिन शुद्धिः, एकादश दिन श्राद्ध कर्म,
द्वादश दिन शय्या दान (४५-४६) । विविध दान महात्म्य
(५०-६५) । कन्या का विवाह काल (६६) । दान का
विधान और प्रत्येक दान का महात्म्य (६७-६९) । गृहस्थी
की दिनचर्या (६७) ।

आचारव्यवहारयोश्च (दिनचर्या) वर्णनम्, वान-
प्रस्थ धर्म, यतिधर्म, पापानां प्रायश्चित्तं, सुरा-
पान प्रायश्चित्तं, गोवध प्रायश्चित्तं, जीवहत्या
प्रयश्चित्तं, अगम्यागमन, दुष्टानां-निष्कृति व०,
अस्पृश्य-स्पर्श वर्णनम्, अभक्ष्य-भक्ष्ये प्रायश्चित्त
वर्णनम् ।

५५६

वानप्रस्थ धर्म (६८-१०१) यति के धर्म (१०२-१०७) महा-
पापों की गणना और पापों का प्रायश्चित्त, उपवास, संकीर्ण
आदि सब पापों का प्रायश्चित्त (१०८-२००) ।

दान माहात्म्यमुपवासवृत्तं ब्राह्मणभोजनमहत्त्वं,
पापविमुक्त्यर्थं (सर्वप्रायश्चित्तं) गायत्री मन्त्र
जप प्राणायामस्य च वर्णनम् ।

५६६

उपवासव्रतब्राह्मण भोजन कराने की त्तियियां (२०३) गायत्री

जप, प्राणायामादि से पापमुक्ति बतलाई गई है (२०४-२२७) ।

दक्षस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय   प्रधान विषय   श्लोकाः

१ आश्रमवर्णनम् ।

५६६

बाल्यकाल में मक्ष्यामक्ष्य का दोष नहीं होता है (१-५) ।

उपनयन संस्कार नियमाचरण (६-१४) ।

अध्याय   प्रधान विषय   पृष्ठाङ्क

(१-३) । हाथ पैर पर कितने बार मृत्तिका जल देवें, आगे जल से किस अंग को कितनी बार प्रक्षालन करना (४-१३) ।

६ जन्ममरणाशौचं समाधियोग वर्णनञ्च   ५८७

जन्म मरण का अशौच काल, किस दशा में अशौच कम ज्यादा होता है ।

७ इन्द्रियनिग्रहमध्यात्मयोगसाधनं तथा द्वैतानुभवा-

धोगविकाशं स्मृति महत्त्व वर्णनम् ।   ५८६

इन्द्रियां पर विजय (१) अध्यात्म योग साधन और अद्वैत अनुभव से ही योग का विकाश (२-५४) और दक्षस्मृति पढ़ने का महत्त्व है ।

अङ्गिरसस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय   प्रधान विषय   पृष्ठाङ्क

सवप्रायश्चित्तविधानं, अन्त्यजानां द्रव्यमाष्ठेषु जलपानं, अत्रानवशाज्जलपानं, उच्छिष्ट भोजनं, नीलवस्त्रधारणं कृत्वा दानादिकरणे प्रत्ययायः, भूमौ नीलवपनाद् द्वादशवर्ष पर्यन्तं भूमेर-शुद्धिः, गोवधप्रायश्चित्तस्पनेकप्रकारेण वर्णनम्,

स्त्रीशुद्धिवर्णनं, अन्नभक्षणेन मेदान्तर
पापवर्णनम्, द्विविवाहितायाः कन्यायाअन्न-
भक्षणेन प्रायश्चित्तम्, दोषयुक्त मनुष्यान्न वर्णनम्
राजान्नं शूद्रान्नं च तेज दीर्घहासकत्वं, सूतकान्नं
मलतुल्यं, वर्णनं मिति । ५६१

प्रायश्चित्त का विधान, अन्त्यज के घरतन में पानी पीने से
सान्त्वयन घत यताया है (१-६) । अज्ञान से पानी पीने
पर केवल एक दिन का उपवास यताया है (७) । उच्छिष्ट
भोजन करने का प्रायश्चित्त यताया है (८-१४) । नीला
यस्त्र पहनकर भोजन दान करने से चान्द्रायणघत (१५-२२) ।
जिस भूमि पर नील की ग्वेती एक बार भी की जाय वह
भूमि बारह वर्ष तक शुद्ध नहीं होती (२४) । गाय के मरने
पर प्रायश्चित्त यताया है औषधि या भोजन देने से गाय मरे
तो चौथाई प्रायश्चित्त यताया है (२५-२८) । गोपाल या
स्वामी की असायधानी से शूद्रादि टूटने से गाय के मरने पर
भिन्न भिन्न प्रकार का प्रायश्चित्त यताया है (२९-३४) ।
रजस्यला स्त्री की शुद्धि (३५-४२) । अन्न के दोष और जो
जिसका अन्न खाता है उसको उसका पाप भी समता है
(४३-४८) । उन स्थानों की गणना जहाँ पादुका पहनकर

नहीं जाना चाहिये (१६-६३) । जिसका अन्न नहीं खाना चाहिये उसका खा लेने पर चान्द्रायण (६४-६५) । जो कन्या दुवारा व्याही जाय उसका अन्न खाने से दोष (६६) । जिन-जिन का अन्न आने में दोष हो उसका वर्णन (६७-७२) । राजा के अन्न से तेज का हास, शूद्र के अन्न सेवन से ब्रह्मचर्य का हास और सूतक का अन्न विलकुल दूषित (७३) ।

शातातपस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
१	अकृत प्रायश्चित्त वर्णनम्	५६८
	पाप करने पर जो प्रायश्चित्त नहीं करते हैं उनके नरक भोगने के बाद आगामी जन्म में पाप सूचक कुछ चिह्न होते हैं (१-२) । महापातक के चिह्न सात जन्म तक रहते हैं (३) ।	
२	पूर्वजन्माकृत प्रायश्चित्त चिन्हम्	५६६
	उपपातक के चिह्न पांच जन्म तक, सामान्य पापों का तीन जन्म तक । दुष्ट कर्मों से जो रोग होते हैं उनकी जप, देवा-र्घन, हवन आदि से शान्ति की जाती है (४) । पहले जन्म के किये पाप नरकभोगाति के अनन्तर बीमारी के रूप में आते हैं उनका शमन जप दानादि से होता है (५) । महापातकादि से होनेवाले रोग पुष्ट, यक्ष्मा, मूत्रिणी, अतिसार आदि होते हैं (६-७) । उपपातक से श्वास, अजीर्ण आदि	

रोग बताने हैं (८)। पापों से होनेवाले कम्प, चित्रकुष्ठ, पुण्डरीकादि रोग (९)। अति पाप से उत्पन्न होनेवाले रोग अर्श आदि (१०)। इन पापजन्य रोगों का शमन करने का उपाय दान जप आदि बताने गये हैं (११-३२)।

१ ब्राह्मणमहत्त्व वर्णनम् । ६०१

इन पापजन्य दुराइयों के शमन करने को ब्राह्मण द्वारा जप दान आदि बताने हैं।

२ कुष्ठनिवारण प्रयोग वर्णनम् । ६०१

ब्रह्म हत्या से पाण्डु कुष्ठ आदि होते हैं उनका प्रायश्चित्त का विवरण है (१-१२)।

३ सामवेदेन सर्वपाप प्रायश्चित्तम् । ६०३

गोवध प्रायश्चित्त का विधान, सामवेद पारायण, (१३-१६)।

४ हन्तृक-फलानाशयोपाय वर्णनम् । ६०५

पितृ हत्या से जो अचैतन्य रोग होता है उसका विधान। मातृ हत्या से जो अचैतन्य रोग होता है उसका विधान (२०-२५)। बहिन हत्या के पाप का प्रायश्चित्त (२६-३५)। स्त्रीघाती एवं राजघाती के प्रायश्चित्त (३६-४२)। भिन्न भिन्न पशुओं के वध का भिन्न भिन्न प्रायश्चित्त (४३-५७)।

३ प्रकीर्णरोगाणां प्रायश्चित्तम् ६०७

प्रकीर्ण रोगों का प्रायश्चित्त (१-६)। सुरापान आदि अभक्ष्यभक्षण का प्रायश्चित्त (७-१५)। विष दांता, सड़क तोड़नेवाले को रोग और प्रायश्चित्त। गर्भपात करने से यकृत प्लीहा आदि रोग होते हैं उनके प्रायश्चित्त, जल घेनु और अश्वत्थ का पूजन और दान करना (१६-१६)। दुष्टवादी का अंग खण्डित हो जाता है (२०-२१)। सभा में पक्षपात करनेवाले को पक्षाघात रोग, उसका प्रायश्चित्त (२२)।

४ कुलध्वंसकस्य, स्तेयस्य च प्रायश्चित्तम् । ६०८

कुल को नाश करनेवाले को प्रमेह की बीमारी और उसका निदान (१)। ताम्बा, कांसा, मोती आदि चोरी करने से जो रोग होते हैं उसका वर्णन और प्रायश्चित्त (२-७)। दूध दही आदि चोरनेवाले को रोग उसका निदान (८-१०)। मधु चोरी करनेवाले को बीमारी और उसका प्रायश्चित्त (११-१२)। लोहा की चोरी से रोग की उत्पत्ति और उसका प्रायश्चित्त (१४)। तेल की चोरी से रोग और प्रायश्चित्त (१५)। धातुओं के चोरने से रोग और उसका प्रायश्चित्त तथा वस्त्र, फल, पुस्तक, शाक, शय्या, छोटी वस्तु

चोरने से जो जो बीमारी होती है उनका विस्तार, उनके शमनार्थ प्रायश्चित्त, व्रत, दान (१६-१६) ।

५ अगम्यागमन प्रायश्चित्तम् ।

६१३

मातृ गमन से मूत्रकुष्ठ (लिंग नाश) रोग उनके शमन का प्रायश्चित्त और दान का विधान (२६) । लड़की के साथ व्यभिचार करने से रक्तकुष्ठ उसकी शान्ति (२७) । भगिनी के साथ व्यभिचार करने से पीतकुष्ठ (२८) । ऊपर के पापों का प्रायश्चित्त विधान और दान (२६-३६) । भ्रातृ भार्या गमन करने से गलित कुष्ठ होता है (३६) और वधु के पास गमन करने से कृष्ण कुष्ठ होता है (३७) (तथा चतुर्थ अध्याय में भी मातृगमन भगिनी गमन के रोग और शान्ति है) उक्त रोगों का प्रायश्चित्त और दान वर्णन है । तपस्विनी के साथ गमन करने से अश्मरी रोग, (पथरी रोग) । राज और राजपुत्र को चोरी से मारना, मित्र में भेद करानेवाले का वर्णन, गुरु को मारने से रोग और प्रायश्चित्त । छोटे-छोटे पापों का वर्णन और प्रायश्चित्त तथा व्रत शान्ति का वर्णन । पाँचवें अध्याय में मातृगमन से लेकर भगिनी आदि अगम्या गमन से जो कुष्ठ रोग असाध्य रोग होते हैं उनकी शान्ति का विस्तार, देव प्रतिमा, पूजन, दान, हवन आदि प्रायश्चित्त बताया है ।

६ अनुचित व्यग्रहारफलम् ।

६१६

पञ्चत्रिंशत् (पैंतीस प्रकार से मरा हुआ पितृगति क्रिया को नहीं पाता है । आकस्मिक मृत्यु विजलीपात इनको श्राद्ध में लेपभुज कहा है (१४) । अनायास मृतक की गति न होने से ये प्रेतादि योनियो में जाते हैं और बालको का हरण होता है (४६) । अपमृत्यु से जो मरते हैं उनके कारण कौन पाप है, जैसे जो कुमारी गमन करे उसे व्याग्र मारता है, जो किसी को विप देता है उसे सर्प काटता है, राजा को मारनेवाले को हाथी से मृत्यु होती है, मित्र द्रोही, वक श्रुति वाले की मृत्यु भेडिया से होती है (६१६) ।

अगति प्रायश्चित्त वर्णनम् ।

६१८

उन उन पापों का प्रायश्चित्त द्दियाया है (१७) । अपघात करनेवाला की नारायणपत्नी का विधान किया है (२६) । इन पापों की शुद्धि के भिन्न भिन्न प्रकार के दान बताये हैं (३० ५१) ।

॥ स्मृतिसन्भ्रं प्रथम भाग की विषय सूची समाप्त ॥

॥ शुभम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मनुस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १
भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ २
त्यमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३
स त्वै, पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युराचार्य्यं तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥ ४
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५
ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६
योऽसावतीन्द्रियप्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतौ ॥ ७
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमसृजत् ॥ ८

तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसगप्रभम् ।
 तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९
 आपो नरा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
 ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १०
 यत्तत्कारणमग्न्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
 तद्विस्तृतः स पुरुषो लोके ब्रह्मोति कीर्त्यते ॥ ११
 तस्मिन्नण्डे स भगवानुविश्या परिवत्सरम् ।
 स्वयमेवात्मतो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥ १२
 ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।
 मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३
 उद्धवर्हात्मतश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
 मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४
 मज्ञान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
 विषयाणां प्रदीप्रीणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५
 तेषां त्वययवान्सूक्ष्मान् पण्णामग्न्यमितौजसाम् ।
 सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६
 यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति पट् ।
 तस्माच्चरिरीरमियाहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ १७
 तदाविरान्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।
 मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ १८
 तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
 सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययादव्ययम् ॥ १९

लोकानां तु विवृद्धं गन्धं मुखवाहूरुपादतः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निस्वर्तयन् ॥ ३१ .
 द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२ .
 तपस्तप्त्वाऽसृजत् तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
 तं मां वित्तास्य सर्वस्य ऋष्टारं द्विजमत्तमाः ॥ ३३ .
 अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा मुदुश्ररम् ।
 पतीन्पुत्रानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ .
 मरीचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ .
 एते मनुस्तु सप्तान्यांसृजन् भूरितेजसः ।
 देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ .
 यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
 नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ .
 विद्युतोऽशानिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूपि च ।
 उल्कानिर्घातकेतूश्च ज्योतीप्युच्चावचानि च ॥ ३८ .
 किन्नरान्वातरान्मत्स्यान् विविधांश्च विद्वङ्गमान् ।
 पशून् मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोऽतः ॥ ३९ .
 कृमिक्रीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
 सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० .
 एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।
 यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ .

तस्मिन् स्वपति सुस्थं तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।
 स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३
 युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
 तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४
 तमोऽथं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
 न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ ५५
 यदाणुमात्रिको भूत्वा धीजं स्थास्तु चरिण्यु च ।
 समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥ ५६
 एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७
 इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
 विधिवद्ब्राह्म्यामास मरीच्यादीस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८
 एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
 एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेपोऽखिलं मुनिः ॥ ५९
 ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
 तानब्रवीद्वीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६०
 स्वायम्भुवस्यास्य मनोः पट्वंश्या मनवोऽपरे ।
 सृष्टवन्तः प्रजाः स्वा स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१
 स्वारोचिपक्षोत्तमश्च सागसो रैवतस्तथा ।
 चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२
 स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
 स्वं स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
 आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं शुणं स्मृतम् ॥७५
 आकाशात् विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥७६
 वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।
 ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥७७
 ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
 अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥७८
 यन् प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।
 तदेकसप्ततिगुणं मन्यन्तरमिहोच्यते ॥७९
 मन्यन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
 क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥८०
 चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
 नाधर्मणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते ॥८१
 इतरेष्व्यागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।
 चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥८२
 अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
 कृते त्रंतादिषु ह्येषां वयोहसति पादशः ॥८३
 वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिपश्चैव कर्मणाम् ।
 फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावाश्च शरीरिणाम् ॥८४
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
 अन्ये कलियुगे नृणां युगद्वासानुरूपतः ॥८५

ब्राह्मणेपु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
 कृतबुद्धिपु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ६७
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
 स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ६८
 ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६९
 सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
 श्रेष्ठयेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १००
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
 आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुङ्गते हीतरे जनाः ॥१०१
 तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।
 स्वायम्भूवो मनुधीरानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२
 विदुषा ब्राह्मणेनेदमव्येतव्यं प्रयत्नतः ।
 शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् ॥१०३
 इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
 मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४
 पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।
 पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥१०५
 इदं स्वस्वयनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम् ।
 इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥१०६
 अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
 चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥१०७

यथेदमुक्तवाञ्छास्यं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।

तथेदं यूयमप्यत्र मनुसकाशास्त्रिवोधत ॥११६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयाऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुष्णातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

प्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३

अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नैह कर्हिचित् ।

यद् यद्वि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४

तेषु सन्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विद्वाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।

तथैदं यूयमप्यत्र मनुसकाशान्निवोधत ॥११६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां प्रथमीऽध्यायः ।

द्वितीयाऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेपरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तान्निवोधत ॥ १

कामात्मता न प्रशस्ता न श्वेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

प्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३

अकामस्य क्रिया काचिन् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद् यद्भि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोफताम् ।

यथा सङ्कल्पिताश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६

यः कश्चित् फस्यच्चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७

कुहस्रं च ननुस्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ।
 एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥१६
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद्प्रजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥२०
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्भिनशनादपि ।
 प्रत्यगेषु प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २२
 आ समुद्रात्तु वै पृर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावतं विदुर्वुधाः ॥ २२
 कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो श्लेच्छदेरास्त्यतः परः ॥ २३
 एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।
 शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्भृत्तिकर्षितः ॥ २४
 एषा धर्मस्थ वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।
 सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५
 वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्नैकेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
 कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६
 गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।
 वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७
 स्वाध्यायेन व्रतेर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मोर्यं क्रियते तनुः ॥ २८
 प्राङ्नाभिचर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधृसर्पिषाम् ॥ २९

कार्प्यरौरवयास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरघ्नानुपूर्व्येण शाणभ्रौमाधिकानि च ॥ ४१

मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

श्रुत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शाणतान्तवी ॥ ४२

मुञ्जालाभे तु वर्तव्याः कुशाद्मन्तकयल्वजैः ।

त्रिवृता मन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३

कापांसगुपवोतं स्याद्विप्रम्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

शाणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याधिकसौत्रिकम् ॥ ४४

ब्राह्मणो त्रैल्यपालाशो क्षत्रियो वाटस्त्रादिरौ ।

पैलवौदुम्वरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कायः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विराः ॥ ४६

शृजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्धेगकरा नृणां सत्त्वचोऽनाग्निदूषिताः ॥ ४७

प्रतिगृह्ये प्तितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५०

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१

उद्धृते दक्षिणे पाणवुपवित्युच्यते द्विजः ।
सन्ध्ये प्राचीन आवीती निवीती फण्ठसज्जने ॥ ६३
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनश्रानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४
केशान्तः पोटशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्ययन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः ॥ ६५
अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवां गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७
एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।
उत्पत्तिव्यङ्गकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८
(उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्चञ्चौचमादितः ।
आचारमप्रिकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९)
अध्येष्यमाणत्वाचान्तो यथारोस्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७०
ब्रह्मारम्भेऽयसाने च पादौ धाह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंप्रहणं गुरोः ।
सन्ध्येन सन्ध्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२
अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमवन्दितः ।
अधीध्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३)

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥८५
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥८६
 जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥८७
 इन्द्रियाणां विचरतां विपयेष्वपहारिषु ।
 संयमे यन्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव चाजिनाम् ॥८८
 एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥८९
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी ।
 पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥९०
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥९१
 एकादशं मनो ह्येवं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
 यस्मिञ्छिते जितावेतौ भवतः पंचकौ गणौ ॥९२
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयं ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥९३
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥९४
 यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
 प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥९५

यः स्वाध्यायमधीतेऽर्द्धं विधिना नित्यतः शुचिः ।

तस्य नित्यं धरन्त्येव पयो दधि घृतं मधु ॥१०७

(अमीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात्सुर्यात् कृतीपनयनो द्विजः ॥१०८

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्षदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥१०९

नाष्टः कस्यचिद्भूयात् न शान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडब्रह्मोऽपि आचरेत् ॥११०)

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥१११

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोपरे ॥११२

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥११३

विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रश्च माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥११४

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपात्राप्रमादिने ॥११५

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥११६

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥११७

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
 वा ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥१२६
 मातुलांश्च पितृव्यांश्च प्रवशुरानृत्विजो गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय ययीवसः ॥१३०
 मातृप्यसा मातुलानी श्वशूरश्च पितृप्यसा ।
 संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्याया ॥१३१
 धातुर्भार्यापसंप्राप्ता स्वर्णाह्न्यह्न्यपि ।
 विप्रोप्य नृपसंप्राप्ता ज्ञातिसम्बन्धिभयोपितः ॥१३२
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याश्च स्वसर्यपि ।
 मातृवद्दृष्टिमात्तिष्ठेन्माता वाप्यो गरीयसी ॥१३३
 दशाब्दार्ह्यं पौरसर्ह्यं पञ्चाब्दार्ह्यं कलाभृताम् ।
 अर्ह्यपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोन्यपि ॥१३४
 ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।
 पितापुत्री विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥१३५
 वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम् ॥१३६
 पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु मूयासि गुणवन्ति च ।
 यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः ॥१३७
 चक्रिणो दशमीस्वस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
 स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥१३८
 तेषान्तु समवेतानां मान्यो स्नातकपार्थिवी ।
 राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानमाक् ॥१३९

अध्यापयामास पितृच्छिशुराङ्गिरसः कविः ।
 पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥१५१
 ते तमर्चमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
 देवाश्चैतान् समेलीचुर्न्याप्यं षः शिशुरुक्तवान् ॥१५२
 अज्ञो भवति धै बालः पिता भवति मन्त्रदा ।
 अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येष तु मन्त्रदम् ॥१५३
 न हायनेन पलितेन वित्तेन न बन्धुभिः ।
 ऋपयश्चक्रिरे धर्मं योज्ज्वानः स नो महान् ॥१५४
 विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु धीर्यतः ।
 वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥१५५
 न तेन बृद्धो भवति चेतास्य पलितं शिरः ।
 यो वै युषाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥१५६
 यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विधत्ति ॥१५७
 यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८
 अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुरासनम् ।
 चाक् चैव गधुरा श्शक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५९
 यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
 स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥१६०
 नास्तुदः स्यादातोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।
 ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६१

सम्मानाद्ब्रह्मगो नित्यमुद्विजेत विपादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥१६२

सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुद्धयते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥१६३

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥१६४

तपोविशेषैर्विधिर्ब्रह्मैतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मता ॥१६५

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपस्यन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यास्यो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥१६६

आ ह्येव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः ह्यग्न्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥१६७

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुस्ते भ्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥१६८

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञहीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥१६९

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ॥१७१

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥१७२

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशानमिष्यते ।
 ब्रह्मगो प्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥१७३
 यद्यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
 यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥१७४
 सेवेतेमास्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥१७५
 नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
 देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥१७६
 वर्जयेन्मधु मासञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
 शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिना चैव हिंसनम् ॥१७७
 अभ्यङ्गमञ्जनाञ्चक्षणोरुपानच्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम् ॥१७८
 द्युतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥१७९
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
 कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥१८०
 स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्लकामतः ।
 स्नात्वार्चमर्चयित्वा त्रि पुनर्मांमिलृष्वं जपेत् ॥१८१
 उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्यावदथांनि मैशं चाहरहश्चरेत् ॥१८२
 वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
 ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्यहम् ॥१८३

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु

ॐ

अलाभे त्वन्यगोहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्

सर्वं वापि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवं

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तास्तु वर्जयेत् ॥१८५

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायम्प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥१८६

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥१८७

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाध्यादी भवेद्ब्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥१८८

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथपिबत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्नीयात् व्रतमस्य न लुप्यते ॥१८९

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म विधीयते ॥१९०

[चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यन्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥१९१

शरीरं चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठे द्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥१९२

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥१९३

हीनान्नयत्त्रयेपः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

वत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥१९४

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
 नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥१६५
 आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
 प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धार्वस्तु धावतः ॥१६६
 पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
 प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥१६७
 नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥१६८
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चैवास्थानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥१६९
 गुरोर्यत्र परीवादो निन्दावापि प्रवर्तते ।
 कर्णौ सत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥२००
 परीवादान् स्वरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
 परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥२०१
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न ऋद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 यानासनस्थश्चैवैनमयरुह्याभिवादेत् ॥२०२
 प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ।
 असंग्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥२०३
 गोऽश्वोऽप्यनप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत् गुरुणा साह शिलाफलकनौषु च ॥२०४
 गुरोर्गुरो मन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
 न चानिमृष्टो गुरुणा स्यान्गुरुनभिवादेत् ॥२०५

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या घृतिः स्वयोनिषु ।
 प्रतिपेधत्सु चाधर्मान्दितं चोपदिशस्वपि ॥२०६
 श्रेयःसु गुरुवद्घृतिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुषुत्रेषु चार्येषु गुरोरश्चैव स्वचन्धुषु ॥२०७
 बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥२०८
 उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुषुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥२०९
 गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योपितः ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥२१०
 अभ्यंजनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥२११
 गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥२१२
 स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
 अतोऽर्थात् प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥२१३
 अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
 प्रमदा ह्युत्पर्यं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥२१४
 मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
 बलवानिन्द्रियमामो विद्वांसमपि कर्पति ॥२१५
 कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
 विधिघट्टन्दनं कुर्यादमावहमिति ब्रुवन् ॥२१६

विप्रोप्य पादप्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥२१७
 यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूपुरधिगच्छति ॥२१८
 मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
 नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेन् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥२१९
 तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।
 निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥२२०
 सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तःशयानोऽभ्युदितश्च यः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महत्तैनसा ॥२२१
 आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
 शुचौ देशे जर्पं जप्यमुपासीत यथाविधि ॥२२२
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
 तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः ॥२२३
 धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।
 अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥२२४
 आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
 नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥२२५
 आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
 माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥२२६
 यं मातापितरौ क्लेशं महेते सम्भवे नृणाम् ।
 न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥२२७

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
 तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥२२८
 तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमंतप उच्यते ।
 न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥२२९
 त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
 त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥२३०
 पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
 गुरुराहवनीयस्तु सामित्रेता गरीयसी ॥२३१
 त्रिष्वप्रमाद्यन्तेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा देवयद्विवि मोदते ॥२३२
 इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥२३३
 सर्वतस्याहता धर्मा यस्मैते त्रय आहताः ।
 अनाहतास्तु यस्मैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥२३४
 यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥२३५
 तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।
 तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचन कर्मभिः ॥२३६
 त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
 एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥२३७
 श्रद्धानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
 अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरन्नं दुष्टुलादपि ॥२३८

विपादप्यमृतं ब्रह्मं बालादपि सुभाषितम् ।
 अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काश्चनम् ॥२६६
 स्त्रियो रत्रान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।
 विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥
 अत्राह्वणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुग्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥२४१
 नात्राह्वगे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
 ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥२४२
 यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ।
 युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥२४३
 आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
 स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्ग शश्वतम् ॥२४४
 न पूव गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
 स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्धमाहरेत् ॥२४५
 क्षेत्रं हिरण्यं गामस्वं ह्यत्रोपानद्मासनम् ।
 धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरुवे प्रीतिमावहेत् ॥२४६
 आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
 गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्द्वृत्तिमाचरेत् ॥२४७
 एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥२४८
 एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविष्टुतः ।
 स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहा जायते पुनः ॥२४९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पद्मिशादादिकं चयं गुरो त्रैवेदिकं प्रथम ।
 तदधिकं पादिकं वा प्रहणान्तिकमेव वा ॥१
 वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
 अविष्टुतप्रह्वचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥२
 तं प्रतीतं स्वधर्मेण प्रह्वदायहरं पितुः ।
 म्रग्विषं तल्प असीनमर्हयेन् प्रथमं गया ॥३
 गुरुणाऽनुमतः ज्ञात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
 उद्दहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥४
 असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 द्विजातीनां मा प्ररास्ता दारकर्मणि मधुनी ॥५
 महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥६
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
 शय्यामयाव्यपस्मारिखत्रिकुष्ठिकुन्धानि च ॥७
 नोद्दहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥८
 नर्क्षवृक्षनदीनद्यौ नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥९
 अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाङ्गीं हंसवारणगामिनीम् ।
 तनुलोमवेशादशानां मृदङ्गीमुद्दहेत् स्त्रियम् ॥१०

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विहायेत वा पिता ।
 नोपयञ्छेत तां प्रातः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥११
 सवर्णाऽप्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
 कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽधराः ॥१२
 शूद्रेषु भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
 ते च स्वा चैव राक्षस्य तस्य स्या चाप्रजन्मनः ॥१३
 न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कस्मिंश्चिदपि घृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥१४
 हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धहन्तो द्विजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥१५
 शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतध्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्या तदपत्यतयाः भृगोः ॥१६
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा भुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥१७
 दैवपिड्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
 नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥१८
 वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहृतस्य च ।
 तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥१९
 चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चैह द्विस्ताहितान् ।
 अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाग्निचोपत ॥
 ब्राह्मणो दैवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥२०

यो यम्य धर्म्यो वणस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
 तद्वः सर्वं प्रपक्ष्यामि प्रसवे च गुणाऽगुणान् ॥२२॥
 पदानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽथरान् ।
 विद्यूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्वर्त्यांश्च राक्षसान् ॥२३॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याशान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमामुरं वैश्यशूद्रयोः ॥२४॥
 पंचानांतु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
 पैशाचश्चामुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥२५॥
 पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥२६॥
 आन्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं ।
 आहूय दानं कन्याया वाहो धर्मः प्रकीर्तितः ॥२७॥
 यक्षे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
 अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥२८॥
 एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥२९॥
 सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥३०॥
 ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्यं चैव शक्तितः ।
 कन्याऽऽप्रदानं स्वान्छन्त्यादामुरो धर्म उच्यते ॥३१॥
 इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विशेषो मैथुन्यः कामसन्भवः ॥३२॥

हत्या द्धित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्ती रुदती गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥३३

सुमां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३४

अद्भिरेव द्विजाप्रधाणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥३५

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ॥३६

दश पूर्वान् परान् वंशानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मोपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥३७

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आपोढाजः सुतस्त्रीं स्त्रीन् पट् पट् कायोढजः सुतः ॥३७

ब्रह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥३८

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥३९

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥४०

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥४१

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं द्वयो विधिरद्वाहकर्मणि ॥४२

शरः क्षत्रियया प्राज्ञः प्रतीदो घैर्यकन्यया ।
 वसनस्य दूरा प्राज्ञा शूद्रयोत्प्लवेदने ॥४४
 ऋतुकालाभिगामी स्वान् स्वदारनिरतः सदा ।
 पर्ववज्रं प्रजेषु नां तद्मतो रतिकाम्यया ॥४५
 ऋतुः स्याभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्भिरितरैः सार्द्धं महोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥४६
 तासामाद्याश्चतस्रसु निन्दितैश्चादशी च या ।
 त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥४७
 युग्मासु पुत्रा आयन्ते त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशदार्तये स्त्रियम् ॥४८
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽप्ये च विपर्ययः ॥४९
 निन्त्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।
 ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे यसन् ॥५०
 न पन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्वमण्डपि ।
 गृह्णच्छुल्कं द्वि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥५१
 स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति चान्धवाः ।
 नारीयानानि यस्त्रं वा ते पापा यान्त्ययोगतिम् ॥५२
 आर्षे गोमिथुनं शुल्कं चेच्चिदाहुर्मुषैव तन् ।
 अल्पोऽप्येवं महान् चाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥५३
 यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
 अर्हणं तन् कुमारीणामानुशंस्य च केवलम् ॥५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
 पूज्या भूपयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥१५५
 यत्र नाप्यास्तु पूज्यन्ते रगन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥१५६
 शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् ।
 न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धंते तद्धि सर्वदा ॥१५७
 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रति पूजिताः
 तानि कृत्याहतातीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥१५८
 तस्मादेताः सदा पूज्या भूपणाच्छादनाशनैः ।
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥१५९
 सन्तुष्टो भार्गव्या भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥१६०
 यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥१६१
 स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
 तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥१६२
 कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
 कुलान्चकुलतां यान्ति द्वाद्वागतिक्रमेण च ॥१६३
 शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
 गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥१६४
 अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिभ्येन च कर्मणाम् ।
 कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥१६५

मन्त्रतन्तु समृद्धानि कुलान्यल्पघनान्यपि ।
 कुलसंतत्याश्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महशः ॥६६
 वैवाहिकेऽसौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधिः ।
 पञ्चयज्ञविधानं च पत्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥६७
 पंच सूना गृहस्थस्य चुष्ट्री पेपप्युपस्करः ।
 कण्डनी चोदकुम्भरश्च षथ्यते याम्नु बाहयन् ॥६८
 तामां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यथं महर्षिभिः ।
 पंचकलना महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥६९
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञम्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिधिपूजनम् ॥७०
 पंचैतान् यो महायज्ञान्न ह्यापयति शक्तितः ।
 स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोर्पेन लिप्यते ॥७१
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
 न निर्वपति पंचानामुच्छ्रयसन्न स जीवति ॥७२
 अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
 ब्राह्मणं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥७३
 जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
 ब्राह्मणं हुतं द्विजामथार्चां प्राशितं पितृतर्पणम् ॥७४
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादैवे चैवेह कर्मणि ।
 दैवकर्मणि युक्तो हि विभर्तादिं चराचरम् ॥७५
 अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥७६

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
 तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥७७
 यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाश्रमे चान्वहम् ।
 गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहीम् ॥७८
 स सन्धार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।
 सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥७९
 ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥८०
 स्वाध्यायेनार्चयेत्पर्वाहोमैर्देवान्यथाविधि ।
 पितृबुद्ध्याद्दैश्च नृनञ्जैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥८१
 कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्ये नोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥८२
 एकमप्याशयेद्विप्रं पितृर्धे पांचयज्ञिके ।
 न चैवात्राशयेत् कंचिद्दैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥८३
 वैश्यदेवस्य सिद्धस्य गृहोऽप्रौ विधिपूर्वकम् ।
 आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥८४
 अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
 त्रिश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥८५
 कुङ्कै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
 महशावापृथिव्योश्च तथा स्थिप्रकृतेऽन्ततः ॥८६
 एवं सम्यग्धविहुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो धर्लि हरेत् ॥८७

मग्दभ्य इति तु द्वारि शिपेदप्यङ्ग इत्यपि ।
 यनरपतिभ्य इत्येवं मुसलोद्धरणे हरेत् ॥८८
 उन्नीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।
 ब्रह्मवाम्नोऽथपतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥८९
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उन्निषेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तं पारिभ्य एव च ॥९०
 पृथयास्तुनि कुर्यात् बलिं मर्वाशभूतये ।
 पितृभ्यो बलिं शोयं तु मर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥९१
 शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
 वायसानां कृमोणां च शनकैर्निर्बपेद्भुवि ॥९२
 एवं यः मर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
 स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना ॥९३
 पृथ्वैतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
 भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणं ॥९४
 यन् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।
 तन् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥९५
 भिक्षामप्युदपाशं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥९६
 नश्यन्ति हृद्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
 भस्माभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥९७
 विद्यातपःसमृद्धेषु हृतं विप्रमुखामिषु ।
 त्रिस्तारथतिः दुर्गाश्च महत्सूचैव किल्विषपात् ॥९८

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥१६६
 शिलानप्युद्धतो नित्यं पंचाग्नीनपि जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥१७०
 वृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥१७१
 एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥१७२
 नैकप्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
 उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यत्राऽप्रयोऽपि वा ॥१७३
 उपासते ये गृहस्थाः परंपाकमकुद्धयः ।
 तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥१७४
 अप्रणोद्योऽतिथिः सार्यं सूर्योढो गृहमेधिना ।
 काले प्राप्तास्त्वकाले वा नास्यान्शनं गृहे वसेत् ॥१७५
 न वै स्वयं तदशनीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चाऽतिथिपूजनम् ॥१७६
 आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
 उत्तमेपूतमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥१७७
 वैश्वदेवे तु निवृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
 तस्यापन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥१७८
 न भोजनाय स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।
 भोजनाय हि ते शंसन्त्यान्तांशीत्युच्यते सुषैः ॥१७९

न घ्राह्यगस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
 पैश्यशूद्रौ सत्या चैव शातयो गुरुरेव च ॥११०
 यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाप्रजेत् ।
 भुक्तव्यत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥१११
 पैश्यशूद्रावपि प्राप्नोः कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
 भोजयेत् सह भृत्यैस्त्रावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥११२
 इतरानपि मल्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।
 प्रवृत्त्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥११३
 सुवामिनीः पुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीःस्त्रियः ।
 अतिथिभ्योऽप्य गृहं तान् भोजयेद्विचारयन् ११४
 अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति स्वगृधैर्जग्धिमात्मनः ॥११५
 भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु ह्येषु भृत्येषु चैव हि ।
 भुञ्जीयातां ततः पश्चादयशिष्टं तु दम्पति ॥११६
 देवानृपीन्मनुष्याश्च पितृन् गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥११७
 अर्घं स कैवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टारानं ह्येतन् सतामन्नं विधीयते ॥११८
 राजर्त्विक्पद्मातकगुरुन् प्रियश्वशुरमातुलान् ।
 अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥११९
 राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थिते ।
 मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥१२०

सायंत्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं वलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ॥१२१
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥१२२
पितृणां नासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चाभिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥१२३
तत्र ये भोजनीयाः स्थुर्यं च यज्यां द्विजोत्तमाः ।
यावन्तश्चैत्र यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१२४
द्वौ देवौ पितृकार्ये त्रिनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्तमुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥१२५
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥१२६
प्रथितां प्रेतकृत्यैषां पित्र्यं नाम विधुक्षये ।
तस्मिन् युत्तरयैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥१२७
श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकैकमपि विद्वांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहून्पि ॥१२८
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं पैदपारगम् ।
तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥१२९
सहस्रं हि सहस्राणामनृषां यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥१३०

मानोत्कृष्टाय देवानि कस्यानि च हवीषि च ।
 न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेगैव शुद्धगतः ॥१३२
 यावतो मसते मासान् हृद्यकञ्चेष्यमन्त्रकिन् ।
 तावतो मसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ययोगुडान् ॥१३३
 क्षाननिष्ठा द्विजाः केचिन् तपोनिष्ठान्नाथापरे ।
 तपःस्वाध्यायनिष्ठश्च कर्मनिष्ठःस्तथापरे ॥१३४
 क्षाननिष्ठेषु कस्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यन्नतः ।
 हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्व्यपि ॥१३५
 अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्देवपारगः ।
 अश्रोत्रियो या पुत्रः स्यान् पिता स्याद्देवपारगः ॥१३६
 ज्यायांसमनयोर्विद्यान् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
 मन्त्रसंयुज्जनार्यं तु सत्कारमितरोर्द्धति ॥१३७
 न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽयं संप्रदः ।
 नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ॥१३८
 यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवीषि च ।
 तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥१३९
 यः सङ्गतानि कुर्वते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ।
 स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ॥१४०
 सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
 इद्द्विजास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकदेशमनि ॥१४१
 यथेरिणे वीजमुद्रया न वप्ता लभते फलम् ।
 तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥१४२

दातृन् प्रतिग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः ।
 विदुषे दक्षिणा दत्त्वा विधिवन् प्रेत्य चेह च ॥१४३
 कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम ।
 द्विपिता हि हविर्भुञ्जतं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥१४४
 यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृषं वेद पारगम् ।
 शाखान्तगमथाध्ययुं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥१४५
 एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्धितः ।
 पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छ्लाश्यती साप्रपौरुषी ॥१४६
 एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यव्यकथ्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं होयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥१४७
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं स्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विदुषति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥१४८
 न ब्राह्मणं परीक्षेत द्वैव कर्मणि धर्मवित् ।
 पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥१४९
 ये स्तेनपतितस्त्रीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् ह्यव्यकथ्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरव्रवीत् ॥१५०
 जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितयं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगां स्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥१५१
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तो वज्याः स्पृहव्यकथ्ययोः १५२
 प्रेत्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्तामिवाधुपिस्तथा ॥१५३

यस्मिं च पशुपालश्च परिवंता निराकृतिः ।
 मस्रद्धिर् परिचितिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥१५४
 पुरीलशोऽजकोर्णो च वृषलोपतिरेव च ।
 पौनर्मन्श्च काणश्च यश्च चोपपतिर्दृष्टे ॥१५५
 भृतराध्यापको यश्च भृतराध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव याम्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥१५६
 अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 प्राञ्चैर्यानैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतिर्नैर्गतः ॥१५७
 अगारदाही गरदः कुण्डारी मोमविक्रयी ।
 मसुद्रथायो वन्दी च तैलिकः कुटकारकः ॥१५८
 पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिरास्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥१५९
 धनुःशराणां कर्ता च यश्चाप्ते दिधिपूपतिः ।
 मित्रद्रुग्धूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥१६०
 भ्रामरो गण्डमाली च शिवश्रयो पिशुनस्तथा ।
 उन्मतोऽज्यश्च घञ्याः स्युरेदनिन्दक एव च ॥१६१
 हृदिगोशशोऽद्रुमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥१६२
 स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।
 पृथ्वसन्धेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥१६३
 श्वकोडो श्येनजीवी च कन्यादूपक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥१६४

आचारहीनः ङोवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृपिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥१६१
 औरभ्रिको माहिपिकः परपूर्थापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्या (प) तकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥१६६
 एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तोथान् द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥१६७
 ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्रुणाभिरिव शाम्यति ।
 तस्मै ह्ययं न दातव्यं न हि भस्मनि ह्यते ॥१६८
 अपङ्क्तयदाने यो दातुर्मवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।
 दैवे ह्यपि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१६९
 अन्नैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा ।
 अपाङ्क्तैर्यदन्यैश्च तद्द्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥१७०
 दाराभिर्दोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥१७१
 परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।
 सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपंचमाः ॥१७२
 भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्जेत कामतः ।
 धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो द्विधिपूपतिः ॥१७३
 परदारेषु जायेते द्वौ मुत्तौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्थान्मृते भर्तुरि गोलकः ॥१७४
 तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनी प्रेत्य चेह च ।
 दत्तानि ह्यन्यकन्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥१७५

अपाङ्क्तयो यावतः पात्तयान् भुञ्जानाननुपश्यति ।
 तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति यालिशः ॥१७६
 धीश्रयान्धो नवतेः काणः पष्टेः शिवत्री शतस्य तु ।
 पापरोगी सहस्रस्य दानुर्नाशयते फलम् ॥१७७
 यावतः संसृरोद्दङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।
 तावतां न भवेदानुः फलं दानस्य पौतिकम् ॥१७८
 वेदत्रिणापि विप्रोऽस्य लोभान् कृत्या प्रतिग्रहम् ।
 विनाशं व्रजति श्विप्रमामपात्रमियाम्भमि ॥१७९
 मोमविक्रयिजे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् ।
 नष्टं देवलोके दत्तमुप्रतिष्ठं तु वार्धुपी १८०
 यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेन् ।
 भरमनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥१८१
 इतरेषु त्वपाङ्क्तयेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
 मेदोऽमृद्भ्रांसमज्जारिध चदन्यन्नं मनीषिणः ॥१८२
 अपाङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः पात्र्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
 तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥१८३
 अग्रथाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
 श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥१८४
 त्रिणाविकेतः पञ्चाभिस्त्रिसुपर्णः पङ्क्तवित् ।
 ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥१८५
 वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
 शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥१८६

पूर्वेषु रपरेषु र्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
 निमन्त्रयीत व्यवहारांसम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥१८७
 निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा ।
 न च ह्यन्दास्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥१८८
 निमन्त्रितान्द् पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
 वायुश्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥१८९
 केतितस्तु यथान्वायं ह्यव्यकथ्ये द्विजोत्तमः ।
 कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ॥१९०
 आत्मन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
 दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥१९१
 अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
 न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥१९२
 यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यरोदतः ।
 ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निवोधत ॥१९३
 मनोद्गिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
 तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥१९४
 विराट्सुताः शोमसदः साव्यानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निव्रजास्तश्च देवानो मारीचा लोकविद्युताः ॥१९५
 दैन्यदानवयज्ञाणां गन्धर्वोऽरारक्षसाम् ।
 मुरगंकिन्वराणां च स्मृता यर्दिपदोऽग्निजाः ॥१९६
 मांसपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हृदिभुञ्जः ।
 वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु मुकालिनः ॥१९७

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽद्विरः मुताः ।
 पुत्रस्त्यस्याज्यपा. पुत्रा वसिष्ठश्च मुकालिनः ॥१६८
 अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्वर्हिपदस्तथा ।
 अग्निन्वात्तादच मौम्यादच विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥१६९
 य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ।
 तेषामशीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥२००
 ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।
 देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाष्वनुपूर्वशः ॥२०१
 राजनैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।
 वार्यपि श्रद्धया दत्तमश्रयायोपकल्पते ॥२०२
 देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
 दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥२०३
 तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
 रक्षांसि हि विलुप्सन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥२०४
 दैवाद्यन्तं तद्दीहितं पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।
 पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥२०५
 शुचिं देशं विविक्षः च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥२०६
 अवकाशेषु चीक्षेत् नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्षेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥२०७
 आसनेषूपकल्प्येष्ु वर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।
 उपशृष्टोदकान्मम्यग्विप्रास्तानुपवेशयेत् ॥२०८

उपवेश्य तु तान्पिप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
 गन्धमालयैः मुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥२०६
 तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
 अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥२१०
 अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।
 हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥२११
 अग्न्यभाव तु विप्रस्य पाणावेयोपपादयेत् ।
 यो ह्यग्निः स द्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥२१२
 अक्रोधनान्मुप्रसादान्बदन्त्येतान्पुरातनाः ।
 लोकत्रयाप्यायने युक्ताञ्छ्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान् ॥२१३
 अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।
 अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥२१४
 त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषान् पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।
 औद्वेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥२१५
 न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याह्येषभागिनाम् ॥२१६
 आचम्योदकपरावृत्त्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
 पङ्क्तूश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥२१७
 उदकं निनयेच्छ्रेपं शनैः पिण्डान्तिकेषुनः ।
 अवजिघ्रे च तान्पिण्डान्यथान्युमान्समाहितः ॥२१८
 पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
 तानैव विप्रानासीनाविधियंत्पूर्वमाशयेत् ॥२१९

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
 विप्रवद्वापि न श्राद्धं स्वकं पितरमारायेत् ॥२२०
 पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेद्यापि पितामहः ।
 पितुः न नाम मङ्गीर्यं कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥२२१
 पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यप्रथीन्मनुः ।
 कामं वा मननुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥२२२
 तेषां दद्यात् न हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
 तत्पिण्डामं प्रयच्छेत् स्वयंपामसिचति ध्रुवन् ॥२२३
 पाणिभ्यां नूपसंगृह्य दयमन्नमथ वर्जितम् ।
 विप्रातिकेः पितृन्ध्यायञ्छनकैरुपनिक्षिपेत् ॥२२४
 उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।
 तद्विप्रन्दुम्पन्त्यसुगः सहसा दुष्टचेतसः ॥२२५
 गुणाश्च सुप्रशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
 विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमाद्येव समाहितः ॥२२६
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूढानि च फलानि च ।
 हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥२२७
 उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।
 परिवेपयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥२२८
 नाम्प्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
 न पादेन दृशेद्दत्तं न श्वेतदवधूनयेत् ॥२२९
 अन्नं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।
 पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥२३०

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादसत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥२३१

स्याध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानातीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥२३२

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तृष्टी भोजयेच्च शनैः शनैः ।

अन्नाद्येनासकृन्वेतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥२३३

व्रतस्वमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥२३४

त्रोणि श्राद्धे पथित्राणि दौहित्रः कुतपस्त्रिधाः ।

त्रोणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥२३५

अत्युष्णं सर्वमन्नं दद्याद्बुद्धीरंस्ते च धाम्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दन्त्रा पृष्ठाहविर्गुणान् ॥२३६

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति धाम्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणः ॥२३७

यद्वेष्टितशिरा मुहुक्ते यद्दुहुक्ते दक्षिणामुल्लः ।

सोपानत्करश्च यद्दुक्ते तद्वै रक्षांसि मुञ्जते ॥२३८

चाण्डालश्च वराहश्च कुम्भकृटः श्वा तत्रैव च ।

रजदण्डा च पण्डश्च नेष्टेरन्नश्नतो द्विजान् ॥२३९

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिधीक्ष्यते ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्यथवातथम् २४०

प्राणेन शूकरो हन्ति पक्षपातेन कुम्भकृटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥२४१

स्वप्नो वा यदि वा पाणो दानुः प्रेष्यांऽपि वा भवेत् ।
 दिनानिरिक्तग्राहो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥२४२॥
 प्रादाणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
 प्रादाणैरभ्यनुहातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ॥२४३॥
 मार्गवर्णिकमग्राणं मन्त्रीयाप्रदाव्य वारिणा ।
 ममुत्सृजेद्भुस्तवतामप्रतो विकिरन् भुवि ॥२४४॥
 असंसृतप्रमातानां त्यागिनां पुलयोपिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु विकिरश्च यः ॥२४५॥
 उच्छ्रेपणं भूमिगतमजिह्मस्याशटस्य च ।
 दासयर्गस्य तत्त्रिज्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥२४६॥
 आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः मंस्थितस्य तु ।
 अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥२४७॥
 सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।
 अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं मुनेः ॥२४८॥
 श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
 स मूढो नरकं याति फालमूत्रमवाशिराः ॥२४९॥
 श्राद्धभुग् वृषलीतल्वं तद्दह्योऽधिगच्छति ।
 तस्या पुरीषे तं मासं पितरमृतस्य शेरते ॥२५०॥
 पृष्ट्वा स्रदितमिश्रेवं तृपानाचामयेत्ततः ।
 आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति ॥२५१॥
 स्वधाऽस्तिरत्पेयं तं ह्यसुर्वाह्यगास्तदनन्तरम् ।
 स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥२५२॥

ततो भुक्तवता तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥२५३
 पितृभ्ये ह्यद्वितमित्येवं वाच्यं गोष्ठे तु सुशृतम् ।
 मम्यन्नमित्यभ्युदये हवे रुचितमित्यपि ॥२५४
 अपराहस्तया दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
 सृष्टिर्मुष्टिर्द्विजाश्चाग्न्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥२५५
 दर्भाः पवित्रं पूर्वाहो हविष्याणि च सर्वशः ।
 पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यमम्पदः ॥२५६
 मुन्यन्नानि पयः सोमो मास यच्चानुपहृतम् ।
 अश्रारलक्षणं चैव प्रहृत्या हविश्चयते ॥२५७
 विमज्ज्य ब्राह्मणस्तानु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रान्याचेतेमान्जरात्पितॄन् ॥२५८
 दातारो नोऽभियर्द्धन्ता वेदाः सन्ततिरेव च ।
 श्रद्धा च नो माऽव्यगमद्गृहेय च नोऽस्तिरिति ॥२५९
 ण्य निर्वपणं कृत्वा पिण्डास्तान्ताऽनन्तरम् ।
 गां विप्रमजनन्नि वा प्राशयेत्पु वा श्रियेत् ॥२६०
 पिण्डनिर्वपणं पेचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।
 ययोमि ग्यादयन्त्ये प्रश्रियन्त्यनलेऽग्नौ वा ॥२६१
 पतिप्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
 मध्यमं तु मत पिण्डमगात्मम्यक् सुतार्धिनी ॥२६२
 आयुःमन्नं मुनं मूने यशोमेधाममन्यितम् ।
 धनवन्नं प्रजावन्नं मान्त्रिकं धार्मिकं तथा ॥२६३

प्रभ्रात्य हस्तावाचम्य शातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
 शातिभ्यः मरुतं इत्या चान्धवानपि भोजयेत् ॥२६४
 उद्धेषणं तु तलिण्डेनापद्धिप्रा विमर्जिताः ।
 ततो गृह्यलि कुर्यादिति घर्मो व्ययम्भितः ॥२६५
 हविर्गश्चिररात्राय यमानन्त्याय फल्पते ।
 पितृभ्यो विधिवदत्तं तत्र प्रयक्ष्याम्यशोपनः ॥२६६
 निलेश्रीदिव्यर्मांशैर्द्भिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तन मासं नृप्यन्ति विधिवद्वितरो नृणाम् ॥२६७
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन श्रीन् मासान् दारिणेन तु ।
 औश्रेणाथ चनुरः शाकुनेनाथ पंच ये ॥२६८
 पगमामांश्चागमांसेन पार्वतेन च सम धै ।
 अष्टविण्येय मासेन रौरवेण नवैव तु ॥२६९
 दशमासांस्तु तृप्यन्ति घराहमहिषामिषैः ।
 शशकूर्मयोस्तु मासेन मामानेकादशीव तु ॥२७०
 संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
 चार्धौगसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवर्षिकी ॥२७१
 कालशाकं महाशल्काः गङ्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥२७२
 यदिकुचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
 तदप्यश्वमेव स्याद्वर्षासु च मघामु च ॥२७३
 अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
 पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राङ्ङाये कुञ्जरस्य च ॥२७४

यद्यद्दाति विधिषु सम्यक् धृत्वात्मनिवतः ।
 तत्तत् पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥२७६
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धे प्रशस्तास्त्रिभ्यो यवता न तयंतरा ॥२७६
 युञ्जु कुर्यात् दिनर्तेषु सर्वाङ्कामान्समश्रुते ।
 अयुञ्जु तु पितृन् सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥२७७
 यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
 तथा श्राद्धस्य पूर्वाहादपराहो विशिष्यते ॥२७८
 प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा ।
 पितृयमा निघनादहायं विधिवद्भक्षणिना ॥२७९
 रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात् राक्षसी कीर्तिता हि सा ।
 सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥२८०
 अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरहस्पेह निर्वपेत् ।
 हेमन्तप्रीप्मवर्षासु पाश्वर्याङ्कमाचक्षम् ॥२८१
 न पैतृयक्षियो होमो लौकिकेऽप्यौ विधीयते ।
 न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥२८२
 चदेव तर्पयत्यग्निः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
 तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥२८३
 बसुन्दइन्ति वै पितृन् रुद्राश्चैव पितामहान् ।
 प्रपितामहांस्तथादिदवान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥२८४
 विषसाशी भवन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ।
 विषसो भुङ्क्तेषु तु यत्तरोपं तथामृतम् ॥२८५

अध्यायः]

गृहस्थाधमवर्णनम्

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाश्चात्तिकम् ।

द्विजानिमुन्यवृत्तीनां विधानं धूपतामिति ॥२८६

इति मानवं भर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुमृत्यां गृहीयोऽध्यायः ।

— १०:—

चतुर्धाऽध्यायः ।

अथ गृहस्थाधम वर्णनम् ।

चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाऽऽनं गुरो द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे षसेन ॥१

अद्रोहेणैव भूतनामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तो ममास्थाय पिप्रो जीवेदनापदि ॥२

यात्रामात्रप्रसिद्धवधं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अह्ने शोभ शरीरस्य कुर्यात् धनमंचयम् ॥३

श्रुतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपिवा न श्वश्रुत्या कदाचन ॥४

श्रुतमुद्भृशिलं होयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं श्रुतम् ॥५

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन श्वैवापि जीव्यते ।

सेवा शश्रुत्तिराख्याता तस्मात् तां परित्यजेत् ॥६

कुसूरुधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्र्यह्निकी वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥७

अनुगामपि चेतेषां द्विजानां गृहमेथिनाम् ।
 ज्ञायान् परःपरो ज्ञेयो धर्मतो लोकाजित्तमः ॥८
 पट् कर्मको भवत्पेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
 द्वाभ्यामेकत्रयुयस्तु ब्रह्मसत्रेण जीयति ॥९
 वर्तयंश्च शिलोद्भाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
 इष्टीः पावांयणान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥१०
 न लौकवृत्तवर्त्तत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।
 अजिह्वाभ्रश्लां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविष्णाम् ॥११
 सन्तोषं परमास्थत्य मुस्त्रार्थां संयतो भवेत् ।
 सन्तोषमूलं हि मुस्रं दुःस्त्रमूलं विपर्ययः ॥१२
 अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
 स्वर्ग्यांयुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥१३
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्याद्भ्रतन्द्रितः ।
 तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१४
 नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
 न विद्य (कल्प) मानेष्वर्थेषु नात्यांमपि यतस्ततः ॥१५
 इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
 अतिप्रसक्तिर्न्वर्त्तेषां मनसाः सन्निवर्त्तयेत् ॥१६
 सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
 यथा तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य वृत्तकृतयता ॥१७
 वयसः कर्मणोऽर्थस्य भ्रुतस्याभिजनस्य च ।
 वेपथाम् बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥१८

बुद्धिर्बुद्धिकराण्याशु धन्यानि च द्वितानि च ।
 नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेन निगमाश्चैव वैदिकान् ॥१६
 यथा यथा हि पुनः शास्त्रं समधिगच्छति ।
 तथा तथा विजानाति विज्ञानं चान्य रीचते ॥१७
 ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।
 नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥१८
 एतानेके महायज्ञान्यत्रशास्त्रविदो जनाः ।
 अनीहमान्ताः सततमिन्द्रियेऽप्येव जुहति ॥१९
 याच्येके जुहति प्राणं प्राणे याचं च सर्वदा ।
 याचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्गुत्तिमभ्रयाम् ॥२०
 ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते तैर्मग्नैः सदा ।
 ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥२१
 अप्रिहोत्रं च जुहुयादायन्ते नृनिशीः सदा ।
 दर्शने चार्धमाम्नान्ते पौर्णमासेन धैर्यं हि ॥२२
 सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्विन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
 पशुना त्वयनान्ते तु समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥२३
 नानिष्ट्या नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः ।
 नवान्नमथान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥२४
 नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।
 प्राणनेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषमर्चिनः ॥२५
 आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मृलफलेभ्य वा ।
 नास्य कश्चिद्दसेद्गोहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥२६

पापण्डिनो विकर्मस्थानवैडालव्रतिकाश्चराठान् ।
 हेतुकान्य सृष्टींश्च यद्वाग्नेणापि नार्चयेत् ॥३०
 वेदविशात्रतस्तानाञ्छ्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
 पूजयेद्व्यकल्पेन विपरीतांश्च धर्जयेत् ॥३१
 शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिता ।
 संविभागश्च भूतोभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥३२
 राजातो धनमन्विच्छेत्संसीदन्हातकः क्षुधा ।
 याज्यान्तेवाभिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥३३
 न सीदेरहातको विप्रः क्षुधा शक्तः क्वचन ।
 न जोर्णमलयद्वासा भवेद्य विभवे सति ॥३४
 कर्तव्यैरानस्वपमद्र्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
 स्वाध्याये चैत्र युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥३५
 वैष्णवी धारयेद्यष्टिं सोदकं च कम्पण्डलुम् ।
 यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौम्ये च कुण्डले ॥३६
 नेक्षेतीशन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न चारिस्थं न सभ्यं नभसो गतम् ॥३७
 न लक्ष्येद्दूरसतन्त्री न प्रधावेद्य चर्पति ।
 न नोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥३८
 सृष्टं सां देवतं विभ्रं सृष्टं मनु चतुष्पथम् ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥३९
 नोपगच्छेत्तमतोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।
 समान शयने चैव न शयीत तथा सह ॥४०

रजसाऽभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
 प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥४१
 तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
 प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्षते ॥४२
 नाशनीयाद्भार्यया साथं ननामोक्षेत चाश्रनतीम् ।
 क्षुब्धतो जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥४३
 नाञ्जयन्तीं न्यक्ते नेत्रं न चाभ्यक्तमनाश्रुताम् ।
 न पश्येत्प्रभवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥४४
 नाश्रमशादेकवासा न नम्रः स्नानमाचरेत् ।
 न मूर्धं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोमृजे ॥४५
 न फालकृष्टं न जले न चिरयां न च पर्वते ।
 न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदाचन ॥४६
 न ससत्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नपि च स्थितः ।
 न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥४७
 वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
 न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूर्धस्य विसर्जनम् ॥४८
 तिरस्कृतयोश्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रवृणादि च ।
 नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥४९
 मूर्धोदारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥५०
 छायायामन्वकारे वा रात्रावह्नि वा द्विजः ।
 यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥५१

प्रत्याग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजम् ।
 प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥५२॥
 नार्ग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
 नामेध्यं प्रक्षिपेद्ग्नौ न च पादौ प्रसापयेत् ॥५३॥
 अधस्तन्मोपदव्याश्रि न चैनममिलङ्घयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥५४॥
 नाश्नीयात् सन्निव्वेलायां न गच्छेन्नपि संविशेत् ।
 न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ॥५५॥
 नाप्यु गूर्त्नं पुरीषं वा घ्नीवनं वा समुत्सृजेत् ॥
 अमेध्यलितमन्यद्वा लोहितं वा विपाणि वा ॥५६॥
 नैकः स्व याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ।
 नोदभययाऽभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥५७॥
 अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
 स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥५८॥
 न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
 न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥५९॥
 नावार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
 नैकः प्रपद्ये ताव्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥६०॥
 न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
 न पापण्डिगगाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥६१॥
 न मुञ्जीतोद्भूतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
 नातिप्रगे नातिसार्यं न सार्यं प्रातराशितः ॥६२॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
 नोत्सङ्गे भक्षयेद्दक्ष्यान्न जातु स्यात् शुनूहली ॥६३
 न नृत्पेन्नैव गायेम न वादित्राणि वादयेत् ।
 नास्फोटयेन्न च श्वेद्रेन्न च रक्तो विराचयेत् ॥६४
 न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।
 न भिन्नभाण्डं भुञ्जीत न भाघप्रतिदूषते ॥६५
 उपानहौ च घामश्च घृतमन्त्रेन धारयेत् ।
 उपवीतमलद्धारं म्रजं करकमेव च ॥६६
 नाविनीतैर्म्रजेद्दुर्बेन च क्षुद्रवाधिपीडितैः ।
 न भिन्नगृह्णाश्विस्तुरेन बालधिविरूपितैः ॥६७
 विनीतैस्तु म्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणाग्नितैः ।
 धर्मरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनाश्विपन्मृशाम् ॥६८
 घालातपः प्रेतधूमो यज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।
 न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पादयेन्नरयान् ॥ ६९
 न मृद्धोष्ठं च मृदूनीयान्न द्विन्वात्करजैस्तृणम् ।
 न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्याममुग्गोदयम् ॥ ७०
 लोष्टमर्दां तृणच्छेदी नखलादी च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१
 न विग्रह कथां कुर्याद्विहिर्माल्यं न धारयेत् ।
 गवां च यानं वृष्टेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२
 अद्वारेण च नातीयाद्दामं वा वेश्म वा वृतम् ।
 रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३

नाक्षैर्दोष्येत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४
सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमितेरथौ ।
न च नमः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्भजेत् ॥ ७५
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६
अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७
अधितिष्ठेन्न केशास्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।
न कार्पासास्थि न तुपान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८
न संवसेन्न पतितैर्न चाण्डालैर्न पुलकसैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८०
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
सोसंज्वृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मतः शिरः ।
न श्शुशेन्नैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विनां ततः ॥ ८२
केशप्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विचर्जयेत् ।
शिरः स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि शृशेत् ॥ ८३
न रात्रः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रथ्यजयतां वेशेनैव च जीयताम् ॥ ८४

दशमूनाममं चक्रं दशानक्रसमो ध्वजः ।
 दशध्वजसमो वेशो दशावेराममो नृपः ॥ ८५
 दशमूनामद्वयानि यो याद्वयति मौनिकः ।
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरन्नस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६
 यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योद्दाम्बवर्तिनः ।
 म पर्यावेज यातीमान्नरक्तानेकविंशतिम् ॥ ८७
 तामिन्द्रमन्धतामिन्द्रं महारौरवरौरवौ ।
 नरकं कालमूर्धं च महानरकमेव च ॥ ८८
 मंजोथनं महावीचि तपनं मम्प्रतापनम् ।
 संहतं च सकाकोलं कुड्मलं पृतिमृत्तिकम् ॥ ८९
 लोहशंकुमृजीपं च पन्थानं शाल्मली नदीम् ।
 असिपत्रधनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९०
 एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 न रातः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ९१
 ब्राह्मे मुहूर्ते युद्धयेत्त धर्मार्थं चानुचिन्तयेत् ।
 कायस्त्रिंशश्च तन्मूलान् वेदतत्पार्थमेव च ॥ ९२
 उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
 पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरं चिरं ॥ ९३
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 प्रज्ञां यशश्च किरिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४
 श्रावण्यां प्रौष्ठपदां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
 युत्तद्भद्रस्यधीयीत् आसान्विप्रोऽर्षयंचमान् ॥ ९५

पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्विहितसर्जनं द्विजः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ६६
 यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।
 विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशं ॥ ६७
 अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
 वेदाङ्गानि च सर्वाणि कुल्पशेषु सम्पठेत् ॥ ६८
 नाविस्पष्टमवीचीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निशान्ते परिश्रान्तो ब्राह्मणीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ६९
 यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
 ब्रह्मछन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १००
 इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनं च कुशांगः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥ १०१
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पाशुसमूहने ।
 एतौ यथांश्चनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२
 विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानां च मंत्रवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरवधीत् ॥ १०३
 एतास्त्वभ्युदितान् विद्यान् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
 तदा विद्यादनध्यायमनृतो चाभ्रदर्शने ॥ १०४
 निघतिं भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।
 एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५
 प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
 सज्ज्योतिः स्यादनध्यायः जेपे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतगन्धे च सर्वशः ॥१०७

अन्तर्गतशत्रे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रक्षमाने समवाये जनस्य च ॥१०८

उदकं मध्यरात्रे च विष्णुग्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुञ्जैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥१०९

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टनिकेतनं ।

इयद् न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥११०

यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥१११

शयानः प्रौढपाद्श्च कृत्या चैवावसकृधिकाम् ॥

नाधीयीतामिपं जग्वा सूतकान्नाशमेव च ॥११२

नीहारं वाणशब्दे च सन्ध्योरैव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्याः पौर्णमास्यष्टकामु च ॥११३

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेन् ॥११४

पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविन्ते तथा ।

श्वरोष्ठ्रे च भवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥११५

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मैथुनं वामः धाद्विकं प्रतिगृह्य च ॥११६

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यद्विकृच्छिञ्चाद्विकं भवेत् ।

तद्बालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥११७

चौरैरुपप्लुते गामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च ॥११८
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतं ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥११९
 नाधीयीताश्वमारुढो न वृक्षं न च हरितनम् ।
 न नावं न खरं नोर्ध्वं नैरिणस्यो न यानगः ॥१२०
 न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्घरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥१२१
 अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
 रुधिरं च स्रुते गात्राञ्छ्रेण च परिक्षते ॥१२२
 सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य वाऽप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥१२३
 ऋग्वेदो देवदैवस्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
 सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मान्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥१२४
 एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्मन्वहम् ।
 क्रमराः पूर्वमध्यस्य पश्चाद्वेदमवीयते ॥१२५
 पशुमण्डुकगार्जारध्वसर्वनकुलाखुभिः ।
 अन्तरागमने विद्यादनध्यायमर्हन्तिराम् ॥१२६
 द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
 स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥१२७
 अमावास्यामष्टमो च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमगृतो श्रातको द्विजः ॥१२८

न स्नानमाचरेद्गृहवा नानुरो न महानिशि । ;
 न यामोभिः महाजम् नानिज्ञाते जलाशये ॥१२१॥
 देवतानां गुरो राक्षः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रामेत् कामतरङ्गायां यध्रुणो दीक्षितस्य च ॥१२०॥
 मर्षदिनेऽरात्रे च श्राद्धं भुङ्क्ता च सामिपम् ।
 सन्ध्योरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥१२१॥
 उद्वर्तनमपस्नानं विष्णुत्रे रक्षत्रे च ।
 श्लेष्मनिष्ठवृत्तवान्ताति नाधिनिष्ठेत्तु कामतः ॥१२२॥
 वैरिणं नोपसेवेत महायं चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं वस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥१२३॥
 न होदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विशते ।
 आहृतं पुष्पस्येह परहसोपसेवन्म् ॥१२४॥
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥१२५॥
 एतन्नयं हि पुरुषं निर्दोष्टेदवमानितम् ।
 तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥१२६॥
 नास्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
 आशुस्योः प्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥१२७॥
 मत्वं ब्रूयाद्वियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादेप धर्मः सनातनः ॥१२८॥
 भद्रंभद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्त्वेव वा वदेत् ।
 शुक्लवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित् सह ॥१२९॥

नातिकल्पं नातिमायं नातिमघ्यं दिने स्थिते ।
नादातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सहः ॥१४०
हीनाङ्गानतिरिक्त्वाङ्गान् विद्याहीनान् धयोऽधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥१४१
न स्पृशेत्पाणिनोऽङ्घ्रिो धिप्रो गोत्राक्षणानलान् ।
न चापि पश्येद्गुचिः स्वस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥१४२
सृष्ट्वैतान्गुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभि पाणितलेन तु ॥१४३
अनातुरः स्थानि स्थानि न स्पृशेद्निमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येवं विवर्जयेत् ॥१४४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयत्नात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥१४५
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयत्नात्मनाम् ।
जपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥१४६
वेदमेवाभ्यसे (जपे) न्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥१४७
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्वेदेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥१४८
पौर्विकी संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते द्विजः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजन्मनन्तं सुखमश्नुते ॥१४९
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्यगु नित्यशः ।
पितृश्चैवाण्डकास्वर्बन्नित्यमन्वाण्डकासु च ॥१५०

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टान्ननिपेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥१५१
 मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
 पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥१५२
 दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
 ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥१५३
 अभिवादयेद्बृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
 कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियान् ॥१५४
 श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु ।
 धर्ममूलं निपेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥१५५
 आचाराहभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
 आचारमद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥१५६
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥१५७
 सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
 श्रद्धानोऽनमूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥१५८
 यद्यन् परं वशं कर्म तत्तद्यज्ञेन वर्जयेन् ।
 यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तनुसेवेत यन्नरः ॥१५९
 सर्वं परं वशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यान् समाप्तेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥१६०
 यन् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोयोऽन्तरात्मनः ।
 तद् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेन् ॥१६१

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
 न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥१६२
 नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुरुसनम् ।
 द्वेषं दम्भं (क्षत्रम्भं) च मानं च क्रोधं तैश्च्यं च वर्जयेत् ॥१६३
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं (नैव) निपातयेत् ।
 अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्यं ताडयेत्तु तौ ॥१६४
 ब्राह्मणायावगुर्येव द्विजातिर्वधकाम्यया ।
 शतं वर्षाणि तामिह नरके परिवर्तते ॥१६५
 ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
 एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥१६६
 अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगह्वतः ।
 दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥१६७
 शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।
 तावतोऽद्भानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥१६८
 न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।
 न ताडयेत्तणेनापि न गात्रात्स्वावयेदसृक् ॥१६९
 अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
 हिंसारतिश्च यो नित्यं नेहासौ मुखमेधते ॥१७०
 न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मं निवेशयेन् ।
 अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्ययम् ॥१७१
 नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
 शनैरावत्यमानस्तु कर्तुर्मूलानि घृन्तति ॥१७२

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेतुत्रेषु नष्टेषु ।
 न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥१७३॥
 अधर्मैर्गन्धते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।
 ततः सपन्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥१७४॥
 सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवा रमेत् सदा ।
 शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मण वाग्वाहूदरसंयतः ॥१७५॥
 परित्यजदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
 धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकवि (सं) क्रुष्टमेव च ॥१७६॥
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
 न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥१७७॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायान् सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिप्यते ॥१७८॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
 बालवृद्धातुरैर्वैशैर्ज्ञातिसम्यन्धियान्धवैः ॥१७९॥
 मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥१८०॥
 गतैर्विवादान् संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 एभिर्जितश्च जयति सर्वोऽल्लोकानिमान्गृही ॥१८१॥
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्यं पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्रिन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥१८२॥
 जामयोऽप्सरस्तां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ।
 सम्यन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥१८३॥

आकाशे शास्तु विज्ञेया बालवृद्धकुरातुराः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्र स्वका तनुः ॥१८४
 द्याया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।
 तस्मादेतरधिक्क्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥१८५
 प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।
 प्रतिग्रहेण हास्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥१८६
 न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।
 प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥१८७
 हिरण्यं भूमिमखं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।
 प्रतिगृह्णन्नविद्वान्स्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥१८८
 हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गोश्चाप्योपतस्तनुम् ।
 अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥१८९
 अरुपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।
 अम्भस्यश्मद्भवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥१९०
 तस्माद्विद्वान्विभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।
 स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥१९१
 न वार्यपि प्रयच्छ्रेत्तु वैडालत्रतिके द्विजे ।
 न वकत्रतिके त्रिप्रे (पापे) नावेद्विदि धर्मवित् ॥१९२
 त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।
 दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥१९३
 यथा पूर्वैनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
 तथा निमज्जतोऽथस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छ्रकौ ॥१९४

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्चाद्विको लोकदम्भकः ।
 वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥१६५
 अधोदृष्टिर्नैस्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥१६६
 ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
 ते पतन्त्यन्वतामिह तेन पापेन कर्मणा ॥१६७
 न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् सोऽशूद्रदम्भनम् ॥१६८
 प्रेत्येह चेदशा विप्रा गर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
 छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षसि गच्छति ॥१६९
 अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिसुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हृदयेनस्तिर्यग्योन्तौ च जायते ॥२००
 परकीयनिषानेषु न स्नायाद्धि कदाचन ।
 निषानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृताशनं लिप्यते ॥२०१
 यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
 अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥२०२
 नदीषु देवलातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रम्वगेषु च ॥२०३
 यमान्सेवेत सतनं न नियं नियमान्बुधः ।
 यमान्पतस्य कुर्वाणो नियमान्देवलान् भजन ॥२०४
 नाश्रोत्रियतते यस्ते प्रामयाजिहृते तथा ।
 म्रिया ह्येवेन च हुते भुञ्जीत प्राद्वयः कचिन् ॥२०५

अश्लीक (ल) मेतत्साधूनां यत्र जुद्धत्यग्नी हविः ।
 प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिचर्जयेत् ॥२०६
 मत्तक्रुद्धानुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।
 केशकोटायपन्नं च पदा सृष्टं च कामतः ॥२०७
 भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संसृष्टं चाप्युद्वयया ।
 पतत्रिणाञ्जलीढं च शुना संसृष्टमेव च ॥२०८
 गवा चाक्षमुपाघ्रातं घृष्टाघ्नं च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥२०९
 स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्धुपिकस्य च ।
 द्रोक्षितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥२१०
 अभिशस्तस्य पण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥२११
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्द्दशम् ॥२१२
 अनर्चितं वृधामांसमवोरायाश्च योषितः ।
 द्विपदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवधुतम् ॥२१३
 पिशुनानृत्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
 शैलूपतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥२१४
 कर्मारस्य निपादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥२१५
 श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।
 रज्ज (रज) कस्य नृशांसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥२१६

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
 अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥२१७
 राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥२१८
 कारुकान्नं प्रजां हन्ति यत्नं निर्णेजकस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नश्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥२१९
 पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टावार्युपिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥२२०
 य एतेऽप्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थितोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥२२१
 भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं श्यहम् ।
 मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥२२२
 नाद्याच्छूद्रस्य-पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
 आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३
 श्रोत्रियस्य कर्दर्यस्य वदान्यस्य च वार्युपेऽ ।
 मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥२२४
 तान् प्रजापतिराहेत्य मा कृद्द्वं विपमं समम् ।
 श्रद्धापूर्तं-वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५
 श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 श्रद्धाकृते शक्ये ते भवतः स्वागर्तद्वर्तनः ॥ २२६
 शानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।
 परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३६
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४०
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठंसमं क्षितौ ।
विमुखा वान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छ्रमैः ।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२
धर्मप्रदानं युरुषं तपसा हतकिल्बपम् ।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ २४३
उत्तमैहत्तमैर्नित्यं सम्वन्धानाचरेत्सह ।
निनीपुः पुलमुत्कर्षमधमानधमास्त्यजेत् ॥ २४४
उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनाश्ववर्जयन् ।
प्राक्षणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४५
दृढकारी मृदुदान्तः क्रूराचारैरसंबसन् ।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥ २४६
एषोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
मर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥ २४७
आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।
मेने प्रजापतिप्राप्त्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशयक्षाणि पंच च ।
न च हृष्यं बहृत्यप्रियंस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।
 धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ २५०
 गुरुभृत्यांश्चोजिहीर्षन्नचिप्यन्देवतातिथीन् ।
 सर्वतः प्रतिगृहीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१
 गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
 आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्न गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२
 आर्थिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितो ।
 एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३
 यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।
 यथा चोपचरेदेनं तथाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥ २५४
 योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा सत्सु आपते ।
 स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५
 वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्बिनिःसृताः ।
 तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६
 महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनृष्यं यथाविधि ।
 पुत्रे सर्वं समासृज्य वसेन्माध्यस्थ्यमास्थितः ॥ २५७
 एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनि ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८
 एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
 ह्यातकमतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९
 अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् घेदशास्त्रवित् ।
 व्यपेतकल्मषो निश्चः ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्रादौ - अभक्ष्यवर्णनमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति । ४

लशुनं गृध्रं चैव पलाण्डुं कयकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामनेध्यप्रभवानि च ॥ ५

लोहितान् पृथ्निर्यामान् मध्वनप्रमर्धात्तथा ।

शेकुं गज्यं च पेयुषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६

पृथाकृत्तरसंसारं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवीषि च ॥ ७

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकराकं तथा ।

आविकं मन्त्रिनोक्षीरं विवर्त्मायाश्च गो पयः ॥ ८

आरण्यानां च सर्वेषां मृताणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव पश्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वेषु च दधिसम्भयम् ।

यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलकलैः शुभैः ॥ १०

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्दिष्टांश्चैकराफांश्चिद्विभं च विवर्जयेत् ॥ ११
 कलविद्धं पुवं हंसं चक्राहं ग्रामकुम्भुदम् ।
 सारसं रज्जुदालं च दान्यूहं शुकसारिके ॥ १२
 प्रतुदान् जालपादाश्च कौयष्टिनखविष्किरान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं बल्लूरमेव च ॥ १३
 बकं चैव बलाकां च काकोलं खंजरीटकम् ।
 मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४
 यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसादुच्यते ।
 गत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मात्स्यान्विवर्जयेत् ॥ १५
 पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
 राजीवाः सिंहतुण्डाश्च मशल्काश्चैव सर्वशः ॥ १६
 न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।
 भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखास्तथा ॥ १७
 श्याविधं शल्यकं गोघां खड्गं कूर्मशशास्तथा ।
 भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वालुरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥ १८
 छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुम्भुदम् ।
 पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्या पतेद्द्विजः ॥ १९
 अमत्यैतानि पद्भ्याग्ध्या कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
 यतिचान्द्रायणं वापि शोपेपूपवसेदहः ॥ २०
 संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।
 अज्ञातमुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१

यज्ञायं ब्राह्मणैर्भ्याः प्रशान्ता मृगपक्षिणः ।
 भृत्यानां चैव पृत्यर्थमगास्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२
 यभूर्बुद्धिं पुरोहारा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
 पुराणेष्वपि योषु ब्रह्मभ्रमरेषु च ॥ २३
 यद्विद्विद्विस्तेहमंयुक्तं भक्ष्यं मोक्ष्यमगाहितम् ।
 तत्पयुंपितमप्यायं हृदिःशेषं च यद्वयेत् ॥ २४
 विरक्षितमपि त्याद्यमस्नेहात् द्विजातिभिः ।
 यद्यगोधूमजं सर्वं पयमरर्चय विप्रिया ॥ २५
 एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६
 श्रोत्रिनं भक्षयेन्मांसं ब्रह्मगानां च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्त्यु प्राणानामेव चास्त्यये ॥ २७
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरफलपयन् ।
 ध्यायरं जङ्गमं चैव सर्वंप्राणस्य भोजनम् ॥ २८
 चरणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९
 नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धार्त्रेय सृष्टा ह्याद्याश्चप्राणिनोऽत्ता एव च ॥ ३०
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येप देवो विधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१
 क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्भार्चयित्वा स्वादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२

नाद्याद्विधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जम्ब्या ह्यविधिना मांसं प्रेत्य (प्रेतः) सैरक्षतेऽवशः ॥३३
न तादृशं भवत्येनो भृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य पृथामांस्तानि खादतः ॥३४
नियुक्तस्तु यथान्यार्यं यो मांसं ज्ञाति मानवः ।
स प्रेत्यं पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥३५
असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यान्द्वाश्वतरे विधिमास्थितः ॥३६
कुर्याद्बृहत्पशुं सङ्गे कुर्यादिष्टपशुं तयो ।
नत्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥३७
यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वोह भारणम् ।
वृथापशुवतः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥३८
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव सयम्भुवा ।
यज्ञस्य भूत्से सर्वस्य तस्माद्यज्ञे बंधोऽवधः ॥३९
ओपध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यश्च पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिताः पुनः ॥४०
गणुपर्कं न यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।
अग्नौ पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यग्नौन्मानुः ॥४१
एत्यर्गेषु पशून् हिंसन् वेदतन्वार्यविद्द्विजः ।
आत्मानं च पशुर्धयगमयत्युत्तमां शक्तिम् ॥४२
गृहे गुरावरण्ये वा निवसंशात्मवान्द्विजः ।
नादिर्धिता हिंसामापद्यति संमाश्वरेण ॥४३

या वेदविदिता हिमा नियताऽग्निभगाचरे ।
 अहिमामेव ता विगाट्टंदादमो हि निर्वभौ ॥४४
 योऽहिमकानि भूतानि दिनस्यात्मगुरेष्द्रया ।
 म जीवंप्र भूतश्चैव न कचिन् गुरगोधते ॥४५
 यो यन्धनयघादेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 म सर्वस्य हितरेषुः गुरमन्यन्तमरनुते ॥४६
 यदुप्यायति यरुग्ने रतिं यध्नाति यत्र च ।
 तदद्यान्नोनयत्रेन यो दिनमि न किंचन ॥४७
 नाश्रुत्या प्राणिनां हिमां माममुत्पद्यते कचिन् ।
 न च प्राणिकथः स्वार्थान्तमाम्नासं विषर्जयेत् ॥४८
 ममुत्पत्तिं च मामस्य यधयन्धौ च देहिनाम् ।
 प्रममीक्ष्य नियतेत सर्वमामस्य भक्षणान् ॥४९
 न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवन् ।
 म लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीडयते ॥५०
 अनुमन्ता विशमिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कृतां चोपहृतां च स्वादकरचेति घातकाः ॥५१
 स्वमांसं परमासेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनस्यर्षं पितृन्देवांस्ततोऽप्यो नास्यपुण्यकृत् ॥५२
 धर्षं धर्षेऽभ्रमेवेन यो यजेत शतं ममाः ।
 मांसानि च न स्वादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥५३
 फलमूलाशनैर्मेध्वैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
 न तत्फलमयाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनान् ॥५४

मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहादुम्यहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥५५
 न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ५६॥
 प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।
 चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥५७
 दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
 अशुद्धा वान्यवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥५८
 दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 अर्वाकृ संचयनादस्थनां त्र्यहमेकाहमेव च ॥५९
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरखेदने ॥६०
 यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥६१
 सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
 सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥६२
 निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुष्यति ।
 वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुःध्यादघं त्र्यहम् ॥६३
 अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।
 शवस्पृशो विशुष्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥६४
 गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
 प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुष्यति ॥६५

रात्रिभिर्मासनुल्याभिर्गर्भग्रावे विशुध्यति ।

रजस्युपगते माभ्यां दानेन स्त्री रजस्पला ॥६६

गृणामहनस्पृष्टानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।

निर्गृह्यगुग्गुलानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥६७

अनद्विचारिकं प्रेतं निदध्नुर्वान्धवा यतिः ।

अलङ्कृत्य शुची भूमायस्त्रिसंघयनाहते ॥६८

नास्य फायोऽग्निमंश्वारो न च फायोदकक्रिया ।

अरण्ये फाण्डवत्यनया क्षपेतत्र्यहमेव च ॥६९

नात्रिवर्षस्य फण्ड्या यान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्नस्य वा कुयुंभ्राम्नि वाऽपि पृते मति ॥७०

सप्रह्वचारिष्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदधानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥७१

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यह्नाच्छुध्यन्ति यान्धवाः ।

ययोपनैव फल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥७२

अक्षारलक्षणान्नाः स्यु निर्माज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मासाशनं च नाशनायुः शयोरंश्च पृथक् क्षितौ ॥७३

सन्निधावेष वै फल्पः शायारौचस्य कीर्तितः ।

असन्निधावयं हेयो विधिः सम्यन्धिवान्धवैः ॥७४

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो हनिर्दशाम् ।

यच्छ्रेपं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥७५

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संघत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥७६

निर्दशं क्षातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म ज्ञोति ॥७३॥
 सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥७४॥
 बाले देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते ।
 मवासा जलमाप्नुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥७५॥
 अन्तर्दशाहे चेतस्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥७६॥
 त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्यं संस्थिते सति ।
 तस्य पुत्रं च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥७७॥
 श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् ।
 मातुले पक्षिणी रात्रि शिष्यस्त्रिग्वान्वयेषु च ॥७८॥
 प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
 अश्रोत्रिये त्वहः कृत्तमनूचाने तथा शुरौ ॥७९॥
 शुद्धयेद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥८०॥
 न यद्द्वयेदघाहानि प्रत्यूहेनाग्निषु क्रियाः ।
 न च तत्कर्म कुर्याणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्मवत् ॥८१॥
 दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूक्तिकां तया ।
 शवं तत्सृष्टिनं चैव सृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥८२॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पायमानीश्च शक्तितः ॥८३॥
 नारं सृष्ट्वाऽस्मिःसस्नेहं श्रात्या विप्रो विशुध्यति ।
 आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्यमा ॥८४॥

आदिष्टो नोदकं पुण्यादाप्रणम्य ममापनात् ।

ममापते मूदकं कृत्वा विरात्रंर्षेव शुष्यति ॥८८

पृथामद्भुजानानां प्रप्रक्ष्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निषर्ततोदकक्रिया ॥८९

पाण्डुमाभितानां च चरुतीनां च कामनः ।

गर्भमर्तुद्गृहां चैव गुराणीनां च योषिताम् ॥९०

आचार्यं भ्यमुपाभ्यास्यं पितरं मातरं गुम्भ ।

निर्दस्य तु व्रती प्रेताश्च व्रतेन वियुज्यते ॥९१

दक्षिणेन घृतं शृङ्गं पुरद्वारेण निर्दरेत् ।

पश्चिमोत्तस्पृष्ट्वेभ्यु यथायोगं द्विजन्मनः ॥९२

न राक्षामघदोगोऽन्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

गन्धं-स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मदा ॥९३

राक्षो माहात्मिके स्थाने सप्तःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्धमामनं चात्र कारणम् ॥९४

दिव्याह्वयदत्तानां च विद्युत्ता पार्थिवेन च ।

गोत्राक्षणम्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥९५

स्रोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पस्योर्यमस्य च ।

अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥९६

लोकेशाधिष्ठितो राजा नाश्याशौचं विधीयये ।

शौचाराशौचं हि मत्यानां लोकभ्यःप्रभवाप्ययी ॥९७

उयनैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

मद्यः सन्निष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥९८

विप्रः शुभ्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
 वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥६६
 एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।
 असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥१००
 असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥१०१
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
 अनदन्नन्नमद्द्वैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥१०२
 अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥१०३
 न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाप्येत् ।
 अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥१०४
 ज्ञानंतपोग्निराहारो मृन्मनो वायुं पाञ्चनम ।
 वायुः कर्मांककालौ च शूद्रे कर्तृणि देहिनाम् ॥१०५
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 योऽर्थं शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥१०६
 क्ष्यान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥१०७
 मृतोयैः शुध्यते शोष्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा मन्यारोऽन द्विजोत्तमाः ॥१०८
 अद्रिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
 विशातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुध्यति ॥१०९

एष शौचस्य षः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्गयः ।
 नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धे शृणुत निर्गयम् ॥११०
 तैजमानां मर्गानां च सर्वम्यादममयस्य च ।
 भस्मनाऽद्भिर्गृहा चैव शुद्धिरुक्ता मनोपिभिः ॥१११
 निर्लेपं काचनं भाण्डमद्भिरेव विशुष्यति ।
 अञ्जमरममयं चैव राजतं पानुपस्फुतम् ॥११२
 अपामग्नेश्च संयोगाद्गैमं शौचं च निर्वभौ ।
 तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्गोको गुणयत्तरः ॥११३
 ताप्रायः कास्यरैत्यानां त्रपुगः सीमकस्य च ।
 शौचं यथाहं फलं चैव क्षाराम्लोदकयारिभिः ॥११४
 द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् ।
 प्रोक्षणं संदतानां च क्षारयाणां च तक्षणम् ॥११५
 मार्जनं यक्षपात्राणां पाणिना यक्षकर्मणि ।
 चममानां प्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥११६
 चरुणां च कृष्णवाणां च शुद्धिरुत्पन्नेन धारिणा ।
 स्वयशूर्पराकटानां च मुसलोलूतलस्य च ॥११७
 अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥११८
 चैलवचर्मणां शुद्धिर्वेदलानां तथैव च ।
 शाकमूलकलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥११९
 कौशेयाविकयोरूपैः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्पपैः ॥१२०

क्षौमवच्चद्वहृष्टङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥१२१॥
 प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पल्लवं चैव शुध्यति ।
 मार्जनोपाङ्गनैर्वैश्वं पुनः पाकेन मृष्मयम् ॥१२२॥
 मयैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा घीवनैः पूयशोणितैः ।
 संसृष्टं नैव शुद्ध्यति पुनः पाकेन मृष्मयम् ॥१२३॥
 सम्मार्जनोपाङ्गनेनं सेकेनोल्लेखनेन च ।
 गवां च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पंचभिः ॥१२४॥
 पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवधुतम् ।
 दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥१२५॥
 यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धोलेपश्च तत्कृतः ।
 तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥१२६॥
 त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अष्टमद्भिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥१२७॥
 आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तारचेदमेध्येन गन्धयणेरसान्त्रिाः ॥१२८॥
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यद्य प्रसारितम् ।
 ब्रह्मचारिगतं भक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥१२९॥
 नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥१३०॥
 श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरध्वयीत् ।
 क्रय्याद्भिश्च हृतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दम्युभिः ॥१३१॥

ऊर्ध्वं नाभेयांनि गानि तानि मेथ्यानि सधंशः ।
 यान्यधस्तान्यमेथ्यानि देहाणैव मलाश्च्युताः ॥१३२
 मशिका विप्रुपरद्धाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्यायुरग्निश्च शरौ मेथ्यानि निर्दिशेत् ॥१३३
 विष्णुश्रोत्रमर्गशुद्धिर्गं मृदायादियमर्थयत् ।
 दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्यपि ॥१३४
 यमा शुक्रमसृष्ट्रानामूत्रविट्प्राणरुर्णविट् ।
 श्लेष्माश्लुदूपिकाश्लेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥१३५
 एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र फरे दश ।
 उभयोः सप्त दानव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥१३६
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥१३७
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्थौनू ।
 वेदमध्रेष्यमाणश्च अन्नमस्नंश्च सर्वदा ॥१३८
 त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।
 शारीरं शौचमिच्छन्द्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥१३९
 शूद्राणां मासिकं कार्यं यपनं न्याययतिनाम् ।
 वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥१४०
 गोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं पतन्ति याः ।
 न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥१४१
 सृशान्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
 भौमिकैस्ते ममा शैया न तैराप्रयतोभवेत् ॥१४२

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।
 अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥१४३
 वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
 आचामेदेव भुक्त्वाञ्जं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥१४४
 सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठोव्योक्तवाऽनृतानि च ।
 पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥१४५
 एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।
 उक्तो यः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निघोषत ॥१४६
 बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योपिता ।
 न स्वातन्त्र्येण कर्तव्य किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥१४७
 बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्साणिप्राहस्य यौवने ।
 पुत्राणां भर्तारि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥१४८
 पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
 एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥१४९
 सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
 सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥१५०
 यस्मै दद्यात्पिता त्येनां भ्राता धानुमते पितुः ।
 तं शूद्रपेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥१५१
 गङ्गलायं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥१५२
 अनृतावृतुकाले च मन्त्रमंसंकारकृत्पतिः ।
 मुग्धस्य नित्यं दातेह परलोके च योगितः ॥१५३

विशीलः कामवृत्तो या गुणैर्षां परिवर्जितः ।
 इत्यर्थः स्त्रिया माध्व्या गततं देवपत्न्यतिः ॥१२४
 नास्ति स्त्रीणां कृत्यशो न द्वयं नाप्युपस्थितम् ।
 पतिं शुभ्रुग्ते चेन तेन स्वर्गे महीयते ॥१२५
 पाणिमाहस्य माध्वी स्त्री जीवतो या मृतस्य वा ।
 पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥१२६
 कामं तु क्षपयेद्देहं पुण्यमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि गृहीयात्स्वर्गो प्रेते परस्य तु ॥१२७
 आसीतामरणात्श्रान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥१२८
 अनेकानि सहस्राणि शुभारमहचारिणाम् ।
 दिवं गतानि विप्राग्रामवृत्त्वा कुलसन्ततिम् ॥१२९
 मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्ययस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥१३०
 अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्तारमतिघतते ।
 सेह निन्दामयाम्नोति परलोकाय हीयते ॥१३१
 नान्योत्पन्ना प्रजाम्तीह न चान्यस्यपरिमहे ।
 न द्वितीयस्य साध्वीनां कचिद्भर्तापदिश्यते ॥१३२
 पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुक्कष्टं या निषेयते ।
 निन्द्यैव सा भवेद्दोके परपूर्वति चोच्यते ॥१३३
 व्यभिचारात्तुभर्तुं स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 शृगालयोनिं प्राप्नोति पापशोभश्च पीड्यते ॥१३४

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।

सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥१६५

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहापत्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥१६६

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्री द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥१६७

भायायै पूर्वमारिण्यै दत्त्याग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारकृत्यां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥१६८

अनेन विधिना नित्यं पंच यज्ञान्न हापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥१६९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां शौचविधिः

पञ्चमोऽध्यायः ॥

—:ॐ:—

पष्ठोऽध्यायः ।

अधादौ— वानप्रस्थवर्णनम् ।

एवं गृह्णाश्रमे स्थित्वा विधिवत्प्रातको द्विजः ।

यने यसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥१

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं ममाश्रयेत् ॥२

संत्यज्य प्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।
 पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सदैव वा ॥३
 अप्रिहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।
 प्रामादरुष्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥४
 मुन्यन्नैर्विधिर्मेध्यैः शाकमूलभलेन वा ।
 प्तानेय महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥५
 वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।
 जटाश्च विभृयान्नित्यं स्मश्रुलोमनखानि च ॥६
 यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्द्वलं भिक्षुं च शक्तितः ।
 अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेद्वाश्रमागतान् ॥७
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तोमैत्रः समाहितः ।
 दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥८
 वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
 दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥९
 ऋक्षेष्टयाप्रयणं चैव चातुर्मास्थानि चाहरेत्
 तुरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥१०
 वासन्तशरद्वैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
 पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्स्थक् ॥११
 देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
 शेषमात्मनि भुञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥१२
 स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
 मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहंश्च फलसंभवान् ॥१३

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।
 भूसृष्टं शिग्रुकं चैव श्लेष्मात्तकफलानि च ॥१४
 त्यजेदाश्रयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ।
 जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥१५
 न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
 न प्रामजातान्यातौऽपि मूलानि (पुष्पाणि) च फलानि च ॥१६
 अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेवं वा ।
 अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥१७
 सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।
 पष्मासनिचर्यो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥१८
 नक्तं चान्नं समश्नीयादिवो वाहृत्य शक्तिः ।
 चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥१९
 चान्द्रायणविघानैर्वा श्लुकृष्णे च वर्तयेत् ।
 पश्चान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वचित् सक्तु ॥२०
 पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।
 "कालपर्कः स्वयं शीर्णैर्वैश्वानसमते स्थितः ॥२१
 भूमौ विपरिवर्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
 स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥२२
 प्रीप्से पंचतपास्तु स्याद्वर्षास्वभावकारिकः ।
 आर्द्रयामान्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥२३
 तपस्यशं स्त्रिपवर्णं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
 तपश्चारंश्चोपतारं शोषयेद्देहमात्मनः ॥२४

अग्नीनात्मनि वैतानांत्समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥२५
 अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
 शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥२६
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥२७
 ग्रामादाहृत्य वाऽग्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन च ॥२८
 एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
 विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥२९
 ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
 विद्यातपोविवृद्धार्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥३०
 अपराजितां वाऽऽस्थाय घ्नजेद्दिशमजिह्वगः ।
 आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥३१
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
 वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥३२
 वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥३३
 आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
 भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥३४
 ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥३५

अधीत्य विधिवद्देवन्पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
 इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥३६
 अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
 अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्ययः ॥३७
 प्राजापत्यां निरुयेष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
 आत्मन्यग्नींस्तमारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्गृहात् ॥३८
 यो दस्या सर्वभूतेभ्यः प्रब्रजत्यभयं गृहात् ।
 तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥३९
 यस्मादप्यपि भूतानां द्विजाघ्नोत्पद्यते भयम् ।
 तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥४०
 आगारादभिनिष्कान्तः पयित्रो पचिती मुनिः ।
 समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥४१
 एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् ।
 सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥४२
 अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
 उपेक्षकोऽसङ्गुपुको (सांचयिको) मुनिर्भावंसमाहितः ॥४३
 कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४४
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृत्यो यथा ॥४५
 दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादं पात्रपूर्तं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूता वदेद्वाचं मनःपूर्तं ममाचरेत् ॥४६

अतिवादांस्तिथिश्चेत् नावमन्येत कश्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्यात् केनचित् ॥४७
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥४८
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिपः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेद्दिह ॥४९
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
 नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत् कर्हिचित् ॥५०
 न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा घयोभिरपि वा श्रमिः ।
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरागारमुपसंनृजेत् ॥५१
 क्लृप्तकेशनखश्लशुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
 विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥५२
 अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्त्रणानि च ।
 तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥५३
 अलाबुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैदलं तथा ।
 एतानि यत्तिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥५४
 एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वपि सज्जति ॥५५
 विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥५६
 अलाभे न विपादी स्याद्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥५७

अभिपूजितलाभान्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥६८ ।
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥६९
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥७०
 अवक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषस्तमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥७१
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
 जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥७२
 देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गमं च सम्भवम् ।
 योनिर्लोडिसङ्घ्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥७३
 अधर्मप्रभवं चैव दुस्वयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्माधर्मप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥७४
 सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥७५
 भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 ममः मर्षेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥७६
 कर्तुं कनकवृक्षस्य यगयन्पुप्रमादकम् ।
 न नामघटणादेव तस्य वारि प्रमोदति ॥७७
 मरक्षणाधं जन्तूनां रात्राचहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य घमुधां चरेत् ॥७८

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्नुन्दिनस्यज्ञानतो यतिः ।
 तेषां स्नात्वा विमुद्ध्यर्थं प्राणायामान् पडाचरेत् ॥६६
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमंतपः ॥७०
 दहन्ते ध्यायमानानां घातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥७१
 प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥७२
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥७३
 सन्यादर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
 दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥७४
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
 तपसंश्चरणैश्चोपैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥७५
 अस्मिन्पूर्णं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्माविनद्धं दुर्गन्धि पूर्णंमूत्रपुरीषयोः ॥७६
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनित्यं च भूतावासागमिमं त्यजेत् ॥७७
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं कृञ्चाद्ग्रहाद्विमुच्यते ॥७८
 प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥७९

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥८०
 अनेन विधिना सर्वाःस्यक्त्या सङ्गाद्भ्रनैःशनैः ।
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्येवावतिष्ठते ॥८१
 ध्यानिकं सर्वमेवैतद्वदेतदभिशब्दितम् ।
 न ह्यनध्यात्मविरुद्धिचक्रियाफलमुपाश्रुते ॥८२
 अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
 आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥८३
 इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
 इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानस्यमिच्छताम् ॥८४
 अनेन क्रमयोगेन परित्यजति यो द्विजः ।
 म विद्युयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥८५
 एष धर्मोऽनुशिष्टो यो यतीनां नियतात्मनाम् ।
 वेदसंन्यामिकानां तु कर्मयोगं निषोद्यत ॥८६
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च धानप्रस्यो यत्स्त्रिया ।
 एते गृहस्थत्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥८७
 सर्वेऽपि क्रमरास्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
 ययीताकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥८८
 सर्वेषामपि षोडशं वेदस्मृति (श्रुति) विधानतः ।
 गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स शीनेतान्विभर्ति हि ॥८९
 यथा नर्शनदाः सर्वे गागरे यान्ति मंस्थितिम् ।
 तथैवाधमिणः सर्वे गृहस्थं यान्ति मंस्थितिम् ॥९०

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
 दशलक्षणको धर्मः सैवितव्यः प्रयत्नतः ॥६१
 धृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥६२
 दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
 अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥६३
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।
 वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद्वृणो द्विजः ॥६४
 संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।
 नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ॥६५
 एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽपृहः ।
 संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥६६
 एष योऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।
 पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधतः ॥६७

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथादौ— राज्यशासनधर्मवर्णनम् ।

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नुपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥१
 ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥२
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्यमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥३
 इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हत्य शाश्वतीः ॥४
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥५
 तपत्यादित्यवर्षे च क्षुंषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिधीकितुम् ॥६
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुवेरः स वरुणः स भद्रेन्द्रः प्रभावतः ॥७
 बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥८
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥९
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 शुभ्रो धर्ममिद्वर्ष्यं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥१०

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥२२
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥२३
 दुष्येयुः सर्वघर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्य विभ्रमात् ॥२४
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥२५
 तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥२६
 तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।
 कामात्मा (कामान्धो) विपमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥२७
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धयम् ॥२८
 ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
 अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्द्रेवांश्च पीडयेत् ॥२९
 सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विपयेषु च ॥३०
 शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
 प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥३१
 स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
 मुहुत्स्यजिहाः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥३२

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदियानिशाम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥४४
 दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
 व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥४५
 कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
 वियुज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्यात्मनैव तु ॥४६
 मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
 तौर्यत्रिकं बृथाऽद्या च कामजो दशको गणः ॥४७
 पैशुन्यं साहसं द्रोह इर्ष्याऽसूयार्थं दूपणम् ।
 वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥४८
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जायेतावुंभौ गणौ ॥४९
 पानगक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत्कष्टतमं विद्याश्नुष्यं कामजे गणे ॥५०
 दण्डस्य पातनं चैव वाग्पारुष्यार्थदूपणे ।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥५१
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुपङ्गिनः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥५२
 व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
 व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गात्यव्यसनी गृहः ॥५३
 मौलाब्धाम्बविदः शूराह्वयलक्षान्कुलोद्गतान् ।
 'सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्यात् सुपरीक्षितान् ॥५४

दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव । च संहतान् ।
 दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥६६॥
 स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।
 आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥६७॥
 बुध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥६८॥
 जाङ्गलं सत्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
 रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥६९॥
 धनुर्दुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥७०॥
 सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
 नृपां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥७१॥
 त्रीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां मृगगर्ताश्रयाप्सराः ।
 त्रीण्युत्तराणि क्रमशः पुषङ्गमनराभराः ॥७२॥
 यथा दुर्गाश्रितानेतान्नापहिंसन्ति शत्रवः ।
 तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥७३॥
 एकः शतं योधयति प्रकारस्यो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥७४॥
 तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन दाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्व्यवसेनोदकेन च ॥७५॥
 तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुक्तं शुभ्रं जलवृक्ष समन्वितम् ॥७६॥

संप्रामेष्वनियतित्वं प्रजातां चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥८८
 आहवेष् मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥८९
 न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानौ रणे रिपून् ।
 न कर्णिभिर्नापि दिग्भैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥९०
 न च हन्यात्स्थलारूढं न छीवं न कृताञ्जलिम् ।
 न मुक्तकेशं नासीनं न तदास्मीति वादिनम् ॥९१
 न सुप्तं न विस्रग्नाहं न नम्रं न निरायुधम् ।
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥९२
 नायुधव्यसनप्राप्तं नातं नातिपरिक्षतम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥९३
 यस्तु भीतः परावृत्तः संप्रामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥९४
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
 भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥९५
 रथाश्वं हस्तिनं ह्यत्र धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।
 सर्वद्रव्याणि कुत्र्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥९६
 राज्ञश्च दशरुद्धारमित्येषा वैदकी श्रुतिः ।
 राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥९७
 ण्योऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अस्माद्धर्मान्न च्यवेत श्रुत्वियो घनव्रणे रिपून् ॥९८

यथोद्धरति निर्दाता कर्षं धान्यं च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥११०
 मोहाद्वाजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥१११
 शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥११२
 राष्ट्रस्य संप्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 मुसंगृहीतराष्ट्रो द्वि पार्थिवः सुखमेधते ॥११३
 द्वयोग्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संप्रहम् ॥११४
 ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥११५
 ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
 शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥११६
 विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
 शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥११७
 यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवानिभिः ।
 अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयान् ॥११८
 दशी कुट्टं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुट्टानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥११९
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
 राज्ञोऽज्यः सचिवः त्रिभुम्भानि पश्येदनन्त्रितः ॥१२०

पत्रशाकतृणानां च वैदलस्य च चमेणाम् ।

मृग्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्यं च ॥१३२

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।

न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥१३३

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥१३४

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।

संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पितापुत्रमिवोरसम् ॥१३५

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।

तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥१३६

यद्विकृचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंक्षितम् ।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥१३७

कारुकाञ्चिलिपनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि गहीपतिः ॥१३८

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातिहृण्यया ।

उच्छिन्दन्त्यात्मनो मूलमात्मानं तश्च पीडयेत् ॥१३९

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥१४०

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राप्तं दान्तं कुलोद्भूतम् ।

स्थापयेद्दामने तस्मिन्विन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥१४१

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युन्मश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥१४२

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्धियन्ते दंस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः समृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥१४३
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४
 उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुताभिर्ब्राह्मणांश्चाच्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥१४५
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥१४६
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥१४७
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
 स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥१४८
 जडमूकान्धवधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।
 स्त्रीन्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥१४९
 भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतोभवेत् ॥१५०
 मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकुम्भः ।
 चिन्तयेद्दुर्मकामार्थान्साधं तैरेक एव वा ॥१५१
 परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥१५२
 दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥१५३

कृत्स्नं चाष्टविधं कम पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥१५४

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥१५५

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥१५६

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।

प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥१५७

अनन्तरम्बिरि विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥१५८

तान्सर्वानभिसंद्ध्यत्सामादिभिरुपक्रमैः ।

व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥१५९

संधि च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥१६०

आसनं चैव यानं च सन्धि विग्रहमेव च ।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥१६१

संधि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।

उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६२

समानयानकर्मां च विपरीतस्तथैव च ।

तदा त्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्नेयो द्विलक्षणः ॥१६३

स्वर्यंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥१६४

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥१६५

क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ।

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥१६६

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पाङ्गुण्यगुणवंदिभिः ॥१६७

अर्थसम्पादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६८

यदावगच्छेदायत्यामाधिबधं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्त्रे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥१६९

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीभृशम् ।

अत्युच्छिन्नं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विप्रहम् ॥१७०

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्दिपुं प्रति ॥१७१

यदा तु स्यात्परिक्षीणो बाहनेन बलेन च ।

तदाऽऽसीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥१७२

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।

तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥१७३

यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।

तदा तु संश्रयेन्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥१७४

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिवलस्य च ।

उपसेवेत तं नित्यं सर्वयज्ञैर्गुरुं यथा ॥१७५

यदि तत्रापि मन्वश्येदोषं संश्रयकारितम् ।
 सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥१७६
 सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नोतिहः पृथिवीपतिः ।
 यथाऽऽयाभ्यधिका न स्पुर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥१७७
 आर्याति सर्वकार्याणां तदान्वं च विचारयेत् ।
 अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्प्रतः ॥१७८
 आयत्यां गुणदोषस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषहः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥१७९
 यथैनं नाभिसन्धुर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
 तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥१८०
 यदा तु यानमातिष्ठेदरिणां प्रति प्रभुः ।
 तदाऽग्नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८१
 मार्गशीर्षे शुभे माम्नि यायात्त्रां महीपतिः ।
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम् ॥१८२
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भ्रुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥१८३
 कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्यास्पदं चैत्रं चारान्सम्यग्विधाय च ॥१८४
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।
 साम्परायिककृत्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८५
 शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
 गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥१८६

दण्डव्यूहेन तन्मागं यायात्तु शंकरेण वा ।
 वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥१८७
 यतश्च भयमाशङ्कतेतो विस्तारयेद्दलम् ।
 पद्मेन चैव व्यूहेन निवेशेत सदा स्वयम् ॥१८८
 सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कन्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥१८९
 गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥१९०
 संहतान्योधयेद्दलपान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
 सूच्या वज्रेण चैवैतान्त्र्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥१९१
 स्यन्दनार्श्वैः समे युद्धे दनूपे नौ द्विपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥१९२
 कौरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान्छूरसेनजान् ।
 दीर्घाल्लघूंश्चैव नरानप्रानीकेषु योजयेत् ॥१९३
 प्रहर्षयेद्दलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ।
 उपरुध्यारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
 दूपयेद्वास्यं सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥१९४
 भिन्दाश्चैव तडागानि प्राकारपरित्वास्तथा ।
 समवस्करन्दयेच्चैनं रात्रौ विप्रसयेत्तथा ॥१९५
 उपजप्यानुपजपेद्बुधेत्तैव च तस्मृतम् ।
 युक्ते च दैवं युध्येत् जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥१९७

माम्ना दानेन भेदेन समस्तरथवा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेतारिं न युद्धेन कदाचन ॥१६८ .
 अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च संप्रामे तस्माद्गुद्धं विघर्जयेत् ॥१६९
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्येत्त संपन्नो विजयेत् रिपून्यथा ॥२००
 जिथ्या सम्पूजद्देषान्त्राक्षणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात्परिहारार्थं ख्यापयेद्भयानि च ॥२०१
 सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 ख्यापयेत्तत्र तदंश्यं कुर्यान्न समयक्रियाम् ॥२०२
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्वयोदितान् ।
 रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥२०३
 आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
 जभीप्सितानामर्धानां कालेयुक्तं प्रशस्यते ॥२०४
 सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
 तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥२०५
 सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥२०६
 पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽकन्दं च मण्डले ।
 मित्राद्दृथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयान् ॥२०७
 हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैषते ।
 यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशामप्यायतिश्रमम् ॥२०८

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०६ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥२१०॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥२११॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥२१२॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारांश्चेद्वनैरपि ।

आत्मनं सततं रक्षेद्दारेरपि धनैरपि ॥२१३॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।

संयुक्तांश्च विर्युक्तांश्च सर्वोपायान्स्सृजेद्बुधः ॥२१४॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।

एतस्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥२१५॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥२१६॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहायैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मर्जीविपापहैः ॥२१७॥

विषघ्नैरुदकैरगदैश्चास्थ सर्वद्रव्याणि (शोधयेत्)योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥२१८॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।

वेपाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥२१९॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥२२०
 भुक्तवान्विहरेन्नैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१
 अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीर्यं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥२२२
 सन्ध्यां चोपास्य ऋगुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥२२३
 गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥२२४
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्वघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतहृत्समः ॥२२५
 एतद्विधानमात्तिष्ठेद्द्रोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥२२६
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
 राज्यशासनधर्मवर्णननाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७

अष्टमोऽध्यायः

राजधर्मदण्डविधानवर्णनम् ।

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिव ।
 मन्त्रहोर्मन्त्रिभिरश्वैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १
 तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ २
 प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥ ३
 तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
 सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४
 वेतनस्यैव वादानं संविदश्च व्यतिक्रम ।
 क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५
 सीमाग्निवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंप्रहणमेव च ॥ ६
 स्त्रीपुधर्मो विभागश्च धूतमाह्वय एव च ।
 पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७
 एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरता नृणाम् ।
 धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८

यदा स्वयं न कुर्यात् नृपति- कार्यदर्शनम् ।
 नदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥९
 सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्दृत्तः ।
 सभामेव प्रप्रश्याप्रश्यामासीन. स्थित एव वा ॥१०
 यस्मिन्देशे निपीदन्ति-विप्रा वेदविदस्त्रय. ।
 राक्ष्त्राधिष्ठतो विद्वान्ब्रह्मणस्ता सभां विदुः ॥११
 धर्मो विद्वस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
 शक्यं चास्य न कृन्नन्ति-विद्वान्स्त्र सभासदः ॥१२
 सभां वा न प्रवेष्टव्या यत्कृत्यं वा समञ्जसम् ।
 अनुबन्विनुबन्वाऽपि नरो भवेति कित्त्विपी ॥१३
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते श्रेष्ठमाणाना हतोस्त्र सभासदः ॥१४
 धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥
 तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मो नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥१५
 वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
 वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥१६
 एक एव सुदृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति य. ।
 शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥१७
 पादो वर्मस्य कर्तारं पाद. साक्षिणमृच्छति ।
 पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥१८
 राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
 एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्धते ॥१९

जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्याद्द्राह्मणश्रुवः । २०
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥२०
यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥२१
यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥२२
धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥२३
अर्थानर्थाद्युभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कारिणाम् ॥२४
वाह्यैर्विभावयेद्विङ्गैर्भावंमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णेद्विताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥२५
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रबद्धत्रयिकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥२६
बालशयादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥२७
वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्थातुरासु च ॥२८
जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः ।
ताद्विद्वेष्याश्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥२९
प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा व्यब्धं निधापयेत् ।
अर्वाक्यन्दाद्दरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥३०

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।
 संपाद्य रूपसख्यादीन्शामी तद्द्रव्यमर्हति ॥३१
 अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।
 वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥३२ ।
 आददीताद्य पद्भागं प्रणष्टाधिगतान्शुभः ।
 दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥३३
 प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युत्तरधिष्ठितम् ।
 यास्तत्र चौरान्गृहीयात्ताव्राजेभेन घातयेत् ॥३४
 ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानयः ।
 तस्याददीत पद्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥३५
 अनृतं तु दृष्ट्वा स्ववित्तस्याशमष्टमम् ।
 तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥३६
 विद्वास्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
 अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥३७
 यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
 तस्माद्धिजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥३८
 निधीना तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
 अर्धभागक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥३९
 दातव्यं सर्ववर्णैर्भ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
 राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्रोति किल्बिषम् ॥४०
 जातिजानप्रदान्धर्मान्द्वेणीधर्माश्च धर्मवित् ।
 समीक्ष्य कुलगर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥४१

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
 प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥४२
 नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ।
 न च प्रापितमन्येन भ्रसेतार्थं कथंचन ॥४३
 यथा नयत्यसृस्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
 नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥४४
 सत्यमग्रं च संपरयेदात्मानमथ साक्षिणम् ।
 देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥४५
 सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
 तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥४६
 अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
 दापयेद्दैनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥४७
 यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
 नैस्त्रैरुपायैः संगृह्य दापयेद्दधमर्णिकम् ॥४८
 धर्मेण व्यवहारेण ह्यलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन धलेन च ॥४९
 यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
 न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥५०
 अर्थेऽप्यव्ययमानं तु कारणेन विभावितम् ।
 दापयेद्दैनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥५१
 अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
 अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वाऽन्यदुद्दिशेत् ॥५२

अपदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः ।
 यश्चाधरोत्तरानर्थान्निग्रीतान्नावबुध्यते ॥५३
 अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्तनपधावति ।
 सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥५४
 असंभाष्यं साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।
 निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥५५
 ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।
 न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्यात्स हीयते ॥५६
 साक्षिणः (ज्ञातारः) सन्ति मेत्युक्त्या दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
 धर्मस्य कारणैरेतैर्हीनं तमिति निर्दिशेत् ॥५७
 अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बन्धुदण्ड्यश्च धर्मतः ।
 न चेल्लिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥५८
 यो यावन्निनुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥५९
 पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो भ्रनैपिणा ।
 व्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपद्राहाणसन्निधौ ॥६०
 यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
 तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥६१
 गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्विशूद्रयोनयः ।
 अथ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये कैचिदनापदि ॥६२
 आत्माः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥६३

नार्थसम्बन्धिनो नात्मा न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता नः दूयिताः ॥६४
 न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
 न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गोभ्यो विनिर्गतः ॥६५
 नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
 न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥६६
 नार्तो न भक्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
 न श्रमातो न कामातो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥६७
 स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
 शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥६८
 अनुभाषी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
 अन्तर्वेश्मन्वरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥६९
 स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।
 शिष्येण वन्द्यना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥७०
 बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
 जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥७१
 साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 वाददण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥७२
 बहुत्वं परिगृहीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥७३
 समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाद्यैव सिध्यति ।
 तत्र सत्यं नृबन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥७४

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।
अवाह्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥७५
यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वाऽपि किञ्चन ।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥७६
एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्ब्रह्मणः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
स्त्रीयुद्धेरस्थित्वास्तु दोषैश्चान्येऽपि ये घृताः ॥७७
स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ब्राह्मं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्मार्गं तदपार्यकम् ॥७८
समान्तः साक्षिग प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निभौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्प्रयन् ॥७९
यद्द्वयोरनयोर्वैत्य कार्येऽस्मिञ्चेष्टितं मिथेः ।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥८०
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाम्रोत्य(पुष्कलान्)निन्दिस्तान् ।
इह चागुत्तमा कीर्तिं वागेपा ब्रह्मपूजितौ ॥८१
साक्ष्येऽनृतं घदन्पार्श्वेऽभ्यते वारुणैर्भृशम् ।
विवशः शतमाजातीस्तप्मात्साक्ष्यं वदेद्वृतम् ॥८२
सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन बद्धते ।
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥८३
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
प्राऽवर्मस्थाः स्यमात्मानं नृणां साक्षिगमुत्तमम् ॥८४
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
तास्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्त्यैवान्तरपूर्कपः ॥८५

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्राकारप्रियमानिलाः ।

रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च पृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥८६

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥८७

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गोवीजकाचर्नवश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥८८

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनैः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥८९

जन्मप्रभृति यत्किचित्पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयात्स्वमन्यथा ॥९०

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येषु पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥९१

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेद्विवादस्ते मा गङ्गा मा कुरुद्गमः ॥९२

नम्रो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥९३

अवाकिशारास्तमस्यन्धे किल्विपी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥९४

अन्धो मत्स्यानिवारनाति स नरः कण्टकैः सह ।

यो भापतेऽर्षवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥९५

यस्य विद्वान्धि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ।

तस्मिन्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥९६

यावतो दान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं पदम् ।
 तावतः सङ्घपया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वराः ॥६७
 पञ्च पश्यन्वृते हन्ति दश हन्ति गवानृपे ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥६८
 हन्ति जातानजाताश्च हिरण्यायंऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥६९
 अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अग्नेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥१००
 एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणं ।
 यथाश्रुतं यथाहृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥१०१
 गोरक्षकान्वाणिकिकास्तथा कारुकुशीलवान् ।
 प्रैष्यान्वाधुपिकांश्चैव विप्रान्-शूद्रवदाचरेत् ॥१०२
 तद्वदन्वर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।
 न स्वर्गाच्च्यवते लोकाहर्षी वाचं वदन्ति ताम् ॥१०३
 शूद्रविद्वत्प्रविप्राणां यत्रतोक्तौ भवेद्वचः ।
 तत्र षक्तव्यमनृतं तद्धि सत्वाद्धिशिष्यते ॥१०४
 वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।
 अनृतस्यैतसस्तस्य तुवाणा निष्कृति पराम् ॥१०५
 कुम्भाण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।
 उदित्युवा घा वारुण्या तुचेनाद्दैवतेन वा ॥१०६
 त्रिपक्षाद्ब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।
 तदणं प्राप्नुयात्सर्वं दशश्रवं च सर्वतः ॥१०७

यस्य द्रश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगोऽग्निज्ञांतिमरणमृगं दाप्यो दमं च सः ॥१०८
 असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।
 न विन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथंनापि लम्भयेत् ॥१०९
 महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यायं शपथाः कृताः ।
 वशिष्ठश्चापि शपथं शेषे पैजवने नृपे ॥११०
 न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
 वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥१११
 कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
 ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥११२
 सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं बाहनायुधैः ।
 गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥११३
 अग्निं वाऽऽहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
 पुत्रदारस्य वाऽप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥११४
 यमिद्वो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
 न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ह्येयः शपथे शुचिः ॥११५
 वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्राता यवीयसा ।
 नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥११६
 यस्मिन्त्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।
 तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥११७
 लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।
 अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥११८

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११६
 लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।
 भयाद्द्वौ मन्थमौ दण्ड्यौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥१२०
 कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
 अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे चालिष्यान्द्भ्रतमेव तु ॥१२१
 एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥१२२
 कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणास्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मण तु विवासयेत् ॥१२३-
 ऋश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 त्रिषु वर्गेषु यानि स्युरक्षती ब्राह्मणो भजेत् ॥१२४
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पंचमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तत्रैव च ॥१२५
 अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
 सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥१२६
 अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
 अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥१२७
 अदण्ड्यान्दण्डयनाजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥१२८
 वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विदण्डं तदनन्तरम् ।
 तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतपरम् ॥१२९

बधेनापिः यदा त्वेतास्त्रिमहीतुं न शक्नुयात् ।
 तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥१३०
 लोकसंख्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
 ताम्नारूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्यामशेषतः ॥१३१
 जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥१३२
 त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
 ता राजसर्पपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥१३३
 सर्पपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।
 पञ्चकृष्णलिको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥१३४
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥१३५
 ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
 कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः ॥१३६
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥१३७
 पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः १३८
 ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
 अपहवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥१३९
 वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विद्वत्तविधार्थिनीम् ।
 अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्दार्धुपिकः शते ॥१४०

द्विकं शतं वा गृहीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।
द्विकं शतं द्वि गृहानो न भवत्यर्थकिल्विपी ॥१४१
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृहीयाद्दणानामनुपूर्वशः ॥१४२
न त्वंवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चावेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥१४३
न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्तृजेत् ।
मूलेन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनऽन्यथा भवेत् ॥१४४
आधिश्रोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥१४५
संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्टौ वहन्नश्चोयश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥१४६
यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते घनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न सं तद्व्युमर्हति ॥१४७
अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भ्रमं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्युमर्हति ॥१४८
आधिः सीमा बालपतं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥१४९
यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्थवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥१५०
कुसीदवृद्धिर्द्विगुण्यं नात्येति सकृदाहता ।
धान्ये सदे लये बाह्ये नात्तिक्रामति पञ्चताम् ॥१५१

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्धयति ।
 कुत्सीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥१५२॥
 नातिसावत्सरी वृद्धिं न चादृष्टां विनिर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च । या ॥१५३॥
 ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
 स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥१५४॥
 अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।
 यावतो सम्भवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हति ॥१५५॥
 चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।
 अतिक्रामन्देशकालौ न सत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥
 समुद्रयानकुशलां देशकालार्थदर्शिनः ।
 स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥१५७॥
 यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छे (यतेन) स्वधनादृणमं ॥१५८॥
 प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।
 दण्डशुल्कावरोपं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥१५९॥
 दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।
 दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥१६०॥
 अदातरि पुनर्ज्ञाता विहातप्रकृतावृणम् ।
 पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परोप्सेत्केन हेतुना ॥१६१॥
 निरादिष्टधनश्वेतु प्रतिभूः स्यादलंघनः ।
 स्वधनादेव तदर्थान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥१६२॥

मत्तोन्मत्ताताप्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
 असंबद्धकृतरश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥१६३
 सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्धथावहारिकात् ॥१६४
 योगाधमनविकीर्तः योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वाऽप्युपधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥१६५
 प्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतो व्ययः ।
 दातव्यं वान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥१६६
 कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायात्र विचालयेत् ॥१६७
 बलादन्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यद्वापि लेखितम् ।
 सर्वान्बलहन्तानर्थात्कृतान्मनुस्मृत्तवोत् ॥१६८
 त्रयः परार्थे क्षिरयन्ति साक्षिगः प्रतिभूः कुलम् ।
 चत्वारस्तूपचीघन्ते विप्र आह्वयो वणिङ्गृपः ॥१६९
 अनादेयं नादृशीत परिश्रीणोऽपि पार्थिवः ।
 न चादेयं सनृद्धोऽपि सूक्ष्ममन्यर्यमुःसृजेत् ॥१७०
 अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
 दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥१७१
 स्वादानाद्दण्डसंसर्गास्त्रबलानां च रक्षणात् ।
 बलं सञ्जायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥१७२
 तस्माद्यम इव स्वामो स्वयं क्षित्वा प्रियाप्रिये ।
 वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितकोपो जितेन्द्रियः १७३

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराविपः । ।
 अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥१७४
 कामक्रोवौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।
 प्रजास्तामनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥१७५
 यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
 स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥१७६
 कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधर्मणिकः ।
 समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयास्तु तच्छनैः ॥१७७
 अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
 साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥१७८
 कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
 महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥१७९
 यो यथा निक्षिपेद्दस्ते श्मथं यस्य मानवः ।
 स तथैव प्रहीतन्यो यथा दायस्तथा महः ॥१८०
 यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
 स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥१८१
 साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
 अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥१८२
 स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
 न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥१८३
 तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।
 उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥१८४

निक्षेपोपनिधीं नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।
 नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥१८५
 स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
 न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥१८६
 अञ्जलेनैव चान्विञ्जेत्तमथं प्रीतिपूर्वकम् ।
 विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नेव परिसाधयेत् ॥१८७
 निक्षेपेष्वेपु सर्वेषु विधिः स्यात्वरिसाधने ।
 समुद्रे नाप्नुयार्तिकचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥१८८
 चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
 न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥१८९
 निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेत्रारमेव च ।
 सर्वैरुपायैरन्विञ्जेच्चपथैश्चैव वैदिकैः ॥१९०
 योनिक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
 तावुभौ चौरवञ्चास्यौ दास्यौ वा तत्समं दमम् ॥१९१
 निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।
 तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥१९२
 उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।
 ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वैः ॥१९३
 निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
 तावानेव स विज्ञेयो विद्युवन्दण्डमर्हति ॥१९४
 मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।
 मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्ताथा ग्रहः ॥१९५

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
 राजा विनिर्णयं कुर्यादभ्रिष्वग्न्यासधारिणम् ॥१६६
 विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
 न सं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानितम् ॥१६७
 अवहार्यो भवेवैव सान्ययः पदुशतं दमम् ।
 निरन्ययोऽनपसरः प्राप्तः स्याद्भौरकिल्विपम् ॥१६८
 अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
 अकृतः स तु वित्तयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥१६९
 सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
 आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥२००
 विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ।
 क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥२०१
 अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।
 अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥२०२
 नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
 न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥२०३
 अग्न्यां चेद्दर्शयित्वाग्न्यां बोद्धुः कन्या प्रदीयते ।
 उभे त एकशुल्केन बहेदित्यत्रवीज्मनुः ॥२०४
 नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पष्टमैथुना ।
 पूर्वं दोषानभिह्वयाप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥२०५
 ऋत्विग्यादि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।
 तस्य कर्मानुरूपेण देवोऽशाः सह कर्तुंभिः ॥२०६

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
 कृतः न मेव लभेताशमन्येनैव च कारयेत् ॥२०७
 यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
 स एव ता आददीत भजेरन्सर्वं एव वा ॥२०८
 रथं हरेत् चाप्युर्ध्वं दद्यात्ताने च वाजिनम् ।
 होता वापि हरेत्तन्मुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥२०९
 सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तर्द्धिनोऽर्द्धिनोऽपरे ।
 कृतोऽर्द्धिनस्ततोऽर्द्धिनोऽर्द्धिनोऽर्द्धिनोऽपरे ।
 संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
 अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥२११
 धर्मां येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।
 पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥२१२
 यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोमेन वा पुनः ।
 राक्षा द्वाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥२१३
 दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथायदनपक्रिया ।
 अत ऊर्ध्वं प्रयक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥२१४
 श्रुतोऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
 स दृष्टव्यः कृष्णलान्यदौ न देयं चास्य वेतनम् ॥२१५
 आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्वथाभापितमादितः ।
 सशोर्वस्यापि कालस्य तद्भवेतैव वेतनम् ॥२१६
 यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
 न तस्य वेतनं देयमल्पो न स्यापि कर्मणः ॥२१७

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत उभ्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥२१८

यो ग्रामदेशसहानां कृत्वा सत्त्वेन संविदम् ।

विसंबदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥२१९

निगृह्य दापयेन्नं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान् पण्णिकारुद्रतमानं च राजतम् ॥२२०

एतदण्डविधिं कुर्याद्भारमिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥२२१

क्रौत्वा भिक्षीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्यान्नेवाददीत वा ॥२२२

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नपि दापयेत् ।

आददानोददञ्चैव राक्षा दण्ड्यः शतानि षट् ॥२२३

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं पण्णवति पणान् ॥२२४

अकन्येति तु यः कन्यां म्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।

स शर्तं प्राप्नुयादण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥२२५

पाणिप्रहणिका मन्त्राः कन्यास्येव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥२२६

पाणिप्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥२२७

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥२२८

पशुनु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
 विवादं सम्प्रक्षयामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥२२६
 दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
 योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥२३०
 गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वरम् ।
 गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥२३१
 नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विपमे भृतम् ।
 हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥२३२
 विषुष्य तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
 यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥२३३
 कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।
 पशुनु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥२३४
 अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
 यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किलिबपं भवेत् ॥२३५
 तांसां चेदबरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
 यामुत्प्लुस्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किलिबपी ॥२३६
 धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
 शम्यापातास्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥२३७
 तत्रापारिवृतं धान्यं विहिंस्युः पृशथो यदि ।
 न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशुपक्षिणाम् ॥२३८
 वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।
 छिद्रं च वारयेत्सर्वं असुकरमुखातुगम् ॥२३९

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तोग्रेश्च वा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥२४०

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपार्दं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु सदी देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥२४१

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुंरत्रवीत् ॥२४२

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागादशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥२४३

एतद्विधानमातिष्ठेद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥२४४

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकारेषु सेतुषु ॥२४५

सीमावृक्षांश्च कुर्यात् न्यग्रोधाश्चत्थकिंशुकान् ।

शाल्मलान्शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥२४६

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाद्भ्रमोवह्नीस्थलानि च ।

शरान्कुड्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥२४७

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥२४८

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥२४९

अश्मनोऽस्थीनि गोवालास्तुपान्भस्मकपालिकाः ।

करीपमिष्टकाङ्गारांश्चर्करा बालुकास्तथा ॥२५० ॥

यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
 तानि सन्धिषु मीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥२५१
 एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।
 पूर्वभुक्त्या च मततमुदकस्यागमेन च ॥२५२
 यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
 साक्षिप्रत्यक्षं एव म्यात्सोमावादविनिर्णयः ॥२५३
 ग्रामेव ह ह्युल्लातां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
 प्रष्टव्याः सोमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥२५४
 ते ष्टास्तु यथा ब्रूयुः समक्षा सीम्नि निश्चयम् ।
 निवघ्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तैश्चैव नामतः ॥२५५
 शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।
 सुहृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥२५६
 यथोक्तं नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
 विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥२५७
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवातिनः ।
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसन्निधौ ॥२५८
 सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
 इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥२५९
 व्याघ्राञ्छकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ।
 व्यालप्राहानुञ्जवृत्तीनन्याश्च वनचारिणः ॥२६०
 ते ष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।
 तस्यथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥२६१

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
 सामन्तप्रत्ययो ह्येयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥२६२
 सामन्तादचेन्मृपा ब्रूयुः सेतो विवदतां नृणाम् ।
 सर्वे पृथक्पृथाद्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥२६३
 गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥२६४
 सीमायामत्रिपद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
 प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥२६५
 एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्य विनिर्णयम् ॥२६६
 शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
 वैश्योऽर्यशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥२६७
 पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
 वैश्ये स्याद्द्वपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥२६८
 समयर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
 यादेववचनोयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥२६९
 एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
 जिज्ञायाः प्राप्नुयान्द्रेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥२७०
 नामजातिप्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
 निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥२७१
 धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
 तत्रमासेष्येत्तैलं घक्ते श्रोत्रे च पार्श्विकः ॥२७२

श्रुतं (श्रुतं) देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।
 वितथेन श्रुवन्दर्पाहाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥२७३
 काणं वाऽप्यथ वा खड्गमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
 तथ्येनापि श्रुवन्हाप्यो दण्डं कार्पाषणावरम् ॥२७४
 मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
 आक्षारयञ्छतं द्राप्यः पन्थानं चाद्ददद्गुरोः ॥२७५
 ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।
 ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये स्वेव मध्यमः ॥२७६
 विद्शूद्रयोरेवमेष स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
 छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥२७७
 एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाश्वपारुष्यस्य तत्त्वतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥२७८
 येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चैच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
 छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥२७९
 पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
 पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥२८०
 महासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
 कट्या कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥२८१
 अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्मृगः ।
 अवमूत्रयतो मेढूमवशर्चयतो गुदम् ॥२८२
 केशेषु गृह्यतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।
 पादयोर्दाढिकायां च मीचायां वृषणेषु च ॥२८३

त्वग्भेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु पण्णिकान्प्रवास्यस्त्वस्त्रिभेदकः ॥२८४

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥२८५

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥२८६

अङ्गावपीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥२८७

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥२८८

चर्मचार्मिकभाण्डेषु कांष्ठलोष्ठमयेषु च ।

मूत्र्यात्सञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥२८९

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥२९०

द्विभ्रनास्ये भ्रमयुगे तिर्यग्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥२९१

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्रस्त्रयोस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥२९२

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदण्डयो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥२९३

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽन्नाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४

स चेत्तु पयि संरुद्धः पशुभिरां रथेन वा ।
 प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥२६५
 मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौत्कल्लिपं भवेत् ।
 प्राणभृतसु महत्स्वधं गोगजोष्ट्रयादिषु ॥२६६
 क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिमायां द्विशतो दमः ।
 पश्चाशत्तु भवेदण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २६७
 गर्दभाजाविरानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमापिकः ।
 मायिहस्तु भवेदण्डः श्वसूकरनिपातने ॥२६८
 भार्यां पुत्रश्च दामश्च शिष्यो (प्रेष्यो) भ्राता च सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥२६९
 पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।
 अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्रातः स्यात्पौरकिल्लिपम् ॥३००
 ण्योऽखिडेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डयिनिर्णये ॥ ३०१
 परमं यत्रमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
 स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२
 अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
 सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥३०३
 सर्वतो धर्मपट्टभागे राज्ञो भवति रक्षतः ।
 अधर्मादपि पट्टभागे भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥३०४
 यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।
 तस्य पट्टभागभाप्राजा सम्यग्भवति रक्षणान् ॥३०५

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्नांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥३०६

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७

अरक्षितारमत्तारं बलिपङ्कभागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समप्रमलहारकम् ॥३०८

अनवेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥३०९

अधार्मिकं त्रिभिन्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥३१०

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥३११

क्षन्तव्यं प्रभुगा नित्यं क्षिपतां कारिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥३१२

यः क्षिणोमर्षययत्तेन स्वर्गं महोयते ।

यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥३१३

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेरोन (धीमता) धावता ।

आचक्षणेन तत्स्तेयमेवङ्कुर्मास्मि शायि माम् ॥३१४

स्कन्धेनादाय मुशलं लगुडं वापि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥३१५

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥३१६

अजादे ध्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि कित्विपम् ॥३१७
 राजभिःकृत (धृत) दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृत्तिनो यथा ॥३१८
 यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्वरेद्विषाञ्च यः प्रपाम् ।
 स दण्डं प्राप्नुयान्मार्गं तद्य तस्मिन्समाहरेत् ॥३१९
 धान्यं द्राव्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्गनम् ॥३२०
 तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च चाससाम् ३२१
 पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तपत्रेदनमिष्यते ।
 शेषे श्लेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥३२२
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
 मुख्यानां चैव राजानां हरणे वधमर्हति ॥३२३
 महापशूनां हरणे शास्त्राणामौवधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥३२४
 गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छरिका (स्वरिका) याश्च भेदने ।
 पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥३२५
 सूत्रकार्पासकिष्कानां गोमयस्य गुडस्य च ।
 दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य च ॥३२६
 वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 मृन्मयानां च हरणे मृदी भस्मन एव च ॥३२७

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यद्धान्यत्पशुसंभवम् ॥३२८
 अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ।
 पकाभानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥३२९
 पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवह्नीतगेषु च ।
 अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥३३०
 परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
 निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥३३१
 स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
 निरन्वयं भद्रेततेयं हृत्वापव्ययते च यत् ॥३३२
 यत्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
 तमाद्यं (तं शतं) दण्डयेद्राजा यद्भामिं चोरयेद्द्रुहान् ॥३३३
 येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते ।
 तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥३३४
 पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
 नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥३३५
 कार्पाषणं भवेदण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
 तत्र राजा भवेदण्ड्यः सदस्यमिति धारणा ॥३३६
 अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
 षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥३३७
 ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
 द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥३३८

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।
 तृणं च गोभ्यो ब्राह्मणैर्मस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥३३६
 योऽदत्तादायिनो हस्ताह्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
 याजनाप्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥३४०
 द्विजोऽध्वगः क्षीणश्रुतिर्द्वाविधु द्वे च मूलके ।
 आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥३४१
 असंदिग्धानां संदाता संदिग्धानां च मोक्षकः ।
 दासाश्वरथहतां च प्राप्तः स्याद्योरकिल्विपम् ॥३४२
 अनेन विविना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
 यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाद्भोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥३४३
 ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।
 नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥३४४
 वाग्दुष्टात्तस्कराञ्चैव दण्डेनैव च हिंस्रतः ।
 साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥३४५
 साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥३४६
 न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
 समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥३४७
 शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
 द्विजातीनां च वर्णानां विप्रैश्च कालकारिते ॥३४८
 आत्मनश्च परिव्राजे दक्षिणानां च सङ्घरे ।
 स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण धनन्न दुष्यति ॥३४९

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥३५०
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥३५१
 परदारामिमर्शेषु प्रवृत्तान्नुन्महीपतिः ।
 उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥३५२
 तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः ।
 येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥३५३
 परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्रहः ।
 पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥३५४
 यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
 न दोषं प्राप्नुयादिकश्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥३५५
 परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
 नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥३५६
 उपकारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणशाससाम् ।
 सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३५७
 स्त्रियं सृष्टोद्देशे यः सृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३५८
 अत्राह्वणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
 चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्षयतमाः सदा ॥३५९
 भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
 संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥३६०

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
 निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥३६१
 नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
 सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥३६२
 किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।
 प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥३६३
 योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
 सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥३६४
 कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
 जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥३६५
 उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
 शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामित्रेत्पिता यदि ॥३६६
 अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्याद्वर्षेण मानवः ।
 तस्याशु कर्त्या अङ्गुल्यो दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥३६७
 सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥३६८
 कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
 शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्चिद्रक्षाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥३६९
 या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
 अङ्गुल्योरिव वा छेदं गुरेणोद्धनंतथा ॥३७०
 भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
 तां श्रभिः स्वादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥३७१

पुमांसं द्वाहयेत्पार्श्वं शयने तप्त आयसे ।
 अभ्यादध्युध्र काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥३७२
 संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
 ब्राह्मया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥३७३
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते ॥३७४
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।
 सहस्रं क्षत्रियोदण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥३७५
 ब्राह्मणी यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥३७६
 उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटारिन्तः ॥३७७
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥३७८
 मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥३७९
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 राष्ट्रदेनं बहिःकुर्यात्समगूधनमक्षतम् ॥३८०
 न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
 तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥३८१
 वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥३८२

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
 शूद्राया क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥३८३
 क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ।
 मूत्रेण मौण्ड्यमुच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥३८४
 अगुते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
 शतानि पञ्च दण्डनः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥३८५
 यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
 न साहसिकदण्डंनो स राजा शक्रलोकभाक् ॥३८६
 एतेषां निप्रहो राजः पञ्चानां विषये स्वके ।
 साम्राज्यवृत्तजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥३८७
 ऋत्विजं गत्यजेद्याज्यो याज्यं चत्विक्तयजेद्यदि ।
 शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥३८८
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्ररत्यागमर्हति ।
 त्यजन्नपत्तितानेन्नाज्ञा दण्ड्यः शतानि पट् ॥३८९
 आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विचदतां मिथः ।
 न विप्रयान्नुपौ धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥३९०
 यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणीः सद् पार्थिवः ।
 मान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥३९१
 प्रतिवेद्यानुचरथौ च कल्याणे विरातिद्विजे ।
 अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति मायकम् ॥३९२
 श्रोत्रियः श्रोत्रियं मायुं भृनिष्टस्येष्यभोजयन् ।
 तदन्नं द्विगुणं दाप्यो द्विष्यं चैव मायकम् ॥३९३

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्वविरश्च यः ।
 श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥३६४
 श्रोत्रियं व्याधितात्तौ च बालवृद्धावर्किचनम् ।
 महाकुलीनमार्यं च राजा सम्पूजयेत्सदा ॥३६५
 शाल्मलीफलके ऋक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
 न च वासांसि वासोभिर्निहरेन्न च वासयेत् ॥३६६
 तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
 अतोन्वथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥३६७
 शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
 कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥३६८
 राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
 तानि निहंरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥३६९
 शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
 मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽऽगुणमत्ययम् ॥४००
 आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयाबुभौ ।
 विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥४०१
 पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
 कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥४०२
 तुला मानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
 पद्सु पद्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥४०३
 पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्घपणं तरे ।
 पादे पशुश्च योपिश्च पदार्यं रिक्तकः पुमान् ॥४०४

भाण्डपूर्णानि यानानि तायं दाप्यानि सारतः ।
 रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्सुमांसश्चापरिच्छदाः ॥४०५
 दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
 नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥४०६
 गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रवर्जितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥४०७
 यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्यतापराधतः ।
 तद्दशैरेव दातव्यं समागम्य स्वर्तोऽशतः ॥४०८
 एष गौयापिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
 दाशापराधतस्तोत्रे दैविके नास्ति निगूहः ॥४०९
 वाणिज्यकारयेद्वैश्यं कुत्सीदं कृषिमेव च ।
 पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥४१०
 क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
 विभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥४११
 दास्यं तु कारयेत्लोभाद्ब्राह्मणः संसृतान्द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि पटू ॥४१२
 शूद्रं तु काम्येदास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
 दास्याप्येव हि सृष्टोऽमौ ब्राह्मणस्य म्वयम्भुवा ॥४१३
 न स्वामिना निमृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
 निर्मर्गजं हि तत्तस्य कस्तन्मात्तदपोहति ॥४१४
 ध्वजाहृतो भक्तदानो गृहजः क्रीतद्विप्रौ ।
 पैत्रिहो दण्डदामश्च मर्जते दामयो नयः ॥४१५

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधना स्मृताः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनम् ॥४१६
 विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद् व्योपादानमाचरेत् ।
 न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥४१७
 वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
 तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥४१८
 अहन्यहन्यदेश्चेत कर्मान्तान्वाहनानि च ।
 आयव्ययी च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥४१९
 एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहरान्समापयन् ।
 व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥४२०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुश्लोकायां मनुस्मृत्यां

अष्टमोऽध्यायः ॥८

—❀::❀—

नवमोऽध्यायः ।

अत्रादौ—स्त्रीस्वातन्त्र्यमधर्मवर्णनम् ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
 संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१
 अस्यतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशाम् ।
 विपयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥२

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा त्रिरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥१४

पौंश्चलयाच्चलचित्ताश्च नैःस्नेह्याश्च स्वभावतः ।

रक्षिता यत्रतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥१५

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्रमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥१६

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ।

द्रोघ्वृभावं कुचयां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥१७

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥१८

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।

स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥१९

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपत्तिव्रता ।

तन्मे रेतः पिता घृत्कामित्यस्यैतन्नदर्शनम् ॥२०

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्यैप व्यभिचारस्य निह्वयः सम्यगुच्यते ॥२१

यादृग्गुणेन भर्त्रां स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निघ्नगा ॥२२

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥२३

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योपितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥२४

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
 प्रेत्येह च सुखोदकान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥२५
 प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हां गृह्णीतयः ।
 स्त्रियः स्त्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥२६
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥२७
 अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दारार्थीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥२८
 पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
 सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्यीति चोच्यते ॥२९
 व्यभिपारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगेश्च पीडयते ॥३०
 पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
 त्रिरवजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासें निबोधत ॥३१
 भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तारि ।
 आद्भुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥३२
 क्षेत्रभृता स्मृता नारो बीजभृतः स्मृतः पुमान् ।
 क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥३३
 विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचिन्ना ।
 उभयं तु समं यत्र सा प्रमृतिः प्रशस्यते ॥३४
 बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
 सर्वभृतप्रमृतिर्दिं बीजलक्षणलक्षिता ॥३५

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृप्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥३६
इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुप्यति पुष्टिषु ॥३७
भूमावप्येककेदारे कालोत्तानि कृपीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥३८
ब्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला मापास्तथा यवाः ।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्ष्वस्ताथ ॥३९
अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥४०
तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोपिति ॥४१
अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥४२
नश्यतीपुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥४३
पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥४४
एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा भजेति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥४५
न निष्क्यविसर्गाभ्यां भर्तुर्भायां विमुच्यते ।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥४६

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह वदानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥४७
 यथा गोऽश्वोऽप्रासीपु महीप्यजाविकासु च ।
 नोत्पादकः प्रजामागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥४८
 येऽक्षेत्रिणो वीजयन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥४९
 यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
 गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितामार्पभम् ॥५०
 तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥५१
 फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां वीजिनां तथा ।
 प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्गरोयसी(वलीयसी) ॥५२
 क्रियाभ्युपगमारथेतद्वीजार्यं यत्प्रदीयते ।
 तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च ॥५३
 औघवाताहतं वीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
 क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजं न यत्रा लभते फलम् ॥५४
 एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युप्राजाविकस्य च ।
 विहङ्गमहिषीणां च विद्येयः प्रसवं प्रति ॥५५
 एतद्वः सारस्वत्गुत्वं वीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥५६
 भ्रातृज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
 यवीयमस्तु या भार्या ह्युपा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥५७

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाऽप्रजस्त्रियम् ।
 पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥६८
 देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
 प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥६९
 विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशिः ।
 एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥६०
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
 अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥६१
 विधवायां नियोगार्थं निवृत्ते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च स्तुपावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥६२
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।
 त्रावुभौ पतितौ स्यातां स्तुपागगुरुतल्पगौ ॥६३
 नान्यास्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
 अन्यस्मिन्निह नियुज्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥६४
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥६५
 अयं द्विजैरविद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेनेऽपराज्यं प्रशासति ॥६६
 स महोमखिलां भुञ्जन्नाजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥६७
 ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यायं तं विगर्हन्ति साधवः ॥६८

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥६६.

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसत्रात्सकृत्सकृदतावृतौ ॥७०

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्ति प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥७१

विविवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥७२

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।

तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥७३

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रयसेत्कार्यवान्नरः ।

अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥७४

विधाय प्रोपिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोपिते स्वविधायैव जीवेन्निल्लैरगर्हितैः ॥७५

प्रोपितो धर्मकार्याय प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।

विद्यथं पद्भ्यशोऽथं वा कामार्थं त्रीस्तु वत्सरान् ॥७६

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विपाणो योपितं पतिः ।

उष्वे संवत्सरात्त्वेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥७७

अतिक्रामेत्यमृतं या मृतं रोगार्त्तमेव वा ।

सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥७८

उन्मृतं पतिसं श्लेषमश्रीजं पापरोगिणम् ।

न त्यागोऽस्ति द्विपन्त्याश्च न च दाय्यापवर्तनम् ॥७९

मद्यपाऽसत्य (असाधु) वृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
 व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥८०
 चन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यत्प्रियवादिनी ॥८१
 या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
 साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥८२
 अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुपिता गृहात् ।
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥८३
 प्रतिपेदे पिवेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
 प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा द्रण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥८४
 यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योपितो द्विजाः ।
 तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥८५
 भर्तुः शरीरशुभ्रूपां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।
 स्या स्वैव कुर्यात्सर्वेषां नास्थजातिः कथंचन ॥८६
 यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।
 यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥८७
 उक्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
 अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥८८
 काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यतुंमत्यपि ।
 न चैवेनां प्रयच्छंस्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥८९
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्युतुमती सती ।
 ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥९०

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
 नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥६१
 अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
 मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥६२
 पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमती हरन् ।
 स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥६३
 विशद्वर्षो द्वहेत्कन्यां ह्यर्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥६४
 देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
 तां साध्वीं विभृयान्निःश्रयं देवानां प्रियमाचरन् ॥६५
 प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः ।
 तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥६६
 कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुरुकदः ।
 देवराय प्रदात्तव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥६७
 आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।
 शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥६८
 एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।
 चदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥६९
 नानुशुभ्रम जात्वेतरपूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
 शुरुकसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥१००
 अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।
 अप धर्मः संभासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥१०१

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
 यथा नातिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥१०२
 एष स्त्रीपुंसयोर्लुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
 आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दाय (धर्म) भागं निबोधत ॥१०३
 उर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
 भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥१०४
 ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।
 शोपास्तमुपजीवेद्युर्थधैव पितरं तथा ॥१०५
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
 पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥१०६
 यस्मिन्नृणं सन्तयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
 स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥१०७
 पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्वयीयसः ।
 पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥१०८
 ज्येष्ठः पूज्य तमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ।
 ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥१०९
 यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संज्यस्तु बन्धुवत् ॥११०
 एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
 पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक्क्रिया ॥१११
 ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
 ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु चवीयसः ॥११२

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
 येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥११३॥
 सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रथमप्रजः ।
 यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्द्वरम् ॥११४॥
 उद्दारो न दशस्यस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।
 यत्किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥११५॥
 एवं समुद्धृतोद्दारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।
 उद्दारेऽनुद्धृते त्रेषामियं स्यादंशकल्पना ॥११६॥
 एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
 अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥११७॥
 स्वाभ्यः स्वाभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्मूर्ध्नातरः पृथक् ।
 स्यात्स्वादंशाद्यतुर्भागं पतिताः स्युरदित्तवः ॥११८॥
 अजाधिकं संकशाफं न जातु विपमं भजेत् ।
 अजाधिकं तु विपमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥११९॥
 यवीयाञ्ज्येष्ठभायांयां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।
 समन्त्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१२०॥
 उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नीपपद्यते ।
 पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥१२१॥
 पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।
 कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥१२२॥
 एकं वृषभमुद्दारं संहरेत स पूर्वजः ।
 ततोऽपरं ज्येष्ठवृषामादृजानां स्वमावृतः ॥१२३॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठार्या हरेद्वृषभभयोडशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥१२४
सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्येष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥१२५
जन्मज्येष्ठेन चाद्धानं सुत्रह्यग्न्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥१२६
अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥१२७
अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विबृद्धयथै स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥१२८
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥१२९
यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥१३०
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव संः ।
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥१३१
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामाहाय च ॥१३२
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥१३३
पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥१३४

अपुत्रायां भृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।
 धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥१३५
 अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्पुत्रम् ।
 पौत्री मातामर्हतेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥१३६
 पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
 अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मक्षयाप्नोति विष्टपम् ॥१३७
 पुत्राभ्यो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१३८
 पौत्रदोहित्रयोर्लोकं विशंपो नोपपद्यते ।
 दोहिप्रोऽपि ह्यमुर्धनं संतारयति पौत्रवत् ॥१३९
 मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
 द्वितीयं तु पितृन्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥१४०
 उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।
 स हरेतैव तद्विष्यं संप्राप्नोऽप्यन्यगोत्रतः ॥१४१
 गोत्रविषयं जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित् ।
 गोत्रविषयानुगः पिण्डो ज्यपैनि ददतः स्वधा ॥१४२
 अनियुक्तामुत्सृजेय पुत्रिण्याश्च देवरात् ।
 उभौ नौ सार्द्धतो भागं जारजातककामजौ ॥१४३
 नियुक्तायामपि पुमाभ्यावाञ्जातोऽधिधानतः ।
 नैवार्हः पैतृकं मिथं पतिलोत्पादितो हि सः ॥१४४
 हरेत्पुत्र नियुक्तायां जानः पुत्रो यथौरसः ।
 क्षेद्रिपस्य तु नदयीजं धर्मतः प्रमथक्ष मः ॥१४५

धनं यो विभृयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव च ।
 सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥१४६
 याऽनियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽन्यथाप्नुयात् ।
 तं कामजरिक्थीयं मिथ्योत्पन्नं प्रचक्षते ॥१४७
 एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
 वक्षीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥१४८
 ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रसु यदि स्त्रियः ।
 तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥१४९
 कीनाशो गोतृपो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
 विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥१५०
 त्र्यंशं दायान्तरेविप्रो द्वावंशो क्षत्रियासुतः ।
 बैर्याजः सार्वमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५१
 सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।
 धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥१५२
 चतुर्तेऽरान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।
 बैर्या पुत्रो हरेद् व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५३
 यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो (यद्यपुत्रो) ऽन्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।
 नाधिकं दशमाद्यान्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥१५४
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
 यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥१५५
 समवर्णासु ये (वा) जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।
 उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥१५६

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।
 तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥११५७
 पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
 तेषां षड्वन्भुदायादाः षड्दायादवान्धवाः ॥११५८
 औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
 गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा वान्धवाश्च षट् ॥११५९
 कानीनश्च सहोदश्च क्रोतः पौनर्भवस्तथा ।
 म्ययं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवाः ॥११६०
 यादृशं फलमाप्नोति कुल्लवैः सन्तरं जलम् ।
 सादृशं फलमाप्नोति कुसुमैः संतरंक्षमः ॥११६१
 यद्येकरिन्धिनी स्यातामौरसक्षेत्रज्ञी सुतौ ।
 यस्य यदौतृकं रिष्यं स तद्गृहीत नेतरः ॥११६२
 एक म्यौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।
 शेषाणामानृशंस्वयं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥११६३
 पठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकान्दनान् ।
 औरसो विभजन्दार्यं पित्र्यं पंचममेव चर ॥११६४
 औरस्यशेत्रज्ञी पुत्री पितृरिन्ध्यस्य भागिनी ।
 दशापरे तु क्रमसो गोप्ररिष्यांशभागिनः ॥११६५
 रोग्नेत्रे संकृतायो तु स्वयमुत्पाद्येद्वि यम् ।
 तमौत्सें विजानीयात्पुरं प्राथमकल्पिकम् ॥११६६
 यन्नाल्पजः प्रमोतस्य श्रीयस्य व्याधितस्य वा ।
 स्वधर्मेण निकृतायां न पुत्रः श्रेयजः स्मृतः ॥११६७

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥१६८
 सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्वृत्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥१६९
 उत्पद्यते गृहे यस्य (यस्तु) न च ज्ञायेत् कस्य सः ।
 स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्वद्यस्य तल्पजः ॥१७०
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोऽन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥१७१
 पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्गृहः ।
 तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥१७२
 या गर्भिणी संक्लियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।
 वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥१७३
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥१७४
 या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
 उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१७५
 मा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रस्थ्यागताऽपि वा ।
 पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥१७६
 मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा म्यादकारणात् ।
 आत्मानमर्ष (स्पर्श) येष्यत्सै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥१७७
 यं ब्राह्मणस्तु शद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
 स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥१७८

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

शोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१७६

क्षेत्रजाद्वीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥१८०ः

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो ज्ञातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥१८१

भ्रातृणामेकजातानामेकचत्पुत्रवान्भवेत् ।

मर्वांस्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणी मनुखवोत् ॥१८२

मर्वांसामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

मर्वांस्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥१८३

श्रेयसः श्रेयसोऽज्जामे पापीयान्निस्त्वमर्हति ।

यहवश्चेत् महशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥१८४

न भ्रातरौ न पितर पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥१८५

प्रयाणामुदकं कार्यं त्रिप् पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदानेपा पञ्चमो नोपपद्यते ॥१८६

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्याद्गार्वायः शिष्य एव वा ॥१८७

मर्षेणामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

श्रीषिष्याः मुच्यन्ते दान्तास्तथा धर्मो न ह्यीयते ॥१८८

अहायं ब्राह्मणद्रव्यं गता नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु यर्णानां मर्षाभावे हरेन्मृषः ॥१८९

संस्थितरयानपत्यस्य मगोभ्रातृपुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्विषयजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥१६०

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद्य य पित्र्यं स्यात्तत्स गृहीत नेतरः ॥१६१

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिश्र्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥१६२

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथादत्तः ।

मातामह्या धनारिकृश्वित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥१६३

अध्यगयध्यावाह्निकं दत्तश्च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥१६४

अन्याधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्ताथाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥१६५

ब्राह्मदेवार्पणान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥१६६

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वसुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥१६७

स्त्रियां तु यद्वेदित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥१६८

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥१६९

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न सं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥२००

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरो तथा । ॥२००॥
 उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥२०१॥
 सर्वेषामपि तुयं न्याय्यं दातुं शक्त्या मन्त्रीपिणा ।
 प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥२०२॥
 यद्यार्थिता तु दारैः स्यात्क्लीवादीनां कथंचन ।
 तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥२०३॥
 यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्यैष्ठ्योऽधिगच्छति ।
 भागो यवीयसो तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥२०४॥
 अधिद्यानां तु सर्वेषामीहात्तश्चेद्धनं भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपिड्य इति धारणा ॥२०५॥
 विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
 मैत्रमौढाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥२०६॥
 ध्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
 स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिदत्तोपजीवनम् ॥२०७॥
 अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपा (जितम्) जयेत् ।
 स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥२०८॥
 पैतृकं तु पिता द्रव्यमनयात्रं यदाप्नुयात् ।
 न तदुग्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥२०९॥
 विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।
 समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥२१०॥
 येषां ज्यैष्ठ्यः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
 त्रियेतान्यनरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥२११॥

सौदर्या विभजेरंतं समेत्य महिताः नमम ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥२१२

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्याद्भागंश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥२१३

सर्वं एव विकर्मसा नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥२१४

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विपमं पिता दद्यात्कर्यंचन ॥२१५

ऊर्ध्वं विभागज्जातस्तु पिड्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥२१६

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥२१७

ऋणं धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥२१८

वज्रं पत्रमलङ्कारं कृताञ्जमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥२१९

अंयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

कर्मराः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥२२०

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीश्रिताम ॥२२१

प्रकाशमेतत्तारक्यं यद्द्वन्द्वनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्प्रधान्भवेत् ॥२२२

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके शूतमुच्यते ।
 प्राणिभिः क्रियते यस्तु न विज्ञेयः समाह्वयः ॥२२३
 शूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।
 तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥२२४
 कित्तवान्कुरशीलवान्क्रूरान्पापण्डस्थान्श्च मानवान् ।
 विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वाप्तयेत्पुरात् ॥२२५
 ण्ते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
 विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥२२६
 शूतमेतत्सुखकल्पे दृष्टं वैष्णवं महत् ।
 तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्यमपि बुद्धिमान् ॥२२७
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत् यो नरः ।
 तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥२२८
 क्षत्रविद्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
 आनृष्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दशाञ्जनैः शनैः ॥२२९
 स्त्रीवालोन्मत्तशूद्रानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।
 शिफायि इतरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नुपतिदंसमू ॥२३०
 ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कारिणाम् ।
 धनोष्मगा पश्यमानास्ताग्निस्वान्कारयेन्नृपः ॥२३१
 कूटशासनफलंश्च प्रकृतीनां च दूपकान् ।
 स्त्रीवालप्राप्तणवनांश्च हन्यादित्सेधिनस्तथा ॥२३२
 तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।
 शूतं तद्दर्मतो विधात्र तद्भूयो निवर्तयेत् ॥२३३

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तंसहस्रञ्च दण्डयेन् ॥२३४
 ब्रह्महा च सुरापञ्च स्तेयी च गुरुतल्पगाः ।
 एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥२३५
 चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
 शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥२३६
 गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मदण्ड्यशिराः पुमान् ॥२३७
 असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्या(विमर्हिताः)विवाहिनः ।
 चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥२३८
 ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलभ्रणाः ।
 निर्दया निर्नमस्कारालम्बनोरनुशासनम् ॥२३९
 प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे (पूर्वे) वर्णा यथोदितम् ।
 नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दण्ड्यास्तूतमसःहसम् ॥२४०
 आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
 विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्तत्रैव्यः सपरिच्छदः ॥२४१
 इतरे कृतवन्तस्तु पापान्प्रेतान्यकामतः ।
 सर्वेष्वशरमर्हन्ति कामतस्तु प्रयासनम् ॥२४२
 नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।
 आददान्तस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥२४३
 अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
 श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥२४४

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञो दण्डधरो हिंसः ।
 ईश सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२४६
 यत्र यज्यते राजा पापकृद्बधो धनागमम् ।
 तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥२४६
 निष्पद्यन्ते च शस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।
 बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥२४७
 ब्राह्मणान्श्राधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।
 हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥२४८
 यावानवध्यस्य बधे तावान्वध्यस्य भोक्षणे ।
 अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥२४९
 उदितोऽयं विस्तारो मिथो विवदमानयोः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥२५०
 एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
 देशानलब्धांस्त्रिपसेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥२५१
 सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गंधं शाश्वतः ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्सुत्तमम् ॥२५२
 रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
 नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥२५३
 अशासंतस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥२५४
 निर्मयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं घातुवलाश्रितम् ।
 तस्य तदुर्ध्वे नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः ॥२५५

द्विविधास्तरकरान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥२५६

प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

प्रच्छन्नवञ्चकाश्चेते ये स्तेनाट्टविकादयः ॥२५७

उत्कोचकाश्चोपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।

मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्रप्रेक्षणिकैः सह ॥२५८

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोपितः ॥२५९

एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्योननार्यांनार्यलिङ्गिनः ॥२६०

तान्विदिद्या सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥२६१

तेषां दौषानभिख्याप्य स्वै रये कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥२६२

न हि दण्डादृते शक्यं कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥२६३

सभा प्रपापूपशालावेशमद्यन्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥२६४

जीर्णेशानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥२६५

एवं विधान्नुपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तश्चरप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥२६६

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेद्यैव निपुणैः पूर्वतत्करैः ॥२६७
 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।
 शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥२६८
 ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥२६९
 न होदैन विना चौरं घातयेद्दार्मिको नृपः ।
 सहोदं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥२७०
 प्रामेष्वपि च ये केचिञ्चौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डायकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥२७१
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्तामन्ताश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥२७२
 यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव तमप्योपेत्स्वकाद्दर्माद्धि विच्युतम् ॥२७३
 ग्रामपाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिर्दशने ।
 शक्तितो नाभिधायन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥२७४
 राज्ञः कोशापहन्तृश्च प्रातिकूल्येष्वस्थितान् ।
 घातयेद्विधिर्दण्डैररोणां चोपजापकान् ॥२७५
 सन्धि मित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्यन्ति तस्कराः ।
 तेषां द्विव्या नृपो हस्तौ तोक्षणे शूले निवेशयेत् ॥२७६
 अङ्गुलीर्मन्धिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये धधमर्हति ॥२७७

अग्निदान्भक्त्याश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
 संनिधातुंश्च मोपस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥२७८
 तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
 यद्वाऽपि प्रतिसंस्तुर्यादाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥२७९
 कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्त्यश्वरथहतुंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥२८०
 यस्तु पूर्वनिधिष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्य पूर्वसाहसम् ॥२८१
 समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥२८२
 आपद्रुतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तत्र शोध्यमिति स्थितिः ॥२८३
 चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥२८४
 संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
 प्रतिकुर्यांग तत्सर्वं पश्च दद्याच्छतानि च ॥२८५
 अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
 मजीनापवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥२८६
 समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै ग्ल्यतोऽपि वा ।
 समानुयाहमं पूयं नरो मध्यममेव वा ॥२८७
 बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गं निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र हृष्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥२८८

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥२६६
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः ।
 मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥२६७
 अवीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्धधम् ॥२६९
 सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।
 प्रवर्त्तमानमन्याये लेंदये (स्वण्डशः) हवशः क्षुरे ॥२६२
 सीताद्रव्यापहरणं शस्त्राणामौपधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥२६३
 श्याम्यमात्स्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तया ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥२६४
 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥२६५
 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डयत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥२६६
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन परसाध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥२६७
 चारेणोत्साहयोगेन क्रियथैव च कर्मणाम् ।
 ह्यशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्या (न्महीपतिः) त्परात्मनोः ॥२६८
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरभेत ततः कार्यं मंचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥२६९

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥३००
 कृतं प्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
 राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥३०१
 कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रदुद्द्वपरं युगम् ।
 कर्मस्वभ्युद्यतश्चेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥३०२
 इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥३०३
 शार्षिकीश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
 तथाभिवर्षेत्त्वं राष्ट्रं कामेन्द्रिभ्रतं चरन् ॥३०४
 अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोषं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कश्चतं हि तत् ॥३०५
 प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मातलः ।
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं भ्रतमेतद्धि मारुतम् ॥३०६
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तस्या प्रजास्तद्धि यमभ्रतम् ॥३०७
 वरुणेन यथा पारोर्षद्ध एषाभिदृश्यते ।
 तथा पापान्निगृहीयाद्भ्रतमेतद्धि वारुणम् ॥३०८
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृष्यन्ति मानवाः ।
 तथा प्रहृतयो यस्मिन्स चान्द्रप्रतिको नृपः ॥३०९
 प्रतापयुक्तश्चेज्जग्धी नित्यं म्यात्पापकर्मणु ।
 दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तद्दामैयं ग्रहं मृतम् ॥३१०

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥३११
 एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान्नाजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परण्य च ॥३१२
 परामःश्यापदं प्रामो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येतं कुपिता हन्युः सद्यः सबलयाहनम् ॥३१३
 यैः कृतः सर्वभक्षोऽप्रिरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रोष्य तान् ॥३१४
 लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ॥
 देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिप्वंस्तान्समृष्युयात् ॥३१५
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैत्र घनं येषो को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥३१६
 अग्निद्वांस्रैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥३१७
 श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 ह्यमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥३१८
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥३१९
 क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।
 ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥३२०
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्ववर्गं तेजः स्वासु योनिषु साम्यति ॥३२१

नात्रह्य क्षत्रमृणोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संगृह्णमिह चामुत्र वर्धते ॥३२२

दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समा (साद्य) सृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥३२३

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्याग्नि योजयेत् ॥३२४

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥३२५

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिमहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्परशूनां चैव रक्षणे ॥३२६

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे परशून् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥३२७

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं परशूनिति ।

वैश्ये चेच्छति नान्येन रञ्जितव्याः कर्षचन ॥३२८

मणिसुकाप्रवालानां लोहानां तातवस्य च ।

गन्धानां च रत्नानां च विद्यादर्पशलाघलम् ॥३२९

धीजानामुनिविभ स्यात्क्षेत्रदोयगुणस्य च ।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च मर्षशः ॥३३०

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुमान्

लाभालाभं च पण्यानां परशूनां परिवर्धनम् ॥३३१

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भूत्याश्च विविधा नृगाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥३३२

धर्मेण च द्रव्यघृद्धावातिष्ठेद्यन्नमुत्तमम् ।
 दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥३३३
 विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
 शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परम् ॥३३४
 शुचिरुक्तशुश्रूषुर्गृह्युवागनहंकृतः ।
 ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुक्तृष्टो जातिमश्नुते ॥३३५
 एवोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।
 आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥३३६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
 नवमोऽध्यायः ॥६॥

दशमोऽध्यायः ।

अथादौ—वर्णानां भेदान्तरविवेकवर्णनम् ।

अधीयीरंश्चरथो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
 प्रभ्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥१
 सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादयुस्युपायान्यथाविधि ।
 प्रभ्रूयादितरेभ्यश्च श्रयं चैव तथा गवेन् ॥२

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रेष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।

संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥३॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्गां द्विजातयः ।

चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥४॥

सर्ववर्गेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन संभूता जाल्या इत्यास्त एव ते ॥५॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरूपादितान्मुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥६॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः ।

द्वेषकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिर्मं विधिम् ॥७॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबधो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥८॥

क्षत्रियाच्च शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहासवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जं तु रजो नाम प्रजायते ॥९॥

विप्रस्य त्रिषु वर्गेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्रयोः ।

वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन्पडेतेऽपमदाः स्पृताः ॥१०॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातिनः ।

वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राह्वनामुतौ ॥११॥

शद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रामु जायन्ते वर्णमहूराः ॥१२॥

एकान्तरे त्यानुलोम्यार्धषष्ठोमी यथास्मृती ।

क्षनूवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥१३॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥१४
 ब्राह्मणादुपक्रन्त्यायामावृत्तो नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बष्ठक्रन्त्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥१५
 आयोगवच्च क्षत्ता च चण्डालध्याधमो नृणाम् ।
 प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥१६
 वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियान्सूत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥१७
 जातो निपादान्छूद्रायां जात्या भवति पुकसः ।
 शूद्राजातो निपाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥१८
 क्षत्तुर्जातस्तथोप्रायां श्रपाक इति कीर्त्यते ।
 वैदेहकेन त्थम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥१९
 द्विजास्तयः सधर्णासु जतयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
 तान्मावित्रोपरिध्रतान्नात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥२०
 मात्यान्तु जायते विप्रात्वापात्मा भृङ्गकण्ठकः ।
 आवन्त्यवाटधानौ च पुण्यधः शैल एव च ॥२१
 मल्लो मल्लश्च राजन्याद्वात्सवाह्लिच्छिविरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव स्यसो द्रविड एव च ॥२२
 वैश्यान्तु जायते मात्यात्समुधन्वाचार्य एव च ।
 कारुपश्च विजन्मा च मैशः स्यात्वन्त एव च ॥२३
 व्यभिचारेण धर्णानामवेद्यावेद्गेन च ।
 स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते धर्णसङ्कराः ॥२४

सङ्कीर्णयो न यो ये तु प्रसिलोमानुलोमजाः ।
 अन्योन्यव्यतिपक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२५
 सुतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
 मगधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोग्य एव च ॥२६
 एते षट्सदृशान् वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्याः प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥२७
 यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते ।
 आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमः ॥२८
 ते चापि बाह्यान्सुबहूँस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥२९
 यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
 तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥३०
 प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्याः बाह्यतरान्पुनः ।
 हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥३१
 प्रसाधनोपचारक्षमदासं दास्यजीवनम् ।
 सैरन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥३२
 मैत्रेयकं तु वैदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
 नृन्प्रांसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥३३
 निपादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।
 कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥३४
 मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्प्राशानासु च ।
 भवन्त्यायोवीष्येते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥३५

काराधरो निपादात्तु चर्मकारं प्रसूयते ।
वैदेहिकादन्धमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयो ॥३६
चाण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आद्विण्डिनी निपादेन वैदेह्यामेव जायते ॥३७
चाण्डालेन तु सोपाको मूलज्यसन्नवृत्तिमान् ।
पुल्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥३८
निपादश्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते वाह्यानामपि गर्हितम् ॥३९
सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वैदित्तव्याः स्वकर्मभिः ॥४०
मजातिज्ञानन्तरजाः पदसुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणो तु सधर्माणः सर्वेऽप्यर्धसजाः स्मृताः ॥४१
तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥४२
शनकैस्तु क्रियालोपादिनाः शत्रियजातयः ।
घुपलत्वं गता लोके ब्राह्मणा (निक्रमेण) दर्शनेन च ॥४३
पुण्ड्रकाश्रोद्भ्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदापह्यवाधीनाः किराता दरदाः स्वशाः ॥४४
मुखवाङ्मूत्रजानां या लोके जातयो वहिः ।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥४५
ये द्विजानानपसदा ये चापर्धसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥४६

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सिनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिग्पथः ॥४७
मत्स्यघातो निपादानां स्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेशान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥४८
क्षत्रमपुक्कसानां तु विलीको वधवन्धनम् ।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥४९
चैत्यद्रुमशमशानेषु शैल्यूपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥५०
चण्डालश्वपचानां तु बहिर्प्रामात्रप्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमैषां श्वर्गदमम् ॥५१
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
काष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥५२
न तेः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥५३
अन्नमैषां परार्थिनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥५४
दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबाग्धवं शर्वं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥५५
वध्यांश्च हन्त्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृहीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥५६
वणोपेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥५७

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यह्वयन्तीह लोके कल्पयोनियम् ॥५८
 पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा । : -
 न कथञ्चन दुर्वीतिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥५९
 कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥६०
 यत्र ह्येते परिष्वसाज्जायन्ते वर्णदृपकाः ।
 राष्ट्रीयैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥६१
 ब्राह्मणार्ये गवार्ये वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीबाला(भ्यव)भ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥६२
 अहिंसा तत्त्वमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 पूर्णं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽप्रवीन्मनुः ॥६३
 गूढायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते ।
 अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या श्रतमाद्युगात् ॥६४
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।
 क्षत्रियराज्जातमेवं तु विशाद्विश्यात्तथैव च ॥६५
 अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
 ब्राह्मण्यामन्यनार्यांस्तु श्रेयस्त्वं फवेति (कस्य) चेद्भवेत् ॥६६
 जातो नार्यामनार्यापामार्यादार्या भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥६७
 तावुभायप्यमंशार्याविति धर्मो ध्ययन्वितः ।
 वैगुण्याज्जन्मतः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥६८

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।
 तथाऽऽर्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥६६
 बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
 बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥७०
 अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
 अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥७१
 यस्माद्धीजप्रभावेण तिर्यजा श्रृपयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्धीजं (विशिष्यते) प्रशस्यते ॥७२
 अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।
 सप्रधार्यात्रवीद्धाता न समौ नासमाधिति ॥७३
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
 ते सस्यगुपजीवेशुः पट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥७४
 अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव पट्कर्माण्यप्रजन्मनः ॥७५
 पण्णां तु कर्मणामस्य त्रयोणि कर्माणि जीविका ।
 याजनाध्यापने चैव विशुद्धान्च प्रतिग्रहः ॥७६
 त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।
 अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥७७
 वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तरन्निति स्थितिः ।
 न तौ प्रति द्वितान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥७८
 शस्त्रालभृत्वं क्षत्रस्य वणिष्पशुकृपिर्विशाः ।
 आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमभ्ययनं यजिः ॥७९

मनुस्मृतिः ।

वेदाभ्यासो दानस्य श्रद्धास्य च रक्षणम् ।
 धार्ताकर्मैश्च वैश्याय विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥८०॥
 अजीवंस्तु यद्योतेन दानेन स्वैत कर्मणा ।
 जीवेत्श्रद्धास्यधर्मेण न ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥८१॥
 प्रभाष्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
 कृषिगोरक्षमाध्याय जीवेद्दैव्याय जीविकाम् ॥८२॥
 वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु दानेन श्रद्धास्योऽपि वा ।
 हिंस्रप्रायां पराधोनां कृषिं यत्नेन यजयेत् ॥८३॥
 कृषिं साधिवति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्धिगहिता ।
 भूमिं भूमिशाषोऽथैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥८४॥
 इदं तु वृत्तिवैकल्यान्यजतो धर्मनैपुणम् ।
 विद्वेष्यमुद्गतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्धनम् ॥८५॥
 सवाम् रसानपोहेत कृतान्तं च तिलैः सह ।
 अरमनो लवणं चैव पशवो वे च मानुषाः ॥८६॥
 सर्वं च तान्तव्यं रक्तं शाणश्रीमाचिकानि च ।
 अपि चेत्युररक्तानि फलमूले तद्यौषधीः ॥८७॥
 अपः शर्करं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशाः ।
 क्षोरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुह्यं कुशान् ॥८८॥
 आरण्याश्च पशुस्तर्षान्दंष्ट्रिणश्च यथासि च ।
 मर्गं नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफास्तथा ॥८९॥
 काममुत्पाद्य कुर्यात्तु स्वयमेव कृषीबलः ।
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥९०॥

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । १६१
 कृमिभूत श्रविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥६१
 सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । १६२
 ज्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मण क्षीरविक्रयान् ॥६२
 इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
 ब्राह्मण सप्ररात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥६३
 रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
 कृतान्नं चाकृतान्नेन (कृतान्नेन) तिला घान्येन तत्समाः ॥६४
 जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः । १६५
 न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥६५
 यो लोभाद्धर्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः । १६६
 तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥६६
 वरं स्वधर्मो विरुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
 परधर्मेण जीवन्ति सद्यः पतति जातितः ॥६७
 वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ।
 अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥६८
 अशक्तुर्वस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
 पुत्रद्वारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुण्यकर्मभिः ॥६९
 यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
 तानि कारुण्यकर्मणि शिल्पानि विविधानि च ॥१००
 वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वेषु पथि स्थितः ।
 अवृत्तिकर्षितः सोदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥१०१

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ब्राह्मणस्त्यनयं गतः ।
 पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥१०२
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिप्रहान् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥१०३
 जोषितात्ययमापन्नो योऽन्नमति यत (तत) स्ततः ।
 आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥१०४
 अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्गद्बुभुक्षितः ।
 न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥१०५
 श्रमांसमिच्छन्नात्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
 प्राणानां परिरक्षायं वामदेवो न लिप्तवान् ॥१०६
 भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
 चह्नीर्गाः प्रतिजग्राह कृधोस्तश्णो महातपाः ॥१०७
 क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
 चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥१०८
 प्रतिप्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
 प्रतिप्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥१०९
 याजनाध्यापने नित्यं क्रयेते संसृतात्मनाम् ।
 प्रतिप्रहस्तु क्रियते शूद्रादन्यन्त्यजन्गनः ॥११०
 जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
 प्रतिप्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥१११
 शिलोद्भ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ।
 प्रतिप्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युद्भ्रः प्रशस्यते ॥११२

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
 याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥११३
 अष्टतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥११४
 सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥११५
 विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृपिः ।
 धृतिर्भक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥११६
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धि नैव प्रयोजयेत् ।
 कामं तु खलु धर्माद्यं दद्यात्पापोयसेऽल्पिकाम् ॥११७
 चतुर्धमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
 प्रजा रक्षन्परं शतया किल्बिपात्प्रतिमुच्यते ॥११८
 स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।
 शस्त्रेण वैश्याद्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥११९
 धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विशां कार्पापणावरम् ।
 कर्मोपकरणा शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥१२०
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेदिति ।
 धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥१२१
 स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
 जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१२२
 विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
 यदतोऽन्यद्भि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥१२३

प्रकल्प्या तस्य नैर्तृत्तिः ह्यकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
 शक्तिं चापेक्ष्य दाक्ष्यं च श्रुत्यानां च परिग्रहम् ॥१२४
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
 पुत्राकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छ्रदाः ॥१२५
 न शूद्रे पातकं किञ्चित् च संस्कारमर्हति ।
 नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१२६
 धर्मेष्वस्तु धर्मज्ञा सता वृत्त (धर्म) मनुष्यिताः ।
 मन्त्रव (जं) ज्यं न दुष्यन्ति प्रशसां प्राप्नुवन्ति च ॥१२७
 यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
 तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥१२८
 शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
 शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥१२९
 एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तितोः ।
 यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥१३०
 एव धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥१३१
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां

दशमोऽध्यायः ॥१०॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथ धर्मप्रतिरूपकवर्णनम् ।

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम ।
 गुर्वथं पितृमात्रथं स्नाध्यायाध्युपतापिनः ॥१
 न वै तान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ।
 निःस्वैभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥२
 एतेभ्यो हि द्विजाप्रथेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
 इतरेभ्यो वहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥३
 सर्वरत्नानि राजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ।
 ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥४
 कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
 रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥५
 धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
 वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समस्तुते ॥६
 यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
 अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥७
 अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
 स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥८
 शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
 मध्वापातो विपास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥९

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥१०
 यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥११
 यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्दानक्रतुरसौमपः ।
 कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥१२
 आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
 न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥१३
 योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा (यज्ञः) च सहस्रगुः ।
 तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचारयन् ॥१४
 आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
 तथा यशोऽय प्रधते भर्मश्चैव प्रवर्धते ॥१५
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पढनश्नता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥१६
 खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।
 आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥१७
 ब्राह्मणस्त्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
 दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥१८
 योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
 स कृत्वा पूषमात्मानं संतारायति तावुभौ ॥१९
 यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्त्वं तद्विदुर्बुधाः ।
 अयज्वनां तु यद्वित्तमामुरस्त्वं तदुच्यते ॥२०

न तस्मिन्धारयेदृष्टं धार्मिकः वृथिर्वापतिः ।
 क्षत्रियस्य हि बालिस्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥२१
 तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
 श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥२२
 कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समंततः ।
 राजा हि धर्मपद्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितान् ॥२३
 न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।
 यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥२४
 यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
 स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥२५
 देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
 स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिद्येन जीवति ॥२६
 इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेद्वदपर्यये ।
 फलमानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥२७
 आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥२८
 विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
 आपत्सु मरणाद्भोतैर्विवेः प्रतिनिधिः कृतः ॥२९
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
 न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥३०
 न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्वाजनि धर्मवित् ।
 स्ववीर्येणैव ताञ्छिप्यान्मानवानपकारिणः ॥३१

स्ववीर्याद्राजधीर्याश्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् । . . . .
 तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्रिजः ॥३२ . . .
 श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यपिचारयन् । . . . .
 वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्रिजः ॥३३
 क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । . . . .
 धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥३४ . . .
 विधाता शासिता वक्त्रा मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । . . . .
 तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥३५
 न वै कन्या न युवतीर्नाल्पविद्यो न वालिशः । . . . .
 होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥३६ . . .
 नरके हि पतन्त्येते जुहन्तः स च यस्य तत् । . . . .
 तस्माद्द्वैतानकुशलो होता स्याद्देवपारगः ॥३७ . . .
 प्राजापत्यमदत्त्वाऽश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
 अनाहिताग्निर्मवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥३८
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वति श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 न त्यल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेते ह कथंचन ॥३९ . . .
 इन्द्रियाणि यश स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः परून् ।
 हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तास्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥४०
 अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।
 चान्द्रायणं चरेन्मासं चोरहत्यासमं हि तन् ॥४१
 ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।
 ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥४२

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।
 पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥४३
 अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
 प्रस (ज्जलि) त्क्षेत्रेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥४४
 अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
 कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥४५
 अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति ।
 कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥४६
 प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।
 न संसर्गं ब्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥४७
 इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतै (कृत) स्तथा ।
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥४८
 सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
 ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौर्धर्म्यं गुरुतल्पगः ॥४९
 पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिरक्तताम् ।
 धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥५०
 अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
 यस्त्रापहारकः श्वैऽयं पद्भुतामश्वहारकः ॥५१
 दीपहर्ता भवेदन्यः काणो निर्वापको भवेन् ।
 हिंसया व्याधिभूयस्त्वं स्फीतोऽन्यस्यभिमर्षकः ॥५२
 एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिर्हिताः ।
 जडमूकान्धचधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥५३

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
 नित्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतेनसः ॥१४
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥१५
 अनृतं च समुत्कर्षं राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥१६
 ब्रह्मोज्ज्वला वेदनिन्दा कौटसाह्यं सुहृद्बधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि पट् ॥१७
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुज्ज्वस्तोयसमं स्मृतम् ॥१८
 रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सल्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥१९
 गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः ।
 गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च ॥२०
 परिवित्तितामुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।
 तयोर्दानं च कन्यायात्त्रयोरेव च याजनम् ॥२१
 कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
 तडागारामशाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥२२
 प्रात्यता वान्धवत्यागो भृत्याप्यापनमेव च ।
 भृताञ्चाध्ययनादानमपण्थानां च विक्रयः ॥२३
 सर्वाकरेष्वघोकारो महायन्त्रप्रयर्तनम् ।
 हिंस्रौषधीनां स्याज्जीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥२४

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
 आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दिताज्ञादनं तथा ॥६५
 अनाहिताग्निता स्तेयमृगानामनपक्रिया ।
 असञ्चान्नाधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥६६
 धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपत्नोनिषेवणम् ।
 स्त्रीशूद्रविद्वत्त्ववधो नास्ति च्यं चोपपातकम् ॥६७
 ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
 जैह्वय च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥६८
 खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिपस्य च ॥६९
 निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥७०
 कृमिकोटवयोहत्या मद्य (अनुगत) संस्पृष्टभोजनम् ।
 फलैधः कुमुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥७१
 एतान्घेनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ।
 यैर्यत्रैतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥७२
 ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटी कृत्वा वने वसेत् ।
 भिक्षाश्यात्मविशुद्धयर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥७३
 लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिन्द्रियात्मनः ।
 प्रास्येदात्मानममौ वा समिद्धे त्रिगुवाक्शिराः ॥७४
 यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
 अभिजिद्धिष्यजिद्ध्यां वा त्रियुताग्निपुताऽपि वा ॥७५

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । =
 ब्रह्महत्यापनोदय मितभुङ्क्नियतेन्द्रियः ॥७६
 सवस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥७७
 हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।
 जपेद्वा नियताहारस्त्रिंशं वेदस्य संहिताम् ॥७८
 कृतवापनो निषसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
 आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥७९
 ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः (सह्यक्) प्राणान्परित्यजेत् ।
 मुच्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥८०
 च्यवर्षं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।
 विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेऽपिमुच्यते ॥८१
 एवं दृढव्रती नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 ममात्रे द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥८२
 शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।
 स्वमेनोज्वभृथस्तातो ह्यमेघे विमुच्यते ॥८३
 धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजन्य उच्यते ।
 तस्मात्समागमे तेषामेनोविरव्याप्य शुध्यति ॥८४
 ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि देवतम् ।
 प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मत्रैव हि कारणम् ॥८५
 तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ।
 सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥८६

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥८७

हत्या गर्भसविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्वी चंजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥८८

उत्तवा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुद्धय (रम्य) गुरुं तथा ।

अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्बधम् ॥८९

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥९०

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादप्रिवर्णं सुरां पिबेत् ।

तया स फाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिपात्ततः ॥९१

गोमूत्रमप्रिवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥९२

कणान्वा भक्षयेद्द्वंद्वं पिण्याकं वा सकृन्नृशि ।

सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥९३

सुरां वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥९४

गौडी पैत्री च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥९५

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासयम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता षड्विः ॥९६

अमेष्ट्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं थाप्युदाहरेद् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मद्मोहतः ॥९७

यस्य कायगतं ब्रह्म मग्नेनाप्राच्यते सकृन् ।
 तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥६८
 एषा विचित्राऽभिहिता सुखापानस्य निष्कृतिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥६९
 सुवर्णस्तेयकृद्भिर्षो राजानमभिगम्य तु ।
 स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥१००
 गृहीत्वा मुसलं राजा सकृदन्यात्तु तं स्वयम् ।
 वधेन शुष्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥१०१
 तपसाऽपनुत्सुक्षु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
 चौरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणोऽजतम् ॥१०२
 एतैर्ब्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
 गुरुस्त्रीगमनीयं तु ब्रतैरेभिरपानुदेत् ॥१०३
 गुरुतल्प्यभिभाष्यैतस्तल्पे स्वप्याद्योमये ।
 सूमीं ज्वलन्तीं वाशिलप्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥१०४
 स्वयं वा शिरस्रवृषणावुत्कृश्राधाय चाञ्जलौ ।
 नैर्मुर्तीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥१०५
 खट्वाङ्गी चौरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
 प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमच्छमेकं समाहितः ॥१०६
 चान्द्रायणं वा श्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
 हविष्येण यवागवा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥१०७
 एतैर्ब्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।
 उपपातकिनत्वेवमेभिर्नानाविधैर्ब्रतैः ॥१०८

उपपातकसंयुक्तो गोध्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥१०६

चतुर्थकालमशनीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥११०

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूपित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥१११

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठन्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथासोनो नियतो वोतमत्सरः ॥११२

आतुरामभिरास्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्मयैः ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैः(सर्वप्राणैः)विमोचयेत् ॥११३

उष्णे वर्षति शीते वा माह्वे वापि (वाति) वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥११४

आत्मनो यदि चाऽन्वेषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्ती न कथयेत्पिबन्तं श्वैव वत्सकम् ॥११५

अनेन विधिना यस्तु गोध्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोइति ॥११६

शृपभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितवत ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो नवेदयेत् ॥११७

एतदेव व्रतं कुर्युर्दुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णव(जं)ज्वं शुद्धवयं चान्द्रायणमथापि वा ॥११८

अवकीर्णां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पधे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्मृतिं निशि ॥११९

हुत्वाऽनौ विधिवद्भोगमानन्ततश्च समेत्यूचा ।
 चातेन्द्रगुरुघ्नोनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥१२०
 कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
 अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मावादिनः ॥१२१
 मारुतं पुरुदूतं च गुरुं पाचकमेव च ।
 चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥१२२
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्द्भभाजिनम् ।
 सप्रागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥१२३
 तेभ्यो लब्धेन भिक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
 उपस्पृशं स्त्रिपवणं त्वन्द्रेण स विशुद्धयति ॥१२४
 जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।
 चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥१२५
 सङ्कटापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्द्रियः ।
 मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैः स्यहम् ॥१२६
 तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशाः ॥१२७
 अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
 वृषभैरुसहस्राणां दद्यात्सुनरितवतः ॥१२८
 अश्वं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
 वसन्दूरतरे प्रामादुष्टमूलनिकेतनः ॥१२९
 एतदेव चरेद्व्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
 प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैरुशनं गवाम् ॥१३०

एतदेव व्रतं कृत्स्नं पण्मासान्शूद्रहा चरेत् ।
 वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥१३१
 मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
 श्वगोधोल्ककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥१३२ ...
 पयः पिवेत्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो ब्रजेत् ।
 उपस्पृशेत्प्रयन्त्यां वा सूक्तं वाऽऽवैवतं जपेत् ॥१३३
 अध्रिं काष्णायसी दद्यात्सपं हत्वा द्विजोत्तमः ।
 पलालभारकं पण्डे-सैसकं चैकमापकम् ॥१३४
 घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तिस्रिरी ।
 शुक्रे द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम् ॥१३५
 हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।
 वानरं श्येनभासी च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥१३६
 वासो दद्याद्भयं हत्वा पंच नीलान्पुपान्नाजम् ।
 अजमेपावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥१३७
 क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा घेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
 अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥१३८
 जीनकार्मुकमस्तावीन्यथग्दद्याद्विशुद्धये ।
 चतुर्णामपि घर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥१३९
 दानेन घधनिर्णकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
 एकैकराश्वरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥१४०
 अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापयेत् ।
 पूर्णं चानस्यनस्थानां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥१४१

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
 अनस्थानां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥१४२॥
 फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृशतम् ।
 गुल्मवह्नीलताना च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥१४३॥
 अन्नाद्यजानां सत्रानां रसजानां च सर्वशः ।
 फलपुष्पोद्भवानां च वृतप्राशो विशोबनम् ॥१४४॥
 कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
 वृथालम्बेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयोव्रतः ॥१४५॥
 एतैर्नैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृगुतानाद्यभक्षणे ॥१४६॥
 अज्ञानाद्वाहुरी पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
 मतिबुद्धमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥१४७॥
 अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
 पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥१४८॥
 रज्ज्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।
 शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽऽपः कुशाशारि पिबेत्स्यहम् ॥१४९॥
 ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः ।
 प्राणान्पु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥१५०॥
 अज्ञानात्प्राश्य विष्णुत्रं सुरासंस्मृत्मेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वगां द्विजातयः ॥१५१॥
 वपनं मेरुलादण्डो भैक्ष्यचर्यां व्रतानि च ।
 निवर्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥१५२॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽऽन्नं स्त्रीशुद्धोच्छिष्टमेव च ।
 जग्धा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥१५३
 शुक्तानि च कपायांश्च पीत्वा मेव्यान्यपि द्विजः ।
 तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तत्र ब्रजत्यधः ॥१५४
 विड्वराहखरोट्टाणां गोमायो कपिकाकयोः ।
 प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥१५५
 शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
 अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव घृतं चरेत् ॥१५६
 क्रव्यादसूकरोट्टाणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
 नरकाकसराणां च तप्तकृद्धं विशोधनम् ॥१५७
 मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।
 स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥१५८
 ब्रह्म (व्रत) चारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कर्ष्यचन ।
 स कृत्वा प्राकृतं कृद्धं व्रतशेषं समापयेत् ॥१५९
 विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वाश्वनकुलस्य च ।
 केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥१६०
 अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
 अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याहु शोधनैः ॥१६१
 एषोऽज्ञानादादनस्योक्तो घृतानां विविधो विधिः ।
 स्तेयदोषापहर्तृणां घृतानां श्रूयतां विधिः ॥१६२
 धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
 सजातीयगृहादेव कृद्वाप्येन विशुध्यति ॥१६३

मैथुनं तु समासेव्यं पुंस्त्रिः योपिति वा द्विजः ।
 गोयानेऽसु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७५
 चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
 पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥१७६
 विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
 यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भूतम् ॥१७७
 सा चेषुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमन्त्रिता ।
 कृच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥१७८
 यदङ्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विज्ञैः ।
 तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥१७९
 एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
 पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥१८०
 संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनात् ॥१८१
 यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥१८२
 पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वान्धवैर्वहिः ।
 निन्दितेऽहनि सायाह्ने क्षात्र्यत्विगुरुस्तन्निधौ ॥१८३
 दासी घटमर्षां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतत्पदा ।
 अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥१८४
 निवर्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणं सहासने ।
 दायासस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥१८५

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।
 गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥१६७
 ब्राह्मणाणां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
 अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥१६८
 शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
 संवत्स ५५हाहारस्तत्पापमपसेवति ॥१६९
 श्वश्रृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
 नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥२००
 पष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।
 होमाश्च शाकला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनम् ॥२०१
 ञ्प्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।
 स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥२०२
 विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्त्तः शारीरं सन्निपेव्य च ।
 सचैलो घहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्धति ॥२०३
 वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
 स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥२०४
 हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः ।
 स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥२०५
 ताडयित्वा कृणेनापि कण्ठे वाचभ्य वाससा ।
 विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥२०६
 अवगूर्य त्वद्दर्शतं सहस्रमभिहत्य च ।
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥२०७

शोणितं वायतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ।
 तावन्यद्दसहस्राणि तदकर्ता नरकं (धजेत्) वसेत् ॥२०८
 अवर्ग्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रीं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्यं शोणितम् ॥२०९
 अनुक्तनिकृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।
 शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥२१०
 यैरभ्युपायैरनांसि मानयो व्यपकर्षति ।
 तान्त्रोऽभ्युपायान्प्रक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥२११
 ज्यहं प्रातरज्यहं सायं ज्यहमद्यादयाचितम् ।
 ज्यहं परं च नाशनीयाश्चाजापन्यं चरन्द्भिजः ॥२१२
 गौमूत्रं गौमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥२१३
 एकैकं प्रासमशनीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।
 ज्यहं चोपयसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्भिजः ॥२१४
 तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षोरघृत्तानिलान् ।
 प्रतिज्यहं पितृदुष्णान्सकृदस्त्रायी समाहितः ॥२१५
 यतात्मनोऽग्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
 पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥२१६
 एकैकं हासवेत्पिण्डं कृष्णं शुभ्ले च वर्धयेत् ।
 उपसृशंस्त्रिपवणमेतवान्द्रायणं स्मृतम् ॥२१७
 एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यथमध्यमे ।
 शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥२१८

अष्टावश्रीं समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।
 नियतात्मा हविष्याशी यत्तिचान्द्रायणं चरन् ॥२१६
 चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
 चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥२२०
 यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
 मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥२२१
 एतद्बुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्त्रतम् ।
 सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥२२२
 महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
 अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥२२३
 त्रिरहस्त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥२२४
 स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽथः शयीत वा ।
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥२२५
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥२२६
 एतैर्द्विजातयः शोभ्या व्रतैराविष्कृतैः नसः ।
 अनाविष्कृतपापास्तु मन्वैर्होमैश्च शोधयेन् ॥२२७
 ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽऽश्रयनेन च ।
 पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥२२८
 यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ।
 तथा तथा त्यचेशाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२२९

यथा यथा मनसस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२३०

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तन्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥२३१

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥२३२

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्दिद्वितीयं न समाचरेत् ॥२३३

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलापयम् ।
तस्मिन्स्त्रावत्तपः कुर्यान्नावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥२३४

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।
तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥२३५

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य तु तपो धार्तां तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥२३६

श्रूयः यतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥२३७

औपधान्यगदो (गदा) विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्धयन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥२३८

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यद्यद्दुष्करम् ।
सर्वं तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥२३९

महापातकिनश्चैव शेषाश्चा कार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥२४०

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
 स्यावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥२४१
 यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाद्मूर्ति (कर्म) भिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥२४२
 तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवीकसः ।
 इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥२४३
 प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्तृजत्प्रभुः ।
 तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥२४४
 इत्ये (यदे) तत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
 सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्य (मुद्भवम्) मुत्तमम् ॥२४५
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ।
 नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥२४६
 यथैधस्तेजसा यद्भिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
 तथा क्षान्नाग्निना पापं सर्वं दहति वेदविन् ॥२४७
 इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।
 अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥२४८
 सञ्च्यद्दतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि धूणहणं मासास्तु नन्वहरहः कृताः ॥२४९
 कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्युच्यम् ।
 माद्भिर्गुद्भवत्यत्र मुरापोऽपि विशुध्यति ॥२५०
 सकृन्नृत्वाऽस्य धामीयं शिष्यसङ्कल्पमेव च ।
 अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥२५१

हवीप्यान्तोयमभ्यस्य न तर्मा ह इतीति च ।
 जपित्वा पौहवं सूक्तं मुच्यते गुह्यतल्लगः ॥२५३
 एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
 अवेत्यृचं जपेद्वदं यत्किञ्चेदमितीति वा ॥२५३
 प्रतिगृह्याप्रतिमाहं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
 जपंस्तस्मिन्दीयं पूयते मानवस्वहात् ॥२५४
 सोमारौद्रं तु चद्वेनाः समामभ्यस्य शुष्यति ।
 स्रवन्त्यामाचरन्ज्ञानमर्याम्णामिति च वृचम् ॥२५५
 अब्दार्थमिन्द्रमित्येतदेनस्यो सप्तकं जपेत् ।
 अप्रशस्तं तु कृत्वाऽनु मासमासीत् भैक्षभुक् ॥२५६
 मन्त्रैः शाकलहोमीयैरुदं कृत्वा घृतं द्विजः ।
 सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इष्युचम् ॥२५७
 महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्राः समाहितः ।
 अभ्यस्याब्दं पावमानीर्मक्षाहारी विशुष्यति ॥२५८
 अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
 मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥२५९
 तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः ।
 मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽधमर्षणम् ॥२६०
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाऽधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥२६१
 हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यत्तत्ततः ।
 ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६२

ऋक्संहिता त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
 साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२६३
 यथा महाहृदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृत्ति मज्जति ॥२६४
 ऋचो यजूंषि चाद्यानि सामानि विविधानि च ।
 एष ह्येयस्त्रिवृद्धेदो यो वेदेनं स वेदवित् ॥२६५
 आद्यं यस्व्यक्षरं ब्रह्म त्रयो यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
 स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥२६६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
 मनुस्मृत्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ११

—:०:—

द्वादशोऽध्यायः

अधेदानीं कर्मणांशुभाशुभफलवर्णनम् ।
 चातुर्वर्णस्य कृत्वोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिं रांस नस्तत्त्वतः पराम ॥१
 स तानुवाच धमात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
 अस्य सर्वस्य ऋगुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥२

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भयम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्वमाः ॥३
 तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्मवर्तकम् ॥४
 परद्रव्येष्वभिव्याप्तं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म गानसम् ॥५
 पारुष्यमनृतं चैव प्रैशुन्यं चापि सर्वशः ।
 असंबद्धप्रलापश्च वाट्ययं रयाच्चतुर्विधम् ॥६
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाधिधानतः ।
 परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥७
 मानसं मनसैवायमुपमुंक्ते शुभाशुभम् ।
 वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥८
 शरीरज्ञैः कर्मदीर्घैरिति स्थावरतां नरः ।
 वाचिकैः पश्चिमृगतां मानसंश्चजातिताम् ॥९
 वागदंडोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तत्रैव च ।
 यत्येते निहिता धुट्टी त्रिदण्डीति स उच्यते ॥१०
 त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
 कामक्रोधी मुसंयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥११
 योऽप्रयात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
 यः करोति तु कर्माणि न भूतात्मोच्यते बुधैः ॥१२
 जीवसंतोऽन्तरात्माऽन्यः सद्दजः सर्वदेहिनां ।
 येन वेद्यते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥१३

ऽध्यायः] कर्मणां शुभाशुभफलवर्णनम् ।

तावुभौ भूतसंगृह्यौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥१४
असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेट्टयन्ति याः ॥१५
पञ्चभ्य एव भूतेभ्यः (मात्राभ्यः) प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥१६
तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणैह यातनाः ।
तास्वैव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥१७
सोऽनुभूयासुक्षोदर्कान्दोषान्निषपथसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेशोभौ महौजमौ ॥१८
तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संगृह्यः प्रेत्येह च सुखामुत्तमम् ॥१९
यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गं सुखमुपाश्नुते ॥२०
यदि तु प्रायशोऽधर्मं शेषते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥२१
यामोक्षा यातनाः प्राप्य स जीवी द्यौतरुल्मपः ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥२२
गता दृष्टाऽस्य जीवस्य गतीः स्येनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मं दृष्यात्मदा मनः ॥२३
मत्स्यं रजस्तमश्चैव श्रौन्विशादात्मनो गुणान् ।
यैत्र्याप्येमान्स्थितौ भावान्मदान्मवान्निरेपतः ॥२४

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
 स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥२५॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वगूताश्रितं यपुः ॥२६॥
 तत्र यत्प्रीतिसंप्रुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥२७॥
 यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 तद्रजोप्रतिपदं विद्यात्सततं हर्षं देहिनाम् ॥२८॥
 यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमञ्जुं विषयात्मकम् ।
 अप्रसन्नमिव विज्ञेयं तमन्तदुपधारयेत् ॥२९॥
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
 अग्रयो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥
 वेदाभ्यासस्तपोः ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मक्रियाऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१॥
 आरम्भरुचिताऽर्थमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥३२॥
 लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥३३॥
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
 इदं मामासिकं ह्येवं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥३४॥
 यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।
 तज्जीर्यं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥३५॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विक्षेपं तु राजसम् ॥३६
 यत्सर्वेणञ्छति ह्यतुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
 येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥३७
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्तथैव उच्यते ।
 मत्स्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठशमेपां यथोत्तरम् ॥३८
 येन यांस्तु गुणैर्षां संमारात्प्रतिपद्यते ।
 तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥३९
 देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
 तिर्यस्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥४०
 त्रिविधा त्रिविधेषा तु वित्तया गौणिकी गतिः ।
 अधमा मध्यमाग्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१
 स्वावराः कृमिकोटाश्च मत्स्याः सर्पाः मकच्छपाः ।
 परावश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसो गतिः ॥४२
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्दिताः ।
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥४३
 चारणाश्च मुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीभूतमा गतिः ॥४४
 मत्सा मत्सा नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
 शूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसो गतिः ॥४५
 राजानः शत्रिव्याश्चैव राजां चैव पुरोहिताः ।
 वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥४६

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
 स तदा तद्रूपप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥२५
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं । :-
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥२६
 तत्र गल्पीतिसंशुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्ष्येत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तद्रुपधारयेत् ॥२७
 यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 तद्रजोप्रतिपं विद्यात्सततं हर्षं देहिनाम् ॥२८
 यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तममत्ररुपधारयेत् ॥२९
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
 अमद्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०
 वेदाभ्यासस्तपः ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मकियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१
 आरम्भरुचिताऽर्थमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥३२
 लोभः स्वप्नोऽवृत्तिः क्रौर्यं नास्तिवयं भिन्नवृत्तिता ।
 याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥३३
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
 इदं मामासिकं क्षेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥३४
 यत्कर्म कृत्वा पुनश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।
 तज्क्षेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥३५

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विद्योयं तु राजसम् ॥३६
 यत्सर्वेणैच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
 येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥३७
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठधर्मेषां यथोत्तरम् ॥३८
 येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।
 तान्तमसासेन पश्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥३९
 देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
 तिर्यक्त्यं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥४०
 त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
 अधमा मध्यमाग्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१
 स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।
 पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसो गतिः ॥४२
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा ग्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
 सिंहा व्यात्रा वराहाश्च मध्यमा तामसो गतिः ॥४३
 चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसोऽतूतमा गतिः ॥४४
 ऋद्धा मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
 धूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसो गतिः ॥४५
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
 वाद्युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसो गतिः ॥४६

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 तथेवाप्सरसः सर्वा राजसीपूत्तमा गतिः ॥४७
 तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका रणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥४८
 यज्वान ऋपयो देवा वेदा ज्योतीषि चत्सराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥४९
 ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥५०
 एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिचिधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥५१
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।
 पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥५२
 यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
 क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥५३
 बहून्वर्षगणान्बोरात्ररंकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।
 संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥५४
 श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुकसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥५५
 कृमिकोटपतङ्गानां त्रिद्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
 हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥५६
 लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
 हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रराः ॥५७

ऽध्यायः] . कृतकर्मफलवर्णनम् ।

तृणगुलमलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मकृतां चैव शतरो गुरुतल्पगः ॥६८
हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमयोऽमेध्यभक्षिणः ।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिपेक्षिणः ॥६९
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
अपहृत्य च विप्रत्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥६०
मणिमुक्ताप्रशालानि हत्वा लोभेन मानवः ।
विवधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृपु ॥६१
धान्यं हत्वा भवत्यालुः कांस्यं हंसो जलं पूवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥६२
मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥६३
कौशेयं तित्तिरिहृत्वा क्षौमं हत्वा तु दुर्दुरः ।
कापांसतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥६४
दुच्छुन्दरीः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ।
श्रावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥६५
चको भवति हत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥६६
वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥६७
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अघस्यं याति तिर्यग्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥६८

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 समं पश्यन्नत्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥६१
 यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाध्यासे च यन्नवान् ॥६२
 एतद्वि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥६३
 पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
 अशाप्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥६४
 या वेदवाह्याः श्रुतयो (स्मृतयो) याश्च काश्च कुट्टप्यः ।
 सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥६५
 उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति (वन्ते च) यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
 तान्यर्वाकालिकतया निष्कलान्यनृतानि च ॥६६
 चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्यारश्चाश्रमाः पृथक् ।
 भूतं भवद्भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रमिथ्यति ॥६७
 राश्रुः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पंचमः ।
 वेदादेव प्रसूयन्ते प्रमृतिर्गुणकर्मतः ॥६८
 विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं मनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यन्नन्नोरस्य साधनम् ॥६९
 गैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
 सर्वत्रोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहंति ॥१००
 यथा ज्ञानयन्त्रो यद्विदहत्याद्वानपि द्रुमान् ।
 तथा दहति वेदतः कर्मजं क्षोभमान्मनः ॥१०१ . .

ऽध्यायः] धर्मनिर्णयकर्तृकपुरुषवर्णनम् ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इद्वैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥१०२

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥१०३।

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥१०४

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

प्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥१०५

आपं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥१०६

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।

मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यते (दिश्यते) ॥१०७

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवं ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा म्रूयुः सः धर्मः स्यादराद्धितः ॥१०८

धर्मणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिषृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः क्षुतिप्रन्यक्षहेतवः ॥१०९

दशावरा वा परिषणं धर्मं परिकल्पयेत् ।

श्रयवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥११०

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्का नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

प्रयश्चाधमिणः पूर्वं परिषन्त्यादशावरा ॥१११

श्रुगेदविगजुर्विष मामयेदविदेव च ।

श्रयवरा परिषन्तेया धर्ममंशयनिर्णये ॥११२

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्थेद्द्विजोत्तमः ।
 स विज्ञेयः परो धर्मो नाशानामुदितोऽयुतैः ॥११३
 अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीधिनाम् ।
 सहस्रशः ममेतानां परिपत्यं न विगते ॥११४
 यं वदन्ति तमोमूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
 तत्पापं शतधा भूत्वा सत्त्वकृन्नुगवद्भ्रति ॥११५
 एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।
 अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६
 एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
 धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥११७
 सर्वमात्मनि संपश्येत्सन्नासच्च समाहितः ।
 सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नांधर्मं कुरुते मतिम् (मनः) ॥११८
 आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥११९
 खं सन्निवेशयेत्त्रेषु चैतनस्पर्शानेऽनिलम् ।
 पक्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहैऽपो गां च मूर्तिषु ॥१२०
 मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं चले हरम् ।
 वाच्याग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥१२१
 प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुह्यं परम् ॥१२२
 एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्व्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥१२३

ऽध्यायः]

धर्मनिर्णयकर्तृकपुरुषवर्णनम् ।

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्वर्थाप्य मूर्तिभिः ।

जन्मबुद्धिक्षयैर्नित्यं संतारयति चक्रवत् ॥१२४

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानिमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥१२५

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्टिजः ।

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टं प्राप्नुयाद्गतिम् ॥१२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां

द्वादशोऽध्यायः ॥

मनुस्मृतिः समाप्तैषां ।

शुभं भवतु ।

—:ॐ:—

॥ श्रीः ॥

* नारदीयमनुस्मृतिः *

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथादौ—व्यवहारदर्शनविधिः ।

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमव्यभुजत् ।
धर्मकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ॥१॥
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रकल्पितः ।
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः कृतः ॥२॥
लिखितं साक्षिणश्चात्र द्वौ विधी सम्प्रवर्तिती ।
सन्दिग्धार्थविशुद्धयर्थं द्वयोर्विचदमानयोः ॥३॥
सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विहोयो द्विलक्षणः ।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः ॥४॥
विवादे सोत्तरपणे द्वयोर्यन्मत्र हीयते ।
स पणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये ॥५॥
सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्दानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥६॥

व्यवहारदर्शनविधिः ।

कुलानि श्रेण्यश्चैव गणाश्चाधिकृता नृपैः ।
 प्रतिष्ठा व्यवहारस्य गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥७
 स चतुष्पाद्यतुः स्थानश्चतुः साधन एव च ।
 चतुर्द्विचतुर्व्यापी चतुष्कारीति कीर्त्यते ॥८
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैव च ।
 त्रियोनिर्द्द्वयभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ॥९
 धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
 चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥१०
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
 चरित्रं पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥११
 सामानुपायसाध्यत्वाद्यतुः साधन उच्यते ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्स चतुर्द्विचतुः ॥१२
 कर्तृनयो साक्षिणश्च सभ्यान्नाजानमेव च ।
 व्याप्नोति पादशो यस्माद्यतुर्व्यापी ततः मृतः ॥१३
 धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपक्षेऽन्तर्धैव च ।
 चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारी प्रकीर्तितः ॥१४
 राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेऽथकौ ।
 हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥१५
 श्रृणादानं ह्युपनिधिः मग्भूयोत्यानमेव च ।
 दत्ताय पुनरादानमशुभूपाभ्युपेत्य च ॥१६
 वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
 विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वानुराय एव च ॥१७

नारदीयमनुस्मृतिः ।

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
 स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहस्रं
 वाक्पान्थ्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
 द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥१६
 एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतः ।
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखी निगद्यते ॥२०
 कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते
 त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ॥२१
 व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
 सङ्कासता तु संसर्गात्तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥२२
 पक्षद्वयाभिसम्बन्धाद् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
 पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ॥२३
 भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगतिः स उदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वार्थयुक्तं तत् प्रमादाभिहितं छलम् ॥२४
 तत्र शिष्टं छलं राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः ।
 भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥२५
 धर्मणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।
 सम्भवन्ति गुणाः सप्त सप्त बह्वे रिवार्चिपः ॥२६
 धर्मश्चार्यश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।
 प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गस्थानं च शाश्वतम् ॥२७
 तस्माद् धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
 समः स्यात्सर्वभूतेषु विभ्रद् वैश्वतं धृतम् ॥२८

व्यवहारदर्शनविधिः ।

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्ग्विवाकमते स्थितः ।
 समाहितमतिः पश्येद् व्यवहाराननुक्रमात् ॥२६
 आगमः प्रथमः कार्या व्यवहारपदं ततः ।
 विधित्सा निर्णयश्चेति दर्शनं स्याज्जतुर्विधम् ॥२७
 धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।
 समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतीर्घनाः ॥२८
 यथा मृगस्य विद्धस्य मृगव्याधः पदं नयेत् ।
 कश्चे शोणितलेनेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥२९
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद् धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥३०
 धर्मशास्त्रविरोधे तु कुत्तिकुत्कोऽपि धर्मतः ।
 व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनापचीयते ॥३१
 सूक्ष्मो हि बलवान् धर्मो दुर्विचारस्त्वतीन्द्रियः ।
 अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥३२
 यात्यचोरोऽपि चोरत्वं चोरश्चायात्यचोरताम् ।
 अचोरश्चोरतां प्राप्नो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥३३
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्प्रांमादन्तर्वरमन्यरातिषु ।
 व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः पतन्व्यनामियान् ॥३४
 गहनत्वादिषादानामसामर्थ्यान्मृतेरपि ।
 मृणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुक्षाया ॥३५
 गोभूदिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्ययिकेषु च ।
 साहसैष्यभिशापे च सप्त एव विषादयेत् ॥३६

नारदीयमनुस्मृतिः ।

अनिवेद्य तु यो राहः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
 प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥४०
 वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुक्त्वा मन्तं च तद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादाशीं यावदाह्वानदर्शनम् ॥४१
 स्थानासेधः कालकृतः प्रयासारकर्मणस्तथा ।
 चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लब्धयेत् ॥४२
 नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
 आसिद्धरतं परासेधमुक्त्वा मन् नापराध्नुयात् ॥४३
 आसेध्यकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।
 स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत् ॥४४
 निवेद्युकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
 अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥४५
 गवां प्रचारे गोपालाः सस्याबन्धे कृपीवलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्च विप्रहे ॥४६
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विपमस्यश्च नासेध्या नचैनानाह्वयेन्नृपः ॥४७
 नाभियुक्तोऽभियुञ्जीत तमती(त्या ? त्वां)र्थमन्तरा ।
 न चाभियुक्तमन्येन विद्धं न श्यद्धमर्हति ॥४८
 यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।
 नान्यत् पक्षान्तरं गच्छेद् गच्छन्पूर्वात् स हीयते ॥४९
 न च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः ।
 यस्तत्र विनयः प्रोक्तः सोऽभियोक्त्वारमाव्रजेत् ॥५०

व्यवहारदर्शनविधिः ।

सापदेशं हरन् कालमश्रुवंश्चापि संसदि ।
उत्तवा वचो विभ्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥११
पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विषदेन्न यः ।
स दण्डवश्च भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः ॥१२
निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥१३
यथा पक्ष्येषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥१४
अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्ष्यते ।
यत्तु प्रमादान्नोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥१५
तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा ।
द्विशुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥१६
दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तदण्डमाप्नुयुः ।
नहि जातु विना दण्डात्कश्चिन्मार्गोऽवतिष्ठते ॥१७
रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत् ।
सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेय पापं विनयेद् भृशम् ॥१८
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुतिष्ठता ।
मनुष्ये चित्तवैचित्र्यात्परीक्ष्या साध्वसाधुता ॥१९
पुरुषाः सन्ति ते लोभाद्ये ब्रूयुः कार्यमन्यथा ।
सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः ॥२०
अतः परीक्ष्यमुभयमतद्राज्ञा विशेषतः ।
लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साक्षिणः ॥२१

सत्यसद्भाशा सत्याश्चासत्यदर्शनाः ।

॥ विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥६२

• तैलवद् दृश्यते व्योम खयोतो हव्यवाडिव ।

न तलं विद्यते व्योम्नि न खयोते हुताशनः ॥६३

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।

परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान् न धर्मात् परिहीयते ॥६४

एवं पश्यन्सदा राजा व्यवहारान्समाहितः ।

वितत्येह यशो दीप्तं ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥६५

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥६६

युक्तरूपं ब्रुवन्सभ्यो नाप्नुयाद् द्वेषकिल्बिषे ।

ब्रुवाणस्त्वन्यथा सभ्यस्तदेवोभयमाप्नुयात् ॥६७

राजा तु धार्मिकान्सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् ।

व्यवहारधुरं (रं रा) वोढुं ये शक्ताः सद्रवा इव ॥६८

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥६९

तत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलाश्च पार्थिवाः ।

सह सद्भिरसौ राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥७०

शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।

शुद्धिश्च धर्मात्तेषां हि धर्ममेव वदेदतः ॥७१

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥७२

व्यवहारदर्शनविधिः ।

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
 अद्भुवन विद्भुवन्यापि नरो भवति किलिपी ॥७३
 पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
 पादः सभासदः सर्वान्पादो राजनमृच्छति ॥७४
 राजा भवत्यनेनास्तु मुख्यन्ये च सभासदः ।
 एते गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्दते ॥७५
 अन्धो मत्स्यानिवाशनाति निरपेक्षः सकष्टकान् ।
 परोक्षमर्थवैकल्याद्वापते यः सभागतः ॥७६
 तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः ।
 यच्चस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं पतेत् ॥७७
 यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद्यन्त्रयुक्तिभिः ।
 प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद् व्यवहारतः ॥७८
 यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
 स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यः स्यादतोऽन्यथा ॥७९
 न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
 न ते वृद्धा ये न षदन्ति धर्मम् ।
 नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
 न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥८०
 ॥ इति व्यवहारदर्शनविधिः ॥

अथ ऋणादानं प्रथमं विनादपदम् ।

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
 दानग्रहणवर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥१
 पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाशत ।
 विभक्ता ह्यविभक्ता वा यस्तामुद्रहते धुरम् ॥२
 पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यद्व्यहणं कृतम् ।
 मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तद्विभिनोऽखिलम् ॥३
 क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रर्णमुद्भृतम् ।
 दद्युः पैतामहं पौत्रास्तथतुर्थांस्त्रिवर्तते ॥४
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान्स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
 उक्तमर्णधमर्णेष्व्यो मामयं भोक्षयिष्यति ॥५
 अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्रतः ।
 ऋणात्पिता समुद्रार्यो यथा न नरकं पतेत् ॥६
 तपस्वी चाग्निहोत्री च त्रियते चेहणी यदि ।
 तपश्चैवाग्निहोत्रं च तत्सर्वं धनिर्ना धनम् ॥७
 न पुत्रं पिता दद्यात् दद्यादुत्रस्तु पैतृकम् ।
 कामप्रोधमुरानूतप्रातिभात्यष्टताद्विना ॥८
 पितुरेव नियोगान्त्सुदुग्धभरणाय वा ।
 कृतं वा यद्व्यहणं कृतं दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥९

श्रृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीवैयाघ्रस्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोरुच्छिन्नं बोडव्यं तत्कुटुम्बिना ॥१०॥
नार्वाक् संवत्सराद्विशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।
श्रृणं दद्यात्पितृभ्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥११॥
दाप्यः परणमेकोऽपि जीवस्वधिकृतैः कृतम् ।
प्रेतेषु तु न तत्पुत्रः परणं दातुमर्हति ॥१२॥
न स्त्री पतिकृतं दद्यादणं पुत्रकृतं तथा ।
अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं तथा ॥१३॥
दद्यात्स्वपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमुर्षुणा ।
यो वा तद्विक्रमादद्याद्यतो विक्रममृगं ततः ॥१४॥
न च भार्याकृतमृगं कथञ्चित्पत्युराभवेत् ।
आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थो हि विस्तरः ॥१५॥
अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोपितः ।
तेषां तत्रश्रया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥१६॥
पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
तस्या रिष्यं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥१७॥
या च सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥१८॥
अवनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
श्रृणं बोडुः स भजते तदेतस्य धनं स्मृतम् ॥१९॥
धनस्त्रीहारिपुत्राणामृगभाग् यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥२०॥

नारदीयमनुस्मृतिः ।

उत्तमा स्त्रैरिणीनां या पुनर्भ्यामुत्तमा तथा ।
 भ्रूणं तयोः पतिकृतं दद्यात्प्रते उपाश्रुते ॥२१
 स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि ।
 विशेपतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रमाः ॥२२
 एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यत्तनुमन्यते ।
 पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥२३
 भर्ता प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तन् ।
 सा यथाकाममश्नीयाद्दत्ताद् वा स्थायसाहते ॥२४
 तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
 अन्यत्र स्वामिसन्देशात् दासः प्रभुरात्मनः ॥२५
 पुत्रेण च कुतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च सौ समी ॥२६
 अप्राप्तव्ययंहारस्तु स्वतन्त्रोऽपि नचर्गभाक् ।
 स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्यं गुणवयःकृतम् ॥२७
 प्रयः स्वतन्त्रा लोकेऽस्मिन् राजाचार्यस्तथैव च ।
 प्रति प्रति च सर्वेषां यर्णानां स्वगृहे गृही ॥२८
 अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
 अस्वतन्त्रः भूत शिष्य आचार्य च स्वतन्त्रता ॥२९
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दामाश्च सपरिमदाः ।
 स्वतन्त्रमत्र तु गृही यय स्यात्तत्रमागतम् ॥३०
 गर्भस्यमदत्तो शेष आश्रमादन्मरान्छिनुः ।
 घात आ पोदशाहृषोर्नभगृभेति शन्यते ॥३१

. ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितृवृत्ते ।
जीवतोर्हस्यतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३२
तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३३
स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
अनुशिष्टौ निसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥३४
यद् बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
अकृतं तदिति प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥३५
स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥३६
कामक्रोधाभियुक्तार्तभयव्यसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्यप्रकृतिं गताः ॥३७
कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थस्तु यो भवेत् ।
तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥३८
धनमूलाः क्रिया सर्वा यन्नस्तत्साधने मतः ।
बर्धनं रक्षणं भोग इति तस्य विधिः क्रमान् ॥३९
तत्पुनस्त्रिविधं द्यौर्धं शुक्लं शबलमेव च ।
कुण्ठं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः समधा पुनः ॥४०
श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥४१
कुसीदकृपिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
वृत्तोपकारदातं च शबलं सगुदाहृतम् ॥४२

पार्श्वकथूतदूतार्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥४३

तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रयुज्यन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥४४

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४५

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयं स्मृतम् ।

साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम् ॥४६

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया ।

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥४७

वैशेषिकं धनं श्रेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।

प्रतिग्रहेण लब्धं च याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥४८

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।

युद्धोपलब्धं कारश्च दण्डश्च व्यवहारतः ॥४९

वैशेषिकं धनं श्रेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥५०

सर्वेषामेव वर्णानामेव धर्म्यो धनागमः ।

विपर्ययाद्धर्म्यः स्यान्न चेदापद् गरीयसी ॥५१

आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥५२

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीयौ हि तौ तयोः ॥५३

श्रृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणो हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥१४

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भृते जने ।

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥१५

तस्यामेव तु यो वृत्तौ रमते ब्राह्मणो रसान् ।

काण्डवृत्रक्षुतो मार्गात्सोऽपाङ्क्त्यैः प्रकीर्तितः ॥१६

वैश्यवृत्तावविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

घृतं मधु मधून्लिष्टं लाक्षाक्षाररसासयाः ॥१७

मांसौदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः ।

मनुष्यविपशास्त्राम्बुलवणापूपवीरुधः ॥१८

नीलकौरोयचर्मास्त्रिभुतपैकशफा मृदः ।

उदशिवत्केशपिण्याकशाकाशौपधरतथा ॥१९

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुक्रदाकृत्णानि च ।

गन्धद्रव्यैरकालेयतूलमूलनुपाहते ॥२०

स्वयं विशीर्णं विदलं कलानां यदरेहृदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूर्यं तपेद्विष्टृतं भवेत् ॥२१

अशक्नो भेषजस्वार्थं यत्तद्देतोस्तथैव च ।

यद्यवस्यं तु विक्रेयारितला धान्येन तत्समाः ॥२२

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गं पुनरवस्थाप्यो राता दण्डेन भूयसा ॥२३

प्रमाणानि प्रमाणस्यैः परिपाल्यानि यत्रतः ।

सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्ययम्भितैः ॥२४

श्रुणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

निर्भोगो यत्र दृश्येत न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम् ॥७६
भुज्यतेऽनागमं यत्तु न तद्भोगोऽतिवर्तते ।
प्रेते तु भोक्तरि धनं यति तद्भक्ष्यभोग्यताम् ॥७७
आहर्तृवाभियुक्तः सन्नर्थतस्तद्वरेत् पदम् ।
भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात् प्राप्तानां पितृतः क्रमान् ॥७८
अन्यादितद्गतन्यस्तबलावष्टब्धयान्चितम् ।
अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं पडेतान्यागमाद्विना ॥७९
तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तद्भोगोऽतिवर्तते ॥८०
आगमेन विना पूर्वं भुक्तं पूर्वंस्त्रिभिस्तु यत् ।
न तच्छ्रवणमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरपागतम् ॥८१
सन्तोऽपि न प्रमाणं स्युर्मृते धनिनि साक्षिणः ।
अन्यत्र भ्रावितं यत्स्यात् स्वयमासन्नवृत्त्युना ॥८२
नहि प्रलब्धिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः ।
साक्षिमतकरणे तत्र प्रमाणं स्याद्विनिश्चये ॥८३
भ्रायितस्तथातुरेणापि यस्त्यर्थो धर्मसंहितः ।
मृतेऽपि तत्र माश्री स्यान् पट्मु चान्यादितादिषु ॥८४
क्रियणादिषु सर्वेषु बलवत्युत्तरोत्तरा ।
प्रतिपदाधिकीतेषु पूर्वा पूर्वा गरीयसी ॥८५
स्थानलाभनिमित्तं हि दानमहणमिष्यते ।
तत्कुर्माद्मिति शंयं तेन वृत्तिः कुर्मादिनाम् ॥८६

नारदीयमनुस्मृतिः ।

कायिका कालिका चैव कारिका च तथास्मृता ।
 चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥८७
 कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।
 प्रतिमासं भ्रवन्ती या सा वृद्धिः कालिका स्मृता ॥८८
 वृद्धिः सा कारिका दाम यणिकेन स्वयं कृता ।
 वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥८९
 ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धौ कृतः स्मृतः ।
 देशाचारविधिस्त्वन्त्यो यत्रर्णमधितिष्ठति ॥ ॥९०
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यास्मिन्श्चतुर्गुणम् ।
 तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देशे देशेऽवतिष्ठते ॥९१
 हिरण्यधान्यवस्त्राणां वृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणा ।
 घृतस्याष्टगुणा वृद्धिः क्षीपशूनां तु सन्ततिः ॥९२
 न वृद्धिः प्रतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
 अनाकारितमन्वृद्धं यत्सरार्धाद्विवर्धते ॥९३
 एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः प्रवृद्धस्येह धर्मतः ।
 वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्षुष्यं तदुदाहृतम् ॥९४
 आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्षुषकर्मणा ।
 आपत्स्यपि द्वि कष्टानु ब्राह्मणस्य न वार्षुषम् ॥९५
 ब्राह्मणस्य च यदेयं सान्द्रयस्य न चास्ति सः ।
 सपिण्डेभ्योऽस्य नियपेत् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥९६
 यदा च न सशुभ्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।
 तदा दद्यात्स्वजातिभ्यस्तेष्वसत्त्वप्सु निक्षिपेत् ॥९७

श्रृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

गृहीत्वोपगतं दद्याद् श्रृणिकायोदयं धनी ।
'अददद् याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥६८
लेख्यं दद्यादृणे शुद्धे तदभावे प्रतिश्रवम् ।
'धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्पस्परम् ॥६९
विस्त्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।
लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारणे ॥१००
उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
त्रिविधः प्रतिभूट्टंष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥१०१
ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वा विवादिते ।
प्रतिभूस्तद्वृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥१०२
चहयः स्युः प्रतिभुचो दधुस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविशेषिते त्वेषु धनिनश्छन्दतः क्रिया ॥ १०३
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद् धनिकेनोपपीडितः ।
श्रृणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥१०४
अधिक्रियत इत्याधिः स तु ज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतास्तथा ॥१०५
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यतथैव च ।
प्रतिदानं तथैवास्य लाभहानिर्विषयये ॥१०६
प्रमादाद् धनिनस्तद्वदाधौ विवृत्तमागते ।
विनष्टे मूलनाशः म्याहैवराजकृतादृते ॥१०७
रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः कालेनेयादसारताम् ।
आधिरन्योऽधिवर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥१०८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्याद् गृहीतवांशं तु विशाकम् १०६
 अध शक्तिविहोतः स्यात्क्षणी कालविपर्ययात् ।
 शक्त्यपेक्षमूर्गं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥११०
 नश्येद् द्रव्यपरीमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत् ।
 जातिबंधाधिवासानात्मागमो लेख्यत स्मृतः ॥१११
 लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं ब्रह्मज्ञान्यकृतं तथा ।
 असाक्षिकं साक्षिमत्र सिद्धिदेशस्थितितयो ॥११२
 देशान्वाराविरुद्धं यद् व्यक्ताधिकृतइक्षणम् ।
 तत्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तप्रमादरम् ११३
 मत्ताभियुक्तस्त्रीवालवलात्कारकृतं च यत् ।
 तदप्रमाणं करणं भीतोपधिभूतं तथा ॥११४
 मृताः स्युः साक्षिणी यत्र भनिकर्णिल्लेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितमृते स्वाधेः स्त्रिताध्रयात् ॥११५
 आधियो द्विविधः प्रोक्तः स्वावरो जङ्गमस्तथा ।
 सिद्धिसयोभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥११६
 दर्शितं प्रतिफलं यच्छ्रावितं स्वावितं च यत् ।
 लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥११७
 अश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमेव च ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्वपि हि साक्षिषु ॥११८
 लेख्ये देशान्तान्यस्ते दधे दुर्लिखिते हृते ।
 सतन्तकालकरणमसतोऽदृष्टदर्शनम् ॥११९

श्रुणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

तस्यहस्तक्रियाचिह्नप्रातियुक्तिभिरुद्धरेत् ॥१२०

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेतवन्तः कृत्रं भवेत् ।

विप्रत्यये परीक्ष्यं तत्सम्बन्धागमहेतुभिः ॥१२१

लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत् साक्षिभिर्हरेत् ।

साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितेन तु साक्षिणः ॥१२२

द्विन्नभिन्नहस्तोऽमृग्नष्टुर्लिखितेषु च ।

लेख्यमन्यद्धि कर्तव्यमेव लेख्यविधिः स्मृतः ॥१२३

सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥१२४

समक्षदर्शनात् साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।

श्रोत्रस्य यत्परो भूते चक्षुषः कांयकर्म यत् ॥ १२५

एकादशविधः साक्षी स तु दृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधः तत्र षड्विधोऽकृत उच्यते ॥१२६

लेखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।

गृहश्रोत्रंरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ॥१२७

अकृतः षड्विधो नित्यः सूरिभिः परिकीर्तितः ।

ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥१२८

कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।

कुलं कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥१२९

कुलीना श्रूत्रयः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।

श्रवराः साक्षिणोऽनिन्द्याः शुचयः स्युः सुबुद्धयः ॥१३०

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिक्षणं भवेद्युक्ते सर्वे सर्वेषु वा पुनः ॥१३१
 श्रेणिषु श्रेणिमुख्याः श्वेषु वर्गेषु वर्णिणः ।
 बहिर्वासिषु बाह्याश्च स्वियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥१३२
 श्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चेद् द्वेष्यतमियात् ।
 तेभ्य एव न साक्षी स्याद् द्वेषारः सर्व एव ते ॥१३३
 असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
 वचनाद् दोषतो भेदात्स्वयमुक्तेर्मृतान्तरान् ॥१३४
 श्रोत्रियाद्या वचनत स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
 भेदाद्विप्रतिषत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणः ॥१३५
 स्वयमुक्तेरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
 मृतान्ततेऽर्थिनि प्रेते मुमुर्षुः प्रापितहते ॥१३६
 श्रोत्रियात्तापसाः पृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
 असाक्षिणस्तै वचनात्तात्र हेतुमुदाहृतः ॥१३७
 स्तेनाः मादृसिकाश्चण्डाः कितवा बधकाश्च ये ।
 असाक्षिणस्ते दुष्टत्वान् तेषु सत्यं न विद्यते ॥१३८
 राजा परिग्रहीतेषु साक्षिण्येकार्थनिश्चये ।
 वचनं यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥१३९
 स्वयमुक्तेरनुदिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
 मृतोत्पुत्रः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥१४०
 योऽर्थः प्रापितहसः स्यात् तस्मिन्नसनि चार्थिनि ।
 क तद् यदति साक्षित्वमित्यमाक्षी मृतान्तरः ॥१४१

ऋगादानं प्रथमं विवादपदम् ।

द्वयोर्विवादतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।
 पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥१४२
 आर्घ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद् भवेत् ।
 विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥१४३
 न परेण समुद्दिशुमेयात् साक्षिणं रहः ।
 भेदयेत् तं नचान्वेन हीयेतैवं समाचरन् ॥१४४
 साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेषाद् गच्छेद् वापि दिगन्तरम् ।
 तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्यु प्रमाणं ह्युत्तरक्रिया ॥१४५
 सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।
 अहमनैव लिखेज्जानन्नजानानस्तु लेखयेत् ॥१४६
 अष्टमाद् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येद् साक्षिणः ।
 आपञ्चमात् यथा सिद्धिर्यच्छ्रोपगतस्य तु ॥१४७
 आवृत्तोयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।
 आवत्सरात् तथा सिद्धि वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥१४८
 अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥१४९
 यस्य नोपहृता पुंसः स्मृतिः श्रोत्रं च नित्यशः ।
 सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥१५०
 असाक्षिप्रत्ययास्त्रयान्ये षड् विवादाः प्रकीर्तिताः ।
 लक्षणान्येव साक्षित्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ॥१५१
 उल्काहस्तोऽग्निदो श्लेषः शस्त्रपाणिस्तु घातकः ।
 केशाकेशिगृहीतस्तु युगपत् पारदारिकः ॥१५२

ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

वधकृच्चित्रकृन्महः पतितः कूटकारकः ।
 कुदकः प्रत्यवसृतस्तस्करो राजपूरुषः ॥१६४
 मनुष्यविपशस्त्राम्बुलत्रणापूपवीरुधाम् ।
 विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुपिकश्च यः ॥१६५
 च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः स्तायको हीनसेविता ।
 पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसांक्षिणः ॥१६६
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
 कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥१६७
 साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 पारुष्ययोश्चाप्युभयोरसाक्षी नोपपद्यते ॥१६८
 न तत्रापि च बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ।
 न बान्धवो नचारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥१६९
 बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासात्तु कूटकृत् ।
 विद्रूयाद् बान्धवः स्नेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥१७०
 अथवानुमतो यः स्याद् द्वयोर्विवदमानयोः ।
 स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि ॥१७१
 यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
 स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चोपधावति ॥१७२
 कासत्यनिभृतोऽकस्माद्भोक्ष्णं निःश्वसित्यपि ।
 भूमिं लिखति पादाभ्यां वाडू वासा धुनोति च ॥१७३
 भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं सिद्यते तथा ।
 शोपमागच्छतश्चोष्ठवूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥१७४

नारदीयमनुस्मृतिः ।

त्वरमाण इवापृष्टो बह्ववद्वं च भापते ।

कूटसाक्षी स विशेषस्तं पापं विनयेद् भृशम् ॥१७५

श्वावयित्वा तथान्वेष्यः साक्षिन्त्रं योऽपि निहते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥१७६

आहूय साक्षि(णं ? णः) पृच्छेन्नियम्य शपयैर्भृशम् ।

समस्तान् विदितान्चारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥१७७

सत्येन शापयेद् विरं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाध्वनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥१७८

पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।

अवृत्तधातुवाद्देश भृशमुज्जास्य साक्षिणः ॥१७९

नानो मुग्धः क्रवाकेन भिक्षायां क्षुत्पिवासितः ।

क्रुद्धः शत्रुपृहं गच्छेद् यः साक्ष्यमवृत्तं वदेत् ॥१८०

नगरे प्रतिकृद्धः सन् पहिदांरो बुभुक्षितः ।

अभिज्ञान् भूयमः परयेद् यः साक्ष्यमवृत्तं वदेत् ॥१८१

यां रात्रिमविदिन्ना ग्नो यां चैवाद्यपराजितः ।

यां स्वातिभारतवाहो दुर्विषका स्म तां वसेत् ॥१८२

माश्री साक्ष्यसमुद्रेरो गोरुर्णशिथिलं चरन् ।

सङ्घं चाण्डान् पारानात्मनि प्रतिमुष्यति ॥१८३

तस्य चरसते पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।

एवं स बन्धनरात्मनान्मुच्यते नियताः समाः ॥१८४

यावन्तो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति माश्तेऽनूनं वदन् ।

तावतः महाशया तस्मिन्पृगु मौन्यानुपूर्वराः ॥१८५

ऋगादानं प्रथमं विवादपदम् ।

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥१८६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्व भून्यनृते हन्ति मा स्म भून्यनृतं व(दी ? दः) ॥१८७
एकमेवाद्वितीयं तत्प्राहुः पवनमात्मनः ।
सत्यं स्वर्गस्य सौपानं पारावारस्य नौरिव ॥१८८
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रात् तु सत्यमेव विशिष्यते ॥१८९
परं कूपशताद् वापी परं वापीशतात् क्रतुः ।
परं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशतान् परम् ॥१९०
भूर्धारयति सत्येन सत्येनोदयते रविः ।
सत्येन वायुः पथते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥१९१
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति वै श्रुतिः ॥१९२
सत्यं देवाः समासेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृताः ।
इदं च तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥१९३
सत्यं ब्रूह्मनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेप्यसि ।
उत्तवानृतं महाघोरं नरकं सम्प्रपत्स्यते ॥१९४
निरयेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः ।
असिभिः शातयिष्यन्ति बलिनी यमकिङ्कराः ॥१९५
शूले मत्स्यानिवाक्षिष्य क्रोशन्तमपरायणम् ।
अवाङ्मिथ्यरसमुत्क्षिष्य क्षेपयन्त्यग्निह्रदेषु च ॥१९६

अनुभूय च दुःखास्ताश्चिरं नरकवेदनाः ।
 इहायास्यस्यभस्यासु गृत्रकाकादियोनिषु ॥१६७
 ह्यात्वैतानमृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ।
 सत्यं वदोद्धरात्मानं मात्मानं पीपत्तश्चिरम् ॥१६८
 न बान्धवा न सुहृदो न धनानि महान्त्यपि ।
 अलं धारयितुं शक्तास्तमस्युमे निमज्जतः ॥१६९
 पितरस्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते ।
 तारयिष्यति किन्त्वस्मानात्मानं पातयिष्यति ॥२००
 सत्यमात्मा मनुष्यस्य सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
 सर्वैवात्मनात्मानं श्रेयसा योजयिष्यसि ॥२०१
 यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरिष्यसि ।
 वृथा तदन्तरा से स्यात् साक्ष्यं चेदन्यथा वदेः ॥२०२
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव यदेरतः ॥२०३
 यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
 आत्मार्यं किञ्च कुर्यात् स पापं नरकनिर्भयः ॥२०४
 अर्था वै वाचि नियता बाहूप्लुता वाचि मित्रिताः ।
 यो वैतां स्तेययेद् वाचं स सर्वस्तेयकृत्तरः ॥२०५
 साक्षिधिप्रतिपत्तौ तु प्रमाणं यदसौ यतः ।
 तत्साम्ये शुचयो प्राह्यास्तःसाम्ये स्मृतिमत्तराः ॥२०६
 स्मृतिमत्साक्षिसाम्यं तु विवादे यत्र दृश्यते ।
 तीक्ष्णत्वान् साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥२०७

ऋणादानं प्रथमं विधादपदम् ।

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेन् साक्ष्य आगते ।
न ब्रूयाद्भ्ररसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥२०८
देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥२०९
ऊनमभ्यधिकं वार्यं प्रत्रयुर्यत्र साक्षिणः ।
तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेव साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥२१०
प्रमादाद् धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।
अर्थं चापह्नूते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥२११
चोदना प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तथैव च ।
तृतीयः शपथः प्रोक्तस्त्वैर्ऋणं शोधयेत् क्रमात् ॥२१२
अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
त्रिश्चतुष्पञ्चकृत्रो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥२१३
चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्वियात् ।
देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥२१४
युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।
देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥२१५
दीप्तो र्यं न दहत्यग्निरापोऽन्तर्धारयन्ति यम् ।
स तरत्यभिशापं तं किलिषपी स्याद् विपर्यये ॥२१६
स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि ।
एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु यः ॥२१७
शपथा ह्यपिदेवानां पुरा सृष्टाः स्वयम्भुवा ।
यशिष्ठः शपथं शेषे यातुधानेति शब्दितः ॥२१८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

सप्तर्षयस्तथा सेन्द्राः पुष्करार्ये तपोधनाः ।
 शेषुः शपथमव्ययाः परस्परविशुद्धये ॥२१६
 अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
 ब्रूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्घविनयः स्मृतः ॥२२०
 गृहमानस्तु दौश्रील्ल्याद् यदि पापं स हीयते ।
 सभ्याश्वास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पार्थिवात् ॥२२१

इति ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ॥

अथौपनिधिकं द्वितीयं विवादपदम् ।

स्वद्रव्यं यत्र विश्वम्भाक्षिपत्यविशङ्कितः ।
 निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं धुष्यैः ॥१
 अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमठ्याकृतं च यत् ।
 निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥२
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
 प्रतिदानं तर्धवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये ॥३
 याच्यमानस्तु यो दात्वा निक्षेपं न प्रयच्छति ।
 दण्ड्यः स राज्ञा दाप्यश्च नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥४
 यत्रार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्युरननुज्ञया ।
 तत्रापि दण्ड्यः स भवेन् तत्र सोदयमाप्नुयात् ॥५

सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवादपदम् ।

प्रहीतुः सह योज्येन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तज्जिह्वाकारितम् ॥६
एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिभूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥७
प्रतिगृह्णाति पोगण्डं यश्च सप्रधनं नरः ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टः पढेते विधयः समाः ॥८

इति औपनिधिकं द्वितीयं विवादपदम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवादपदम् ।

वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥१
फलहेतोरुपायेन कर्म सम्भूय कुर्वताम् ।
आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥२
समोऽतिरिक्तो हीनो वा यत्रांशो यस्य तादृशः ।
क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य सत्र तथाविधा ॥३
भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्वचेक्षणम् ।
कुर्युस्ते व्यवहारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥४
प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिपिद्धकृतं च यत् ।
असन्दिष्टं च यत् कुर्यात् सर्वैः सम्भूयकारिभिः ॥५

नारदीयमनुस्मृतिः ।

द्वैतस्करराजोत्वं व्यसने समुपस्थिते ।

यस्तन् स्वशक्त्या संरक्षेत् तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६

एकस्य चत् तद्व्यसनं दाय्यादोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वासति दाय्यादेऽशक्ताश्चेत् सर्व एव वा ॥७

श्रुत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम् ॥८

श्रुत्विग्ं याज्यमदुष्टं यत्त्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥९

श्रुत्विकृ तु त्रिविधः प्रोक्तः पूर्वैर्जुष्टः स्वयंवृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥१०

ब्रह्मागतेषु धर्मो वृतेषु त्विष्णु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु सांयाज्ये तस्यागे नास्ति किल्विपम् ॥११

शुल्कस्थानं वणिकृ प्राप्तः शुल्कं दद्याद् यथोपगम् ।

न तद् व्यतिदरेद् राज्ञां बलिरेव प्रकल्पितः ॥१२

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्योक्त्वा च परीमाणं वाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥१३

कश्चिदेत् सञ्चरन् देशात्प्रेयादभ्यागतो वणिकृ ।

राजाह्य भाण्डं संरक्षेद् यावदाद्याददर्शनम् ॥१४

दायादेऽसति वन्धुभ्यो ज्ञातिभ्योऽह्य समर्पयेत् ।

तदभावे सुगुप्तं तद् धारयेद् दशतीः समाः ॥१५

अस्वामिकमदायादं दशवर्षोपितं ततः ।

राजा तदात्मसात् कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥१६

इति सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवाहपदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवादपदम् ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१
 अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
 व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥२
 तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
 दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥३
 अन्वाहितं याचितकमार्धि साधारणं च यत् ।
 निक्षेपं पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥४
 आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
 अदेयान्याहुराचार्या यवान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥५
 कुटुम्भभरणाद् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
 तद् देयमुहत्यान्यद् दददागः समाप्नुयात् ॥६
 पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारितम् ।
 स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥७
 अदत्तं तु भयक्रोधवेषशोकरुजान्वितैः ।
 तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥८
 बालप्रमूढास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
 कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥९
 अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
 यद् दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तत् प्रकीर्तितम् ॥१०

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदत्तादायको दण्ड्यस्तथादेयस्य दायकः ॥११

इति दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवादपदम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा पञ्चमं विवादपदम् ।

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्येति विवादपदमुच्यते ॥१
शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२
शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
एते कर्मकराः प्रोक्ता दासास्तु गृहजादयः ॥३
सामान्यमस्वतन्त्रस्वमेपामाहुर्मनीषिणः ।
जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥४
कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शेषं कर्मकृतः स्मृतम् ॥५
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिद्रशुविष्मूत्रप्रहणोज्जनम् ॥६
इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदसः परम् ॥७

आ विद्याप्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषन् प्रयतो गुरुम् ।
 तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥८
 ब्रह्मचारी चरेद् भैक्षमधःशाय्यनलङ्कृतः ।
 जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ॥९
 नासन्दिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद् वापि गुरुं क्वचित् ।
 सन्दिष्टः कर्म कुर्वीत शक्तश्चेदविलम्बयन् ॥१०
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ।
 आसीनोऽथो गुरोः कूर्चे फलके वा समाहितः ॥११
 अनुशिष्यश्च गुरुगा न चेदनुविधीयते ।
 अवधेनाथवा शिष्यान् रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥१२
 भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न चक्षसि ।
 अनुशिष्य च विश्वास्थ्यो दण्ड्यो राज्ञान्यथा गुरुः ॥१३
 समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
 प्रतीयात् स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहता ॥१४
 स्वशिल्पमिच्छन्नाहतुं वान्धवानामनुज्ञया ।
 आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा मुनिश्चितम् ॥१५
 आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहाद् दत्तभोजनम् ।
 नचान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवधैर्नभाचरेत् ॥१६
 शिक्षयन्तमदुष्टं च य आचार्यं परित्यजेत् ।
 बलाद् घासयितव्यः स्याद् वधवन्वी च सोऽर्हति ॥१७
 शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासो समाप्नुयात् ।
 तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥१८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्याचार्यं प्रदक्षिणम् ।
 शिक्षितश्चानुमान्यैतमन्तेवासी निवर्तयेत् ॥१६ -
 भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः । -
 शक्तिभक्तयनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥२०
 उत्तमत्वायुधोयोऽत्र मध्यमस्तु कृपीबलः ।
 अधमौ भारवाहः स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥२१
 अर्धेऽप्यविफ्रतो यः स्यात् कुट्टुम्बस्य तथोपरि ।
 सोऽधिककर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥२२
 शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृता ।
 जयन्त्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२३
 गृहजातस्तथा क्रोतो लब्धो दाय्यादुपागतः ।
 अशनादिभृतस्तद्गृहायत्तः स्वामिना च यः ॥२४
 ऋणाच्च भोक्षितोऽनल्पाद् युद्धप्राप्तः पजे जितः ।
 तवाहमित्युपगतः प्रत्रञ्चापसृतः कृतः ॥२५
 भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बहवाभृतः ।
 विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥२६
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
 प्र(दासा १ सादा)न् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥२७
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत् प्राणसंरक्ष्यात् ।
 दासत्वान् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥२८
 अन्ताफालभृतो दास्यान्मुच्यते गौयुगं ददत् ।
 सम्भक्षितं यद् दुर्भिक्षे न तच्छुष्येत कर्मणा ॥२९

आधत्तोऽथ धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुदरेत् ।
 अधोपगमयेदेनं सोऽपि क्रीतादनन्तरः ॥३०
 दत्त्वा तु सोदयमृणमृगो दास्याद् विमुच्यते ।
 कृतकालाभ्युपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥३१
 तवाहमित्युपगतो युद्धप्रातः पणे जितः ।
 प्रतिपूरुपदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥३२
 राज एव तु दासः स्यात् प्रत्रज्यापसृतो नरः ।
 न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति विशुद्धिर्वा कथञ्चन ॥३३
 भक्तस्योपेक्षणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद् बडबायाश्च मुच्यते बडबाभृतः ॥३४
 विक्रीणाति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
 सुजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥३५
 चोरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
 राज्ञा मोक्षयित्तव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥३६
 वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद् दासता मता ॥३७
 तवास्मीति य आत्मानमस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
 न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥३८
 अधनास्त्रय एवोक्ता भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥३९
 स्वदासमिच्छेद् यं कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कन्धादादाय तस्याथ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा ॥४०

नारदीय मनुस्मृतिः ।

अक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्येनमवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥४१

ततःप्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नः प्रतिगृह्यश्च भवत्यभिमतश्च रुः ॥४२

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूपा पञ्चमं विवादपदम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवादपदम् ।

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१

भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाकृतम् ।

आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद् विनिश्चितम् ॥२

भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयुः ।

लाभगोबीजसस्थानां वणिग्गोपकृषीवलाः ॥३

कर्मोपकरणं चैषां क्रियां प्रति यदपितम् ।

आप्तभावेन कुर्वीत न त्रिह्येन समाचरेत् ॥४

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥५

अनयन् नाटयित्वा तु भाण्डं वा यानवाहने ।

दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वार्धपथे त्यजन् ॥६

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतिनाशमवाप्नुयात् ।
 स्वामिदोषादपक्रामेद् यावत् कृत्कमालभेत् ॥७
 भृतिरद्भुभागमाभाष्य पथि शुभ्यकृतं त्यजन् ।
 अददत् कारयित्वा तु कर्मैवं सौदयां भृतिम् ॥८
 अनयन् वाहकोऽयेवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ॥९
 भाण्डं व्यसनमागच्छेद् यदि वाहकशोपतः ।
 दाप्यो यत् तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताहते ॥१०
 गवां शताद् बत्सतरी घेनुः स्याद् द्विराताद् भृतिः ।
 प्रतिसंवत्सरं गोत्रे सन्दीहो वाट्रमेऽहनि ॥११
 उपानयेद् गा गोत्राय प्रत्यहं रजनीक्षये ।
 चीर्णाः पीताश्च ता (गा ? गो) पः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥१२
 स्यादेद् गोव्यसनं गोषो व्यायच्छेत् तत्र शक्तिः ।
 अशक्तावभिपत्यारं स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥१३
 अव्यामच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।
 योऽहुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजतः ॥१४
 नष्टं पिनष्टं कृभिभिः श्वहृतं विपने मृतम् ।
 हीनं पुह्यकारेण गोपायैव निपातयेत् ॥१५
 अजाविक्रे तथा रुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
 यन् प्रसद्य वृको हन्यात् पाले तत् किलिधर्वं भवेत् १६
 तासामनथरुद्धानां चरन्तीनां मिथो घने ।
 याः प्रसद्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किलिधपी ॥१७

नारदीयमनुस्मृतिः ।

विधुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काळे च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥१८

एतेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतपे तु विशुद्धिः श्यात् पालस्याह्लादिदर्शनात् ॥१६

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विस्तदा- (भवे ? वहे)त् ।

अप्रयच्छंस्तदा शुल्कमनुभूय पुमांस्त्रियम् ॥२०

अथोनो व्रमते यस्तु बहुभिर्वापि वासयेत् ।

शुल्कमऽगुणं दाप्यो विनयस्तापदेव च ॥२१

पराजिरे गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत् तु चः ।

स तद् गृहीत्वा निर्गच्छेत् त्यक्त्वा सर्वं मुषोपितः ॥२२

स्वोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

अहीतुराभेद् भ्रमं नष्टं दान्यत्र संस्रपात् ॥२३

इति वेत्तनस्यानपाककर्म पष्ठं विवादपदम् ॥

अथ अस्वामिविक्रयः सप्तमं विवादपदम् ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।

विक्रीयते परोक्षं यत् स द्वेषोऽस्वामिविक्रयः ॥१

द्रव्यमस्वामिविक्रोतं प्राप्य स्वामी तदाप्तुवान् ।

प्रकाशं कथतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयान् ॥२

अस्वाम्यनुमताद् दासादसतश्च जनाद् रहः ।
 हीनमूल्यमत्रेलायां क्रीणंस्तदोपभाग् भवेत् ॥३
 न गृहेदागमं क्रेता शुद्धिर्हस्य तदागमात् ।
 विपर्यये तुल्यदोषः सर्वं तदोपमर्हति ॥४
 विक्रेता स्वामिनेऽथं च क्रेतुर्मूल्यं च तत्कृतम् ।
 दद्याद् दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥५
 परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम् ।
 राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥६
 ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
 तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥७
 स्वमप्यथं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।
 गृहीयात् तत्र तं शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा ॥८

इति अस्वामिविक्रयः सप्तमं विवादपदम् ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानमष्टमं विवादपदम् ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यत्नं प्रयच्छति ।
 विक्रीयासम्प्रदानं तद् विवादपदमुच्यते ॥१
 लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्यावरं जङ्गमं तथा ।
 क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥२

पदविधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिक्रमः ।
 गणितं तुल्यं मेघं क्रियया रूपतः धिया ॥३
 विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
 स्वाधरस्य क्षयं दाप्यो जह्मस्य क्रियाफलम् ॥४
 अर्धश्लेषहीयेत सोदयं पण्यमाभवेत् ।
 स्थानिनामेप नियमो दिग्भूतो दिग्विचारिणाम् ॥५
 उपहन्येत वा पण्यं दहेतापह्नियेत वा ।
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः ॥६
 निर्दोषं दर्शयित्वा तु यः सदीपं प्रयच्छति ।
 मूल्यं स द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥७
 तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यहस्ते प्रयच्छति ।
 सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥८
 दीयमाने न गृह्णाति पण्यं कीर्तं हि यत् क्रयी ।
 विक्रीणानस्त्रदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥९
 दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।
 अदत्तमूल्ये विक्रीते न विक्रेतुरतिक्रमः ॥१०
 लाभार्थो वणिजां सर्वः पण्येषु क्रयविक्रयः ।
 स च लाभोऽर्धमांसाद्य महान् भवति वा नवा ॥११
 तस्माद् देशे च काले च वणिगर्धं प्रकल्पयेत् ।
 न जिह्मेन प्रवर्तेत श्रेयानेप वणिकपथः ॥१२
 इति विक्रीयासम्प्रदानमष्टमं विधादपदम् ॥

अथ क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपदम् ।

क्रीत्वा मूल्यान यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीत्वानुशय इत्येतद् विवादपदमुच्यते ॥१
क्रीत्वा मूल्यान यत् पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तन् तत्रैवाहन्यविक्षतम् ॥२
द्वितीयेऽहि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।
द्विगुणं तन् तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव तन् ॥३
क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।
परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्नाभवेत् पुनः ॥४
त्र्यहाद् दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद् बाह्यमेव च ।
मुक्तावन्नप्रवालानां सुप्ताहं स्यात् परीक्षणम् ॥५
द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाम्बसाम् ॥६
परिभुक्तं तु यद् वासः छिन्नरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि विक्रीतं विक्रेतुर्नाभवेत् पुनः ॥७
मूल्याष्टभागो हीयेत सङ्घट्ट धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिंशिभागश्च चतुर्वैतिऽर्धमेव च ॥८
अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत् क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥९
लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।
क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसङ्गमत् ॥१०

युवर्णस्य क्षयो नास्ति रजतं द्विपलं शतम् ।
 शतमष्टपलं श्रेयं क्षयः स्यात् त्रपुसीसयोः ॥११
 ताम्रे पञ्चपलं विद्याद् विकारा ये च तन्मयाः ।
 तद्धतूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥१२
 तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
 यत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपलं शते ॥१३
 स्थूलसूत्रवतामेषा मध्यानां पञ्चकं शते ।
 त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामन्तः क्षय उदाहृतः ॥१४
 त्रिंशत्शो रोमविद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।
 कौशेयवल्कलानां तु नैव बुद्धिर्न च क्षयः ॥१५
 कीत्वा नानुशयं कुर्याद् वणिक् पण्ये विचक्षणः ।
 क्षयवृद्धी च जानीयात् पण्यानामागमं तथा ॥१६
 इति कीत्वानुशयो नवमं विवादपदम् ॥

अथ समयस्थानपाकर्म दशमं विवादपदम् ।
 पापण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
 समयस्थानपाकर्म तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१
 पापण्डनैगमश्रेणीपूगात्रातगणादिषु ।
 संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥२
 यो धर्मः कर्म यक्षैपामुपस्थानविधिश्च यः ।
 यक्षैषां (प्रत्यु १ वृत्त्यु)पादानमनुमन्त्रेत तत् तथा ॥३

समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् ।

प्रतिकूलं च यद् राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।
बाधकं च यदर्थानां तत् तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥४
मिथः सद्वातकरणमहिते शस्त्रधारणम् ।
परस्पररोपतापं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥५
पृथग् गणान् ये विभिन्द्युस्ते विनेया विशोपतः ।
आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत् ते ह्युपेक्षिताः ॥६
दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद् राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥७

इति समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् ॥

अथ क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

सेतुकेदारमर्यादा विकृष्टाकृष्टनिश्चयाः ।
क्षेत्राधिकारा यत्र स्युर्विवादः क्षेत्रजः स तु ॥१
क्षेत्रसीमाविरोधे तु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
नगरग्रामगणितो ये च बृद्धतमा नराः ॥२
ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृपिजीविनः ।
गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥३
समुद्रयेयुस्ते सीमां लक्षणैरुपलक्षिताम् ।
तुपाङ्गारकपालानां कुम्भैरायतनैर्दुमैः ॥४

अभिशानैश्च ब्रह्मीपक्षलनिघ्नोत्तंतादिभिः ।
 केदारानारमार्गैश्च पुराणैः सेतुभिस्तथा ॥५
 निम्नगापह्वतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
 तत्रदेशानुमानाद्य प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥६
 अथ चेदनुत्तं वृष्टुः सामन्तास्तद्विनिर्णये ।
 सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मन्व्यमसाहसं ॥७
 गणिपृष्ठादयस्वन्धे दण्ड्या पृथक् पृथक् ।
 विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनानृते स्थिताः ॥८
 नैकः समुद्रयेत् सीमां नरः प्रत्यवात्तपि ।
 गुह्यत्वादस्य धर्मस्य क्रियेषा बहुषु स्मृता ॥९
 एकरचेदुभयेत् सीमां सोपवासः समुद्रयेत् ।
 रक्तमाल्याम्बरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥१०
 यदात्र न स्युर्जातारः सीमाया नच लक्षणम् ।
 ततो राजा द्वयोः सीमामुद्धरेदिष्टतः स्वयम् ॥११
 अनेनैव गृहोद्याननिपानायतनादिषु ।
 विषादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥१२
 अवस्करस्थलधर्ममार्गैस्स्यन्दनिकादिभिः ।
 चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गानि न दूषयेत् ॥१३
 परश्वेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिपिष्यते ।
 महागुणोऽल्पदोषश्चेद् बुद्धिरिष्टा क्षये सति ॥१४
 सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खन्यो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तने खन्यो यध्यः स्याद् विनिवर्तने ॥१५

क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

नान्तरेणोदकं संस्यं नाशोऽप्यत्युदकेन तु ।
 यावाननुदके दीपस्तावानत्युदके स्मृतः ॥१६
 पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमष्टुष्ठा स्वामिनं तु यः ।
 सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग् भवेत् ॥१७
 मृते वा स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये चापि मानवे ।
 राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ॥१८
 अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगज्याधनिदर्शनात् ।
 इषयस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविष्यति ॥१९
 अशक्त्येतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
 क्षेत्रं चेद् विकृतेत् कश्चिदशुधीत स तत्कलम् ॥२०
 विकृष्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनरात्रजेत् ।
 खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ॥२१
 तदष्टभागोपचयाद् यावत् सप्त समा गताः ।
 सम्प्राप्ते त्वष्टमे वर्षे मुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥२२
 संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद् वत्सरैस्त्रिभिः ।
 पञ्चवर्षाविसत्रं तु स्यात् क्षेत्रमटवीसमम् ॥२३
 क्षेत्रं त्रिपुरुषं यत्र गृहं वा स्यात् क्रमागतम् ।
 राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् ॥२४
 उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र सस्यघातो गवगदिभिः ।
 पालो दण्डयो भवेत् तत्र स चेच्छक्तो न वारयेत् ॥२५
 समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामो धान्यमाप्नुयात् ।
 वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥२६

गौः प्रसूता दराद्वात् तु महोश्वाजाविकुञ्जराः ।
 निवार्यास्तु प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥२७
 मापं गौ दापयेद् दण्डं द्वौ मापौ महिषी तथा ।
 अजाविके च वत्से च दण्डः स्यादर्धमापकः ॥२८
 अदण्ड्या हस्तिनोऽध्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।
 अदण्ड्या गर्भिणी गौश्च सूतिका चातिसारिणी ॥२९
 प्रोक्तः स द्विगुणः सन्ने वसन्त्यां तु चतुर्गुणः ।
 प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतस्तथा ॥३०
 या नष्टाः पालदोषेण गायः क्षेत्रसमाश्रिताः ।
 न तत्र गोमिनो दण्डः पालददण्डमर्हति ॥३१
 राजप्रसङ्गगृहीतो वा वञ्चाशनिहतोऽपि वा ।
 अथ सर्वेण वा दष्टो गिर्यमात् पतितोऽपि वा ॥३२
 न तत्र पालदोषः स्यान्नैव दोषोऽस्ति गोमिनाम् ।
 गोभिस्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतिमार्गति ॥३३
 सामन्वस्य राशौ देयो धान्यं यन् तत्र वापितम् ।
 गवत्रं गोमिने देयं धान्यं तत्कृपयत्य तु ॥३४
 ग्रामोपान्ते च यन् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
 अनावृतं खेन् तन्नारो न गोपस्य क्वतिक्रमः ॥३५
 पथिक्षेत्रे वृत्तिः कार्या यामुष्टौ नावलोकयेत् ।
 न लक्षयेत् पशुर्नाथो न भिन्द्याद् वां च सूकरः ॥३६
 खातखातस्य केदारमाहुः शल्ययतो मृगम् ।
 इपयस्तस्य नश्यन्ति यो पिद्ममनुविष्यति ॥३७

क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
विकृत्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ॥३८
वीजापचारं तत् सर्वं दत्त्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ।
गृहं क्षेत्रं च विज्ञेयं वासहेतुः कुटुम्बिनाम् ॥३९
वृद्धे जनपदे राशो धर्मः कोशश्च वर्धते ।
हीयते हीयमाने तु वृद्धिहेतुमतः श्रयेत् ॥४०
इति क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ॥

.....

अथ स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ।

विवाहाद्विधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तु विवादपदमुच्यते ॥१
स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद् वरणं प्रागू विधीयते ।
वरणाद् ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽथ द्विलक्षणः ॥२
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनाद् ।
पाणिग्रहणमन्त्राभ्यां नियतं दारलक्षणम् ॥३
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।
स्वजात्या श्रेयसी भार्या स्वजात्यश्च पतिः स्त्रियाः ॥४
ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्त्रिण एव तु ।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥५

नारदीयमनुस्मृतिः ।

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
 वैश्याया द्वौ पती अन्या एकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥६
 आ स्रमात् पश्वनाथ बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
 भविद्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥७
 परीक्ष्य पुत्रं पुंस्त्वं निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥८
 सुबद्धजन्तुजान्बन्धिसुबद्धासशिरोधरः ।
 स्थूलघाटातनूजत्वगविलग्नगतिवरः ॥९
 विट् चास्य ह्यवतै नाप्सु रावि मूर्धं च फेनिलम् ।
 पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥१०
 चतुर्दशविधः शास्त्रे स तु ह्यगो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥११
 निसर्गपण्डो वधश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।
 अभिशपाद् गुरो रोगाद् देवक्रोभान् तथैव च ॥१२
 ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षिपमोघबीजश्च शालीनोऽन्यपतिरतथा ॥१३
 तत्राशावप्रतीकारौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
 अनुकमत्रयस्वारथ कालः संवत्सरः स्मृतः ॥१४
 ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 सन्ध्याकृत्वाः पतितवत् क्षतयोन्वा अपि स्त्रियाः ॥१५
 आक्षिपमोघबीजौ च पत्यावप्रतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नायां वासरं सन्ध्यादीक्ष्य तु ॥१६

स्त्रीपुंसयोगो द्वादश विवादपदम् ।

शालीनस्यापि घृष्टस्त्रीसंयोगाद् भङ्यते ध्वजः ।
 तं हीनयेपमत्तस्त्रीवालान्धाभिरुपक्रमेत् ॥१७
 अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोपिति ।
 लभेत सान्यं भर्तारमेतत् कार्यं प्रजापतेः ॥१८
 अपत्यायं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनः प्रजाः ।
 क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति ॥१९
 पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता धानुमते पितुः ।
 मातामहो मातुलक्षं सकुल्या चान्धयास्तथा ॥२०
 माताभावे तु सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 तस्यामप्रकृतिस्थायी दशुः कन्यां सजांसयः ॥२१
 यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमात्रजेत् ।
 अनुज्ञया वरं तस्य प्रतीत्य वरयेत् स्वयम् ॥२२
 सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयं श्रुतैः ।
 सह धर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्सादयेत् ततः ॥२३
 प्रतिगृह्य च यः कन्यां नरो देशान्तरं गजेत् ।
 त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद् वरम् ॥२४
 कन्या नर्तुमुपेक्षेत चान्धदेभ्यो निवेदयेत् ।
 ते चेन्न दशुस्तां भर्त्रे ते श्वध्रूणहभिः ममाः ॥२५
 याचन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीता विना पतिम् ।
 सायत्यो ध्रूणहत्याः स्यात्तस्य यो न वृद्धति ताम् ॥२६
 अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता मष्टम् ।
 महदेनः श्वरोदेनमन्यथैव विधिः सताम् ॥२७

नारदीयमनुस्मृतिः ।

सङ्घट्टरो निपतति सङ्घत् कन्या प्रदीयते ।
 सङ्घट्टाद् ददानीति श्रीण्येतानि सङ्घत् सङ्घत् ॥२८
 प्राङ्गादिषु विवाहेषु पञ्चस्य विधिः स्मृतः ।
 गुणापेक्षं भवेद् दानमानुरादिषु च त्रिवु ॥२९
 कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद् वर आश्रजेत् ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं तत्रानृतं भवेत् ॥३०
 नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद् वरम् ।
 दोषे तु सति नागः स्यादन्योन्यं त्यजतीस्तयोः ॥३१
 इत्या न्यायेन यः कन्यां वराय न इदाति ताम् ।
 अदुष्टश्चेद् वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥३२
 यस्तु दोषवतीं कन्यामनारुधाय प्रयच्छति ।
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥३३
 अकल्पति तु यः कन्यां मूयाद् द्वेषेण मानवः ।
 स शतं प्राप्नुयाद् दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥३४
 प्रतिगृह्यतु यः कन्यामदुष्टामुस्त्रजेद् वरः ।
 विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोदहेत् ॥३५
 दीर्घकुक्षिसरोगार्ता न्यङ्गाः संसृष्टमैथुनाः ।
 धृष्टान्यगतभावाश्च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥३६
 उन्मत्तपतितवृद्धीषदुर्भगत्वक्त्वान्धवाः ।
 कन्यादोषौ च यौ पूर्वादेव दोषगणौ वरे ॥३७
 जष्टौ विवाहा वर्णानां संस्काराख्याः प्रकीर्तिताः ।
 ब्राह्मस्तु प्रथमस्तीषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥३८

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशः विवाहपदम् ।

आर्षश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वोऽथासुरस्तथा ।
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३६.
 सक्तृत्याहूय कन्यां तु ब्राह्मो दद्यात् स्वल्ङ्कृताम् ।
 सह धर्मं चरेत्युक्तया प्राजापत्यो विधीयते ॥४०
 वस्त्रगोमिशुने दत्त्वा विवाहस्त्वर्ष उच्यते ।
 अन्तर्वेश्यां तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते ॥४१
 इच्छन्तीमिच्छते प्राहुर्गान्धर्वो नाम पञ्चमः ।
 विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥४२
 प्रसङ्गहरणादुक्तो विवाहो राक्षसः स्मृतः ।
 सुममस्तोपगमनात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥४३
 एषां तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्मणाद्याः समुदाहृताः ।
 साधारणः स्याद् गान्धर्वस्त्रयोऽधर्म्यास्त्वतः परे ॥४४
 परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥४५
 कन्यैवाक्षतयोनियां पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा सोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥४६
 देशधर्मानिवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसान्तरमै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥४७
 असत्सु देवरेषु स्त्री गान्धर्वैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णायासपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥४८
 प्रसूता याप्रसूता या पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात् समाश्रयेदन्यं स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥४९

कौमारं पतिमुद्मृज्य या त्वन्यपुरुषाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥१०
 मृते भर्तरि या प्राप्ता न देवराज्यपास्य तु ।
 उपगच्छत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥११
 प्राप्ता देशाद् धनक्रीता क्षुत्पिपासात्तु च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥१२
 पुनर्भुवामेव विधिः स्वैरिणीनां च कीर्तितः ।
 पूर्वां पृवांजघन्यासां श्रेयसी नूत्तरोत्तरा ॥१३
 अपत्यमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कतो हता ।
 अशुल्कोपनतायां तु क्षेत्रिकस्यैव तद् भवेत् ॥१४
 क्षेत्रिकस्य यद्ज्ञानात्-क्षेत्रे बीजं प्रकीर्यते ।
 न तत्र बीजिनो भागः क्षेत्रिकस्यैव तद् भवेत् ॥१५
 जोषवात्ताहृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति ।
 फलभाग् यस्य तत् क्षेत्रं न बीजी फलभाग् भवेत् ॥१६
 महोक्षो जनयेद् वस्तान् यस्य गोषु व्रजे चरन् ।
 तस्य ते यस्य ता गावो मोर्षं स्पन्दितमार्पणम् ॥१७
 क्षेत्रिकानुमतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्रमुच्यते ।
 तदपत्यं द्वयोरिव बीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥१८
 नर्ते क्षेत्रं भवेत् सस्यं नच बीजं विनास्ति तत् ।
 जतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥१९
 नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।
 दृष्टं संप्रहणं तज्जौनांगतायाः स्वयं गृहे ॥२०

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ।

प्रदुष्टत्यक्तदारस्य स्त्रीस्य क्षमकस्य च ।
 स्वेच्छैरुपेयुषो दारैर्न दोषः साहसो भवेत् ॥६१
 परस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा भवतो मिथः ।
 स्थानसंभाषणामोदाह्वयः संप्रहणक्रमाः ॥६२
 नदीनां सङ्गमे तीर्थेण्वारामेषु वनेषु च ।
 स्त्री पुमांश्च समेयातां प्राह्यं संप्रहणं भवेत् ॥६३
 दृतीप्रस्थापनैश्चैव लेखासंप्रेषणैरपि ।
 अन्यैरपि व्यतीचारैः सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६४
 स्त्रियं सृष्टोद्देशे यः सृष्टो वा मर्षयेत् तथा ।
 परस्परस्यानुमते तच्च संप्रहणं भवेत् ॥६५
 मर्षयैवा यदि वा भोज्यैर्वस्त्रैर्माल्यैस्तथैव च ।
 संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च सर्वं संप्रहणं भवेत् ॥६६
 उपचारक्रिया केलिः स्पर्शा भूषणवाससाम् ।
 सह स्वद्व्यासनं चैव सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६७
 दयाद् वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
 मयेयं भुक्तपूर्वेति सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६८
 पाणौ यच्च निगृहीयाद् वेण्यां वस्त्रान्तरेऽपि वा ।
 तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयाद् सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६९
 स्वजात्यतिक्रमे पुंसामुक्तमुत्तमसाहसम् ।
 विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥७०
 कन्दायामसकामायां द्वयङ्गुलायापकर्तनम् ।
 उत्तमायां घणस्त्रेण सर्वस्वहरणं तथा ॥७१

सक्तामायां तु कम्ब्यायां सवर्णो नास्त्यतिहमः ।
 किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स ष्वेनां समुद्रहेत् ॥७२
 माता मातृष्वसा श्वश्रूमांतुलानी पितृष्वसा ।
 पितृव्यसखिसिन्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुपां ॥७३
 दुहिताचार्यभायां च संगोत्रा शरणांगता ।
 राज्ञी प्रप्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥७४
 आसामन्यतयां गत्वा गुरुतल्पग ऊच्यते ।
शिरनाथोत्कर्तनं दण्डो नान्यतत्र विधीयते ॥७५
 पशुयोन्वामतिक्रम्य विनेयः सदशं शतम् ।
 मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्तावसायिषुं ॥७६
 अगम्यागामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः ।
 प्रायश्चित्तविधावत्र प्रायश्चित्तं विरोधनम् ॥७७
 स्वैरिष्यब्राह्मणी वेदया दासी निष्कासिनी च यां ।
 गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रातिलोम्यतः ॥७८
 आसत्रेव तु भुजिष्यासु दीपः स्यात् परदारवत् ।
 गम्या अपि हि नोपेवास्ताश्चेदन्यपरिग्रहाः ॥७९
 अनुत्पन्नप्रजायास्तु पतिः प्रेषाद् यदि स्त्रियाः ।
 नियुक्ता गुरुभिर्गण्डेद् देवरं पुत्रकाम्यया ॥८०
 स च तां प्रतिपद्येत तर्षया पुत्रजननः ।
 पुत्रे जाते निवर्तंत विप्लवः स्यादतीञ्ज्यथा ॥८१
 घृतेनाभ्यक्ष्य मात्राणि त्रैलैमाविकृतेन वा ।
 सुवान्मुखं परिहरन् मात्रैर्गात्राप्यसंस्पृशान् ॥८२

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ।

नीरजस्कामनिच्छन्ती बन्ध्या पुत्रवती स्त्रियम् ।
 न गच्छेत् गर्भिणीं निन्धामनियुक्तां च बन्धुभिः ॥८३
 अनियुक्ता तु या नारी देवराजनयेत् सुतम् ।
 जारजातमरिच्यीयं तमाहुर्मर्मादिनः ॥८४
 तथानियुक्ता भार्यायां यवीयाब् ज्यायसो ब्रजेत् ।
 यवीयसो वा यो ज्यायानुभौ तौ गुरुतल्पगौ ॥८५
 कुले तदपरोपे तु सन्तानार्थं न कामतः ।
 नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद् ध्या(ष्ट ? तग)भार्यां यवीयसः ॥८६
 ज्येष्ठभार्यां कनिष्ठो वा गच्छेद् गुरुनियोगतः ।
 कुलसन्तानरक्षा तु फलं समधिगच्छतः ॥८७
 अविद्यमाने तु गुरौ राक्षो वाच्यः कुलक्षयः ।
 ततस्तद्वचनाद् गच्छेदनुशिष्यस्त्रियं च सः ॥८८
 पूर्वोक्तेनैव विधिना स्नाता पुंसवने शुचिः ।
 सकृद्वा गर्भाधानाद् वा कृते गर्भे सुपैव सा ॥८९
 अतोऽन्यथा वर्तमानः पुमान् स्त्रीं यापि कामतः ।
 विनेयौ सुभृशं राक्ष किल्बिषी स्यादनिग्रहे ॥९०
 इष्ट्यांस्याममृत्यं तु संरम्भे रागहेतुके ।
 हम्पती विवदेयातां न क्षातिपु न राजनि ॥९१
 अन्योन्यं राजतोर्नागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
 स्त्रीपुंसयोर्ननुदाया व्यभिचारादते स्त्रियः ? याः) ॥९२
 व्यभिचारे स्त्रियो ? या) मौञ्जवमधःशायनमेव च ।
 कदम्बं च कुवासक्ष कर्म पावहकरोऽन्यनम् ॥९३

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्यां गर्भविस्त्राविणीं तथा ।
 भर्तुश्च धधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद् गृहात् ॥६४
 अनर्धशीलां सततं सयैवाप्रियवादिनीम् ।
 पूर्वाशिनी च या भर्तुः स्त्रियं निर्वासयेद् बुधः ॥६५
 चन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
 कामं तां नाभिनन्देत् कुर्वन्नेव न दोषभाक् ॥६६
 अनुरुपामवागद्गुप्तां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
 त्यजन् भार्याभवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६७
 अज्ञातदोषाद्गुप्ता या निर्गता नान्यमाश्रिता ।
 बन्धुभिः सा नियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥६८
 पत्यौ प्रव्रजिते नष्टे स्त्रीवेश्म पतिते मृते ।
 पञ्चस्थावरसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥६९
 अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणं प्रोपितं पतिम् ।
 अप्रमृता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥१००
 क्षत्रिया पद् समाहित्तिन्देदप्रमृता समाश्रयम् ।
 वैश्या प्रमृता चत्वारि द्वे समे अप्रजा यसेन् ॥१०१
 न शूद्रायाः स्मृतः कालो नच धर्मव्यतिक्रमः ।
 विरोपतोऽप्रमृतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥१०२
 अप्रमृत्तो स्मृतो धर्मं ण्य प्रोपितयोपिताम् ।
 जीयति धूयमाणे तु स्यादप द्विगुणो विधिः ॥१०३
 प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
 अनोऽन्यथागमे श्योणामेवं दोषो न विद्यते ॥१०४

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवाहपदम् ।

आनुलोम्येन वर्णानां यजन्म स विधिः स्मृतः ।
 प्रातिलोम्येन यजन्म स श्रेयो वर्णसङ्करः ॥१०५
 अनन्तरः स्मृतः पुत्रः पुत्र एकान्तरस्तथा ।
 द्वयन्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥१०६
 उग्रः पारशवश्चैव निपाद्श्चानुलोमतः ।
 उत्तमेभ्यस्त्रयस्त्रिभ्यः शूद्रापुत्राः प्रकीर्तिताः ॥१०७
 ब्राह्मण्यामपि चण्डालसूतवैदेहका अपि ।
 अपरेभ्यस्त्रयस्त्रिभ्यो विशेयाः प्रतिलोमतः ॥१०८
 अम्बष्ठो मागधश्चैव क्षत्ता च क्षत्रियासुताः ।
 आनुलोम्येन तत्रैको द्वौ श्रेयो प्रतिलोमतः ॥१०९
 वैश्यापुत्रास्तु दौष्पन्तयवनायोगवा अपि ।
 प्रातिलोम्येन तत्रैको द्वौ श्रेयावनुलोमजौ ॥११०
 सूताद्याः प्रतिलोमास्तु श्रेयावप्रतिलोमजौ ।
 ससङ्कराः श्वपाकाद्यास्तेषां त्रिस्तप्तको (गु१ग)णः ॥१११
 सवर्णो ब्राह्मणीपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ।
 अम्बष्ठोऽपि तथा पुत्राद्यैवं क्षत्रियवैश्ययोः ॥११२
 एकान्तरस्तु दौष्पन्तो वैश्यायां ब्राह्मणान् मुनः ।
 शूद्रायां (ब्राह्मणा क्षत्रिया)न् तद्वन्निपादो नाम जायते ॥११३
 शूद्रा पारशवं सूते ब्राह्मणाद् द्वयन्तरं मुतम ।
 आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥११४
 सूतश्च मागधश्चोभी पुत्राद्यायोगवस्तथा ।
 प्रातिलोम्येन वर्णानां तद्वदेतेऽयनन्तराः ॥११५

नारदीयमनुस्मृतिः ।

ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात् सूते वैदेहकं सुतम् ।
क्षत्तारं क्षत्रिया शूद्रात् पुत्रमेकान्तरं तथा ॥११६
व्यन्तरः प्रातिलोम्बेन पापिष्ठः सङ्करे सति ।
चण्डालो जायते शूद्राद् ब्राह्मणी यत्र मुह्यति ॥११७
राज्ञा परीक्ष्यं न यथा जायते वर्णसङ्करः ।
तस्माद् राज्ञा विशेषेण त्रयी रक्ष्या तु सङ्करात् ॥११८

इति स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ॥

अथ दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ।

विभागोऽर्घ्यस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं युषैः ॥१
पितर्युपरते पुत्रा विभजेरुर्घनं पितुः ।
मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥२
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तानु भगिनीषु च ।
निरिष्टे वाप्यमरणे पितर्युपरतेऽसृष्टे ॥३
पितृव्य वा स्वयं पुत्रान् विभजेद् वयसि स्थितः ।
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वा स्वमतिर्भवेत् ॥४
विभृयाद् वेच्छतः सर्वाऽन्येष्टो धाता यथा पिता ।
धाता शक्तः कनिष्ठो वा शण्यपेदां कुर्वे क्रिया ॥५

दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ।

शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
श्रीष्वेतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैतृकः ॥६
मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येव विधिर्दृष्टो मातापीष्टे यथा पिता ॥७
अध्यम्यध्याह्निकं भर्तृदायस्तथैव च ।
भ्रात्रा दत्तं पितृभ्यां च पद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥८
स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु च ।
ब्राह्मादिषु चतुर्धाहुः पितृगामीतरेषु तु ॥९
कुटुम्बं विभूयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छति ।
भागं विद्याधनात् तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥१०
वैद्योऽवैद्यस्य राकासो दद्यात्दंशं स्वतरे धनात् ।
पितृद्रव्यं तदाश्रित्य न चेत् तेन तदाहृतम् ॥११
द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।
समांशभागिनी माता पुत्राणां स्यात्स्मृते धवे ॥१२
ज्येष्ठायामशोऽधिको देयो ज्येष्ठाय तु वरः स्मृतः ।
समांशभाजः शोपाः स्युरप्रत्ता भगिनी तथा ॥१३
क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु तद्वजातेषु धर्मतः ।
वर्णाचरेष्वंशहानिर्गूढजातेष्वनूक्रमात् ॥१४
पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमैर्धनैः ।
तेषां स एव भागः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥१५
कार्त्तवीर्यसहोढश्च गूढायां यच्च जायते ।
तेषां दोढा पिता श्रेयस्ते च भागहाराः स्मृताः ॥१६

अज्ञातपितृको यस्तु कानीनो गृहमावृकः ।
 मातामहाय दद्याच्च पिण्डं रिष्यथ हरेत् च ॥१७
 जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
 अरिष्यभाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते स्मृताः ॥१८
 दद्युस्ते वीजिनः पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता ।
 अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते ॥१९
 पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
 औरमा अपि नैतंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥२०
 दीर्घतीत्रामयमस्ता जह्णोन्मत्तान्वपद्भवः ।
 भतव्याः स्युः कुटुम्ब्यास्ते सत्पुत्रास्त्वंशमागिनः ॥२१
 द्विरामुन्याथणा दग्नुर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
 रिष्यादधारामादग्नुर्वीजिश्रेयिकयोस्तथा ॥२२
 संगृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।
 अतोऽन्यथांशमाजो द्वि निर्यांजिष्यतरानियान् ॥२३
 भ्रातृणामप्रजः प्रेषान् कभिषेन् प्रप्रजेत् तथा ।

दायविभागस्त्रयोद्देशं विवादपट्टम् ।

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥२८

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।

स तस्या भरणं कुर्यान्निगृहीयात् पथश्श्रुताम् ॥२९

स्वातन्त्र्याद् विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥३०

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति वार्द्धके पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥३१

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्तव्यं पैतृकं च यत् ।

भ्रातृभिस्तद् विभक्तव्यमृणो न स्यान् पिता यथा ॥३२

येषां च न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनम् ॥३३

अविद्यमाने पित्रर्थे स्वाशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ॥३४

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्ततत्कार्यं कुरुते च यः ।

स भ्रातृभिरुहणीयो प्रासाच्छादनभोजनैः ॥३५

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णये ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्यैस्तु पृथक् का (यं ? यां) प्रकल्पना ॥३६

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक् पृथक् ॥३७

दानग्रहणपञ्चगृहक्षेत्रपरिमहाः ।

विभक्तानां पृथग् श्रेयाः पाकधर्मागमन्ययाः ॥३८

नारदीयगनुस्मृतिः ।

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परे ॥३६
येषां द्विधा क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिताम् ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लक्ष्यमप्यन्तरेण तान् ॥३७
यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न तेऽकृत्येषु सम्मताः ॥३८
स्वानंशान् यदि दद्याते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशते स्वधनस्य ते ॥३९
औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
कानीनश्च सहोदश्च गृहोत्पन्नस्तथैव च ॥४०
पौत्रर्भवोऽप्यधिकश्च लब्धः कीतस्तथा कृतः ।
स्वयं चौपगतः पुत्रो द्वादशैत उदाहृताः ॥४१
तेषु गृह् बन्धुदायादाः पडदायादवान्धवाः ।
पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जवन्यो यो य उतः ॥४२
क्रमादेते प्रपद्येरन् सृते पितरि तद्धनम् ।
ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जवन्यस्तदद्यान्नुयात् ॥४३
पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।
पुत्रश्च दुहिता चौक्ती पितुः सन्तानकारकौ ॥४४
अभावे दुहितृणी तु सकुलया वान्धवास्तथा ।
ततः सजात्याः सर्वेषामभावे राजगामि तन् ॥४५
अन्यत्तु प्राङ्गणान् तत्तु राजा धर्मपरायणः ।
तत्क्रीणां जीवनं दद्यादेप दायविधिः स्मृतः ॥४६
इति दायविभागस्योद्देशं विवाहपदम् ॥

साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ।

अथ साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।
तन् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥१
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥२
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥३
वास.पञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥४
व्यापादो विपशास्त्राद्यैः परदारप्रधर्षणम् ।
प्राणोपरोधि यथान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥५
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रशौर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥६
घथः सर्वस्यहरणं पुरान्निर्वासनाद्भुने ।
तदङ्गञ्ज्रेद् इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥७
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
यथाहते ब्राह्मणस्य न घथं ब्राह्मणोऽर्हति ॥८
शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशताद्भुो नियानं गर्दभेन च ॥९

स्यातां संख्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
 धृतदण्डोऽयसंभोज्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥१०
 तस्यैव भेदः स्तेर्यं तु विशेषस्तत्र चोच्यते ।
 आधेः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेन तु ॥११
 तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं महर्षिभिः ।
 क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥१२
 मृद्गाण्डासनखट्वास्त्रिदारुचर्मवृणादि यत् ।
 फलं चान्यकृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥१३
 यासः कौशेयवज्रं चद् गोवज्रं पशवस्तथा ।
 हिरण्यवज्रं लोहं च मध्यं श्रीह्रियवा अपि ॥१४
 हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोमात्रवाजिनाम् ।
 देवव्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं चिह्नोयमुत्तमम् ॥१५
 उपायैर्विविधैरेषां ह्यलक्षित्वापकर्षणम् ।
 सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥१६
 सहोदमहणात् स्तेर्यं द्रोढेऽस्त्यतिभोगतः ।
 शङ्कात्ससन्नैकाध्यांश्चानायव्ययतस्तथा ॥१७
 भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
 शक्तौ च य उपेशन्ते तेऽपि तद्रोपभागिनः ॥१८
 उक्रोशतां जनानां च ह्रियमाणं घनेऽपि च ।
 ध्रुत्वा चे नाभिधावन्ति तेऽपि तद्रोपभागिनः ॥१९
 साहसेषु य एयोक्तस्त्रिषु द्रष्टो मनीषिभिः ।
 स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिव्यन्तः ॥२०

साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ।

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।
पदेनान्वेषणं कुर्युरामूलात् तद्विदो जनाः ॥२१॥
ग्रामे घ्नते विधीते वा यत्र सन्निपतेत् पदम् ।
बोद्धव्यं तद् भवेत् तेन नचेत् सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥२२॥
पदे प्रमूढे भग्ने वा विपमत्वाज्जनान्तिके ।
यस्त्वासन्नतरो ग्रामो घ्नो वा तत्र पातयेत् ॥२३॥
समेऽध्यन्ति द्वयोर्यत्र स्तेयप्रायोऽशुचिर्जनः ।
पूर्वापदानैर्दृष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥२४॥
ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।
रात्रिसञ्चारिणो चे च बहिष्कुर्युर्वहिश्वराः ॥२५॥
स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् धनात् ।
उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थाच्च हीयते ॥२६॥

इति साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ॥

—:ॐ:—

अथ वाग्दण्डपारुष्यं पञ्चदशं (षोडशं च) विवादपदम् ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंहितम् ।
यद् वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥१॥
निष्ठुराश्रीलतीव्रत्वात् तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमादस्य दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥२॥

नारदीयमनुस्मृतिः ।

साक्षेर्षं निष्ठुरं श्लेषमश्लीलं न्यह्नसंसुतम् ।
 पलनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥३
 परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तापादायुधादिभिः ।
 भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥४
 तत्रापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमक्रमात् ।
 अयगूरुणनिस्सङ्गपातनक्षतदर्शनैः ॥५
 हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
 त्रीण्येष साहसान्याहुः शौकं कण्टकरोधनम् ॥६
 विधिः पञ्चविधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि ।
 विशुद्धिर्दण्डभाक्तवं च तत्र सम्बध्यते यथा ॥७
 पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
 स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥८
 पारुष्यदोषधुतयोर्युगपत् सग्नवृत्तयोः ।
 विशेषश्चेन्न दृश्येत् विनयः स्यात् समस्तायोः ॥९
 पूर्वमाक्षारयेद् यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
 पश्चाद् यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥१०
 द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ।
 न तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः ॥११
 यमेव ह्यतिवर्तेरप्रेते सन्नं जतं नृपु ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाह् नृपः ॥१२
 मला ह्येते मनुष्येषु धनमेवा मलात्मकम् ।
 अतस्त्वन धातयेद् राजा नार्यदण्डेन दण्डयेत् ॥१३

वाग्दण्डपारुष्यं पञ्चदशं षोडशं च विवादपदम् ।

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यधं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥१४

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।

वैश्यं चैवार्धपञ्चाशच्छूद्रं द्वादशको दमः ॥१५

समवर्णद्विजादीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥१६

काणं वा यदि वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तस्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्पापगात् परम् ॥१७

न किल्बिषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डयेत् तत्र्यतिक्रमे ॥१८

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावदण्ड्यौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतौ जगत् ॥१९

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

वचनात् तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषभाग् भवेत् ॥२०

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुः शूद्रस्याष्टादशाङ्गुलः ॥२१

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥२२

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तदङ्गमेवच्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२३

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कटिदेशोऽङ्गुथ निर्वास्यः स्फिग्देशं चास्य कर्तयेत् ॥२४

नारदीयमनुस्मृतिः ।

अवनिष्टीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतः शिश्नमवशर्षयतो गुदम् ॥२५
केरोपु गृहतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।
पादयोर्नासिकाया वा भीमाया वृषणेषु च ॥२६
उपाक्रुश्य च राजानं चर्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।
जिह्वाच्छ्रेयाद् भवेच्छ्रुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥२७
राजनि प्रहरेद् यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
शूले तमस्रौ विपन्नेद् ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥२८
पुत्रापराधे न पिता न श्वश्रून् शुनि दण्डमाक् ।
न मर्कटे च तत्स्यामो तरेव प्रहितो न चेत् ॥२९
इति वाग्दण्डपाठ्यं पञ्चदशं (षोडशं) च विवादपदम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयं सप्तदशं विवादपदम् ।

अक्षयव्रंशलाकार्यर्द्धकनं जिह्वाकारितम् ।
पणक्रीडा ययोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥१
सभिकः कारयेद् द्यूतं दद्याद् देयं च तत्कृतम् ।
शराकं तु शताद् घृद्धिस्तस्य दद्याद् द्यूतकारिता ॥२
द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यश्ना गेहे यस्याक्षदेविनः ।
जयं तस्यापरम्याहुः कितरस्य पराजयम् ॥३

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

कितवेप्पेव तिण्डेयुः कितथाः संशयं प्रति ।
त एव तस्य द्रष्टारः स्युस्त एव च साक्षिणः ॥४
अशुद्धं कितवो नान्यमाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
प्रतिहन्यान्न सभिको दापयन्तं स्मृतः ॥५
कूटाक्षदेविनः पापान् निर्भजेद् द्यूतमण्डलात् ।
कण्ठेऽश्रमालामासज्ज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥६
इति द्यूतसमाह्वयाख्यं सप्तदशं विवादपदम् ॥

अथ प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

प्रकीर्णके पुनर्तेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥१
पुरप्रधानसम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
पापण्डुनैगमश्रेणिगणवर्मविपर्ययाः ॥२
पितृपुत्रविवाद्श्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥३
वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥४
राजा-त्वबहितः सर्वान्नाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतैस्तथा ॥५

नारदीयमनुस्मृतिः ।

यो यो चणोऽपदीयेत यो वोद्रेकमनुव्रजेत् ।
 तं तं हृष्ट्वा स्वतो मार्गान् प्रच्युतं स्थापयेत् पथि ॥६
 अशाम्नोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
 प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥७
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च जनानामहितं च यत् ।
 न तन् प्रवर्तयेद् राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥८
 न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं च यत् ।
 तदप्यन्धायविहितं पुनन्याये निवेशयेत् ॥९
 राजा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपाठयेत् ।
 नष्टः स पापो षव्यश्च लोपयन् राजशासनम् ॥१०
 आयुषान्यायुषीयानां वाह्यादीन् वाह्यजीविनाम् ।
 वैशस्वीणामलङ्कारान् चाग्नातोयानि तद्विदाम् ॥११
 यद्य यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
 सर्वस्यहरणं ज्ञेयतान् न राजा हर्तुमर्हति ॥१२
 अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

सतामनुग्रहो नित्यमसतां- निग्रहस्तथा ।

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥१७

न लिप्यते यथा वह्निर्दहन्ध्रुवदिमाः प्रजाः ।

तथा न लिप्यते राजा दण्डं, दण्ड्येषु पातयन् ॥१८

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च याचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद् ब्रूयुरसत् सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥१९

राजा नाम चरत्येव भूमौ साक्षात् सहस्रदृक् ।

न तस्याज्ञा व्यतिक्रम्य सन्तिष्ठेरन् प्रजाः क्वचित् ॥२०

रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।

यदेव कुरुते राजा तन् प्रमाणमिति-स्थितिः ॥२१

विगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।

प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥२२

तपःक्रीत्राः प्रजा राज्ञा प्रभुरासीत् ततो नृपः ।

तस्मात् तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥२३

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥२४

कारणात्रिर्निमित्तं या यदा क्रोधवशं गतः ।

प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥२५

यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।

अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥२६

विगतक्रोधसन्तापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।

प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥२७

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतोऽयमः ॥२८॥
 यदातिथिगुरुप्राज्ञान् भुक्ष्यादीनशनीपतिः ।
 अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥२९॥
 तस्मात् तं नाथजानीयान्नाक्रोशेन विशेषयेत् ।
 आक्षायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात् तद्व्यतिक्रमे ॥३०॥
 तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राप्तोपसेवनम् ।
 दर्शनं ध्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥३१॥
 प्राज्ञानानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
 संयुक्तं प्राज्ञैः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे ॥३२॥
 प्राज्ञाणस्यापरोद्दारोऽजघन्यासनमप्रतः ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवादनम् ॥३३॥
 जप्तं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च भच्छतः ।
 भैशहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥३४॥
 समित्पुष्पोदकादानेष्वस्तेषां सपरिमहान् ।
 अनाश्लेषः परेभ्यश्च सम्भाषश्च परस्त्रिया ॥३५॥
 नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तरां तथा ।
 करेष्वशुल्कदानं च नचेद् पाणिज्यमस्य तत् ॥३६॥
 वर्तमानोऽश्वनि श्रान्तो गृह्णतेकारानः स्वयम् ।
 प्राज्ञाणो नापराप्नोति द्वाविधु पञ्च गृह्णिकान् ॥३७॥
 नाभिरास्ताश्च पविताश्च द्विषो न च नास्तिकात् ।
 न सोपथान्नानिमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥३८॥

प्रकीर्णकमष्टादशं. विद्यादपदम् ।

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च मंहात्मनाम् ।
श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञामन्पेभ्यो ब्राह्मणादृते ॥३६३-
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रती ।
नैतयोऽन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥३७०
धर्मज्ञस्य कृत्तज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि मंहीपतेः ॥३७१
शुचीनामशुचीनां च सन्निपातो यथाम्भसाम् ।
स तत्र समतां याति तद्वद् राज्ञां धनागमः ॥३७२
यदा चाप्तौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमाप्नोति काञ्चनम् ।
एवमेवागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥३७३
यदा च कश्चित् स्वं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तद् राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥३७४
अन्यत्र कारादुचिताद् भूमेः षड्भागसंक्षितात् ।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनः ॥३७५
शास्यं तत् पुनरादातुं यद्ब्राह्मणसात्कृतम् ।
ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥३७६
दानमभ्ययनं यज्ञः कर्माह्योक्तं त्रिलक्षणम् ।
याजनाध्यापने वृत्तिः कृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥३७७
स्वकर्मणि द्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृताम् ।
नासद्भयः प्रतिगृहीयाद् घर्णेभ्यो नियमे सति ॥३७८
अशुचिर्वचनाद् यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ।
शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥३७९

प्रकीर्णकमष्टादशं विधादपदम् ।

तथैवान्ये प्रणिहिताः श्रद्धेयाश्चित्रवादिनः ।
चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तस्करा(न्) पूर्वतस्कराः ॥६१
अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।
तथा चौर्यापदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥६२
ये तत्र नोपसर्पन्ति सृताः प्रणिहिता अपि ।
तेऽभिसृत्य प्रहीतव्याः सपुत्रपशुबान्धवाः ॥६३
अचोरा अपि दृश्यन्ते चोरैः सह समागताः ।
यादृच्छिकान् नैव तु तान् राजा दग्डेन शासयेत् ॥६४
यांस्तत्र चोरान् गृहीयात् तानाताड्य निबध्य च ।
अवघुष्य च सर्वत्र बध्याश्चित्रवधेन ते ॥६५
लोप्रादिरहिताश्चोरा राज्ञावध्या ह्यनागमम् ।
सहोढान् सोपकरणांश्चोरान् क्षिप्रं विवासयेत् ॥६६
स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गोपरोधिनः ।
तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रवर्तयेत् ॥६७
सहोढान् विमृशोचोरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।
भयोपधाभिश्चित्राभिर्त्र्युः सत्यं यथा हि ते ॥६८
देशं कालं तथा जातिं नाम रूपं प्रतिश्रयम् ।
कृत्यं कर्म सहायांश्च प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥६९
वर्णस्वराकारभेदात् ससन्दिग्धनिवेदनात् ।
अदेशकालदृष्टत्वाद् वासस्याप्यविशोधनात् ॥७०
असव्ययात् पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
लेशैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥७१

प्रकीर्णकमष्टादशं विद्वाद्पदम् ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ।
 पकान्नानां कृत्तान्नानां मद्यानामामिपस्य च ॥८३
 सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ।
 तुलाधारिममेयानां गणिमानां च सर्वशः ॥८४
 पभ्यस्तृष्टमूल्यानां मूल्याद् दशगुणो दमः ।
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ॥८५
 घृते त्वेकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः ।
 हिरण्यरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥८६
 रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः ।
 पुरुषं हरतो वासो दण्डस्तूत्तमसाहसः ॥८७
 सर्वस्वं स्त्रीं तु कन्यां तु हरतो वध एव च ।
 चतुर्विंशत् (प ? व) रः पूर्वः परः पण्यवतिर्भवेत् ॥८८
 शतानि पञ्च तु वरो मध्यमो द्विशतावरः ।
 सहस्रं तूत्तमो द्वयः परः पञ्चशतावरः ॥८९
 त्रिविधः साहसेष्वेवं दण्ड उक्तः स्वयम्भुवा ।
 प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ॥९०
 द्वितीये चैव यच्छ्रेपं दण्डः पूर्वश्च साहसः ।
 गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ॥९१
 दासी तु हरतो नित्यमर्धपादावकर्तनम् ।
 येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
 छेत्तव्यं तत्तदेवारय तन्मनोरनुशासनम् ॥९२

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।

स्तेने निपातयेद् दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥६३

दश स्नानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥६४

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च स्तनौ देहस्तयैव च ॥६५

अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।

मारानुषन्धावालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥६६

न मित्रकारणाद् राज्ञो विपुलाद् वा धनागमात् ।

उत्त्रष्टव्याः साहसिकास्तस्करा लोकवध्वकाः ॥६७

यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणं ।

भवत्यधर्मो नृपतेर्धर्मस्तु विनियच्छतः ॥६८

न जानु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

निर्वासं कारयेन् कामं ममप्रधनमश्रुतम् ॥६९

मयं यापि हरेद् राजा चतुर्थं पापरोपयेत् ।

विप्रेभ्योऽनुष्मरन् धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥१००

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधो विधीयते ।

गुप्तत्वे गुरापाने स्तेये ब्राह्मणहृदिमने ॥१०१

गुप्तत्वे भगः कार्यः गुरापाने गुराध्यजः ।

स्तेये । अपदं कृत्वा शिरिपित्तंन पूरयेत् ॥१०२

विरिगाः पुरगः कार्यो नृलाटे ब्रह्मपातिनः ।

अगम्भाप्यध वर्तव्यस्ताननोऽनुरागमनम् ॥१०३

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेरोन धीमता ।
आचक्षणेन तत् स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥१०४
अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् । .
राजानं तत् स्पृशेदेन उत्सृजन्तं सकिल्बिपम् ॥१०५
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥१०६
शासनाद् वापि मोक्षाद् वा स्तेनो मुच्येत किल्बिपात् ।
अशासत् तमसौ राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिपम् ॥१०७
गुरुरात्मवता शारता राजा शारता दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शारता वैवस्वतो यमः ॥१०८
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिपम् ।
व्यष्टापाद्यं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥१०९
ब्राह्मणस्य चतुष्पाद्यं मनुः स्वयम्भुवोऽब्रवीत् ॥११०
शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥१११
काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तातयैव च ।
शारीरस्त्ववरोधादिजीवितान्तस्तथा स्मृतः ॥११२
काकण्यादिस्तु यो दण्डः स तु मापपरः स्मृतः ।
(कर्पा ? मापा)परार्थो यः प्रोक्तः कर्पापणपरस्तु सः ॥११३
कार्पापणापरार्थस्तु चतुष्कार्पापणोत्तरं ।
व्यवरोऽपरश्चान्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥११४

कार्पापणाया ये मोक्ताः सर्वे ते स्युश्चतुर्गुणाः ।
 एवमन्येऽपि वोद्धव्याः प्राक् च ते पूर्वसाहसात् ॥११५
 कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रुद्धः प्रवर्तते । ३०
 पर्णनिवद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥११६
 पञ्चनद्याः प्रदेशे तु या संज्ञा व्यापहारिकी ।
 कार्पापणप्रमाणं तु निवद्धमिह वै तथा ॥११७
 कार्पापणोऽन्धिका क्षेयश्चतस्रो व ? स्रस्तास्तु धानकः ।
 ते द्वादश सुवर्णं स्याद् दीना(रा ? र)श्चित्रकः स्मृतः ॥११८
 यातां त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं राजानुवर्तेत सदाप्रमत्तः ।
 हन्यादुपायैर्विचिषैर्गृहीत्या पुरे च राष्ट्रे च विघ्नप्य चोरान् ॥

इति प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ॥ :-

—०३०—

अथ दिव्यप्रकरणम् ।

संशयस्थास्तु ये केचिन्महापातकिनश्च ये ।
 अभिरास्ताः परीक्षापि ते शोभ्याः मंत्रार्थेतिह ॥१
 घटोऽप्रिरुद्धः चैव विपं कोराश्च पथ्यमः ।
 पश्चेत्तान्याह दिव्यानि दूषितानि विरोधने ॥२
 सन्दिग्धेऽर्थेभिरास्तानां परीक्षार्थं महात्मना ।
 नारदेन पुरा मोक्ताः सत्यानृतविभाजिकाः ॥३ :-

दिव्यप्रकरणम् ।

कारयेत् चतुर्हस्तां समां लक्षणलक्षिताम् ।

तुलां फाष्टमयीं राजां शिष्यप्रान्तावलम्बिनीम् ॥४

दक्षिणोत्तरसंस्थानाद्युभावेकत्र सङ्गता ।

स्तम्भौ कृत्वा समे देशे तयोः संस्थापयेत् तुलाम् ॥५

आयसेन तु पारोऽन मध्ये संगृह्य धर्मवित् ।

योजयेत् सुसंयत्तां तुलां प्रागपरायताम् ॥६

वादिनोऽनुमतेर्नानां कारयेन्नान्यथा नृपः ।

तोलयित्वान्तरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा घटस्य तु ॥७

तुलितो यदि वर्धेत स विशुद्धो हि धर्मतः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥८

धर्मपर्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयते ।

त्वं वेदिसि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥९

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

ध्यवहाराभिरास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥१०

तदेनं संशयारूढं धर्मतत्त्वातुमर्हसि ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि लोहस्य विधिमुत्तमम् ।

द्वात्रिंशद्दण्डलक्षणं तु मण्डलान्मण्डलान्तम् ॥११

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात् तद्घटसम्मितम् ।

अष्टाभिर्मण्डलैरेवमण्डलानां शतद्वयम् ॥१२

चतुर्विंशत् समाख्यातं भूमेस्तु परिकल्पनम् ।

मण्डलैस्तु ततः फलप्तैः सोपधासः शुचिर्नरः ॥१३

नारदीय मनुस्मृतिः ।

सवासा जलमालुत्य द्यार्द्रकेशः समाहितः ।
 सत्राश्वत्थस्य पत्राणि तथा सौत्राणि तन्त्रवः(?) ॥१४
 हुताशतम् लोहस्य पञ्चाशत्पलिकं समम् ।
 हस्ताभ्यां पिण्डमादाय नजेत् सप्त शनैः शनैः ॥१५
 न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम् ।
 न पातयेत् तामप्राप्तो यावद् भूः परिकल्पिता ॥१६
 मघान् पातयते यस्तु दग्धो वा न विभाज्यते ।
 पुनस्तं हारयेद्दोहं स्थितिरेवं दृढीकृता ॥१७ ।
 तीत्वानेन विधानेन मण्डलानि कृतानि तु ।
 न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेदिह ॥१८
 अनेन विधिना कार्यो हुताशसमयः सदा ।
 त्वमेव सर्वभूतानामन्ताश्वरसि नित्यशः ॥१९
 प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ।
 त्वमेव देव ! जानिषे न विदुर्यानि मानवाः ॥२०
 व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥२१
 अत परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
 नातिक्रूरेण धनुषा प्रेरयित्वा शरत्रयम् ॥२२
 पानीये मज्जये(रं ? इ य) स्तु शङ्खायां प्रक्षिप्यते ।
 मध्यमात् शरो यः स्यात् पुरुषेण बलीयसा ॥२३
 प्रस्थानीते तु तेनाथ तस्य शुद्धिर्भविष्यति ॥२४

दिव्यप्रकरणम् ।

स्त्रियस्तु न बलात्कार्या न पुमांसोऽतिदुर्बलाः ।
भीरुत्वाद् योपितो मृत्युर्निरुत्साहतया कृशः ॥२५
घारिमध्ये मनुष्यस्य (त्व) अङ्गं यदि न दृश्यते ।
अतोऽन्यथा न शुद्धः स्यादेकाङ्गमपि दर्शयन् रद्द
स्थानादन्यत्र वा गच्छन् यस्मिन् पूर्वं निवेशितः ।
तोयमध्ये मनुष्यस्य गृहीत्वोरुं सुसंयतः ॥२७
लग्नस्तु निश्चलस्तिष्ठेद् यावत् प्राप्नस्तु सायकः ।
(प्राप्तं तु सायकं दृष्ट्वा जलादुत्थाय प्राङ्मुखम् ?) ।
आनीतं तु शरं दृष्ट्वा जलादुत्थाय प्राङ्मुखः ।
प्रणिपत्य नृपं गच्छेत् सर्वांश्चैव सभासदः ॥२८ .
त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यशः ।
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ॥२९
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥३०
सदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥३१
अतःपरं प्रवक्ष्यामि विषयं विधिमुत्तमम् ।
अपराहे न मध्याहे न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥३२
शरद्वृषीध्वजसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ।
भग्नं च घारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
कालकूटं मलं चैव विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३३
शाङ्गं दैमवतं शस्तं रूपवर्णरसान्वितम् ।
महादोषवते दद्याद् राजा सत्वबुभुत्सया ॥३४

नारद्रीयमनुस्मृतिः ।

न शृद्धातुरबालेषु नच. स्वल्पापराधिषु ॥३५
 विषयस्य पलपद्भा(गं ? गो) भागो विंशतिभ(स्यतत् ? स्तु यः)
 तदष्टभागशुद्धं तु शो(ध्य ? ध्ये) दद्याद् धृताश्लुतम् ॥३६
 यथोक्तेन विधानेन विद्वान् स्पृश्यानुमोदितः ।
 सोपवासस्तु खादेत देवब्राह्मणसन्निधौ ॥३७
 विषवेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीवति ।
 विशुद्धमिति ज्ञात्वा राजा सत्कृत्य मोक्षयेत् ॥३८
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
 मध्याह्ने सोपवासस्य स्नातस्यार्द्राम्बरस्य च ॥३९
 न शूद्रस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।
 यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात् तद्देवत्यं तु प्राङ्मुखः ॥४०
 प्रत्युच्चार्य सतीर्ध्वार्यं पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
 द्विसप्ताहान्तरात् तस्य त्रिसप्ताहेन वा शुभः ॥४१
 प्रत्यात्मिकं तु दृश्येत सैव तस्य विभावना ।
 उर्ध्वं त्रिसप्तदिवसाद् बैकृतं सुमहद् यदि ॥४२
 नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ।
 महापराधे निर्दोषे कृतघ्ने ह्रीवकुत्सिते ।
 नास्तिकब्राह्मणबालेषु कोशपानं विवर्जितम् ॥४३
 चराचरस्य जगतो जलेश ! प्राणधारणम् ।
 मानुषोऽयं त्वया देव ! धर्मतः शुद्धिमिच्छति ॥४४
 अद्भ्यश्चामिरभूत् परमादसस्तोषे विरोपतः ।
 तस्मात् सत्येन भगवद्भ्रूलेश ! श्रावुमर्हसि ॥४५

दिव्यप्रकरणम् ।

यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित् ।
ददद् राजाभिशास्त्रेभ्यः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥४६

इति पञ्च दिव्यानि ॥

समः प्लैपा नारदीयमनुस्मृतिः ॥

॥ अथ ॥

अत्रिस्मृतिः

— ६३ —

श्रीगणेशाय नमः ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य वृत्तेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥१
हुत्ताग्निहोत्रमासीन मत्रि श्रुतयता धरम् ।
उपगम्य च पृच्छन्ति ऋषयः शंसितव्रताः ॥२
भगवन् ! केन दानेन जपेन नियमेन च ।
शुध्यन्ते पातकैर्युक्ता स्तं ब्रवीषि महामुने ! ॥३
अपिरुष्यापितदोषाणां पापानां महतां तथा ।
सर्वेषां चोपपातानां शुद्धिं वक्ष्यामि तत्पतः ॥४
प्राणायामैः पवित्रैश्च दानैर्होमैर्जपै स्तथा ।
शुद्धिकामाः प्रमुच्यन्ते (पापेभ्यश्चद्विजर्पभाः) पावकेभ्यो न संशयः
प्राणायामान् पवित्राश्च व्याहृतीः प्रणवन्तथा ।
पवित्रपाणिरासीनोऽऽभ्यस्य ब्रह्म नैत्यकम् ॥६
आवर्त्तयेत्सदायुक्तः (विप्रः) प्राणायामान् पुनः पुनः ।
आकेशामादानखान्तात्तपस्तप्यत उत्तमम् ॥७
(त्वक्चर्ममांसरुविरमेदोमज्जास्थिभिः कृताः ।
तथेन्द्रियदृष्टा दोषाः दहन्ते प्राणनिग्रहात् ॥)

प्रथमोऽध्यायः ।

निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्हि जायते ।
 तापेनापो हि जायन्ते ततोऽन्तः शुष्यते त्रिभिः ॥८
 तथा चर्म तथानङ्ग दोषा अभ्यर्ति धर्मतः ।
 तथेन्द्रियकृता दोषा दृष्टन्ते प्राणनिग्रहात् ॥९
 प्राणायामैर्देहेत् दोषाद्द्वारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥१०
 न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्नचेज्यया ।
 मर्ति(गर्ति)गन्तुं मुराः(द्विजाः)शक्ता योगात्संप्राणुवन्तियाम् ॥
 योगारसम्प्राप्यते ज्ञानं योगाद्धर्मस्य लक्षणम् ।
 योगः परं तपो नित्यं तस्माद्युक्तः सदा भवेत् ॥१२
 प्रणवाद्या स्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।
 वाङ्मयः प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥१३
 प्रणवे विनियुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
 त्रिपदार्यां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥१४
 एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
 ब्रह्मणी चैव गायत्री पावनं परमं (त्रयम्) स्मृतम् ॥१५
 समाहृतीकां (सव्याहृतीकां) सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
 त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१६

इत्यात्रेयस्मृत्यां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्राणायामां (स्तु) स्तथा (यः) कुर्याद्यथाविधिरतन्द्रितः ।
 अहोरात्रिकृतात्पापात्तत्क्षणादेव शुष्यति ॥१
 कर्मणा मनसा वाचा यदेनः कुरुते निशि ।
 अतिष्ठत् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैस्तु शुष्यति ॥२
 प्राणायामैर्यं (स्वं) आत्मानं संयम्यास्ते पुनः पुनः ।
 दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं तपः ॥३
 कौत्सं जप्त्वाप इत्येकद्वसिष्ठं च रुचं प्रति ।
 कुष्माण्डं पावमानं च सुरापोऽपि विशुद्धति ॥४
 सकृज्जप्त्वास्य पानीयं (वामीयं) शिवसङ्कल्पमेव च ।
 सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥५
 हविष्मांस्तु यमभ्यस्य न तमंह (भ) इतीव च ।
 सूक्तं तु पौरुषं जप्त्वा मुष्यते गुरुतल्पगः ॥६
 सव्याहृतीकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥७
 अपि वाप्सु निमज्जन्वा त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
 यथाश्वमेधः ऋतुराद् तादृशं मनुरप्नवीत् ॥८
 आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशामपि ।
 परिचर्ययज्ञः शूद्रस्तु जपयज्ञो द्विजोत्तमः ॥९
 आरम्भयज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशु स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥१०

अत्रिस्मृतिः ।

न वेदत्रयमाश्रित्य पापकर्मरति(रतो)र्भवेत् ।

अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दृश्यते कर्म नेतरत् ॥४

तपस्तपति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।

ऋचमेकाश्च योऽधीते तच्च(तच्छ) तानि च तत्फलम् ॥५

वेदाभ्यासो (ऽन्वहं) यथाशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥६

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदान्मामयं प्रतरिष्यति ॥७

याजनाभ्यापनादानात्तथैवगुः प्रतिग्रहात् ।

विप्रेषु न भवेदोषो ज्वलनार्कसमा (द्विजाः) हिते ॥८

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोज्यप्रतिग्रहे ।

आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥९

सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहं मतः परम् ।

येपाञ्चपैश्वहोमैश्च(शुभ्यन्तिमलिनाजनाः)तिलकल्पश्चसंब्रता ॥१०

अघमर्षणं वेदव्रतं (दिवव्रतं) शुद्धवत्यः शरत्समाः ।

उपांशुस्तुचलज्जिह्वानांदशानच्छद् ईरितः ।

अधरोष्ठविभागो वा विश्वासोपांशुलक्षणः ।

निर्विकारेण चक्रेण मनसा मानसः स्मृतः ॥११

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीं यः पठेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥१२

क्षत्रियो वाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।

वित्तेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥१३

यथाश्वा रथहीनास्तु रथो वाश्वैर्यथा विना ।

एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या वाप्यत्तपस्विनः ॥१४

यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु बान्येन संयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेपजं महत् ॥१५

विद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपत्तत्परम् ।

कुत्सितैरपि वर्त्तन्तमेनो न प्रतिपद्यते ॥१६

इति आश्वेयस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्य (अथा) कार्यशतं सामं कृतं वेदश्च साध्यते ।

सर्वं तत्तस्य (दिनस्ति) वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥१

यथा जातबलो वाग्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहन्ति वेदज्ञाः कर्मजन्दोपमात्मनः ॥२

यथा महाद्दे लोष्टं क्षिप्तं (अप्सु) सर्वं विनश्यति ।

एवमात्मकृतं पापं प्रयी दहति देहिनः ॥३

चतुर्थोऽध्यायः ।

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परा ।
ब्रह्महा गुरुतल्पी वाऽगम्या गामी तथैव च ॥४
स्वर्णन्तेयी च गोघ्नी च तथा विस्रम्भघातकः ।
शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्य्यकृन् ॥५
एवमाद्येषु चान्येषु पापेष्वभिरतश्चिरम् ।
प्राणायामास्तु यः कुर्यात् सूर्यस्योदयनं प्रति ॥६
सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला धौतकल्मषाः ।
भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥७
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
श्रपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैवात्र लिप्यते ॥८
ध्यानमेव व(प)रो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्माद्ध्यानपरो भवेत् ॥९
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यानं नियतमभ्यसेत् ।

(ध्यायन् निमिष मुच्यते)

सर्वदा ध्यानयुक्तश्च तपस्वी पंक्तिपावनः ॥१०
पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ।

इति आत्रेयस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ रहस्य प्रायश्चित्तानि न्याख्यास्यामः ॥

सामान्यस्त्रीगमनरहस्ये रहस्य प्रकाशे प्रकाशं पावनं अनुतिष्ठेत् ।
वा—सामान्यमगम्यागमनन्दुरन्नभोजनान्तौ रहस्यौ रहस्यं प्रकाशं
वाचनमनुतिष्ठेत् । अथवाप्सुनिमज्ज्यन् समन्दोऽयं त्रिरावृत्य
(त्रिरात्र्यन्तरं) शुद्धेत् । गोवन्यवधे कन्यादूपणे इन्द्रशुद्ध्या
इत्यापः पीत्वा मुच्यते ।

वेदस्यैवगुणं वापि (जप्त्वा) सद्यः शोधनमुच्यते ।
एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य शुध्यति ॥१॥
महापातकौपपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्यते ।
त्रि(द्वि)पदा नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ॥२॥
त्रिः कृत्योऽन्तर्जले प्रोक्ता सर्वपापं व्यपोहति ।
माह्वणी गमने स्नात्वोदकुम्भान् ब्राह्मणाय दद्यात्
क्षत्रियाबैस्यागमने तापसां त्रिरावृत्य शुद्ध्यति ।
शूद्रागमने अधमर्षणं त्रिरावृत्य शुद्ध्यति ।
शुरुद्रान् गत्वा वृषभ द्वादशावृत्या शुद्ध्यति ।
अपेयं पीत्वा अधमर्षणेनापः पीत्वा विशुद्ध्यति ।
अशक्तः प्रायश्चित्ते सर्वराश्रमनुशोच्य शुद्ध्यति ।
अग्निः सोम इन्द्रः सोम इति जपित्वा फल्गुदूपी विमुच्यते ।
सोमं राजानमिति जपित्वा विपदा अग्निदात्र विमुच्यन्ते ।
सर्वपापेभ्य पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परा ।
ब्रह्महा गुरुतल्पी वाऽगम्या गामी तथैव च ॥४
स्वर्णस्तेयी च गोष्ठी च तथा विस्रम्भघातकः ।
शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्य्यञ्च ॥५
एवमाद्येषु चान्येषु पापेष्वभिरतश्चिरम् ।
प्राणायामास्तु यः कुर्वात् सूर्यस्योदयनं प्रति ॥६
सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला धौतकल्मषाः ।
भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥७
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैवात्र लिप्यते ॥८
ध्यानमेव व(प)रो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्माद्ध्यानपरो भवेत् ॥९
सर्वपरपप्रसक्तोऽपि ध्यानं नियतमभ्यसेत् ।

(ध्यायन् निमित्तं मुच्यते)

सर्वदा ध्यानयुक्तश्च तपस्वी पंक्तिपावनः ॥१०
पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ।

इति आत्रेयस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।

अत्रिस्मृतिः ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
 वर्तुलञ्चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च श्रीर्तुताशन एव च ॥१
 मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः ॥२
 हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ।
 गोमये मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् ॥३
 यत्र कपतितस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्षाक्षस्याभिनावुभौ ॥४
 तयोरन्नमदत्त्वा च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 यतिहस्ते जलं दद्याद्दक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ॥५
 तद्दक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ।
 वामहस्तेन यो भुङ्क्ते पयः पिवति वा द्विजः ॥६
 सुरापानेन तत्तुल्यं मनुः स्थायम्भुवोऽजयीत् ।
 इक्ष्वाक्षस्तु ये स्नेहाद्भवणव्यञ्जनादि च ॥७
 दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ।
 अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ॥८
 तद्यथ वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ।
 ब्राह्मणान्नं ददन्त्यद्रुः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ॥९
 उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥१०

पञ्चमोऽध्यायः ।

वैश्यस्य चान्नमेवात्रं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ।
 शूद्रान्नेनोदरस्थेन योऽधिगच्छति मैथुनम् ॥११
 यस्यान्नं तस्यते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रयर्त्तते ।
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोऽधीयानोऽपि च नित्यशः ॥१२
 जुह्वत् चापि जपन्वापि गतिमूर्धान्न विन्दति ।
 यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जते ॥१३
 शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं चाधिगच्छति ।
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभो(जीव)जनम् ॥१४
 अहमेवं न जानामि काङ्क्षां योनिङ्गमिष्यति ।
 श्वानस्तु सप्तजन्मानि नवजन्मानि शूकरः ॥१५
 गृध्रो द्वादश(अष्टादश)जन्मानि इत्येवं मनुस्मृतौ ।
 परपाक मुपासन्ते ये द्विजा गृहमेधिनः ॥१६
 ते वै खरत्वमुद्भवं श्वत्वञ्चैवाऽधिगच्छति ।
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥१७
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासे रेतसोभुजः ।
 उच्छिष्टे न तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ॥१८
 भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।
 स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ॥१९
 भूमिगैस्ते समाक्षेया न तैरप्रयतो भवेत् ।
 आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ॥२०
 उद्धृतेष्वशुचिस्तावद्यावन्मण्डलशोधनम् ।
 आसने पादमारोप्य ब्राह्मणो यस्तु भुञ्जते ॥२१

अत्रिस्मृतिः ।

मुखेन यमितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ।
 उपदंशान्नशेषं वा भोजने मुखनिःसृतम् ॥२२
 द्विजातीनामभोज्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 पीतशेष-तु यत्तोयं ब्राह्मणः पिवते पुनः ॥२३
 अपेयं तद्भवेदापः पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अनुवंशान्तु भुञ्जीत नानुवंशान्तु संविशेत् ॥२४
 अनुवंशान्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥२५
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
 अनार्द्रपादः शयने दीर्घां श्रियमवाप्नुयात् ॥२६
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 श्रियं प्रत्यङ्मुखे भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥२७
 शावे शकृद्गृहं गत्वा श्मशाने वान्तरेऽपि वा ।
 आतुरं व्यञ्जनं कृत्वा दूरस्थोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥२८
 अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 सम्बत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वापो विशुष्यति ॥२९
 निर्देशं प्रातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
 सयासा जलमाप्तुस्त्य शुद्धो भवति मानवः ॥३०
 अशुद्धं स्वयमप्यन्नं न शुद्धातु यदि स्पृशेत् ।
 विशुष्यत्युपयासेन भुङ्क्ते कृच्छ्रेण स द्विजः ॥३१
 सूतकं सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शावे च सूतके ।
 सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्सूतस्याग्निर्दशे शुचिः ॥३२

पञ्चमोऽध्यायः ।

सूतके सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शावं च सूतके ।
 भुक्त्वा पीत्वा तदज्ञानादुपवासस्त्यहं भवेत् ॥३३
 मृग्मयानाञ्च पात्राणां दशाहे (दाहे) शुचिरिष्यते ।
 स्नानादिषु प्रयुक्तानां त्याग एव विधीयते ॥३४
 सूतके मृतके चैव मृतान्ते च प्रसूतके ।
 वस्मान्तु शङ्कताशौचे मृताशौचे न शुष्यति ॥३५
 सूतकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्त्तवम् ।
 आर्त्तवाद् द्विगुणा सूतिस्ततोऽधिशवदाहकः ॥३६
 अनुगच्छेद्यथा (च्छया) प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुष्यति ॥३७
 रजता शुष्यते नारी नदी वेगेन शुष्यति ।
 भस्मना शुष्यते कांस्यं पुनः पाकेन मृग्मयम् ॥३८
 नोदन्वतोऽम्भसि स्नानं क्षुरकर्म तथैव च ।
 अन्तर्वल्न्या (रत्नी) पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति भ्रुवम् ॥३९
 दम्पती शिशुना साद्धं सूतके द्रामेऽहनि ।
 क्षौरं(स्नानं)कुर्यात्ततः पूता(पिता)दानभोजनयोग्यता ॥४०
 केशादि दूषिते तीरे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
 जलमध्ये जलं देयं पितृणां जलमिच्छताम् ।
 घनस्थाने न दातव्यं पितृणां नोपगच्छति ॥४१
 रात्रिं कुर्यात् त्रिभागन्तु द्वौ भागौ पूर्वं एव च ।
 उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते मृत(भृत)सूतके ॥४२
 यद्विपर्येष्टतुपूर्वं क्रूरवारे मृतिः स्मृता ।

अत्रिसृष्टिः ।

इति पश्येत्तु भुक्त्वा तु पादुकारोक्षणं स्मृतम् ।
 ज्ञात्वेन्द्रव्रतमादाय देवताभ्यो निवेदयेत् ॥४३
 अपूपं लवणं मुद्गं शुडमिधं तथा हविः ।
 दत्त्वा ब्राह्मणपत्नीभ्यो निशि भोजनमेव च ॥४४
 चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरफर्माति(भृतुशान्तिश्च)यव्रतः ।
 पुण्याहं वाचयित्वान्ते भोक्तव्यं (होतव्यं) शुद्धिमिच्छता ॥४५
 अपुण्याहे तु भुञ्जीत विप्रो धर्ममजानतः ।
 तस्य जातिमयं भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं ध्रुवं भवेत् ॥४६
 विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
 कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कृर्वन्ति याज्ञिकाः ॥४७
 हविष्मत्वा स्नापयित्वा त्वन्यवस्त्रनलङ्कृताम् ।
 युज्जानामाहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्त्तते ॥४८
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातकी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुभ्यति ॥४९
 आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं चण्डालं पतितं शुनम् ।
 भोज्यान्तरे (तु संस्पृश्यन्) प्रयुज्यन्ते
 स्नात्वा मानं स्तृचं (वाचस्पतिं) जपेत् ॥५०
 आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं दृष्ट्वा भुङ्क्ते(कामतः)ऽन्धकातराः ।
 तदन्नं हृदयित्वा तु कुशावारि पिबेदपः ॥५१
 ये तां दत्त्वा (दृष्ट्वा) तु यो भुङ्क्ते प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं आर्त्तवाभिप्लुताभिः ॥५२
 भाषयित्वा तु संमोहादुपवासस्तयोर्मयेत् ।
 उदववायाः करेणाय भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५३

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राजापत्यमसत्याघेत् त्रिरात्रं स्पृष्टभोजने ।
 तद्भक्तभोजनञ्चैव त्रिगुणं सह भोजने ॥१४
 चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये त्वर्द्धमेव च ।
 उदक्यायाः समीपस्थ मन्नं मुक्त्वात्वक्कामतः ॥१५
 उपवासेन शुद्धिः स्यान्पिवेद् ब्रह्म सुवर्षलम् ।
 आर्त्तवा यदि चाण्डालमुच्छिष्टेन तु पश्यति ॥१६
 आज्ञानकालं नाश्रोवादासीना वाग्वता वहिः ।
 पादकृच्छन्तु यः कुर्याद् ब्रह्मकृच्छ्रं पिवेत् पुनः ॥१७
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्विप्राणा मनुशासनात् ।
 मृतसूतऋसम्पर्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ॥१८
 आज्ञानकालं नाशनीयाद् मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी चण्डालं स्पृशते यदि ॥१९
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी आर्त्तवाभिप्लुता स्यूतेन ।
 स्नात्वोपवासं कुर्यान्न पञ्चगव्येन शुष्यति ॥२०
 कृच्छ्रमेकश्चरेत्सा तु तदर्थं चान्तरीकृते ।
 आतुरा या ऋतुज्ञाता स्नानकर्म कथं भवेत् ॥२१
 स्नात्वा स्नात्वा पुनःस्पृश्य दशकृत्वस्त्वनातुराः ।
 यद्वापनयनं कृत्वा भस्मना परिमार्जयेत् ॥२२
 दग्धा तु शक्तितो दानं पुम्याहेन विशुष्यति ।
 ब्रह्मणानां करैर्भुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥२३
 सर्ववीर्यतटासुष्याद्विशिष्टतरमुच्यते ।
 रजद्वयश्यायाः प्रेतायाः संस्कारं नाचरेद्द्विजः ॥२४

अत्रिस्मृतिः ।

ऊर्ध्वं त्रिरात्रास्नातायाः शावधर्मेण दाहयेत् ।
 रजस्वले च द्वे स्पृष्टे चातुर्वर्णस्य याः स्त्रियः ॥६५
 अतिकृच्छ्रं चरेत्सूत्रं कृच्छ्रमेकं क्रमेण तु ।
 रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरेव रजस्वला ॥६६
 विंशतेर्दिवसादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम् ॥६७
 रजस्वला तु सा प्रोक्ता प्राक्तु नैमित्तिकं रजः ।
 शुद्धा नारी शुद्धवासाः पुनरार्तवदर्शने ॥६८
 वस्त्रं तु मलिनं त्यक्त्वा तिलमाप्लुत्य शुष्यति ।
 आतुर स्नानसंप्राप्तौ दशकृत्वस्त्वनातुरः ॥६९
 स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धो भविष्यति ।
 चन्द्रसूर्यप्रहे नाद्यान् स्नात्वा भुक्ते तु भुञ्जते ॥७०
 अमुक्तयो रस्तगयो रद्याद् दृष्ट्वा परेऽग्नि ।
 यस्य स्वजन्मनक्षत्रे गृह्येते शशिभास्करौ ॥७१
 व्याधिः प्रवाहे मृत्युश्च दारिद्र्यञ्च महद्भयम् ।
 तस्माद्दानं च होमञ्च देवताभ्यर्चनं जपम् ॥७२
 कुर्यात्तस्मिन् दिने युक्ते तस्य शान्तिर्भविष्यति ।
 सर्वं गङ्गासमं तीर्थं राहुप्रस्ते दिवाकरे ॥७३
 यो नरः स्नाति वत्तीर्थं समुद्रे सेतुबन्धने ।
 उपोष्य रजनो मेकां राहुप्रस्ते दिवाकरे ॥७४
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 सोमेऽप्येवं सूर्यतुल्यं तस्मान् सर्वं समाचरेत् ॥७५

इति आत्रेयरमृती पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्वर्गसुखप्राप्ति फलम् ।

इष्टा ऋतुरातैरेवं देवराजो महाद्युतिः ।
स्वगुरुं वाग्मिनो श्रेष्ठं पर्यपृच्छद्रुद्रहस्पतिम् ॥१॥
भगवन् ! केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
यदक्षयं महाभाग ! त्वं श्रुहि वदताम्बर ॥२॥
एवं पृष्टः स इन्द्रेण देवदेवपुरोहितः ।
वाचस्पतिर्महातेजो बृहस्पति रुवाच ह ॥३॥
हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ? ।
एतत्प्रयच्छमानोऽपि स्वर्गतः सुखमेधते ॥४॥
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नं वसूनि च ।
सर्वमेव भवेत्तं वसुधां यः प्रयच्छति ॥५॥
फलाकृष्टां महीं दद्यात् सवीजां सस्यमालिनीम् ।
यावत् सूर्यफरा लोके तावत् सर्गे महीयते ॥६॥
इति—आत्रेयस्मृतौ धर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

शुभमस्तु ।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणेनमः ॥

महर्ष्यात्रिप्रणीता ।

अत्रि-संहिता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमग्निं वेदविदां वरम् ।
सर्वशास्त्रविधिज्ञातमृषिमिध्वं नमस्कृतम् ॥१॥
नमस्कृत्य च ते सर्वं इदं वचनमब्रूवन् ।
द्वितीयं सर्वं लोकानां भगवन् ! कथयस्व नः ॥२॥

अत्रिरुवाच ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा ! यन्मे पृच्छथ संशयम् ।
तन् सर्वं संप्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥३॥
सर्वतोधान्युपसृश्य सर्पान् देवान् प्रणम्य च ।
जप्त्वा तु सर्वतूक्तानि सर्वशास्त्रानुसारतः ॥४॥
सर्वपापहरं नित्यं सर्वसंशयनाशनम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामग्निः शास्त्रमकल्पयत् ॥५॥
ये च पापकृतो लोके ये चान्ये धर्मदूषकाः ।
सर्वे पापैः प्रमुच्यन्ते श्रुत्वेदं शास्त्रमुत्तमम् ॥६॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

तस्मादिदं वेदविद्विरभ्येतव्यं प्रयत्नतः ।
 शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सद्वृत्तेभ्यश्च धर्मतः ॥७
 अकुलीने ह्यसद्वृत्ते जडे शूद्रे शठे द्विजे ।
 एतेष्वेव न दातव्यमिदं शास्त्रं द्विजोत्तमैः ॥८
 एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
 पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यदस्त्वा ह्यनृणो भवेत् ॥९
 एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिमन्यते ।
 शुनां योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते ॥१०
 वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रञ्चैवावमन्यते ।
 स सदाः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥११
 स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
 प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वं स्वं कर्मण्यवस्थिताः ॥१२
 कर्म विप्रस्य यजनं दानमध्ययनं तपः ।
 प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च याजनञ्चेति वृत्तयः ॥१३
 क्षत्रियस्यापि यजनं दानमध्ययनं तपः ।
 शास्त्रोपजीवनं भूतरक्षणञ्चेति वृत्तयः ॥१४
 दानमध्ययनं वार्तां यजनं चेति षं विधाः ।
 शूद्रस्य वार्तां शुभ्रूपा द्विजानां कारुण्यं च ॥१५
 मयेव धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः ।
 बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमो गतिम् ॥१६
 ये ऋषेताः स्वधर्मभ्य परधर्मं व्यवस्थिताः ।
 तेषां शास्त्रिकरो राजा स्यर्गलोके महीयते ॥१७

अत्रिसंहिता ।

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमंश्नुते ।
 परधर्मो भवेत्याज्यः सुरूपपरदारवत् ॥१८
 वष्यो राज्ञा स वै शूद्रो जपहोमपरश्च यः ।
 ततो राष्ट्रस्य हन्ताऽस्तौ यथा बह्वेक्ष वै जलम् ॥१९
 प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च तथाऽविक्रये विक्रयः ।
 याज्यं चतुर्भिरप्येतैः क्षत्रविट्पतनं सूतम् ॥२०
 सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
 त्र्यह्णेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥२१
 अन्नताश्चानधीयाना यत्र भैक्ष्वराद्विजाः ।
 तं धामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदं युयैः ॥२२
 विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।
 तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥२३
 ब्राह्मणान् वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशासदान् ।
 तत्र वर्षति पर्जन्यो यत्रैतान् पूजयेन्नृपः ॥२४
 त्रयो लोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च त्रयोऽनयः ।
 एतेषां रक्षणार्थाय संसृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥२५
 उभे सन्ध्ये समाधाय मौनं कुर्वन्ति चे द्विजाः ।
 दिव्यवर्षसद्भस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥२६
 य एवं कुरुते राजा गुणदोषपरोक्षणम् ।
 यराः स्वर्गं नृपत्वश्च पुनः कोपं समृद्धयेत् ॥२७
 दुष्टस्य दण्डः मुजनस्य पूजा न्यायेन कोपस्य च संप्रवृद्धिः ।
 अपक्षपातोऽर्घिषु राष्ट्ररक्षाः पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

यत् प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः ।
 न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥२६
 अलाभे देवस्वातानां हृदेषु च सरःसु च ।
 उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥३०
 वसाशुक्रमसृद्वाजा मूत्रविद् कर्णविष्णखाः ।
 श्लेष्मास्त्रि दूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥३१
 पण्णां पण्णां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
 मृद्वारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिणा ॥३२
 शौचमङ्गलनायासासनसूयाऽऽसृहा दमः ।
 लक्षणानि च विप्रस्य तथा दानं दयापि च ॥३३
 न गुणान् गुणितोहन्ति स्तौति चान्यान् गुणानपि ।
 न हसेच्चान्नदोषाश्च सानसूया प्रकीर्तिता ॥३४
 अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
 आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ॥३५
 प्रशस्त्वाचरणं नित्यमप्रशस्त्वाविवर्जनम् ।
 एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥३६
 शरीरं पीड्यते येन शुभेन त्वशुभेन वा ।
 अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः सउच्यते ॥३७
 यथोत्पन्नेन कर्तव्यं सन्तोषः सर्ववस्तुषु ।
 न सृष्टेत् परदारेषु साऽऽसृहा परिकीर्तिता ॥३८
 याह्यमभ्यात्मिकं याऽपि दुःखमुत्पाद्यतेऽपरेः ।
 न कुप्यति न चाहन्ति दम इत्यभिधीयते ॥३९

अहन्यहनि दातव्यमदीनेनन्तरात्मना ।
 स्तोकादपि प्रयत्नेन दानमित्यभिधीयते ॥४०
 परस्मिन् वन्धुवर्गं वा मित्रे द्वेष्ये रिपौ तथा ।
 आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥४१
 यश्चैतर्लक्ष्णैर्युक्तो गृहस्थोऽपि भवद्द्विजः ।
 स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥४२
 अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥४३
 षापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥४४
 इष्टं पूर्त्तं प्रकर्त्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।
 इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्षमवाप्नुयात् ॥४५
 इष्टापूर्त्तो द्विजातीनां सामान्यो धर्मसाधनौ ।
 अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके ॥४६
 यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् युधः ।
 यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजेन् ॥४७
 आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्जवम् ।
 प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्दवश्च यमा दरा ॥४८
 शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
 व्रतमौनोपवासाश्च स्नानश्च नियमा दरा ॥४९
 प्रतिवृत्तिं कुशमयी तीर्थचारिषु मज्जयेत् ।
 यमुद्दिश्वं निमज्जेत अष्टभागं लभेत संः ॥५०

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

मातरं पितरं चाऽपि भ्रातारं सुहृदं गुरुम् ।
 यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशफलं लभेत् ॥५१॥
 अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
 पिण्डोद्दकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः ॥५२॥
 पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येद्येत्जीवतो मुखम् ।
 ऋगमस्मिन् संनयति अमृतत्वञ्च गच्छति ॥५३॥
 जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणी पिता ।
 तदङ्घ्रि शुद्धिमाप्नोति नरकात्प्रायते हि सः ॥५४॥
 जायन्ते बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां प्रजेत् ।
 यजते चाश्वमेधञ्च नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥५५॥
 काङ्क्षन्ति पितरः सर्वे नरकान्तरभीरवः ।
 गयां यास्यति यः पुत्रः स नम्राता भविष्यति ॥५६॥
 कल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ।
 गयाशीपं पदाऽऽक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥५७॥
 महानदीमुपसृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
 अक्षयान् लभते लोकान् कुलञ्चैव समुदरेत् ॥५८॥
 शङ्खास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोग (भोज्य) विवर्जिते ।
 आहारशुद्धिं यक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥५९॥
 अक्षारलक्षणं भैक्षं (रौक्षं) पिवेद्वाप्लीं मुषधंसम ।
 विरात्रं शङ्खपुष्पीम्वा प्राक्ष्यः पयसा सह ॥६०॥
 मद्यभाण्डाद्द्विजः कश्चिदस्नानान् पिबते उलम् ।
 प्रायश्चित्तं कथं तस्य मुच्यते केन कर्मणा ॥६१॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।
 तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य पण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥७३
 असंस्पृष्टेन संस्पृष्टः स्नानं तेन विधीयते ।
 तस्य चोच्छिष्टमस्नीयात् पण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥७४
 अज्ञानात् प्राश्य विष्णुर्वं मुरासंस्पृष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥७५
 वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्यव्रतानि च ।
 निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥७६
 गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिताम् ।
 प्रायोज्यं मृष्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥७७
 गृहान्निष्कम्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ द्वागेनाद्यापयेत् पुनः ॥७८
 ब्राह्मन्त्रैस्तु पूतन्तु हिरण्यकुशावारिभिः ।
 तेनैवाभ्युक्ष्य तद्वस्त्रं शुद्धते नात्र संशयः ॥७९
 राज्ञान्यैः श्वपैश्चवापि घलाद्विचालितो द्विजः ।
 पुनः कुर्यात् संस्कारं पश्चात् कृच्छ्रत्रयञ्चरेत् ॥८०
 शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।
 तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य यत्नेन कृच्छ्रमाचरेत् ॥८१
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूतकस्य विनिर्णयम् ।
 प्रायश्चित्तं पुनश्चैव कथयिष्याम्यतः परम् ॥८२
 एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
 श्यहान् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥८३

व्रतिनः शास्त्रपूतस्य आदितान्नेस्तथैव च ।
 रात्रस्तु सूतकं नास्ति यस्य चेच्छ्रुति ब्राह्मणः ॥८४
 ब्राह्मणो दशरात्रेण द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥८५
 सपिण्डानान्तु सर्वेषां गोत्रजः साप्रपौरुषः ।
 पिण्डाधोदकं दानञ्च शावाशौचं तथाऽनुगम् ॥८६
 चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षडहः पञ्चमे तथा ।
 षष्ठे चैव त्रिरात्रं स्यात् सप्तमे अहमेव वा ॥८७
 अष्टमे दिनमेकन्तु नवमे प्रहरद्वयम् ।
 दशमे स्नानमात्रेण सूतके तु शुचिर्भवेत् ॥८८
 मृतसूतके तु दांसीनां पत्नीनाञ्चानुलोमिनाम् ।
 स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि दौनिकम् ॥८९
 शशपृष्ठतृतीयस्तु सचेलः स्नानमाचरेत् ।
 चतुर्थे सप्तभैक्ष्यं स्यादेव शावविधिः स्मृतः ॥९०
 एकत्र संकुतानान्तु मातृजामेकभोजिनाम् ।
 स्वामितुल्यं भवेच्छौचं विभक्तानीं पृथक्पृथक् ॥९१
 अग्नीक्षीरमधीक्षीरं यद्धानं मृतसूतके ।
 पाचकाभ्रं नवभ्राह्मं भुक्त्वा नान्द्रायणं चरेत् ॥९२
 सूतकाभ्रमथर्माय यस्तु प्राश्नाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ॥९३
 महायज्ञविधानन्तु न कुर्यान्मृतजन्मनि ।
 होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काग्नेन फलेन वा ॥९४

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

एतेषामुदकं पीत्वा पर्णकृच्छ्रान्तदुच्यते ।
 पञ्चगव्यञ्च गोक्षीरदधिमूत्रशकृद्घृतम् ॥११७॥
 जग्ध्वा परेऽङ्गुशपवसेदेष सान्तपनो विधिः ।
 पृथक्सान्तपनेर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥११८॥
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ।
 त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्यहं मुहूर्ते त्वयाचितम् ॥११९॥
 त्र्यहं परञ्च नाशनीयात् प्राजापत्योविधिः स्मृतः ।
 सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ॥१२०॥
 अयाचिते चतुर्विंशः परेऽङ्गुधनशनं स्मृतम् ।
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं स्याद्यावद्यस्य मुखं विरोत् ॥१२१॥
 एतद्मासं विजानीयाच्छुद्धयर्थं कायशोधनम् ।
 त्र्यहमुष्णं पिवेदापस्त्र्यहमुष्णं पिवेत् पयः ॥१२२॥
 त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुमक्षो दिनत्रयम् ।
 पदपलानि पिवेदापस्त्रिपलं तु पयः पिवेत् ॥१२३॥
 पलमेकन्तु वै सर्पिस्तत्रकृच्छ्रं विधीयते ।
 वध्ना च त्रिदिनंमुहूर्ते त्र्यहं मुहूर्ते च सर्पिणा ॥१२४॥
 क्षीरेण तु त्र्यहं मुहूर्ते वायुमक्षो दिनत्रयम् ।
 त्रिपलं दधिक्षीरेण पलमेकं तु सर्पिणा ॥१२५॥
 एतदेव ब्रतं पुण्यं वैदिकं कृच्छ्रमुच्यते ।
 एकभक्तेन नक्तेन तर्पेद्यायाचितेन च ॥१२६॥
 उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।
 कृच्छ्रापिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥१२७॥

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ।
 पिण्याकदधिशक्तूनां प्रासश्च प्रतिवासरम् ॥१२८
 एकैकमुपवासः स्यात् सौम्यकुच्छ्रः प्रकीर्तितः ।
 एषां विरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ॥१२९
 तुलापुरुषइत्येष द्वयः पञ्चदशाहिकः ।
 कपिठागोस्तु दुग्धाम्या धारोष्णं यत्पयः पिबेत् ॥१३०
 एष व्यासकृतः कुच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ।
 निशायां भोजनञ्चैव तज्ज्ञेयं नक्तमेव तु ॥१३१
 अनादिष्टेषु पापेषु चान्द्रायण मथोदितम् ।
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टैर्द्विगुणदक्षिणैः ॥१३२
 यत्कलं समवाप्नोति तथा कुच्छ्रैस्तपोधनः ।
 वेदाभ्यासरतः क्षान्तो धर्मशास्त्राण्यवेक्षयेत् ॥१३३
 शौचाचारसमायुक्तो गृहस्योऽपि हि मुच्यते ।
 उक्तमेतद्द्विजातीनां महर्षे ! श्रूयतामिति ॥१३४
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीशूद्रपतनानि च ।
 उपस्तपतीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ॥१३५
 देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि पट् ।
 जीवद्भर्तारि या नारी उपोष्य व्रतचारिणी ॥१३६
 आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ।
 तौर्यत्नानार्थिनो नारी पतिपादोदकं पिबेत् ॥१३७
 शङ्करस्यापि पिष्णायां प्रयाति परमं पदम् ।
 जीवद्भर्तारि वामाग्री मूत्रे चापि सुदक्षिणे ॥१३८

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

- श्राद्धे यज्ञे विवाहे च पत्नी दक्षिणतः सदा ।
सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वाश्च तथाङ्गिराः ॥१३६
पावकः सर्वमेध्यं च मेध्यं वै योपितां सदा ।
जन्मना ब्राह्मणो श्रेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ॥१४०
विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ।
वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थश्च निपेवते ॥१४१
तदासौ वेदवित् प्रोक्तो वचनन्तस्य पावनम् ।
एकोऽपि वेदविद्भूमं गं ह्यवस्येद्द्विजोत्तमः ॥१४२
स श्रेयः परमो धर्मो नाज्ञानामयुक्तायुतैः ।
पावकाइव दीप्यन्ते जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ॥१४३
प्रतिग्रहेण नश्यन्ति वारिणा इव पावकः ।
तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् प्राणायामैर्द्विजोत्तमाः ॥१४४
उत्सादयन्ति विद्वांसो वायुर्मेघानिवाम्बरे ।
भुक्त्वाचम्य यदा विप्र आर्द्रपाणिस्तु तिष्ठति ॥१४५
लक्ष्मीर्वलं यशस्तेज आयुश्चैव प्रहीयते ।
यस्तु भोजनशालायामासनस्य उपसृशेत् ॥१४६
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
पात्रोपरिस्थितं पात्रं यः संक्षाप्य उपसृशेत् ॥१४७
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति दातुर्भवति निष्फलम् ॥१४८
हृतं प्रदद्यात् यस्त्वापः पिवेद्भुक्त्वा द्विजोत्तमः ।
नदंनमसुरैर्भुङ्क्ते निराशाः पितरो गताः ॥१४९

नास्ति बन्दात् परं शाखं नास्ति मातुः परो गुरुः ।
 नास्ति दातात् परं मित्रमिह लोके परध्व च ॥११५०
 अपात्रे ह्यपि यदन्नं ददत्यास्तप्तमं कुलम् ।
 हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥११५१
 आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।
 अन्नं विष्ठासमं भोक्तुर्दाता च नरकं व्रजेत् ॥११५२
 इतरेण तु पात्रेण दीयमानं विचक्षणः ।
 न दद्याद्दामहस्तेन आयसेन कदाचन ॥११५३
 मृष्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेत् पितृन् ।
 अन्नदाता च भोक्ता च तावेव नरकं व्रजेत् ॥११५४
 अभावे मृष्मये दद्यादनुज्ञातस्तु तै द्विजैः ।
 तेषां वचः प्रमाणं स्याद्वत्तच्चानृतमेव च ॥११५५
 सौवर्णांयसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।
 भिक्षादात् न धर्मोऽस्ति भिक्षुर्भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥११५६
 न च कांस्येषु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन ।
 पलाशं यतयोऽनन्ति गृहस्थः कांस्यभाजने ॥११५७
 कांस्यकरव च यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ।
 कांस्यभोजी यत्किञ्चैव प्राप्नुयात् किल्बिषं तयोः ॥११५८

अत्राप्युदाहरन्ति ॥

सौवर्णांयसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।

भुञ्जन् भिक्षुर्न दूष्येत दूष्येणैव परिग्रहात् ॥११५६

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

यदिहस्ते जलं दद्याद्विश्रां दद्यात् पुनर्जलम् ।
 तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥१६०
 चरेन्माधुकरीं वृत्तिमपि स्लेच्छकुलादपि ।
 एकाग्रं नैव भोक्तव्यं बृहस्पतिकुलादपि ॥१६१
 अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धं भैक्षं गृहे वसन् ।
 दशरात्रं पिवेद्वज्रमापस्तु त्र्यहमेव च ॥१६२
 गोमूत्रेण तु संमिश्रं यावकं पृतपाचितम् ।
 एतद्वज्रमिति प्रोक्तं भगवानत्रिरब्रवीत् ॥१६३
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
 अध्वरगः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥१६४
 यक्ष्मासान् (पण्मासान्) कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीमेव च स्त्रियम् ।
 आ दन्तजननादूर्ध्वमेव धर्मो विधीयते ॥१६५
 ब्रह्महा प्रथमञ्चैव द्वितीयं गुरुतल्पगः ।
 तृतीयन्तु सुरापोऽयं चतुर्थं स्तेयमुच्यते ॥१६६
 (आपो गावस्त्रिजाम्भिर्गन्धो वा स्तेयते तथा ।)
 पापानाञ्चैव संसर्गः पञ्चमं पातकं महत् ।
 एषामेव विशुद्धयर्थं चरेद्वर्षा(कृच्छ्रा)ण्यनुक्रमात् ॥१६७
 त्रीणि कृच्छ्राण्यक्रामश्चेद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 अर्द्धन्तु ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियेषु विधीयते ॥१६८
 पद्भ्रगो द्वादशश्चैव विदूशूद्रयोस्तथा भवेत् ।
 त्रीन् मासान्नक्तमशनीयाद्भूमौ शयनमेव च ॥१६९
 स्त्रीघातः शुद्धयतेऽप्येवं चरेत् कृच्छ्राब्दमेव च ।
 रजकः शैलुपश्चैव वेणुकर्मोपजीवनः ॥१७०

भुञ्जते मानवाः पश्चान्न ता दुप्यन्ति कर्हिचित् ।
 असयणैस्तु यो गर्भः स्त्रोणा योनौ निषिच्यते ॥१६३
 अशुद्धा सा भयंत्रारी यावद्गर्भं (गर्भं) न मुञ्चति ।
 विमुक्तं तु ततः शल्ये रजश्चापि प्रदृश्यते ॥१६४
 तदा सा शुद्धयते नारी विमलं काञ्चनं यथा ।
 स्वयं विप्रतिपक्षा या यदि वा विप्रतारिता ॥१६५
 बलात्रारी प्रमुक्ता वा चौरमुक्ता तथाऽपि वा ।
 न त्याज्या दूषिता नारी न कामोज्ञ्या विधीयते ॥ १६६
 ऋणुकाल उपासीत पुष्पकालेन शुद्धयति ।
 रजकधर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ॥१६७-
 कैवर्तमेदमिद्धाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ।
 एषा गत्वा स्त्रियो मोहाद्भुक्ता च प्रतिगृह्य च ॥१६८
 कुञ्जद्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानाद्देन्दवद्वयम् ।
 सकृद्भुक्ता (क्ता) तु या नारी म्लेच्छैर्या पापकर्मभिः ॥१६९
 प्राजापत्येन शुद्धयेत ऋणुप्रसवणेन तु ।
 बलाद्गता स्वयं वाऽपि परैरितया यदि ॥२००
 सकृद्भुक्ता तु या नारीप्राजापत्येन (शुद्धयति) गृह्यति ।
 प्रारब्धदीर्घतपसा नारीणा यद्रजो भवत् ॥२०१
 न तेन तद्गतं तासां विनश्यति कदाचन ।
 मद्यसंसृष्टकुम्भेषु यत्तोयं पिबति द्विज ॥२०२
 कुञ्जपादेन शुद्धयेत पुन संस्कारमर्हति ।
 अन्त्यजस्य तु ये वृक्षा यद्गुणुष्पफलोपगाः ॥२०३

शुद्धि-स्पर्शादि-प्रायश्चित्तम् ।

उपभोग्यास्तु ते सर्वे पुष्पेषु च फलेषु च ।
 चाण्डालेन तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिवति द्विजः ॥२०४
 कृच्छ्रपादेन शुद्धयेत् आपस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ।
 श्लेष्मोपानहविष्णुमूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव च ॥२०५
 एभिः सन्दूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
 एकं द्वयहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनम् ॥२०६
 प्रायश्चित्तं पुनश्चैव नक्तं शूद्रस्य दापयेत् ।
 सद्यो वान्ते सचैलं तु विप्रस्तु स्नानमाचरेत् ॥२०७
 पर्युषिते त्वहोरात्रमतिरिक्ते दिनत्रयम् ।
 शिरःकण्ठोरुपादांच सुरथा यस्तु लिप्यते ॥२०८
 दशपट्त्रितयैकाहं चरेदेवमनुकृमात् ।

अत्राप्युदाहरन्ति ॥

प्रमादान्मद्यपः सुरां सकृत्पीत्वा द्विजत्तमः ।
 गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्धयति ॥२०९
 मद्यपस्य निपादस्य यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
 न देवा भुञ्जते तत्र न पिवन्ति हविर्जलम् ॥२१०
 चित्तिभ्रष्टा तु या नारी ऋतु भ्रष्टा च व्याधितः ।
 प्राजापत्येन शुष्येत ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥२११
 ये च प्रव्रजिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलावहाः ॥२१२
 अनाशकान्निवर्तन्ते चिकीर्षन्ति गृहस्थितिम् ।
 धारयेन्त्रीणि कृच्छ्राणि चान्द्रायणमथापि वा ॥२१३
 जातकर्मादिकं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ।
 नाशीचं नोदकं नाशु नापवादानुकम्पने ॥२१४

अत्रिसंहिता । :

एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ।
 सर्वान्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ॥१७१
 पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानत्रिरवतीत् ।
 चाण्डालभाण्डे यत्तोर्यं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः ॥१७२
 गोमूत्रयावकाहारः सप्तत्रिंशद्दान्यपि ।
 संस्पृष्टं यस्तु पकात्रमन्त्यजैर्वाऽस्युदक्यया ॥१७३
 अज्ञानाद्ब्राह्मणोऽशनीयात् प्राजापत्यार्धमाचरेत् ।
 चाण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्णस्य निष्कृतिः ॥१७४
 चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ।
 पद्भ्यामाचरेद्द्वैश्वयः पञ्चमव्यं तथैव च ॥१७५
 त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुद्ध्यति ।
 ब्राह्मणो वृक्षमारूढश्चाण्डालो मूलसंस्पृशः ॥१७६
 फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७७
 नक्तभोजी भवेद्विप्रो घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
 एकपृष्ठसमारूढश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा ॥१७८
 फलान्यत्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७९
 अहोरात्रोपितो भूत्वा पथ्यगव्येन शुद्ध्यति ।
 एकशाखासमारूढश्चाण्डालो ब्राह्मणो यदा ॥१८०
 फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 त्रिरात्रोपिपितो भूत्वा पथ्यगव्येन शुद्ध्यति ॥१८१

शुद्धि प्रकरणम् १५ ।

स्त्रियाः श्लेष्मस्य तस्य सम्पर्काच्छुद्धिः सान्त्वयने-तथा-
 तफुच्छुः पुनः कृत्वा शुद्धिरेषाऽभिधीयते ॥१८२-
 सम्बतंत-यथा- भाव्यां गत्वा- श्लेष्मस्य सङ्गताम्-
 सचैलं स्नानमादाय घृतस्य-प्राशनेन च ॥१८३-
 स्नात्वा नद्युदकेष्वैव घृतं प्राश्य- विशुद्धयति ।
 संगृहीतामपत्यार्थमन्यैरपि तथा पुनः ॥१८४-
 चाण्डालश्लेष्मपचकपालव्रतधारिणः ।
 अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेण विशुद्धयति ॥१८५-
 कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो- नात्र संशयः ।
 स एव पुरुष स्त्रिय गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥१८६-
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तो विष्णुमूत्रं कुहते द्विजः ।
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तश्चाण्डालं स्पृशते द्विजः ॥१८७-
 अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन- शुद्धयति ।
 केशकीटनखस्त्रायु- अस्त्रिरुण्टकमेव च ॥१८८-
 स्पृश नद्युदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयति ।
 मत्स्यास्त्रिजम्बुकास्पीनि नखशुक्तिरुपर्दिकाः ॥१८९-
 स्पृश स्नात्वा हेमवत्सघृतं पीत्वा विशुद्धयति ।
 गोकुण्डे कन्दुशालायां तैलचक्रेषु चक्रयोः ॥१९०-
 अमोमास्यानि शौचानि स्त्रीणां च व्याधितस्य च ।
 न स्त्री दूष्यति जारेण ब्राह्मणोऽवेदकर्मणा ॥१९१-
 नाऽऽपो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ।
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ॥१९२-

अत्रिसंहिता ।
॥ १ ॥

ब्रह्मदण्डहताना तु न कार्यं कटधारणम् ।
स्नेह कृत्वा भयादिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत् ॥२१६
गोमूत्रयावकाहारं कृच्छ्रमेक विशोधनम् ।
वृद्ध शौचस्मृतेर्लुप्त प्रत्याख्यातभिपत्तिक्रिये ॥२१६
आत्मानं घाययेद्यस्तु भृग्वन्त्यनराताम्बुभिः ।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्रस्थिसञ्चयम् ॥२१७
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ।
यस्यैकाऽपि गृहे नास्ति धेनुर्वत्सानुचारिणी ॥२१८
मङ्गलानि कुतस्तस्य कुतस्तस्य तम क्षयः ।
अतिदोहातिवाहाभ्या नासिकार्भेदनन वा ॥२१९
नग्नेपर्वतसरोधे मृते पादोनमाचरेत् ।
अष्टागव धर्महल पङ्गव व्यावहारिकम् ॥२२०
चतुर्गव नृशसाना द्विर्गव (३ध्यते सह) गणवध्यकृत् ।
द्विगव यादयेन पादु मध्याह्नं तु चतुर्गवम् ॥२२१
पङ्गव तु निपादाक्त पूणाहस्तप्रभिः स्मृतः ।
काष्ठलोष्टशिलागोन कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥२२२
प्राजापत्यं चरन्मुस्ता (१) अतिकृच्छ्रन्तु आयसैः ।
प्रायश्चित्तं ततश्चीर्णं कुयाद्नाक्षणभोजनम् ॥२२३
अनुसुप्तमद्वितीं गान्ध्या दद्याद्विप्राय दग्निनाम् ।
शरभोऽश्वान्नामान् मिहशार्दूलगर्दभान् ॥२२४
हत्वा च शूद्रहत्याया प्रायश्चित्तं विधीयते ।
मानारगोधानुद्वम्भण्डकभिः पतत्रिण ॥२२५

हत्वा ज्यहं पिवेत् क्षीरं कुच्छं वा पादिकञ्चरेत् ।

चाण्डालस्य च संस्पृष्टं विष्णुमूत्रस्पृष्टमेव वा ॥२२६

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टं (समा) तथाचरेत् ।

वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शोधनम् ॥२२७

उदरेद्वदशतं पूर्णं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

अस्थिचर्मावसिक्तेषु खरश्चानादिदूषिते ॥२२८

उदरेदुदकं सबं शोधनं परिमार्जनम् ॥२२९

गोदोहनं चर्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कास्कशिल्पिहस्ते ।

स्त्रीवालपुद्गाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि ॥२३०

प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहं ।

आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः ॥२३१

प्रपास्वरण्ये मूढकस्ये(घटकस्य)रूपे द्रोण्यां जलं कोशाविनिर्गतञ्च ।

श्वपाकचण्डालपरिग्रहे तु पित्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥२३२

रेतोविष्णुमूत्रसंस्पृष्टं कौपं यदि जलं पिवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् कुम्भे सान्त्तपनं तथा ॥२३३

छिन्नभिन्नशवं यत् स्याद्ज्ञानादुदकं पिवेत् ।

प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकुच्छं द्विजोत्तमः ॥२३४

उप्रीक्षीरं खरीक्षीरं मानुपीक्षीरमेव च ।

प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकुच्छं द्विजोत्तमः ॥२३५

वर्णवाह्येन संस्पृष्टं उच्छिष्टस्तु द्विजोत्तमः ।

पञ्चरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२३६

अत्रिसंहिता ।

शुचि गोवृत्तिकृतोर्यं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।
 चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्भूतं जलम् ॥२३७
 चण्डालेन तु संपृष्टः (ष्टि) स्नानमेव विधीयते ।
 उच्छिष्टस्तु च संपृष्टस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥२३८
 आकराहृतवस्तूनि नाशुचीनि कदाचन ।
 आकरा शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥२३९
 ध्र(भृ)ष्टाध्र(भृ)ष्टयवाश्चैव तथैव चणकाः स्मृताः ।
 स्वर्जूरश्चैव कर्पूरमन्यद्भ्र(भृ)ष्टतरं शुचि ॥२४०
 अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ।
 अदुष्टाः सततं धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ॥२४१
 घड्नामेव(रु) स्नानानामेवश्चेदशुचिर्भवेत् ।
 अशौचमेवमात्रस्य नेतरेषां कथञ्चन ॥२४२
 एकपङ्क्त्युपरिष्ठानां भोजनेषु प्रथक् प्रथक् ।
 यग्रेको लभते नीलीं सर्वं तेऽशुचयः स्मृताः ॥२४३
 यस्य पदे पट्टसूत्रे नीलीरक्तो हि नश्यते ।
 त्रिरात्रं तस्य शतज्जं शेषार्थोपवासिनः ॥२४४
 आदित्येऽन्तमिते रात्रात्पृथग्यं शूराते यदि ।
 भगवन् । तेन शुद्धि म्यात्ततो घृदि तपोधन ॥२४५
 आदित्येऽन्तमिते रात्रौ शूरात् हीनं दिवा जलम् ।
 तेनैव सर्वं शुद्धि स्याच्छुद्धिपुष्टन्तु वर्जयेत् ॥२४६
 देसाहात् वपः शुक्ति पापभ्यामेवयेत्(श्य_यत्)त ।
 प्रायश्चित्तं प्रकृत्यं स्यात्तस्य चोच्छा न निष्कृति ॥२४७

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु षष्ट्याः षष्टिर्न विद्यते ॥२४८

आरनालं तथा क्षीरं कन्दुकं दधिसक्तवः ।

स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रास्यापि न दूष्यति ॥२४९

आर्द्रमांसं घृतं तैलं स्नेहाञ्च फलसम्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता एते निष्क्रान्ताः शुद्धिमाप्नुयुः ॥२५०

अज्ञानान् पिवते तोर्यं ब्राह्मणः शूद्रजातिषु ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥२५१

आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकवान् भवेत् ।

अप्सु प्रक्षिप्य पात्राणि पश्चादग्निं विनिर्दिशेत् ॥२५२

योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि सः स्मृतः ॥२५३

वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ।

प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥२५४

वैदिके लौकिके वाऽपि हुतोच्छिष्टे जले क्षिप्तौ ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥२५५

कनीयान् गुणवान् श्रेष्ठः श्रेष्ठश्चेत्त्रिगुणो भवेत् ।

पूर्वं पाणिं गृहीत्वा च गृह्यामि धारयेद्बुधः ॥२५६

ज्येष्ठश्चेद्यदि निर्दोषो गृह्णीयादग्निं (यवीयकः) ममत्तः ।

नित्यं नित्यं भवेत्तस्य श्रद्धाहत्या न संशयः ॥२५७

महापातकसंपृष्टः (ष्टे) स्नानमेव विधीयते ।

संपृष्टस्य यदा भुङ्क्ते स्नानमेव विधीयते ॥२५८

॥ अत्रिसंहिता ॥

- पतितैः सह संसर्गं मासाद्धं मासमेकं वा ।
 गोमूत्रयापकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥२५६
- कृच्छापं पतितस्यैव सकृदमुक्त्वा द्विजोत्तमः ।
 अविज्ञानाच्च तदमुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥२६०
- पतितान्नं यदा मुक्तं मुक्तं चाण्डालवेर्मनि ।
 मासार्धेन्तु पिबेद्वारि इति शातातंपौञ्जवीत् ॥२६१
- गोनाहणद्वयानाश्च पतिताना तथैव च ।
 अग्निना न च संस्कारः शङ्कस्य वचनं यथा ॥२६२
- यथाण्डाली द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रं विशुष्येत प्राजापत्यानुपूर्वशः ॥२६३
- पतितान्नमादाय न भुक्त्वापचाः ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वाः सात्यं समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विनिर्दिशेत् ॥२६४
- ॥ अन्त्यहस्ताच्छ्रयं क्षिप्तं (प्ल) काष्ठलोप्सृणानि च ।
 नः पुरेत् तयोच्छिष्टमहोरात्रं समाचरेत् ॥२६५
- चाण्डालं पतितं स्लेच्छं मरुभाण्डं रजस्वलांम् ।
 द्विजः पृष्ट्वा न भुञ्जीत मुञ्जानो यदि संपूरीत् ॥२६६
- अतः परं न भुञ्जीत त्वयथाऽन्नं स्नानमाचरेत् ।
 ब्राह्मणैः समनुज्ञात खिरात्रमुपवासयेत् ॥२६७
- सघृतं पापकं प्रारय श्वशरेपं समापयेत् ॥
 मुञ्जानः संपूरीतास्तु पापसं कृष्णुं सया ।
 थिराग्नेयं शुद्धिः स्याद्योच्छिष्टस्वहंन तु (१) ॥२६८

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

- आरूढो नैष्ठिके धर्मो यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
 चान्द्रायणं चरेन्मांसमिति शौचात्तपोऽवधीत् ॥२६६
 पशुवेश्यामिगमने प्रोजापत्यं विधीयते ।
 गवां गमने मनुप्रोक्तं व्रतं चान्द्रायणचरेत् ॥२७०
 अमानुषीपुं शीवर्जमुद्वेद्यायामेयोनिषु ।
 रेतः सित्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सन्तपने चरेत् ॥२७१
 उदक्यां सूतिकां वाऽपि अन्त्यजां स्पृशते यदि ।
 त्रिरात्रेणैव बुद्धिः स्याद्विधिरेषां पुरातनः ॥२७२
 संसर्गं यदि गच्छेत्तदुद्वेद्याया तथाऽन्त्यजैः ।
 प्रायश्चित्तो स विज्ञेयः पूर्वस्तानं समाचरेत् ॥२७३
 एकरात्रचरेन्मूत्रं पुरीषं तु दिनत्रयम् ।
 दिनत्रयं तथा वाने मथुने पथं सप्त वा ॥२७४
 भोजने तु प्रसक्तानां प्राजापत्यं विधीयते ।
 दन्तकाण्डे स्वहोरात्रमेव शौचविधिः स्मृतः ॥२७५
 रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वानचण्डालवाचसैः ।
 निराहारा भवेत्तत्पितृ स्नान्वाङ्गिकेन शुद्ध्यति ॥२७६
 रजस्वला यदा स्पृष्टा उरूजम्बुकेशम्बरैः ।
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२७७
 स्पृष्टं (प्रा) रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी च या ।
 पंकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२७८
 स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या क्षत्रियो च या ।
 त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्दद्यात्सस्य वचनं यथा ॥२७९

अत्रिसंहिता ।

सृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या वैश्यसम्भवा ।
चतुरार्धं निराहारा पथ्यगव्येन शुद्धयति ॥२८०

सृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या शूद्रसम्भवा ।
पडात्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मणीकामकारताः ॥२८१
अकामतश्चरेद्देव ब्राह्मणी सर्वतः शूरोत् ॥

चतुर्णामपि वर्णानां शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥२८२
उच्छिष्टेन तु संपृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणतः यः । -

भोजने मूत्रचारे च शङ्खस्य वचनं यथा ॥२८३
स्नानं ब्राह्मणसंस्पर्शं जपहोमौ तु क्षत्रिये ।

वैश्ये नत्तश्च कुर्वीत शूद्रे चैव उपोषणम् ॥२८४
चर्मको रजको वैष्यो धीवरो नटस्तथा ।

एतान् सृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपिसन् ॥२८५
एतैः सृष्टो द्विजो नित्यमेकरात्र पयः पिबेत् ।

उच्छिष्टैस्त्रैस्त्रिरात्रं स्याद्घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥२८६
यस्तु ध्यायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥२८७
अभिशास्तो द्विजोऽरण्ये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥२८८
वृथा मिथ्योपयोगेन भ्रूणहत्याव्रतश्चरेत् । -

अब्रह्मक्षो द्वादशाहेन पराकेणैव शुद्धयति ॥२८९
शङ्खं ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । -

३ निर्गुणं सगुणो हत्वा पसाकव्रतमाचरेत् ॥२९०-

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

उपपातकसयुक्ते मानवो म्रियते यदि ।

तस्य संस्कारकर्ता च प्राजापत्यद्वयश्चरेत् ॥२६१

प्रभुञ्जानोऽतिसस्नेह कदाचित् स्पृशते द्विज ।

त्रिरात्रमाचरेन्नक्तैर्नि स्नेहमथ वा चरेत् ॥२६२

विडालकाकाद्युच्छिष्ट जम्ब्या श्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नश्च पिवेद्ब्राह्मी सुवर्षसम् ॥२६३

उपूयान समारुह्य स्वरयानश्च कामत ।

स्नात्वाविप्रोऽस्य दिवासा)जितप्रास प्राणायामेन शुद्धयति ॥

सव्याहृतीं सप्रणवा गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रि पठेदा(वा)यत्त प्राण प्राणायाम सह उच्यते ॥२६४

सकृद्द्विगुणगोमूत्र सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुण देय पञ्चगव्ये तथा दधि ॥२६६

पञ्चगव्य पिवेद्भूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरा पिवेत ।

उभौ तौ तुल्यदोषौ च वसतो नरके चिरं ॥२६७

अजा गवो महिष्यश्च अमेव्य भक्षयन्ति या ।

दुग्ध हृद्ये च कवत्रे च गोमय च विलेपयेत् ॥२६८

ऊनस्तनीमधिका वा या चान्या स्तनपायिनी ।

वासां दुग्ध न होतव्य इत चैवाहुत भवेत् ॥२६९

ब्राह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥३००

राजान् हरते तेज शूद्रान् ब्रह्मवर्षसम् ।

स्यसुतान् च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥३०१

अत्रिसंहिता ।

स्वसुता अग्रजा तावन्नाशनीयात्तद्गृहे पिता ।
अन्नं भुङ्क्ते तु यो मोहात्पूयं स नरकं व्रजेत् ॥३०२
अधीत्य चतुरी वंशान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्वित् ।
नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठाया जायते कुमिः ॥३०३
नवश्राद्धे त्रिपक्षे च पण्मासे मासिकेऽश्विके ।
पतन्ति पितरस्तस्य यो भुङ्क्तेऽन्नापदि द्विजः ॥३०४
चान्द्रायणं नवश्राद्धे परोको मासिके तथा ।
त्रिपक्षे चैव कुच्छः स्यात् पण्मासे कुच्छमेव च ।
आश्विके पादकुच्छः स्यादेकाह पुनराश्विके ॥३०५
ब्रह्मचर्यमनार्थाय मासश्राद्धेषु पूर्वसु ।
द्वादशाहे त्रिपक्षेऽन्दे यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ॥३०६
पतन्ति पितरस्तस्य ब्रह्मलोके गता अपि ॥३०७
एकादेशाहेऽशोरात्रं भुक्त्वा संचयने व्यहम् ।
उपोष्य विधिवद्विप्रः कुष्माण्डो जुहुयाद्घृतम् ॥३०८
पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नास्तन्ति वै द्विजाः ।
भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं वरेत् ॥३०९
यत्र वेदध्वनिः श्रान्तं श्रान्तं न च गोभिरलङ्कृतम् ।
यत्र बालैः परिवृतं श्मशानमिव तद्गृहम् ॥३१०
हास्येऽपि बहवो यत्र विनाधर्मं वदन्ति हि (न) ।
विनाऽपि धर्मशस्त्रेण स धर्मपावनः स्मृतः ॥३११
हीनवर्णे च यः कुर्याद्विज्ञानादभिवादनम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥३१२

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

समुत्पन्ने यदा स्नाने भुङ्क्ते वाऽपि पिवेद्यदि ।
 गायत्र्युपसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥३१३
 अङ्गुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा ।
 मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥३१४
 दिवा कपित्थच्छायायाः रात्रौ दधि शमीषु च ।
 कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्लयम् ॥३१५
 शूर्पवातनखाम्बुस्नानं वरूपदोदकं ।
 मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं दिवाकृतम् ॥३१६
 मार्जनीरजकेशाम्बु देवदायतनोद्भवम् ।
 तेनावगुण्ठितं तेषु गङ्गाम्बुप्लुत एव सः ॥३१७
 मृत्तिकाः सप्त न पृथ्वा वल्मीके मृपिकस्थले ।
 अन्तर्जले श्मशानान्ते वृक्षमूले सुरालये ॥३१८
 वृषभैश्च तथोत्खाते श्रेयष्कामैः सदा बुधैः ॥३१९
 शुची देशे तु सुमाह्या शर्कराश्मविवर्जिता ॥३२०
 पुरीषं मैथुने होमे प्रस्रावे दन्तधावने ।
 स्नानभोजनजप्येषु सदा मौनं समाचरेत् ॥३२१
 यस्तु संवत्सरं पूर्णं भुङ्क्ते मौनेन सर्वदा ।
 युगकोटिसहस्रेषु स्वर्गलोके महीयते ॥३२२
 स्नानं दानं जपं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
 प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥३२३
 सर्वस्वमपि यो दद्यात् पातयित्वा द्विजोत्तम ।
 नाशयित्वा तु तत्सर्वं भ्रूणहत्याफलं लभेत् ॥३२४

प्रहणोद्वाहसंक्रान्तौ स्त्रीणाश्च प्रसवे तथा ।
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौ चापि प्रशस्यते ॥३२५
 क्षीमजं वाऽथ कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा ।
 यज्ञोपवीतं यो दद्याद्दत्तदानफलं लभेत् ॥३२६
 कास्यस्य भाजनं दद्याद्दृष्टपूर्वं सुशोभनम् ।
 तथा भक्त्या विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥३२७
 श्राद्धकाले तु यो दद्याच्छोभनी (ने) च उपानहौ ।
 स गच्छत्यन्यमार्गोऽपि अशनदानफलं लभेत् ॥३२८
 तिलपात्रं तु यो दद्यात् संपूर्णं तु समाहितः ।
 स गच्छति भ्रुवं स्वर्गं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥३२९
 दुर्भिक्षे अन्नदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः ।
 पत्नीयदस्त्वरण्ये च स्वर्गलोके महीयते ॥३३०
 यावदर्धप्रसूता योस्तावत् सा पृथिवी स्मृता ।
 पृथिवी तेन दत्ता स्यादीदृशी गान्धदाति यः ॥३३१
 तेनाग्नयो हुताः सम्यक् पितरस्तेन तर्पिताः ।
 देवाश्च पूजिताः सर्वे यो ददाति गवाहिकम् ॥३३२
 जन्मप्रभृति यत्पापं मातृकं पैतृकं तथा ।
 तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं ब्रह्मदानात् संशयः ॥३३३
 कृष्णाजिनश्च यो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 उद्वेत्तरेकस्थानात् कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥३३४
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
 शूलपाणितु भगवानभिनन्दन्ति भूमिदम् ॥३३५

दानफलवर्णनम् ।

बालुकानां कृता राशि र्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
 गते वपशते चैव पलमेकं विशीर्यति ॥३३६
 क्षयश्च दृश्यते तस्य कन्यादाने न चैव हि ।
 आतुरे प्राणदाता च त्रीणि दानफलानि च (१) ॥३३७
 सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् ।
 पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च न कैतवे ॥३३८
 सकाग स्तर्गमाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणे वेदविदुषि सर्वशास्त्रविशारदे ॥३३९
 मातृ(ता)पितृपरे चैव ऋतुकालाभिगामिनि ।
 शीलचारित्रसम्पूर्णे प्रातःस्नानपरायणे ॥३४०
 तस्यैव दीयते दानं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
 संपूज्य विदुषो विप्रानन्येभ्योऽपि प्रदीयते ।
 तत्कायं नैव कर्तव्यं न दृष्टं न श्रुतं मया ॥३४१
 अतः परं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि ये द्विजाः ।
 पितृणामक्षयं दानं दत्तं येषान्तु निष्फलम् ॥३४२
 न हीनाङ्गो न रोषी(गी) च श्रुतिस्मृति विवर्जितः ।
 नित्यभ्यानृतवादी च तातु भ्रगद्धे न भोजयेत् ॥३४३
 हिंसारतं च कपटं उपगूह्य श्रुतं च यः ।
 किङ्करं कपिलं काणं श्रित्रिणं रोगिणं तथा ॥३४४
 दुश्चर्माणं शोर्णकेशं पाण्डुरोगं जटाधरं ।
 भारवाहकमुषश्च द्विभायं घृपलीपतिम् ॥३४५

भेदकारी भवेच्चैव बहुपीड्यकरोऽपि वा ३ ।
 हीनातिरिङ्गाग्रो वा तमप्यपनयेत्तथा ॥३४६-
 बहुभोक्ता दीनमुखो भस्वरो क्रूरबुद्धिमान् ।-
 एतेषां नैव दातव्यं कदाचिद्वै प्रतिग्रहः ॥३४७ f-
 अथ चेन्मन्त्रविद्युक्त शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।
 अदूर्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥३४८ c
 श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणा नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
 काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥३४९
 न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः ।
 तस्य श्राद्धं न दातव्यं त्वन्धकस्यात्रिज्वीत् ॥३५० .
 तस्माद्देवेन शास्त्रेण ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्य तु ।
 न चैकेनैव वेदेन भगवानत्रिज्वीत् ॥३५१
 योगस्थैर्लोचनैर्युक्त पादाग्रश्च प्रयच्छ्रुति ।
 लौकिकज्ञैश्च शास्त्रोक्तं पश्येच्चैवाधरोत्तरम् ॥३५२
 वेदैश्च ऋषिभिर्गीतं शृष्टिमान् शास्त्रवेदवित् ॥३५३-
 व्रतिनं च कुलीनं च श्रुतिस्मृतिरतं सदा ।
 तादृशं भोजयेच्चद्राद्धे पितृणामक्षयं भवेत् ॥३५४
 यावतो मरुतेमासान् पितृणा दीततेजसाम् ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥३५५
 नररक्ष्या विमुच्यन्ते ध्रुवं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
 तस्माद्विप्रं परीक्षेत श्राद्धकाले प्रयत्नत ॥३५६

न निर्व्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।
 इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥३५७
 सूर्ये कन्यागते कुर्याच्छ्राद्धं यो न गृहाश्रमी ।
 धनं पुत्रान् कुलं तस्य पितृनिश्वासपोडया ॥ ३५८
 कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति सत्सुतान् ।
 शून्या प्रेतपुरी सध्वा यदाद्दृश्विकदर्शनम् ॥३५९
 ततो वृश्चि हसंप्राप्ते निराशाः पितरोगताः ।
 पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥३६०
 पुत्रं वा भ्रातरं वापि दौहित्रं पौत्रकं तथा ।
 पितृकार्ये प्रसक्ता ये ते यान्ति परमा गतिम् ॥३६१
 यथा निर्मन्थनादग्निः सर्व्वकाष्ठेषु तिष्ठति ।
 तथा स दृश्यते धर्म्याच्छ्राद्धदानान्न संशयः ॥३६२
 सर्वशास्त्रार्थगमनं सर्वतीर्थाविगाहनम् ।
 सर्वयज्ञफलं विन्द्याच्छ्राद्धदानान्न संशयः ॥३६३
 महापातकसंयुक्तो यो युक्तध्वोपपातकैः ।
 धनैर्मुक्तो यथा भानूराहुमुक्तश्च चन्द्रमाः ॥३६४
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वपापं विलम्बयेत् ।
 सर्वसौख्यं स्वयं प्राप्तः श्राद्धदानान्न संशयः ॥ ३६५
 सर्वेषामेव दातॄणां श्राद्धदानं विशिष्यते ।
 मेरुतुल्यं शूलं पापं श्राद्धदानं विशोभनम् ॥३६६
 श्राद्धं पृथगात्तु मर्त्यो वै स्वर्गलोके सद्दीयते ।
 अमूर्त्तं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं जूपयस्मृतम् ॥३६७

अत्रिसंहिता ।

वैश्यस्य चात्रमेवान्नं शूत्रान्नं रुधिरं भवेत् ।
 एतत् सर्वं मया ख्यातं श्राद्धकाले समुत्थिते ॥३६८
 वैश्वदेवे च होमे च देवताभ्यर्चने जपे ।
 अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यञ्जु सामसंस्कृतम् ॥३६९
 व्यवहारानुर्वेण धर्मेण बलिभिर्जितम् ।
 क्षत्रियान्नं पयस्तेन घृतान्नं यज्ञपालने ॥३७०
 देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निपादकः ।
 पशुर्ल्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः ॥३७१
 सन्ध्या स्नानं जपं होमं देवतानित्यपूजनम् ।
 अतिथिं वैश्वदेवश्च देवव्राह्मण उच्यते ॥३७२
 शाके पत्रे फले मूले घनवासे सदा रतः ।
 निरतोऽहरहः श्राद्धे स विप्रो मुनिरुच्यते ॥ ३७३
 वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्प्रजेत् ।
 साङ्ख्ययोगविचारस्थः स विप्रो द्विज उच्यते ॥३७४
 अश्राद्धताश्च धन्वानः संप्रामे सर्वसंमुखे ।
 आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ॥३७५
 कृपिकर्मरतो यश्च गवाश्च प्रतिपालकः ।
 वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥३७६
 लाक्षालवणसंमिश्रं कुसुम्भं क्षीरसर्पिषः ।
 विभ्रंता मधुमांसानां स विप्र शूद्र उच्यते ॥३७७
 पौरश्च वृक्षरक्षाय सूचको दंशकस्तथा ।
 मत्स्यमासे सवालुब्धो विप्रो निपाद उच्यते ॥३७८

निन्धनाक्षणवर्ज्यम्।

ब्रह्मतरुं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः।

तेनैव स च पापेन विप्रः पशुरुदाहृतः ॥३७६

वापीकूपतडागानामारामस्य सरसु च।

निःशङ्कं रोधकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥३८०

क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जितः।

निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डालउच्यते ॥३८१

वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्रं शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः।

पुराणहीनाः कृषिणो भवन्ति भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति ॥३८२

ज्योतिर्विदो ह्यधर्वाणः कीराः पौराणपाठकाः।

श्राद्धे यज्ञे महादाने वरणोयाः कदाच न ॥३८३

श्राद्धश्च पितरं घोरं दानं चैव तु निष्फलम्।

यज्ञे च फलहानिः स्यात्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥३८४

आविकश्चित्रकारश्च वैद्यो नक्षत्रपाठकः।

चतुर्विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥३८५

मागधो माधु(थु)रश्चैव कापटः कीटकानजौ।

पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥३८६

ऋथक्रीता च या कन्या पत्नी सा न विधीयते।

तस्यां जाताः सुतास्तेषां पितृपिण्डं न विद्यते ॥३८७

अष्टशल्यागतो नीरं पाणिना पिबते द्विजः।

सुरापानेन तत्तुल्यं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥३८८

ऊर्ध्वजङ्घेषु विप्रेषु प्रक्षाल्य चरणद्वयम्।

तावच्चाण्डालरूपेण यावद्गङ्गां न मज्जति ॥३८९

धर्मफलवर्णनम् ।

दीपशय्यासनच्छाया कापास दन्तधावनम् ।
 अनारणुत्पृश चैव शक्रस्यापि श्रिय हरेत् ॥३६०
 गृहादशगुण कूप कूपादशगुण तटम् ।
 तटादशगुण नगा गङ्गासत्या न विप्रते ॥३६१
 स्रवणद्वाह्यग तोय रहस्य क्षत्रिय तथा ।
 वापीकूप तु वैश्यस्य शौद्र भाण्डोदक तथा ॥३६२
 तीर्थस्नान महादान यच्चान्यत्तिलवर्षणम् ।
 अब्दनेक न कुर्वीत महागुरुनिपातत ॥३६३
 गङ्गा गया त्वमावस्था वृद्धिश्राद्धे क्षयेऽहनि ।
 मघापिण्डप्रदान स्यादन्यत्र परिवर्जयेत् ॥ ३६४
 घृत वा यदि वा तैल पयोवा यदि वा दधि ।
 चत्वारो ह्यज्यसंस्थान हुत नैव तु वर्जयेत् ॥३६५
 श्रुत्वैतन्नृपयो वमान् भाषितानत्रिणा स्वयम् ।
 इदमूर्चुर्महात्मान सर्वे ते धर्मनिष्ठिता ॥३६६
 य इद धारयिष्यति धर्मशास्त्रमतन्निष्ठा ।
 इह लोके यश प्राप्य ते चास्यन्ति त्रिपिण्डपम् ॥३६७
 विद्यार्थी लभते विद्या धनकामो धनानि च ।
 आयुष्कामस्तथैवायु श्रीकामो महतीं त्रियम् ॥३६८

इति श्रीमदत्रिमहर्षिसहिता समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

श्रीगणेशायनम ।

महामते । महाप्राज्ञ । सर्वशास्त्रविशारद ! ।
अक्षोणकर्म वन्द्यस्तु दुस्सो द्विजसत्तम । ॥१॥
सतत किं जपन् जप्य विबुध किमनुस्मरन् ॥
मरणे यज्जप जप्य यश्च भाव मनुस्मरन् ॥२॥
यच्चध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ । पुरपो मुत्यु मागत ।
परम्पद मवाप्नोति तन्मे वद महामुने ॥३॥

शौनक उवाच ॥

इदमेव महाराज । पृष्ट्वास्ते पितामह ।
भीष्म धर्मभृता श्रेष्ठ धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥४॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह । महाप्राज्ञ । सर्वशास्त्र विशारद । ।
प्रयाणकाले यच्चिन्त्य सूरिभि स्तत्त्वचिन्तकै ॥५॥

विष्णुस्मृतिः ।

किन्तु स्मरन् कुरुश्रेष्ठ ! मरणे पर्युपस्थिते ।
प्राप्नुयात् परमां सिद्धिं श्रोतुं सिद्ध्यामि वरद ॥६

भीष्म उवाच ॥

अद्भुतं च हितं सूक्ष्मं उक्तं प्ररतं त्वयानघ ! ।
शृणुष्यावहितो राजन् ! नारदेन पुरा श्रुतम् ॥७
श्रीवत्साङ्कः जगद्धीज मनन्तं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिकृष्टवान् ॥८

नारद उवाच ॥

त्वमक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमस्तः परम् ।
आहुर्वैद्यं परं धाम ब्रह्मादि कमलोद्भवम् ॥९
भगवन् ! भूतभव्येराः श्रद्धानै जितेन्द्रियैः ।
कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्देहमोक्षिभिः ॥१०
किं च जप्यं जपेन्नित्यं कल्पमुत्थाय मानवाः ।
कथं युञ्जन् सदा ध्यायन् ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ॥११

भीष्म उवाच ॥

श्रुत्वा तस्य तु देवर्षेर्वाक्यं वाचस्पतिः स्वयम् ।
प्रोवाच भगवान् विष्णुर्नारदं वरदः प्रभुः ॥१२

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् ।
मरणे मामनुस्मृत्य प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१३

यामधीत्य प्रयाणं तु मद्रूभावायोपपद्यते । . . .
 ओङ्कार ममतः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद ॥१४
 एकामः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्र मुदीरयेत् । .
 अनशनापि यद्गाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥१५ .
 पुमान् विमुच्यते सगः सिद्धव्रतै मृंगैरिव । . .
 ओमित्येव परं ब्रह्म शाश्वतं परमव्ययम् ॥१६ ;
 एतदुच्चारयन्मर्त्यां ब्रह्मभूयाय कल्पते । . .
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वमो मिति चोच्यते ॥१७
 सम्पन्नं प्रसुरसंयाने नम्यते च मुमुक्षुभिः । . .
 मोक्षश्च क्षानिनां प्रोक्तो मोक्षश्चाक्षानिनां स्मृतः ॥१८
 यस्य यादृग्विधो भाव सस्य तादृग्विधो हृदिः ।
 भवे भवनविश्वात्मा भूतानां हितकाम्यया ॥१९.
 सृजते आत्मनात्मान मात्मन्वेष स्वमायया । . .
 हरिरेव सतां नित्यं शरण्यः शरणार्थिनाम् ॥२०
 नहि नारायणादन्य स्त्रितु लोकेषु विद्यते । . .
 वसत्यमृतमक्षय्यं यस्मिन् लोकाः ससागराः ॥२१
 त एव सृजते लोकान् सृष्टिकाले जगत्प्रभुः । .
 तेजासि येन दिव्यन्ते महोत्पन्नेन तेजसा ॥२२
 यामुदेवात्मकं सर्वं तत्तेजोऽपि हि नान्यथा ।
 धासनाया स्तु ये भावाः संभवन्ति युगे युगे ॥२३
 लोकत्रयहितार्थाय स्वोपकाराय नो हृदिः ।
 यतश्चोत्पद्यते विश्वं यस्मिन्नेव प्रलिप्यते ॥२४

क्षराक्षरविसृष्टसु सोऽभ्युतः पुरुषोत्तमः ।
 'अव्यक्तं' शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ॥२५
 प्रपद्ये प्राञ्जलिं विष्णुं मक्षर्यं भक्तवत्सलम् ।
 पुराणं पुरुषं दिव्यं मद्भुतं लोकपावनम् ॥२६
 प्रपद्ये गुण्डरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम् ।
 लोकनाथं सहस्राक्षं मक्षरं परमं पदम् ॥२७
 भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भूतभङ्गप्रभुं विशुम् ।
 'स्रष्टारं' सर्वलोकानां मतन्तं विश्वतोमुखं ॥२८
 पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमभ्युतम् ।
 द्विरप्यर्गर्भं समृतं भूराभं परतः परम् ॥२९
 प्रभुं विशुमनाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।
 सहस्रशीपं पुरुषं महर्षिं सत्यभावनम् ॥३०
 प्रपद्ये सूक्ष्ममर्चलं वरेण्यमभयप्रदम् ।
 नारायणं पुराणेशं योगात्मानं सनातनम् ॥३१
 संज्ञानां सर्वसत्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।
 यः प्रभुः सर्वलोकानां येन सर्वमिदं ततम् ॥३२
 चराचरगुणैर्देवः स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 यन्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥३३
 ब्रह्मयोनिर्हि विश्वस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभि रेवच ॥३४
 ह्यते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 पर्जन्यः पृथिवी सत्यं काली धर्मः क्रियाक्रिये ॥३५

विष्णोः प्रसीद-वर्णनम् ।

गुणाद्धरः स मे विष्णुर्वासुदेवः प्रसीदतु । ॥३३॥
 अमिस्तोनाकृताराणां ब्रह्मरन्त्रेन्द्रयोगिनां ॥३४॥
 यस्तेजयति तेजसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 कार्यं क्रिया च करणं फलां हेतुः प्रयोजनम् ॥३५॥
 अक्रिया करणो कार्यं स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 शर्मो गर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः ॥३६॥
 रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 अथलो येन धालेन कंसमहो महाबलः ॥३७॥
 चाणूरो निहतो रङ्गे स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 राहुः करबरे यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३८॥
 येन क्रान्ताक्षयो लोका दानवाश्च परीकृताः ।
 शरणं सर्वभूतानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३९॥
 योगावास ! नमस्तुभ्यं सर्वावास ! वरप्रद ।
 सर्वादि वासनाशादि वासुदेव ! प्रधानकृत् ॥४०॥
 यज्ञगर्भ ! हिरण्याङ्ग ! पञ्चयज्ञ ! नमोऽस्तुते ।
 चतुर्मूर्तिः परन्ध्याम लक्षानन्दपरार्चित ॥ ४१॥
 अजस्तत्रमगमः पन्था ह्यमूर्तिविश्वमूर्तिधृक् ।
 श्रीकर्तः ! पञ्चहाल्लभ ! नमस्ते ज्ञानसागर ॥४२॥
 अव्यक्ताद्ब्रह्मकमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परोऽक्षरः ।
 यस्मात्परत्तरजास्ति तमस्मि शरणं गतः ॥४३॥
 न प्रधानो नच महान् पुरुश्चेतुनो ह्यजः ।
 अनयोन्म्यः परत्तरस्तमस्मि शरणं गतः ॥४४॥

चिन्तयन्तोऽपि यन्नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रभुम् ।
 निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ॥४७
 जितेन्द्रिया जित्वात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः ।
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं गतः ॥४८
 एकांशेन जगत् कृत्स्नमवष्टभ्य विभुः स्थितः ।
 अमाहो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ॥४९
 सोमार्फाग्निगतन्तेजो या. च तारागयी द्युतिः ।
 दिवि संजायते यो यः स महात्मा प्रसीदतु ॥५०
 सूर्यमध्यस्थितः सोमस्तस्य मध्ये च यास्तिता ।
 भूतवाह्याचरा दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ॥५१
 सगुणं निर्गुणश्चासौ लक्ष्मीवान् चेतनो ह्यजः ।
 सूक्ष्मः सर्वगतो देही स महात्मा प्रसीदतु ॥५२
 साङ्ख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥५३
 अव्यक्तः समधिष्ठाता ह्यचिन्त्यः सदसत्परः ।
 आस्थितः प्रकृतिं शुक्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥५४
 क्षेत्रज्ञः पञ्चधा शुक्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ।
 निर्विकार ! नमस्तेऽस्तु साक्षिक्षेत्रिभूवस्थितः ॥५५
 अतीन्द्रिय ! नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यवर्तेर्न मीयसे ।
 येच त्वां नाभिजानन्ति संसारे सञ्चरन्ति ते ॥५६
 कामक्रोधविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्ति च ।
 अव्यक्तमत्यदङ्कारा मनोभूतेन्द्रियाणि च ॥५७

ईश्वरवर्णनम् ।

त्वयि तानि चलेषु त्वं नतेषु त्वं नते त्वयि ।
 एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदुः र्यान्ति ते परम् ॥५८
 समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
 समत्वमभिकाङ्क्षन्तम्भतया वै नाद्यचेतसः ॥५९
 चराचरमिदं सर्वं भूतमामश्वतुर्विधम् ।
 त्वया स्वप्येव तत्प्रोक्तं सूत्रे मणिगणाद्य ॥६०
 स्रष्टो ! भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्वस्तत्त्वसंज्ञितः ।
 अकर्ता हेतुरचरः पृथगात्मन्यवस्थितः ॥६१
 न मे भूतेषु संयोगो न भूतत्वगुणाधिकः ।
 अहङ्कारेण बुद्ध्या वा न मे योगास्त्रिभिर्गुणैः ॥६२
 न मे धर्मो ह्यधर्मो वा नामभोजन्नवा पुनः ।
 जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोस्मि सर्वगः ॥६३
 विपर्ययरिन्द्रियैर्वापि न मे भूयः समागतः ।
 ईश्वरोऽसि जगन्नाथ ! किमतः परमुच्यते ॥६४
 भक्तानां यद्विदितं देव ! तदेहि त्रिदशेश्वर ।
 पृथिवी यातु मे घ्राणं यातु मे रसनञ्जलम् ॥६५
 रूपं हुताशनं यातु स्पर्शो यातु च मारुतम् ।
 श्रोत्रमाकाशमप्ये तु मनो वैकारिकं पुनः ॥६६
 इन्द्रियाणि गुणान्यातु स्वासु स्वासु च योनिषु ।
 पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्नि मनलोऽनिलम् ॥६७
 वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाशमेव च ।
 अहङ्कारं मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥६८

विष्णुस्मृतिः ।

अहङ्कारस्तथा बुद्धि-बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
 प्रदाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते ॥६६॥
 वियोगः सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मेऽभवत् ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्रकृतिं प्रविशन्तु मे ॥७०॥
 निष्कैवल्यं पदं देवकांक्षितं परमन्तपः ।
 एकीभाषस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुनः ॥७१॥
 नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 त्वद्बुद्धिस्तद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥७२॥
 त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्युपस्थिते ।
 पूर्वदेहिकृता ये मे व्याधयः प्रविशन्तु माम् ॥७३॥
 आर्दयन्तु च दुःखानि कृणु मे न भवेदिति ।
 उपदिष्टन्तु मे सर्वे व्याधयः पूर्वचिन्तिताः ॥७४॥
 अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णोः परमम्पदम् ।
 अहं भगवत्तत्तस्य मम वासः सनातनः ॥७५॥
 तस्याहं न पूणत्यामि सच मे न पूणश्यति ।
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पश्च बुद्धीन्द्रियाणि च ॥७६॥
 दशेन्द्रियाणि मनसो ह्यहङ्कारेण वा पुनः ।
 अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ॥७७॥
 आत्मबुद्धीन्द्रियम्पश्येद्बुद्धौ बुद्धेः परायणम् ।
 ममायमपि तस्याहं येन सर्वं भिदन्ततम् ॥७८॥
 आत्मनात्मनि संयोज्यं भसात्मन्यनुसंस्मरेत् ।
 एवं बुद्धेः परंबुद्ध्या लभते न पुनर्भवम् ॥७९॥

वरप्राप्तिवर्णनम् ।

ॐ नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने । १
 नारायणाय भक्तान् मेरुनिष्ठाय शश्वते ॥८०॥
 हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्मने ।
 इमामनुस्मृतिर्दिव्या वैष्णवी पापनाशनीम् ॥८१॥
 स्वयम्बियुद्धश्च पटेश्वर तत्र समन्वयेत् ।
 मरणं समनुप्राप्ते यस्ति ममामनुसस्मरेत् ॥८२॥
 अपि पापममाचारः स याति परमाङ्गतिम् ।
 यद्यद्द्वारमाश्रित्य यज्ञदानतप त्रिया ॥८३॥
 कुवस्तफलमाप्नोति पुनरावर्तते नतु ।
 अभ्यर्चयन् पितृन्देवान् पठन् जुह्वन् बलिन्ददन् ॥८४॥
 ज्वलद्ग्नौ स्मरेद्यो मां लभते परमाङ्गतिम् ।
 यज्ञोदानं तपः कर्म पावनानि मनीषिणाम् ॥८५॥
 यज्ञोदानं तपस्तस्मात्कुर्यादाश्रायिवर्जितम् ।
 पौण्ड्रमास्याममावास्यां द्वादश्यां च विशेषतः ॥८६॥
 श्रावयेच्छूद्रधानाश्चमद्रक्षाश्च विशेषतः ।
 नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्त श्रद्धयान्वित ॥८७॥
 तस्याक्षयो भवेन्नोक श्वपाकस्यापि नारद ।
 किं पुनर्ये यजन्ते मां साधका त्रिधिपूर्वकम् ॥८८॥
 श्रद्धावन्तो यथादमान स्ते मां यान्ति मदात्रिताः ।
 कर्माण्यद्यत्तत्रवन्तीद् मद्भक्तोऽनन्तमश्नुते ॥८९॥
 मामेव तस्माद्देवर्षे ध्यादि नित्यमवन्त्रितः ।
 अवाप्त्यसि तपः सिद्धिं लभ्यसे च पदं मम ॥९०॥

विष्णुस्मृतिः ।

अज्ञाना मिच्छया क्षान्तं दद्याद्धर्मोपदेशानम् ।
 कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्कलम् ॥६१
 अस्मान् प्रदेयं साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम् ।
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥६२
 नासौ फलं भवामोति मद्भक्तैर्यद्वाप्यते ।

भीष्म उवाच ॥

एवं श्रुः पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
 यदुवाच तथा शम्भुस्तदुक्तं तव सुव्रत ॥६३
 त्वमप्येकमना भूत्वा ध्येयं ज्ञेयं गुणाधिकम् ।
 भज सर्वेण भावेन परमात्मानं मन्थयम् ॥६४
 श्रुत्वैतत् नारदो वास्यं दिव्यं नारायणेरितम् ।
 अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्वं मुपेयिवान् ॥६५
 नारायणं मृगेन्देवं दशवर्षाण्यनन्यभाक् ।
 इदं जपन्वै प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥६६
 किं तस्य बहुभिर्घन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्घन्तैः ।
 नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥६७
 नारायणाय नम ओ मिति वेदमन्त्रं-
 यो नित्यमेव मनसापि समभ्यसेत् ।
 पापैः प्रमुच्य परमे तृपन्नातिविष्णोः-
 स्थानं हि सर्वं मिति वेदविदो वदन्ति ॥६८
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमन्वरी ।
 यो नित्यं ध्यायते वैच ! नारायणं मनन्यधीः ॥६९

चीरधासा जपी वापि त्रिदण्डी मुण्ड एव वा ।
भूपितो वा द्विजश्रेष्ठ । न लिङ्ग धर्मकारणम् ॥१००
ये नृशसा दुरात्मान पापधर्मविवर्जिता ।

तेऽपि यान्ति पर स्वान नारायणपरायणा ॥१०१
अन्वथा मन्दबुद्धीना प्रतिभाति दुरात्मनाम् ।
कुतर्कज्ञानदृष्टीना विश्रान्तेन्द्रियवर्त्मनाम् ॥१०२
नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम् ।

अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णो परम पदम् ॥१०३

आचारहीनो । मुनिप्रवीर भक्त्या विहीनोऽपितु विन्दतोऽपि ।
सकीर्त्य नारा । शब्दमात्र विमुक्तपापो विशतेऽच्युता गतिम् ॥१०४

कान्तारवनदुर्गेषु कृत्स्नेष्वपत्सु सयुगे ।

दस्युभि सन्निरोधे च नामभिर्मा प्रकीर्तयेत् ॥१०५

न दिव्यपुरुषो धीमान् येषु स्थानेषु मा स्मरेत् ।

चौरव्याघ्र मशासर्पे क्रूरैरपि न बाध्यते ॥१०६

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभि ।

नराणां क्षीणपापाना कृष्णे भक्ति प्रजायते ॥१०७

नामास्ति याति शक्तिश्च पापे निर्हरणे हरे ।

श्रपचोऽपि नर कर्तु क्षमस्तान्न किल्विपम् ॥१०८

न तावत् पापमस्तीह यावन्नामहत हरे ।

अतिरेक भयादाहु प्रायश्चित्तान्तर बुधा ॥१०९

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहा ।

अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तका ॥११०

विष्णुस्मृतिः । १ ।

वासुदेवात्परमस्ति नङ्गलं - न वासुदेवात्परमस्ति , प्रायज्ञम् ।

वासुदेवात्परमस्ति दैवतं न वासुदेवं प्रणिपत्य सीदति ॥१११

रहस्या परमामनुस्मृतिं ह्यधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकम् ॥

विहाय दुःखानि विमुच्य सङ्कटात्

स शीतरागो विचरेन्मही मिमाम् ॥११२ ,

गङ्गाया मरणं; चैव दृढा भक्तिश्च केशवं

ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥११३

इति विष्णुस्मृतिः समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

* विष्णुस्मृतिः । *

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ब्रह्मरात्र्यां व्यतीताया प्रबुद्धे पञ्चसम्भवे ।
विष्णुः सिसृक्षूर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम् ॥१॥
जलक्रीडारुचि शुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।
वाराहमास्थितोरूपमुज्जहार वसुन्धराम् ॥२॥
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुवत्क्षितामुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥३॥
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः श्रवस्तुण्डः सामबोपमहास्वनः ॥४॥
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।
प्रायश्चित्तमयो वीरः प्राशुजानुर्महावृष ॥५॥
उद्रात्रन्त्रो होमलिङ्गो धीर्जौषधिमहाफलः ।
वेशन्तरात्मा मन्त्रह्मिक्विकृतः सोमशोणितः ॥६॥
वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हठ्यकव्यादिवेगवान् ।
प्राग्बंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥७॥
दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्माष्टरुचिरः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥८॥

विष्णुस्मृतिः ।

नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्रोसहायोऽस्तौ मणिशृङ्गश्चोदितः ॥९
मही सागरपर्यान्तां सशैलवनकाननाम् ।
एकाणवजलभ्रष्टानेकार्णवगतः प्रभुः ॥१०
दंष्ट्राप्रेण समुद्रधृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥११
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
उद्भृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥१२
उद्भृत्य निश्चले स्थाने स्थापिता च तथा स्वके ।
यथास्थानं विभज्यापस्तद्गता मधुसूदनः ॥१३
सामुद्रथश्च समुद्रेषु नादेयाश्च नदीषु च ।
पल्लवेषु च पाल्लव्यः सरःसु च सरोवराः ॥१४
पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।
द्वीपानामुद्वीनरश्च स्थानानि विविधानि च ॥१५
स्थानपालांलोकपालान्नदोशैलवनस्पतीन् ।
शृगींश्च सप्त धर्मज्ञान् वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥१६
पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतप्रामं चतुर्विधम् ॥१७
मेघेन्द्रचापसम्पातान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
एवं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् ॥१८
जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ।
अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ॥१९

वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्मे भविष्यति ।
 पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ॥२०
 मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनिः ।
 एवं स निश्चयं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी ॥२१
 जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्ट्वास्ताश्च कश्यपः ।
 नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दुनिभाननाम् ॥२२
 अलिसङ्घालकां शुभ्रा वन्धुजीवाधरा शुभाम् ।
 सुशुभ्रसृष्टदशना चारुनासां नतध्रुवम् ॥२३
 कम्पुकण्ठीं संहतोर्हं पीनोरुजघनस्थलीम् ।
 विरेजतुस्तनो यस्याः सगौ पीनीं निरन्तरौ ॥२४
 मत्तेभकुम्भसङ्काशौ शातकुम्भसमद्युती ।
 मृगालकोमलौ बाहू करौ किशलयोपमौ ॥२५
 रुम्भस्तम्भनिभावूरु गूढे श्लिष्टे च जानुनी ।
 जङ्घे विरोमे सुपमे पादावतिमनोरमौ ॥२६
 जघनश्च घनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः ।
 प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्व्वमनोहरम् ॥२७
 कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ।
 कुर्वाणां प्रभया देवी तथा वितिमिरा दिशः ॥२८
 सुसूक्ष्मशुक्लसना रत्नोत्तमविभूषिताम् ।
 पदन्यासैर्वसुमती सपद्मामिव कुर्वती ॥२९
 रूपयौवनसम्पन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ।
 समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयामास कश्यपः ॥३०

धिष्णुमृतिः ।

उवाच तां वरारोहे ! विहातं हृदयं मया ।
 धरे तव विशालाक्षि ! गच्छदेवि जनार्दनम् ॥३१
 स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः ।
 क्षीरोदे यस्यस्तिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने ॥३२
 ध्यानयोगेन चार्वाङ्गि तज्ज्ञानं तत्प्रसादतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा सम्भूज्य कर्यपं वसुधा वतः ।
 प्रययौ केरावं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥३३
 सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम् ।
 पवनक्षोभसंजातवीचीरातसमाकुलम् ॥३४
 हिमवच्छतसङ्काशं भूमण्डलमिवापरम् ।
 वीचोद्स्तैर्धवद्वितैराह्वयानमिव क्षितिम् ॥३५
 तैरेव शुभ्रतां चन्द्रे विदधानमिवानिशाम् ।
 अन्तरस्येन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥३६
 यस्मात्तस्मात्तु विघ्नन्तं सुशुभ्रां तनुमूर्जिताम् ।
 पाण्डुरं लगामागम्यमधोभुवनवर्तिनम् ॥३७
 इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् ।
 फलावलीसमुद्भूतवनसङ्घसमाचितम् ॥३८
 निर्मोक्तिमिव शेषाहेर्विस्तीर्णं तमतीव हि ।
 तं दृष्ट्वा तच्च मध्यस्थं ददर्श केशवालयम् ॥३९
 अनिर्देश्यपरामाणमनिर्देश्यद्विसंयुतम् ।
 शेषपयङ्कशं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥४० ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

शेषाह्निगर्जाशुद्धिर्भाव्य मुत्साम्बुजम् ।
 शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्यायुतसमभम् ॥४१
 पीतवाससमक्षोभ्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥४२
 संघ्राह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।
 शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमार्तं समन्ततः ॥४३
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधुसूदनम् ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा विद्वापयति चाप्यथ ॥४४
 उद्धृताहं त्वया देव । रसातलतलङ्गता ।
 खे स्थाने स्थापित्वा विष्णो । लोकाणां हितकाम्यया ॥४५
 तत्राधुना मे देशे । का धृतिर्वै भविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तदा देव्या देवो घञ्चनमत्रवीत् ॥४६
 घर्णाश्रमाचररता शस्त्रैकतत्परायणतः ।
 त्वां धरे । धारयिष्यन्ति तेषां तद्धार आहितः ॥४७
 एवमुक्त्वा वसुमती देवदेवमभाषत ।
 घर्णानामाश्रमाणाश्च धर्मान् घट् सनातनान् ॥४८
 त्यक्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ।
 नमस्ते देव । देशे । देवारिचलपूजन । ॥४९
 नारायण । जगन्नाथ । शङ्खचक्रमदाधर । ।
 पद्मनाभ । हृषीकेश । महाबलपराक्रम । ॥५०
 अतीन्द्रिय । सुदुन्दार । देव । शार्ङ्गधनुर्दार । ।
 वराह । भीम । गोविन्द । पुराण । पुरुषोत्तम ! ॥५१

विष्णुस्मृतिः ।

हिरण्यकेश ! विश्वाक्ष ! यज्ञमूर्ते ! निरञ्जन ! !
 क्षेत्र ! क्षेत्रज्ञ ! लोकेश ! सलिलान्तरज्ञायक ! ॥१२
 यन्त्रमन्त्रब्रह्मचिन्त्य ! वेदवेदाङ्गविग्रह ! !
 जगतोऽस्य समयस्य सृष्टिसंहारकारक ! ॥१३
 सर्वधर्मज्ञ ! धर्माङ्ग ! धर्मयोने ! वरप्रद ! !
 विश्वक्सेनामृत ! व्योम ! मधुकैटभसूदन ! ॥१४
 बृहतां बृहणालेय ! सर्व ! सर्वाभयप्रद ! !
 वरेण्यानघ ! जीमूताढ्यय ! निर्वाणकारक ! ॥१५
 आप्यायन ! अपास्थान ! चैतन्याधार ! निष्क्रिय ! !
 सप्तशीर्षाध्वरगुरो ! पुराण ! पुरुषोत्तम ! ॥१६
 ध्रुवाक्षर ! सुसूक्ष्मेश ! भक्तवत्सलपावन ! !
 त्वंगतिः सर्वं देवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥१७
 तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम ! !
 प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ! ध्रुवं वाचस्पति प्रभुम् ॥१८
 सुब्रह्मण्यमनाधृष्यं वसुखेलं वसुप्रदम् ।
 गदायोगावल्लोपेतं वृद्धिनगभं धृतार्षिपम् ॥१९
 चासुदेवं महात्मानं पुण्ड्रीकाक्षमच्छ्रुतम् ।
 सुरासुरगुरुं देवं चिभुं भूतमहेश्वरम् ॥२०
 एकव्यूहं चतुर्वक्त्रं जगरकारणकारणम् ।
 ब्रूहि मे भगवन् ! धर्माध्यातुवेष्यस्य शाश्वतान् ॥२१
 आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंप्रदान् ।
 एवमुचन्तु देवेशः पुनः क्षौणीमभाषत ॥२२

द्वितीयोऽध्यायः ।

शृणु देवि ! धरे ! धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंपद्धान् ॥६५
ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
निपण्णा भव वामोरु ! काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥६६
सुखासीना निबोध त्वं धर्माग्निगदतो मम ।
शुश्रुवे वैष्णवान् धर्मान् सुखासीना धरा तदा ॥६७
इति वैष्णवे शर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

ब्राह्मणः क्षत्रियो वश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः ।
तेषामाद्या द्विजातयः ।
तेषां निपेकाद्यः स्मशानान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः ।
तेषाञ्च धर्माः ब्राह्मणस्याप्यापयनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता
वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा ।
द्विजानां यजनाध्ययने ।
अथैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ क्षत्रियस्य
क्षितिघ्राणं कृषिगौरक्षवागिन्यकुसीदयोनिपोषणानि
वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपन्नन्तरा वृत्तिः ।
क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आर्जयत्यमलीभक्ष देवब्राह्मणपूजनम् ।
 अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यवच्यते ।
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ राजधर्माः ॥

प्रजापरिपालनं वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ।
 राजा च जाङ्गलं पशव्यं शस्योपेतं देशमाधयेत्
 वैश्यशूद्रपादश्च तत्र धन्वनृमहीवारिपृक्षगिरिदुर्गाणां
 मन्यतमं दुर्गमाधयेत् । तत्र ग्रामाध्यक्षानपि कुर्यात् ।
 दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्यक्षांश्च ।
 ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्यात् ।
 अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ।
 सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय । सोऽयशक्तो देशाध्यक्षाय ।
 देशाध्यक्षोऽपि सर्व्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ।
 अकरशुल्कतरनागवनेष्वप्राप्तानियुञ्जीत ।
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु ।
 शूरान् संप्रामकर्मसु । उग्रानुसुपु पश्वान् स्त्रीषु ।
 प्रजाभ्यो वक्ष्यथं सम्भत्सरेण धान्यतः पञ्चमशमादद्यात् ।
 सर्वशस्येभ्यश्च द्विफं शतम् । पशुहिरण्येभ्यो यत्येभ्यश्च ।

तृतीयोऽध्यायः ।

मांसमधुचृतौपधिगन्धमूलफलरसदारु पत्राजिनमृद्भाण्डा-
श्मभाण्डवैदलेभ्यः पष्ठभागम् ।

ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ते द्वि राज्ञो धर्मकरंदाः ।

राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतपष्ठाशभाक् ।

स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दराममादद्यात् परदेशपण्याच्च
विशतितमम् । शुल्कस्थानमपकामन् सर्वापहारित्वमाप्नुयात् ।

शिल्पिनः कर्मजीविनश्च शूद्राश्च मासेनेकं राज्ञः कर्म कुर्युः ।

स्वान्यमात्यदुर्गकोपदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ।

तद्दूषकाश्च हन्यात् । स्वराष्ट्रपरपाष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात् ।

साधूनां पूजनं कुर्यात् । दुष्टाश्च हन्यात् ।

शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान् यथाहं

यथाकालं प्रयुञ्जीति ।

सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाश्च यथाकालमाश्रयेत् ।

चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् । परस्य व्यसते वा ।

परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान्निच्छिन्द्यात् ।

परेणाभियुक्तश्च सर्वालना राष्ट्रं गोपायेत् ।

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशोवर्मः ।

गोप्राक्षणवृषतिमित्रवनदारजीवितरक्षणार्थे हतास्ते स्वर्गभाजः ।

वर्णराक्षररक्षणार्थं च ।

राजा पुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिषिञ्चेत् ॥

न राजकुलमुच्छिन्द्यात् । अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ।

मृगयाक्षस्त्रीपानेष्वभिरति न कुर्यात् ।

वाक्पाहृष्यदण्डपाहृष्ये च नार्धदूपणं कुर्यात् ।
 आद्यद्वाराणि तोच्छिन्त्यात् । नापात्रवर्षी स्यात् ।
 आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ॥
 निधिं लब्ध्वा तदद्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् द्वितीयमद्धं कोशे-
 प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् ।
 क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं-
 ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमादद्यात् ।
 वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशमादद्यात् ।
 शूद्रश्चाषातं द्वादशाया विभज्य पश्चाशान् राज्ञे दद्यात्
 पश्चाशान् ब्राह्मणेभ्योऽष्टाद्वयमादद्यात् ।
 अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ।
 स्वनिहिताद्राक्षी ब्राह्मणवज्रं द्वादशमंशं दद्यात् ।
 परनिहितं स्वनिहितमिति द्रुवंस्तस्मिन् दण्डमावहेत् ॥
 ।वालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् ।
 चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्योदद्यात् ।
 अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।
 शान्तिस्वस्लयनैर्देवोपघातान् प्रशमयेत् ।
 परचक्रोपघातांश्च शस्त्रनित्यतया ।
 वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं-
 तपस्विनं पुरोहितञ्च धरयेत् ।
 शुचीनलुब्धानवदिताब्धक्तिस्तम्पत्रान् सर्वार्थेषु च-
 सहायान् स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्ब्राह्मणीः सार्द्धम् ।

व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्जयात् ।

जन्मकर्मव्रतोपेताश्च राज्ञा सभासदः कार्यारिषो मित्रे च-

ये समाः कामक्रोधलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः ।

राजा च सर्वकार्येषु सम्बत्सराधीनः स्यात् ।

देवब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् ।

वृद्धसेवी भवेत् । यज्ञयाजी च ।

नचास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधात्तोऽवसीदेत् ।

नचान्योऽपि सत्कर्मनिरतः ।

ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् ।

येषाञ्च प्रतिपादयेत्तेषां स्ववंश्यानन्तरप्रमाणं दानञ्छ्रेदोप-

वर्जनञ्च षटे कालपरग्रे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितञ्चा-

गामिनृपविज्ञापनार्थं दद्यात् । परदत्ताञ्च भुवं नापहरेत् ।

ब्राह्मणेभ्यः सर्वदायान् प्रयच्छेत् ।

सर्वतस्त्यात्मानं गोपायेत् सुदर्शनञ्च स्यात् ।

विपन्नागदमन्त्रधारी च । नापरीक्षितमुपयुञ्जयात् ।

स्मितपूर्व्याभिभाषी स्यात् । बध्येऽपि न ध्रुवुटीमाचरेत् ।

अपराधानुरूपञ्च दण्डं दण्डेषु दापयेत् ।

सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यात् । द्वितीयमपराधं न कस्यचित् क्षमेत् ।

स्वधर्ममपालयन्नादण्डयोनामास्ति राज्ञः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भरः ।

प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता पेन् साधु पश्यति ।

स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत्स्रजिह्वाः सिन्धुषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ।
 एषं वृत्तस्य नृपतेः शिलोऽङ्घ्रेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशोलीके तैलविन्दुरिवाम्भसि ।
 प्रजामुपे सुखी राजा तद्दुखे यश्च दुःखितः ।
 स कीर्त्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्रसरेणुसंज्ञकम् ।
 तद्द्रुकं लिह्या । तत्रयं राजस्रर्षपः । तत्रयं गौरस्रर्षपः ।
 तत्पट्टकं यवः । तत्रयं कुण्डलम् । तत्रयं मापः ।
 तद्बद्धादशकमश्राद्धम् । अक्षाद्धमेव सचतुर्मापकं सुवर्णः ।
 चतुःसुवर्णकोनिष्कः । द्वे कुण्डले समधृते रूप्यमापकः ।
 त्रयोदशकं धरणम् । ताम्रकार्पिकः कार्पापणः ।

पणानां द्वे शते साद्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विंशत्यः सहस्रं त्वेव शोत्तमः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथमहापातकिनो ब्राह्मणवज्रं सर्वे वध्याः ।

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।

स्वदेशाद्ब्राह्मणं कृताङ्गं विवासयेत् ।

तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् ।

सुराध्वजं सुरापाने । श्वपदं स्तेये । भगं गुरुतल्पगमने ।

अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् ।

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकारांश्च ।

गरदाग्निद्वप्रसङ्गतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च ।

ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः ।

धरिममेवानां शतादप्यधिकं ।

ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।

सेतुभेदकांश्च प्रसङ्गतस्कराणाम्बावकाशभक्तप्रदांश्च ।

अन्यत्र राजाशक्तेः स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणांश्च ।

हीनवर्गोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्तदेवास्य शातयेत् ।

एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्गो निर्व्यास्यः ।

निष्ठीव्योष्ठद्वयविहीनः कार्यः अवशब्दयिता च गुदहीनः ।

आक्रोशयिता च विजिह्वः ।

दर्पेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तत्रमासेचयेत्तैलमास्ये ।

द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशङ्गुलोऽस्य शङ्कुर्लिख्येयः ।

धृतदेशजातिरुर्मणामन्यथावादी कार्पापणशतद्वयम् दण्ड्यः ।

काणखज्जादिनां तथावाद्यपि कार्पापणद्वयम् ।

गुरुनाक्षिपन् कार्पापणशतम् ।

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते नूतमसाहस्रं ।

उपपातकयुक्ते मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धक्षेपे जातिपूर्गानां च ।
 प्रामदेशयोः प्रथमसाहसम् ।
 व्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्पापणशतम् ।
 मातृयुक्ते तूतमं सवर्णाकोशने द्वादशपणान् दण्ड्यः ।
 हीनवर्णाकोशने पद्दण्ड्यः ।
 यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणोदण्ड्यः ।
 तयोर्वा कार्पापणान्त्रयः शुष्कवाक्याभिधाने त्ववनेव ।
 पारजायी सवर्णागमने तूतमसाहसं दण्ड्यः ।
 हीनवर्णागमने मध्यमम् गोगमने च ।
 अन्त्यागमने वष्यः पशुगमने कार्पापणशतं दण्ड्यः ॥
 दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च ताश्च विभृयात् ।
 अदुष्टां दुष्टामिति त्रवन्नुत्तमसाहसम् ।
 गजाश्वोष्ट्रगोचाती रोककरपादः कार्यः ।
 विमांसविक्रयो कार्पापणशतम् आम्यपशुघाती च-
 पशुत्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् ।
 आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान् ।
 पक्षिघाती भस्त्रघाती च कार्पापणान् ।
 फलापगमद्रुमच्छेदी कीटोपघाती तूतमसाहसं दण्ड्यः ।
 पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् ।
 यर्हीगुल्मललाच्छेदी कार्पापणशतम् ।
 तृणच्छेदेकं सर्वे च तदस्वामिनां तदुत्पत्तिम् ॥
 हस्तेनावगोरयिता दशकार्पापणान् ।

पादेन विशति । काष्ठेन प्रथमसाहसम् ।
पापाणेन मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।
पादकेशाशु रुकरलुण्ठने दशपणान् दण्ड्यः ।
शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् ।
सह शोणितेन चतुःषष्टि ।
करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्तने मध्यमम् ।
चेष्टाभोजनवाप्रोवे प्रहारदाने च ।
नेत्रकन्धरावाहुसक्यंसभङ्गे चोत्तमम् ।
उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत् ।
तादृशमेव वा कुर्यात् ।
एकं बहूनां निवृत्तां प्रत्येकमुक्तादण्डाद्द्विगुणः ।
क्रोशन्तमभिधावतां तत्समीपवर्तिनां संसरताश्च ।
सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः ॥
ग्राम्यपशुपीडाकराश्च ।
गोश्वोऽङ्गजापहार्यैरुपावृरः कार्यः अजाव्यपहार्यैरुकरश्च ।
धान्यापहार्यैकादशगुणं दण्ड्यः ।
शस्यापहारी च ॥
सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशत्स्वर्ण्यधिकमपहरन्-
विकरः तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।
सूत्रकापांसगोमयगुडद्विक्षीरतक्रृगलवणमृद्गस्मपक्षि-
मत्स्यवृत्तैलमांसमधुवैदलेगुमृष्मयलोद्दण्डानामनहर्ता-
मूल्यात्त्रिगुणं दण्ड्यः ।

पक्वान्नानाश्वपुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे-
पञ्चदशालान् ।

शाकमूलफलानाश्वरत्नाप्रहार्युत्तमसाहसम् ।

अनुच्छद्रव्याणा मपहर्त्ता मूल्यसमम् ।

स्तेना सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः ।

ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

येषा देयः पन्थारतेषामपथदायी कार्यापणाना-

पञ्चविंशति दण्ड्य आसनाहस्यासन मददध ।

पूजार्हमपूजयंश्च ।

प्रातिवेश्यब्राह्मणे निमन्त्रणातिक्रमे च ।

निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च ।

निमन्त्रितस्तथेत्युक्तवानभुञ्जानः

सुवर्णमापकं निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् ।

अभक्ष्येण ब्राह्मणदूपयिता षोडशसुवर्णान् ।

जात्यपहारिणा शतं सुरवा बध्यः ।

श्वत्रियं दूपयितुस्तद्वृद्धं वैश्यं दूपयितुस्तद्वृद्धमपि ।

शूद्रं दूपयितुः प्रथमसाहसम् ।

कामकारेणास्पृश्यस्त्रैवर्णिकंस्पृशन् बध्यः ।

रजस्त्रला शिफाभिस्ताडयेत् ।

पथुद्यानोदकसमीपेऽशुचिकारी पणशतं । तथापास्यात् ।

गृहभृकुड्याद्युपमेत्ता मध्यमसाहसं दण्ड्यः । तच्च योजयेत् ।

गृहेपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिप्त्वा पणशतं ॥

साधारण्यापलापी च । प्रोपितस्याप्रदाता च ।
 पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च ।
 न च तान् जह्यात् ।
 शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च ।
 अयोग्यकर्मकारी च । समुद्रगृहभेदकः ।
 अनियुक्तः शपथकारी पशूनां पुंस्त्योपघातकारी च ।
 पितापुत्रनिरोधे तु साक्षिणां दशपणो दण्डः ।
 यस्तयोश्चान्तरः स्यात्तस्योत्तमसाहसम् ।
 तुलामानकूटकर्मकर्तृश्च ।
 तदकूटे कूटवादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च ।
 सन्भूयवणिजां पण्यमनर्धेणावरुन्धतां ।
 प्रत्येकं विक्रीणताश्च ।
 गृहीतमूल्यं पण्यन्तु क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यः ।
 राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः ।
 क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् ।
 राजबिनिपिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।
 सारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान् दण्ड्यः ।
 ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिश्चुगुर्विष्णीवीथानुसारिणां नाविकः
 शौलिकः शुल्कमाददान्श्च ।
 तच्च तेषां दद्याद् । द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ।
 उपधिदेविनां सन्दंशच्छेदः । ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः ।
 दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाते त्वनापदि पालदोषः ।

विनष्टपशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात् ।
 अननुज्ञातां दुहन् पञ्चविंशतिकापापणान् दण्ड्यः ।
 महिषीचेच्छस्यनाशं कुप्यात्तत्पालकस्त्वष्ट्री मापकान् दण्ड्यः ।
 अपालायाः स्वामी अश्वस्तृष्ट्रौगर्दभो वा ।
 गौश्चेत्तद्वर्द्धं तद्वर्द्धमजाविकं ।
 भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणं ।
 सर्वत्र स्वामिने विनष्टरास्यमूल्यञ्च ।
 पथिग्रामसीमान्ते न दोषः अनाद्युते च अल्पकानां
 उत्सृष्टवृषभसूतिकानाञ्च ।
 यस्तूतमवर्णान् दास्ये नियोजयेत्तस्योत्तमसाहसदण्डः ।
 त्यक्तप्रज्यो राज्ञोदास्यं कुप्यात् ।
 भृतकृद्वापूर्णकाले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात् ।
 राज्ञे च पणरातं दद्यात् तदोपेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने ।
 अन्यत्र दैपोपघातात् ।
 स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जज्ञात्तस्य सर्वं मूल्यं दद्यात् ।
 पणशतञ्च राज्ञि अन्यत्र भृतकदोषात् ।
 यः कन्यां पूर्वदत्तामन्यत्सै दद्यात् स चौरखच्छास्यः ।
 वरदोषं विना निर्दाप्य पत्नियजन् पत्नीञ्च अजानन्-
 प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्तत्र तस्यादोषः ।
 स्वामी द्रव्यमानुष्यात् ।
 यद्यत्कारां क्षीनमूल्यञ्च क्रीणीयात्तदा क्रेता
 चिक्रेताश्च चौरखच्छास्यौ ।

गणद्रव्यापहृतां विवास्यः तत्सन्धिदं यश्च लङ्घयेत् ।
 निक्षेपापहार्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः ।
 राज्ञा चौरवञ्छास्यः यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति द्रूयात् ।
 सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः

सीमां लिङ्गान्वितां कारयेत् ।

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।
 अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयी देवप्रतिमाभेदक-
 श्रौत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

भिषङ्मिध्याचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु ।

मध्यमेषु मध्यमं तिर्यक्षु प्रथमम् ।

प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तदापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।

कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्य्यः ।

उत्कोचोपजीविनां सभ्यानाञ्च ।

गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादानिमोच्यान्यस्य

यः प्रयेच्छेत् स वध्यः । उनाञ्चैत् षोडशसुवर्णान् दण्ड्यः ।

एकोऽश्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः सम्यत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षीणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥

ययोर्निक्षिप्तआधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥

सागमेन च भोगेन भुक्तं सम्यग्यदा भवेत् ।

आहृतां लभते तत्र नापहार्यन्तु तत् क्वचित् ॥

पित्रा भुक्तन्तु चद्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।
 तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्वा प्राप्तं हि तस्य वत् ॥
 त्रिभिरेव च या भुक्त्वा पुरुषैर्भूयथाविधि ।
 लेख्याभारेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात् ॥
 नस्त्रिणां दंष्ट्रिणाञ्चैव शृङ्गिणामाततायिनाम् ।
 हस्त्यधानां तथान्प्रेषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥
 गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकारं चाप्रकारं वा मन्युस्तन्मनुष्यमृच्छति ॥
 उद्यतासिषिपाप्त्रिष्व्य शापीशतकरं तथा ।
 आथर्वणं हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु ॥
 भार्यातिहामणञ्चैव विद्यात् सप्तावतायिनः ।
 यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्माधहारकान् ॥
 यद्देशवस्ते कथितो धरे ! दण्डविधिर्मया ।
 सर्वेषामपराधानां विस्तरावृतिवित्तरः ॥
 अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जाति धनं वयः ।
 दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्थ्य प्राज्ञगैः सह ॥
 दण्ड्यं प्रमोचयन् दण्ड्याद्द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
 नियुक्त्यान्वदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥
 यस्य चोऽऽ पुरे नास्ति नान्यस्त्रीणो न दुष्टेवाक् ।
 न साहसिहृदण्डनी स राजा शक्रोऽऽभाह् ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् ।
 द्विकं त्रिकंचतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण -
 प्रतिमासम् सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्युः ।
 अकृतामपि वत्सराति क्रमेण यथाविहिताम् ।
 आध्युपभोगेऽद्वयभावः ।
 दैवराजोपघातादृते विनष्टमाधिमुदमर्णो दद्यात् ।
 अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि ।
 न स्थावरमाधिगृते वचनात् गृहीतधनप्रवेशार्थमेव
 यत् स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात् ।
 दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्यतस्ततः परं न वर्द्धते ।
 हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा ।
 वस्त्रस्य चतुर्गुणा । सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् ।
 किण्वकार्पाससूत्रचर्मयुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया ।
 अनुक्तानां द्विगुणा ।
 प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित् साधयन्न राज्ञो वाच्यः स्यात् ।
 साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तस्मिन् दण्ड्यः ।
 उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभाषितोऽधमर्णो राज्ञे
 धनदशभागसम्मिष्टं दण्डं दद्यात् ।
 प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विशतितममंशम् ।
 सर्व्यापलाप्येकदेशविभाषितोऽपि सर्वं दद्यात् ।
 तस्य च भावनास्तिस्त्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समक्रिया च ।
 ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षिकमेव दद्यात् ।

लिखितार्थप्रविष्टोलिखितं पाठयेत् ।
 असमप्रदाने लेख्यासन्निधाने शौचमर्णोलिखितं दद्यात् ।
 धनद्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशस्रमाः प्रवसिते वा...
 तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् । नातः परमनीप्सुभिः ।
 सपुत्रस्य चाऽपुत्रस्य वा ऋत्विग्वाही ऋणं दद्यात् ।
 निर्धनस्य स्त्रीमाही । न स्त्री पतिपुत्रकृतम् ।
 न स्त्रीकृतं पतिपुत्री न पिता पुत्रकृतम् ।
 अविभक्तैः कृतमृणं यत्किञ्चित् स दद्यात् ।
 पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातृणाञ्च ।
 विभक्ताञ्च दायानुरूपमंशम् ।
 गोपशौण्डिकशैलपरजकव्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात् ।
 वाक्प्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् । कुटुम्बार्थं कृतञ्च ।
 यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्लोदास्वामीतिसामकम् ।
 न दद्याद्गोमतः पश्चान्तथा वृद्धिमवानुवात् ॥
 दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।
 आद्यौ तु वित्तये दाप्याचितरस्य सुता अपि ॥
 बहवश्चेन् प्रतिभुवो दशुस्तेऽथं यथाकृतम् ।
 अर्भेऽविशेषिते तेषु धनिककन्दतः क्रिया ॥
 यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्दत्तियेनोपपीडितः ।
 ऋणिकस्तं प्रतिभुवं द्विगुणं दातुमर्हति ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पद्मोऽध्यायः ॥

अथ लेख्यं त्रिविधं राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकञ्च ।
राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं तदध्यक्षकरचिह्नितं
राजसाक्षिकम् ।

यत्र कचन येन केनचिह्निलिखितं

साक्षिभिः स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् ।

स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम् । तद्वलादकारितमप्रमाणम् ।

उपविकृताश्च सर्व एव ।

दूषितकर्म दुष्टसाक्ष्यं तत्ससाक्षिकमपि ।

तादृग्विधेनलिखितञ्च ।

स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तभीतताडितकृतञ्च ।

देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणमलुपक्रमाक्षरं प्रमाणम् ।

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्रैरेव च युक्तिभिः ।

सन्दिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः ॥

यत्रर्णां धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

म्रियते यत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ साक्षिणः न राजत्रोत्रियप्रब्रजितकितवस्तस्करपराधीन-
स्त्रीवालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मत्ताभिरास्तपतितशु-
चृष्णार्त्तव्यसनिरागान्धाः ।

रिपुमित्रार्थसम्बन्धविकर्मदृष्टदोषसहायाश्च ।

अनिर्हिष्टस्तु साक्षित्वे यत्रोपेत्य ब्रूयात् । एकश्चासाक्षी ।

स्तेयसाहसयानदण्डयारुण्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः ।

अथ साक्षिणः कुलजावृत्तचित्तसम्पन्ना यज्वनस्तपस्विनः

पुत्रिणोधर्मज्ञाअधीयानाः सत्यवन्तश्चैविद्यवृद्धाश्च ।

अभिहितगुणसम्पन्नवभयानुमतप्रकोऽपि ।

द्वयोर्विद्यमानयोर्वस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः ।

आध्व्यं कार्यवशाथत्र पूर्वपक्षस्यभवेत्तत्र प्रतिवादिनोऽपि ।

उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देरान्तरगते वा तदभिहितज्ञातारःप्रमाणम्

समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा ।

साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । घर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन ।

तत्पावनाय कुम्भाण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् ।

शूद्र एकाद्विकं गोदराकस्य प्राप्तं वचात् ।

स्वभावविच्छित्तौ मुखवर्णविनारोऽसम्बद्धप्रलापे च

कूटसाक्षिणं विज्ञात् ।

साक्षिणश्चाह्यादित्योदये कृतशपथान् पृच्छेत् ।

ब्रूहीति प्राक्षणं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् ।

गोबीजकाञ्चनैर्वश्यम् । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ।
 साक्षिणः श्रावयेत् ।
 ये महापातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि ।
 जननमरणान्तरे कृतहानिश्च ।
 सत्येनादित्यस्तपति सत्येन भाति चन्द्रमाः ।
 सत्येन वाति पवनः । सत्येन भूर्धारयति ।
 सत्येनापस्तिवृन्ति । सत्येनाग्निस्तिष्ठति ।
 खड्ग सत्येन । सत्येन देवाः । सत्येन यज्ञाः ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥
 जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तुर्याम्भूता उपासते ।
 ते कूटसाक्षिणा पापैस्तुल्या दण्डेन वाप्यथ ॥
 एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ।
 यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥
 अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ।
 बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैवे नराधिपः ॥
 समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ।
 यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृतं वदेत् ।
 तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ साक्षिणः न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपराधीन-
स्त्रीवालसाहसिकातिवृद्धभक्तोन्मत्ताभिशस्तपतितशु-
चृष्यार्त्तव्यसनिरामान्धाः ।

रिपुमित्रार्धसम्यन्धिकर्मदृष्ट्रोपसहायाश्च ।

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वं यद्योपेत्य ब्रूयात् । एकव्यासाक्षी ।
स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंप्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः ।

अथ साक्षिणः कुलजावृत्तवित्तसम्पन्ना यज्वनस्तपस्विनः
पुत्रिणोधर्मशाअधीयानाः सत्यवन्तश्चैविशशुद्धाश्च ।

अभिहितगुणसम्पन्नवभयानुमतएकोऽपि ।

द्वयोर्विषदमानयोर्वस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः ।

आधर्म्यं कार्ययशागत्र पूर्वपक्षस्यभवेत्तत्र प्रतिवादिनोऽपि ।

वदित्साक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितशातारःप्रमाणम्
समभ्रदर्शनान् साक्षी भवणाद्वा ।

साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । यजिर्ना यत्र यधस्तत्रानृतेन ।

तत्पाषनाय कुम्माण्डीभिर्द्विजोऽग्नि जुहुवान् ।

शूद्र एकाक्षिकं गौदशकस्य प्राप्तं दद्यात् ।

स्यभावविच्छ्रयो मुग्धवर्णविनाशेऽसम्यद्धमलापे च

पूटसाक्षिणं विद्यात् ।

साक्षिणश्चाशूयादित्योदये कृत्तशपथान् पूच्छेत् ।

मूहीनि भाक्षणं पूच्छेत् । मत्वं मूहीवि राजन्यम् ।

गोवीजकाश्वनैर्वैश्यम् । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ।
साक्षिणः श्रावयेत् ।

ये महापातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि ।
जननमरणान्तरे कृतहानिश्च ।

सत्येनादित्यस्तपति सत्येन भाति चन्द्रमाः ।

सत्येन वाति पवन । सत्येन भूर्धारयति ।

सत्येनापस्तिष्ठन्ति । सत्येनाग्निस्तिष्ठति ।

सर्व्व सत्येन । सत्येन देवाः । सत्येन यज्ञाः ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुल्या धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥

जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तुष्टीम्भूता उपासते ।

ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन वाप्यथ ॥

एवं हि साक्षिणः षुद्धेर्णानुक्रमतो नृपः ।

यस्योवुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ।

बहुत्वं प्रतिगृहीयान् साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥

समेपु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ।

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृत्तं वदेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

सा च न याति वायौ ।

न कुष्ठसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः ।

शरद्व्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं-
प्रावृषि च न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरुणां-
श्वासकासिनामम्बुजीविनाञ्चोदकम् ।

हेमन्तशिशिरयोश्च नास्तिकेभ्यः कोशो देयः-
न दशो व्याधिमयकोपसृष्टे च ।

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

अथ धटः ।

चतुर्हरतोच्छ्रितो द्विहरतायतः ।

तत्र सारष्टक्षोद्भवपञ्चइस्तायतोभयतः शिष्या तुला ।

ताञ्च सुवर्णकारकांस्यकाराणामन्यतमोविधृयान् ।

तत्र चैकस्मिन् शिष्ये पूरुपमारोपयेद्द्वितीये प्रतिमानं शिलादि ।

प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ।

धटञ्च समयेन गृह्णीयान् तुलाधारञ्च ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुला धारयतोमृषा ॥
 धर्मपर्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयते ।
 त्वमेव घट ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥
 व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषस्तुल्यते त्वयि ।
 तदेनं संशयाद्दस्माद्दर्मतत्त्वानुमर्हसि ॥
 तत्स्वारोपयेच्छिष्ये भूय एवाथ तं नरम् ।
 तुलितो यदि यद्वै त ततः स धर्मतः शुचिः ॥
 शिष्यश्चैदेऽश्वभङ्गेषु भूयस्त्वारोपयेन्नरम् ।
 एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अथान्निः ।

पोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलं सप्तकं कुर्यात् ।
 ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजत्रयस्य समारवत्थ पत्राणि
 करयोर्दद्यात् ।
 तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत् ।

तत्तस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चशतपलिकं संन्यसेत् ।
 तन्मादाय नातिद्रुतं नाविलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन् व्रजेत् ।
 ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ पिण्डं जह्यात् ।

यद्यन्यचिहितकरस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
 न दग्धः सर्वथा यस्तु स वै शुद्धो भवेन्नरः ॥
 भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
 पुनस्तं धारयेत् पिण्डं समयस्याविशोधनात् ॥
 करौ विमृदितव्रीहेस्तस्यादादेव लक्षयेत् ।
 अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं ततो न्यसेत् ॥
 त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमेवाग्ने ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अर्थादकम् ।

पट्टरीयाल्लुप्टप्राहमस्यजलौकादिवर्जितेऽम्भसि ।
 तत्र नादिमग्नम्यारागद्वेषिभ्यः पुरुषस्यान्यस्य जानुनो
 गृहीत्यामिमन्त्रित्वात्म्भः प्रविशेत् ।
 तत्समकालञ्च नातिक्रम्यदुना धनुषा पुरुषोऽपरः
 शरक्षेपं कुर्यात् ।

तथापरञ्च पुरुषो यवेन शरमानयेत् ।
 तन्मध्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्तितः ॥-
 अन्यथा त्वविशुद्धः स्वादेकाङ्गस्यापि वर्शने ।
 त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तधरसि साक्षिवत् ॥
 त्वमेवान्भौ ! विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ।
 त्र्ययहाराभिरास्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।
 तदेनं संशयाद्दस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ विपम् ।

विपाण्यदेयानि सर्वानि ऋते हिमाचलोद्भवाञ्छ्राङ्गात् ।
तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिशस्तायदद्यात् ।

विपं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।

विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥

विपत्वाद्धिपमत्वाच्च क्रूर ! त्वं सर्वदेहिनाम् ।

त्वमेव विप ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेतं संतयादस्माद्धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथ कौशः ।

उमान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसृतित्रयं पिबेत् ।

इदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः ।

यस्य पश्येद्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहादथापि वा ॥

रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ।

तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये ।

दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धार्मिको नृपः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ।

स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ।

पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः ।

यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका-

पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव ।

पौनर्भवश्चतुर्थः अद्यत्ता भूयः संस्कृता पुनर्भूः ।

भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । कानीनः पञ्चमः ।

पितृगृहेऽसंस्कृतवैवोत्पादितः ।

स च पाणिप्राहस्य गृहे च गृहोत्पन्नः षष्ठः ।

यस्य तल्पजस्तस्यासौ सहोढः सप्तमः ।

गर्भिणी या संस्कृत्यते तरयाः पुत्रः स च पाणिप्राहस्य-

दत्तकभ्राष्टमः ।

स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः क्रीतश्च नवमः ।

स च येन क्रीतः स्वयमुपगतो दशमः ।

स च यस्योपगतः अपविद्रस्त्वेकादशः ।

पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स च येन गृहीत-

यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादशः ।

एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । स एव दायहारः ॥

स चान्यान्विभृयात् ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अनूदानां ध्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् ।
पतितहृत्वाचिकित्सरोगविकला स्वभागहारिणः ।
श्रुपथप्राहिभिस्ते भर्तव्याः ।
तेषाञ्चौरसाः पुत्रा भागहारिणः ।
न तु पतितस्थ पतनीये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः ।
प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः
तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे अंशप्राहिभिस्ते भरणीयाः ।
यश्चार्यहरः स पिण्डदायी ।

एकोदानामप्येकस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्र एव च ।

भ्रातृणामेकजातानाश्च ।

पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ।

पुत्राग्नौ नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

श्रुणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैजीवतोमुखम् ॥

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमस्तुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्रोति पिष्टपम् ॥

पौत्रदोहित्रयोर्लोकं विशेषो नोपपद्यते ।

दोहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौत्रवत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

समानवर्णासु पुत्राः सवर्णा भवन्ति ।
 अनुलोमासु मातृवर्णाः । प्रतिलोमास्वार्य्यविगर्हिताः ।
 तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः ।
 पुक्समागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां ।
 चाण्डालवैदेहकसुताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविद्वक्षत्रियैः ।
 सङ्करसङ्कराश्चासंख्येयाः । रक्षावतरणमायोगवानां ।
 व्याधता पुङ्गसानां । स्तुतिक्रिया मागवानां ।
 धन्यपातित्वं चाण्डालानाम् ।
 स्त्रीरक्षा तज्जीवनश्च वैदेहकानाम् । अश्वसारथ्यं सूतानां ।
 चाण्डालानां धदिप्रांसनिवसनं मृतचैलधारणमिति विशेषः ।
 सर्वेषां च समानजातिभिर्विहराः स्वपितृवित्तानुहरणश्च ।
 सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपसृक्तः ।
 स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारणम् ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थं ।
 पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः ।
 अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि ।
 तदभावे पितृगामि । तदभावे मातृगामि ।
 तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रगामि ।
 तदभावे बन्धुगामि । तदभावे सकुल्यगामि ।
 तदभावे सहाध्यायिगामि ।
 तदभावे ब्राह्मणधनवज्रं राजगामि । ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानाम् ।
 वानप्रस्थधनमाचार्य्योगृहीयात् शिष्योवा ।

संसृष्टिन्स्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्चाशं जातस्य च मृतस्य च ॥

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥

आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति श्रोगन्म् ।

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीताया तद्भक्तुः ।

शेषेषु च पिता हरेत् ।

सर्वेष्वेव प्रसूताया यद्धनं तद्दुहितृगामि ।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो नन्ने ।

न तं भजेरन् दायदा भजमानाः पत्न्ये वै ॥

अनेकपितृकाणांश्च पितृतो भागश्च्यवत् ।

यस्य यत् पैतृकं रिस्थं स तद्गृहीतव नन्दरः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ जप्रादशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य चतुर्षु वर्णेषु चेत्पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकमृक्यं दशधा-
विभजेयुः तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशानादद्यात् ।

क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः ।

शूत्रापुत्रस्त्वेकं अथ चञ्चूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रवर्ज-

भवेत्तदा तद्धनं नवधा विभजेयुः ।

वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिभिर्भागकृतानंशानादद्युः ।

वैश्यवर्जं षड्भाकृतं चतुरस्त्रीनेकश्चादद्यः ।

क्षत्रियवर्जं सप्तधाकृतं चतुरो द्वावेकश्च ।

ब्राह्मणवर्जं षड्भाकृतं त्रीन् द्वावेकश्च ।

क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेष्वयमेव विभागः ।

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियो पुत्रौ स्यातां तदा सप्तधा-

कृतान्दनाद् ब्राह्मणश्चतुरोऽशानादद्यात्स्त्रीन् राजन्यः ।

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ तदा षड्भाविभक्तस्य-

चतुरोऽशान् ब्राह्मण आदद्याद्द्वावंशौवैश्यः ।

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं-

पञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यादेकं शूद्रः ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ स्यातां तदा तद्धनं-

पञ्चधा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्याद्द्वावंशी वैश्यः ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा-

तद्धनं चतुर्धा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यादेकं शूद्रः ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां-

स्यातां तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयातां द्वावंशौ वैश्यस्त्वा-
दद्यादेकं शूद्रः ।

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ।

क्षत्रियस्य राजन्यवैश्याः । वैश्यस्य वैश्याः । शूद्रः शूद्रस्य ।

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरः ।

अपुत्रऋषयस्य या गतिः सात्रार्द्धस्य द्वितीयस्य ।

मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः ।

अनूढाश्च दुहितरः । समवर्णाः पुत्राः समानंशानादद्युः ।

ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं द्युः ।

यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा ब्राह्मणपुत्रा-
वष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः ।

अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेकोब्राह्मणीपुत्रस्तदा पञ्चविभक्त-
स्यार्थस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्याद्द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ ।

अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते ॥

अनुपधत्तन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्य यदानुयात् ।

न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धं मकामः स्वयमर्जितम् ॥

वस्त्रं पत्रामलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यश्च पुस्तकम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सुतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् । न शूद्रं द्विजेन ।

पितरं मातरश्च पुत्रानिर्हरयुः ।

न द्विजं पितरमपि शूद्राः ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा-

निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः ।

निर्हृत्य च वान्धवं प्रेतं सत्कृत्याप्रवृत्तिनेन चित्तामभि-

गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः ।

प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकपिण्डं कुरोषु दशुः ।

परिवर्तितवाससश्च निम्बपत्राणि विदस्य द्वार्यस्मनि-

पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ।

अक्षताश्चाम्नौ क्षिपेयुः चतुर्थं दिवसेऽभिसन्ध्यं कुर्युः ।

तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।

थावत् सङ्घमसि पुरुषस्य गङ्गाम्भसि तिष्ठति-

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति ।

यावदाशीचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दशुः ।

क्रीतलभ्यारानाश्च भवेयुः । अमांसाशनाश्च ।

स्वण्डिलशायिनश्च । पृथक् शायिनश्च ।

भ्रामान्निष्कन्याशीचान्ते कुतश्मथुकर्माणस्तिलकलकैः-

सर्पपक्वकैव्यां स्नाताः परिवर्तितवाससो गृहं प्रविशेयुः ।

तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानाञ्च पूजनं कुर्युः ।

देवाः परीक्षदेवाः प्रत्याक्षदेवा ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मणैर्लौका भार्यन्ते ।

विंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥
यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥
दुःखान्वितानां मृतवान्धवानामाश्वासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।
वाक्यैस्तुयैर्भूमि तवाभिधास्ये वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—०४३०—

॥ अथ विंशोऽध्यायः ॥

यदुत्तरायणं तद्दृष्टेवानाम् । दक्षिणायनं रात्रिः ।
सम्ब्रत्सरोऽहोरात्रः तत्त्रिंशता मासाः मासा द्वादश वर्षम् ।
द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि द्वापरम् ।
त्रिगुणानि त्रेता चतुर्गुणानि कृतयुगम्-
द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ।
चतुर्युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रञ्चकल्पः ।
स च पितामहस्याह । तावती चास्य रात्रिः ।
एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्व्वस्यैव-
ब्रह्मणोवर्षशर्मायुः ।

ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः ।
सस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा ।

पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति ।

नच भविष्याणाम् । अनाद्यन्तता कालस्य ॥

... एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ।

न तद्भ्रूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्भ्रूया ॥

गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति यासवे ।

शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।

सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥

बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।

यिनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥

राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ।

देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥

ये समर्था जगत्स्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते कालोहि दुरतिक्रमः ॥

आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकश्च नीयते ।

कर्मपारावशो जन्तुः का तत्र परिदेवना ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके सहायता ॥

शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ॥

मुकृतं दुष्कृतञ्चोभौ सहायौ यस्य गच्छतः ।

वान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥

विंशोऽध्यायः ।

बान्धवानामशीचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति ।
 अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥
 अर्वाकू सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः ।
 प्रेतलोकगतस्यान्नं सोऽकुम्भं प्रयच्छत ॥
 पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्ववामयम् ।
 पितृलोकगतस्यास्य तस्मान्च्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥
 देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च ।
 मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्ववान्धवैः ॥
 प्रेतस्य श्राद्धकर्तुंश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।
 तस्मान्च्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्वक्त्वा निरर्थकम् ॥
 एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।
 नोपकुर्यान्नरः शोकात् प्रेतस्यात्मन एव वा ॥
 दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान् ।
 धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः ! ॥
 मृतोऽपि बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं नरं मृतम् ।
 जायावज्जं हि सबेस्य ग्राम्यः पन्था विरुध्यते ॥
 धर्मणकोऽनुयात्येनं यत्र कचन गामिनम् ।
 नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम् ॥
 स्वःकार्यमद्य कुर्वति पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।
 न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाऽकृतम् ॥
 क्षेत्रापणमृदासक्तमन्यत्र गतमानसम् ।
 वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥

न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
 आयुष्ये कर्मणि श्रौणे प्रसह्य हरते जनम् ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
 कुशाग्नेणापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥
 नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्ऋषाः ।
 त्रायान्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥
 आगामिनमनर्थं हि प्रविधानशतैरपि ।
 न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥
 यथा धेनुसहस्रेषु वस्तो विन्दति मातरम् ।
 तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥
 अन्तरिक्षादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ ।
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
 देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरस्तत्र न मुह्यति ॥
 गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वघृताम्बरम् ।
 गृह्णात्येवं नवं देहं देही कर्मनिबन्धनम् ॥
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 नचैनं फलेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
 अद्भ्योऽयमदाह्योऽयमप्लव्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकाव्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ ॥
 इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे विशोऽध्यायः ॥

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद आचान्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूषितान् भोजयेत् ।

एकवन्मन्त्रानूहेतैकोदिष्टे ।

उच्छिष्टसन्निधावंकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् ।

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां

दत्ताक्षय्योदकश्चतुरङ्गुलपृथ्व्योस्तावदन्तरास्तावदधःस्वाता

वित्तस्त्यायवास्तिघ्नः कर्पूः कुर्यात् ।

कर्पूं समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकै-

कस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् ।

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ।

यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ।

स्थानत्रये च प्राम्बत्पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ।

अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्पूं त्रयं पूरयित्वैतदिति जपेत् ।

एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ।

सम्ब्रसरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितृणामहाय तत्प्रपितामहाय-

च ब्राह्मणान् देवपर्वान् भोजयेत् ।

अत्राग्नीकरणमायाहनं पाद्यञ्च कुर्यात् ।

संसृजतु त्वा पृथिवीसमानीव इति च प्रेतपाद्यपात्रे-

पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत् ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात् ।

ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान्दत्तदक्षिणांश्चानुमंज्य विसर्जयेत् ।
 ततः प्रेतपिण्डं पायपात्रोदकवत् पिण्डत्रये निदध्यात् ।
 कर्पूत्रयसन्निकर्षेऽथैवमेव ।
 सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा
 त्रयोदशोऽहि वा कुर्यात् ।
 मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशोऽहि ।
 सम्यत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवेत्तदा मासिकार्थं
 दिनमेकञ्च वर्द्धयेत् ।

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्प्यमेवं तथा भवेत् ।
 यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धन्तु मतिवत्सरम् ॥
 अर्चांश्च सपिण्डीकरणं यस्य सम्वत्सरात् कृतम् ।
 तस्याप्यत्र सोदकुम्भं दद्यात्तर्पणं द्विजन्मने ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः ॥

॥ अध द्वाविंशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननभरणयोर्द्वादशमशीचम् ।
 द्वादशाहं राजन्यस्य । पञ्चदशाहं वैश्यस्य । मासं शूद्रस्य ।
 सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 अशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया नियतन्ते ।
 नाशौचे कस्यचिदन्नमस्तीयात् ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमरुनाति तस्य-
चावदशौचं यावत्तेषाम् ।

अशौचापगमे प्रयश्चित्तं कुर्व्यात् ।

सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्न-
स्त्रिरधमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ।

क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणास्तेतदेवोपोपितः कृत्वा शुद्धति ।

वैश्याशौचे राजन्यश्च ।

वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोपितश्च । ब्राह्मणाशौचे राजन्यः-

क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्ती मासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।

शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतश्चरेत् ।

शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पथगव्यं पिबेत् ।

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमशौचम् ।

मृते स्वामिन्यात्मीयम् ।

हीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदपगमे शुद्धिः ।

ब्राह्मणस्य क्षत्रविदूशूत्रेषु षड्भ्रात्रत्रिरात्रौकरात्रौः ।

क्षत्रियस्य विदूशूद्रयोः षड्भ्रात्रत्रिरात्राभ्याम् ।

वैश्यस्य शूत्रेषु षड्भ्रात्रेण । मासतुल्यैरहोरात्रौर्गर्भस्रावे ।

जातमृते मृतजाते चा कुलस्य सद्यःशौचम् ।

अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव ।

नास्यापिसंस्कारो नोदकक्रिया ।

दन्तजाते त्वष्ट्वरूढे त्रयोरात्रेण ।

श्रुत्वचंडं त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण । ततः परं यथोत्पत्कालेन ।
स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ।

संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं भवति पितृपक्षे ।

तत्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रञ्च ।

जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा पूर्वार्ध-
शौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे दिनद्वयेन ।

प्रभाते दिनतृयेण । मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् ।

श्रुत्वा देशान्तरस्थजननमरणे रोपेण शुष्येत् ।

व्यतीतेऽशौचे सम्यत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण ।

ततः परं स्नानेन । आचार्य्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वांसु भाग्यांसु प्रसूतासु मृतासु च ।

आचार्य्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्व्यसह।ध्यायि-
शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण । स्वदेशराजनि च ।

असपिण्डे स्वदेशमनि मृते च ।

भृग्वग्न्यनाशकात्सुसंप्रामविद्युन्मृपहतानां नाशौचम् ।

न राज्ञां राजकर्मणि । न व्रतिनां व्रते ।

न शक्तिणां सत्रे । न कारुणां स्वकर्मणि ।

न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया ।

न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ।

न देशविपूर्वे । आपद्यपि च कष्टायाम् ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः ।

पतितस्य दासी मृतेऽह्निपादाभ्यां घटमपवर्जयेत् ।

उद्बन्धनमृतस्य यः पाशं च्छिन्द्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।

आत्मघातिनां संस्कर्त्ता च । तदश्रुपातकारी च ।

सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन ।

अकृते त्वस्थिसन्धये सचैलस्नानेन ।

द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्न-

स्त्रिघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ।

द्विजप्रेतस्याष्टशतम् ।

शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।

चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः ।

मैथुने दुःस्वप्ने रुध्रिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च ।

श्मश्रुकर्मणि कृते च ।

शवसृशश्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च ।

भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशबं तदस्थि सस्नेहश्च ।

सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु पूर्वं बस्त्रं नाप्राक्षालितं विभृयात् ।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुध्यति ।

रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदरनीयाद्यावन्न शुद्धा ।

सवर्णामधिकरणां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाऽरनीयात् ।

क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य-

वासः परिधाय रथ्यामाक्रन्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखस्व-

सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् ।

विष्णुस्मृतिः ।

चाण्डालस्त्रसम्भापणे च ।

नाभेरथस्तात् प्रवाहेषु च कायिकैर्मलैः सुराभिव्योपहतो-
मृतोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुष्यति ।

अन्यत्रोपहतो मृतोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन ।

वक्तोपहतस्तूर्णाप्य स्नात्वा पश्चगव्येन ।

दशनञ्चदोपहतश्च ॥

वसा शुक्लमृद्धजामूत्रविदूषणविह्वलनाः ।

श्लेष्माधुदूषिका खेदो द्वादशते नृणां मलाः ॥

गौडी माध्वी च पैली च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सव्यां न पातव्या द्विजातिभिः ॥

माधुकर्मक्षयं टाङ्कं कौलं खाज्जूरपानसे ।

मृद्धिकारसमाध्वीकै मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यञ्चैव वैश्यश्च स्पृष्टैतानि न हुष्यतः ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाचरन् ।

प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुष्यति ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन विद्युज्यते ॥

आदिष्टी नोदकं कुट्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुष्यति ॥

ज्ञानंतपोऽग्निराहारो मृष्मनीवार्युपाङ्गनम् ।

वायुः कर्माकंकालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम् ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् ।

योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ॥

क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥

मृत्तोर्यैः शुद्ध्यते शोर्ध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥

अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यति ॥

एष शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधाना द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्व्या यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् ।

अत्यन्तोपहतं सर्व्वं लोहभाण्डमप्रौ प्रक्षिप्तं शुद्ध्येत् ।

मणिमयमश्ममयमब्जश्च सप्तरात्रं महीनिखनेन ।

शुद्धदंष्ट्रास्त्रिमयं तक्षणेन । दारवं मृष्मयश्च जह्यात् ।

अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत्प्रक्षालितं विरज्येत तच्छिन्द्यात् ।

सौवर्णराजताब्जमणिमयाना निर्लेपानामद्भिः शुद्धिः ।

अश्ममयानाश्चमसानां प्रहाणाश्च ।

चरुस्रुक्स्रुवाणामुष्णेनान्भसा ।

विष्णुसृतिः ।

यत्कर्मणि यदापाद्याणां पाणिना संमार्जनेन ।

सयशूर्पशकटमुपलोत्पलानां प्रोक्षणेन ।

रायनयानासनानाथ ।

पद्मनाथ धान्याजिनरज्जुतान्तयवैदलसूत्रकार्पासवाससाथ ।

शाकमूलफलपुष्पाणाथ । तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च ।

एतेषां प्रक्षालनेन । अल्पानाथ । ऊपैः कौशेयाविकयोः ।

अरिष्टकैः कुतपानाम् । श्रीफलैरुपदानाम् ।

गौरसर्पैः क्षौमाणाम् शृङ्गास्त्रिदन्तमयानाथ ।

पद्माक्षैश्च गलोमिकानाम् ।

ताम्ररीतित्रपुसीसमयानाममुदकेन ।

भस्मनाकास्यलौहयोः । तक्षणेन दारवाणाम् ।

गोयालैः फलसम्भवानाम् । प्रोक्षणेन संहतानाम् ।

उत्पवनेन द्रव्याणाम् ।

गुडादीनामिधुविकाराणां प्रभूतातां गृहनिहितानां-

चार्यमिदानेन

सर्वलवणानाथ । पुनः पाकेन मृण्मयानाम् ।

द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्थानां भूयः प्रतिष्ठापनेन ।

असिद्धस्यान्नस्य यावन्मात्रमुपहृतं तन्मात्रं परित्यज्यं-

शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् ।

द्रोण्याधिकं सिद्धमन्नमुपहृतं न दुष्प्रति ।

तस्योपहृतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः-

प्रक्षिपेत् चरुस्य च प्रदशयेदग्नेः

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
 दूपितं केशकीटैश्च मृदः क्षेपेण शुद्धयति ॥
 यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥
 अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्ननरजा मलाः ।
 पन्थानश्च विशुद्धयन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥
 रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
 मारुतेनैव शुद्धयन्ति पक्ष्वेष्टकचितानि च ॥
 प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत् ।
 अत्यन्तोपहतानाश्च शौचं नित्यमतन्द्रितः ॥
 भूमिष्ठमुदकं पुष्यं वैतृष्यं यत्र गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तञ्चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥
 वह्निप्रज्वालनं कुर्व्यात् कूपे पक्ष्वेष्टकाचिते ।
 पश्चगर्भं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे ॥
 जलाशयेष्वथाल्पेषु स्वावरेषु वसुन्धरे ! ।
 कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥
 त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पुष्यं यच्च प्रसारितम् ।
 ब्राह्मणान्तरितं भोक्ष्यमाकराः सर्व एव च ॥
 नित्यमास्यं शुचिं स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 प्रस्रवे च शुचिर्बत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

श्रभिर्हतस्य यन्मासं शुचि तत् परिकीर्तितम् ।
 कन्याद्विष्व हतस्वान्त्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥
 ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्दिशेत् ।
 यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाद्यैव मलाश्च्युताः ॥
 मक्षिका विष्णुपशुधाया गौगोजाश्वमरीचयः ।
 रजोभूर्वाङ्गुरमिश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ॥
 नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विष्णुपोऽङ्गे न यान्ति याः ।
 न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥
 स्पृशन्ति विन्दवः पादौ च आचामयतः परान् ।
 भूमिर्वैस्ते समाधेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
 अनिधायैव छद्म्यमन्त्वान्तः शुचितामियात् ॥
 मार्जनीपाञ्चनैर्वैश्च प्रोक्षणेन च पुस्तकम् ।
 समार्जनेनाञ्जनेन सेर्केनोत्लेखनेन च ॥
 दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।
 गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रविष्टिताः ।
 गायो पितृन्वते मह्यं गावः सर्वाद्यसूदनाः ॥
 गौमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
 पद्ममेतत्परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥
 गृद्धोदकं गवां पुष्यं सव्यांपत्रिनिसूदनम् ।
 गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्नपनारानम् ।
 गवां मासप्रदानेन स्वर्गलोके नदीयते ॥

गवा हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथा सा रजसि प्रवृद्धा ।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां प्रणामं सतश्च कुर्यात् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति-
तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य ।
तासां सवर्णविदने पाणिर्ब्राह्मणः ।

असवर्णविदने शरः क्षत्रियकन्यया ।

प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनदशान्तः शूद्रकन्यया ।

न समोत्रा न समानार्पप्रवरां भार्यां विन्देत्-
मातृतस्त्वा पञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्चासप्तमात् ।

नाकुलीनाम् न च व्याधिताम् । नाधिकाङ्गीम् ।

न हीनाङ्गीम् । नातिकपिलाम् । न वाचाटाम् ।

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ।

ब्राह्मो दैव आर्यः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो-

राक्षसः पैशाचश्चेति । आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मणः ।

यज्ञस्थमृत्विजे दैवः । गोमिधुनप्रहूणेनार्पः ।

प्रार्थिताप्रदानेन प्राजापत्यः ।

द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः ।

विष्णुस्मृतिः ।

फयेणासुरः । युद्धहरणेन राक्षसः ।
सुप्तप्रमत्ताभिगमनात् पैशाचः ।
एतेष्व्याशाश्चत्वारो धर्त्याः । गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम् ।
माह्वीपुत्रः पुरुषादेकविंशतिं पुतीति । दैवीपुत्रश्चतुर्दश ।
आर्षीपुत्रश्च सप्त । प्राजापत्यश्चतुरः ।
ब्राह्मणेण विवाहेन कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं गमयति ।
दैवेन स्वर्गम् । प्राजापत्येन वैचलोकम् ।
गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ।
पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता-
चेति कन्याप्रदाः । पूर्व्याभावे प्रकृतिस्थः परः परः ।

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्यां कुर्व्यात् स्वयम्बरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥
पितृवैशमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली द्यौया हरस्तां न - विदुष्यति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ स्त्रीणां धर्माः ।

भर्तुः समानव्रतचारित्वम् ।

श्वश्रुभ्रातृगुरुदेवतातिथिपूजनम् । सुसंस्कृतोपस्करता ।

अमुक्तहस्तता । पृगुप्तभाण्डता ।

मूलक्रियास्वनभिरतिः । मङ्गलाचारतत्परता ।

भर्तुरि प्रवासितेऽप्रतिकर्मक्रिया । परगृहेष्वनभिगमनम् ।

द्वारदेशगवाक्षकेषु नावस्थानम् । सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता ।

वालययौवनवाहकैष्वपि पितृभर्तृपुत्राधीनता ।

मृते भतरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ।

नास्ति स्त्रीणां पृथक्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥

पत्यौ जीवति या योपिदुपवासव्रतश्चरेत् ।

आयुः सा हरते भर्तुर्नरकञ्चैव गच्छति ॥

मृते भर्तुरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥

सवर्णानु बहुभाष्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह-
धर्मकार्यं कुर्यात् ।

भिश्चासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया ।

समानवर्णाभावे त्वनन्तरयैवापदि च । नन्वेव द्विजः शूद्रया ।

द्विजस्य भाष्यां शूद्रा तु धर्मार्थे न भवेत् क्वचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्ती द्विजात्तय ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नादन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निपेककर्म ।

स्पन्दनात् पुत्र पुंसवनम् पष्ठेऽष्टमे वा सीमान्तोन्नयनं ।

जाते च दारके जातकर्म । अशौचव्यपगमने नामधेयं ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य । बलवत् क्षत्रियस्य । धनोपेतं वैश्यस्य ।

जुगुप्सितं शूद्रस्य । चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् ।

पष्ठेऽन्नप्राशनम् । तृतीयेऽन्दे चूडाकरणम् ।

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ।

तासां समन्त्रको विवाहः ।

गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्थोपनयनं । गर्भैकादशे राज्ञः ।

गर्भद्वादशे विशाः । तेषा मुञ्जज्यावत्वजमग्न्यो मौञ्ज्यः ।

कार्पासशणाविकान्युपवीतानि वासांसि च ।

मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्म्मणि ।

पालाशखादिरोडुम्बरा दण्डाः ।

केशान्तललाटनासादेशतुल्याः सर्व्व एव वा ।

भवदाद्यं भवन्मध्यं भद्रदन्तश्च भैक्ष्यचरणम् ।

आपोऽशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आद्वाविंशत् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥

अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्री पतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूरं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेऽपि ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुले वासः । सन्ध्याद्वयोपासनम् ।
पूर्वां सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन् पश्चिन्नामासीनः ।
कालद्वयमभिपेकाग्निकर्मकरणम् ।

अप्सु दण्डवन्मज्जनम् । आहूताध्ययनम्
गुरोः प्रियहिताचरणम् । मेखलादण्डाङ्गिनोपवीतधारणम् ।
गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु भैक्ष्याचरणम् ।
गुर्वतुज्ञातो भैक्ष्याभ्यवहरणम् ।

श्राद्धकृतलयणशुक्तपर्युपितनृत्यगीतस्त्रीमधुमांसाङ्गनोच्छिष्ट-
प्राणिहिंसाशील परिवर्जनम् ।

अधः शय्या । गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेशनम् ।

कृतसन्धयोपासनञ्च गुर्व्यभिवादनं कुर्यात् ।

तस्य च व्यत्यस्तकरः पादाबुपसृशेत् ।

दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण ।

स्वञ्च नामास्याभिवादनान्ते भोः शब्दान्तं निवेदयेत् ।

तिष्ठन्नासीनः शयातो भुजागः पराङ्मुखश्च-
नास्यासिभाषणं कुर्यात् ।

आसीनस्योपस्थितः कुर्यात्तिष्ठतोऽभिगच्छन्नागच्छतः-

प्रत्युद्रम्य पश्चाद्भावन् घावतः ।

पराङ्मुखस्याभिमुखः दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्यः ।

शयानस्य प्रणम्य ।

तस्य च चक्षुर्विपये न यथेष्टासनः स्यात् ।

नचास्य केवलं नाम ब्रूयात् ।
 गतिचेष्टाभाषितादिकं नास्य कुर्यात् ।
 तत्रास्य निन्दापरीवादी स्यातां न तत्र तिष्ठेत् ।
 नास्यैकासनो भवेत् । ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः ।
 गुरोगुरौ सन्निहिते गुरुवद्वर्त्तत ।
 अनिर्दिष्टो गुरुणा स्वान् गुरुन्नाभिवादयेत् ।
 बाले समानवयसि बाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्त्तत ।
 नास्य पादौ प्रक्षालयेत् नोच्छिष्टमश्नीयात् ।
 एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात् । ततो वेदाङ्गानि ।
 यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र धर्मं कुर्यादसी ससन्तानः शूद्रत्वमेति ।
 मातुरग्ने विजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनम् ।
 तत्रास्य माता सावित्री भवति पिता त्वाचार्य्यः ।
 एतेनैव तेषां द्विजत्वम् ।
 प्राङ्मौञ्जिवन्धनाद्द्विजः शूद्रसमो भवति ।
 ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम् ।
 वेदस्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात् ।
 ततो गुरुकुल एव जन्मनः शेषं नयेत् ।
 तत्राचार्य्ये प्रेते गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तत ।
 गुरुदारेषु सवर्णेषु वा ।
 तद्भावेऽग्निशुश्रूषुर्नैष्टिको ब्रह्मचारी स्यात् ॥
 एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतन्द्रितः ।
 स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहा जायते पुनः ॥

विष्णुस्मृति ।

कामतो रैतस सेको व्रतस्थस्य द्विजन्मत ।
 अतिक्रम व्रतस्याहुर्ब्रह्मज्ञा ब्रह्मवादिन् ॥
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
 साप्तागार चरेद्भैक्ष्य स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥
 तेभ्यो लब्धन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेकालिकम् ।
 उपसृशस्त्रिपवणमण्डेन स विशुद्धगति ॥
 स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विज शुक्रमकामत ।
 स्नात्वाकर्मर्षयित्वा त्रि पुनर्नामिन्मृच जपेत् ॥
 अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिभ्य च पावकम् ।
 अनातुर समरात्रमवकीर्णो व्रतश्चरेत् ॥
 तञ्चेदभ्युदिशात् सूर्य शयान कामकातर ।
 निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपत्रुपसेदिनम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टाविंशोऽध्याय ॥

—ॐ०ॐ—

॥ अथ षष्ठीनविंशोऽध्याय ॥

यस्तूपनीय व्रतादेश कृत्वा वेदमभ्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् ।
 यस्त्वेनमल्पेनाभ्यापयेत्तमुपाध्यायमेकादेश वा ।
 यो यस्य यत्रे कर्माणि कुर्यात्तमृत्विज्ज विद्यात् ।
 नापरीक्षित् वाज्रयेत् नाभ्यापयेत् नोपनयेत् ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्च धर्मेण वृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिबोपरे ॥

विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शोबधिस्तेहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा न्रुया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् ।

यस्तेन द्रुह्येत् कतमाश्च नाह तस्मै मां न्रुया विधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ उत्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

श्रावण्यां पौष्टपद्यां वा ऋद्ध्वास्त्युपाकृत्यार्द्धपश्वमान-
मास्नानधीयीत ।

ततस्तेषामुत्सर्गं वहिः कुर्यान्नानुपाकृताना ।

उत्ससर्गोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाभ्ययनं कुर्यात् ।

नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

नत्वन्तरग्रहसूतके । नेन्द्रियप्रयाणे ।

न वाति चण्डपवने । नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु ।

न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु ।

विष्णुस्मृतिः ।

नान्तःशवे प्रागे । न शस्त्रसंपाते ।
 न श्वशुरालगर्दभनिह्वाने । न वादित्रशब्दे ।
 न शूद्रपतितयोः समीपे ।
 न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु । नोदकान्तः ।
 न पीठोपहितपादः । न हस्त्यश्वोत्तूनौगोयानेषु । न वान्तः ।
 न विरिक्तः । नाजीर्णः । न पश्चान्तरागमने ।
 न राजश्रोत्रियगोब्राह्मणव्यसने । नोपाकर्म्मणि ।
 नोत्सर्गं न सामध्वनाद्युग्ययुषी । तापररातूमधीत्य शयीत् ।
 अभियुक्तोऽप्यनध्यायेष्वध्ययनं परिहरेत् ।
 यस्मादनध्ययनाधीतं नेहनामुत्र फलदम् ।
 तदध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ।
 तस्मादनध्यायवर्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या-
 सञ्चिष्यक्षेत्रेषु पश्यात् ।
 शिष्येण ब्रह्मारम्भायस्नानयोगुरोः पादोपसंप्रहणं कार्प्यम् ।
 प्रणवश्च व्याहृत्सन्धयः ।
 तत्र च यद्वचोऽधीते तेनास्याज्येन पितृणां वृष्टिर्भवति ।
 यद्यजूषि तेन मधुना । यत्सामानि तेन पयसा ।
 यथाधर्वणन्तेन मातेन ।
 यत्पुराणेतिहास्येदृशान्नाभ्यधीते तेनास्यान्नेन-
 यश्च विद्यामासदास्मिद्धोके तथा जीवेत् सा तस्य-
 परलोके फलप्रदा भवेत् ।
 यश्च विद्यया यशः परेषां हन्ति ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अनुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानान्न विद्यामादद
तदादानमस्य ब्रह्मणः स्तेयं नरकाय भव
लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमे
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत् कदाचन ॥
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रयस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
सम्भूतिं तस्य तां विद्यायद्योनाविह जायते ॥
आचार्य्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥
य आवृणोत्यवितथेन कर्णाविदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्येत् पितरं मातरश्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ।

इति षण्णे धर्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रयः पुरुषस्यातिगुरो भवन्ति ।
माता पिता आचार्य्यश्च ।
तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम् ।
यत्ते ब्रूयुस्तत्कुर्यान् । तेषां प्रियहितमाचरेत् ।
न तैरननुज्ञातः किञ्चिदपि कुर्यान् ।

एत एव त्रयोवेदा एत एव त्रयः सुराः ।
 एत एव त्रयो लोका एत एवा त्रयोऽन्नयः ॥
 पितागार्हपत्योऽग्निर्दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः ।
 सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यै ते त्रय आहताः ॥
 अनाहतास्तु यस्यै ते सर्व्यास्तस्याफलाः क्रियाः ।
 इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु नभ्यमम् ॥
 गुरुश्रुप्या त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

राजर्त्विक्षोत्रियाधर्मप्रतिषेधेषुपाध्यायपितृव्यमातामह-
 मातुलशशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत् ।
 पत्न्या एतेषां सवर्णाः ।
 मातृपत्न्या पितृपत्न्या ज्येष्ठा स्वसा च ।
 शशुरपितृव्यमातुलर्त्विजा कनीयसा प्रत्युत्थान-
 मेषाभि चादनम् ।
 हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम् ।
 गुरुपत्नीनां गार्धोत्सादनाञ्जनधेनासंपमनपादप्रक्षालनं-
 न कुर्यात् ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

असस्तुतापि परपत्नी भगिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा ।

न च गुरुणा त्वमिति ब्रूयात् ।

तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते त प्रसाद्याशनीयात् ।

न च गुरुणा सह विगृह्य कथां कुर्व्यात् ।

नैव चास्य परीवादम् । न चानभिप्रेतम् ।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्यह पादयो ।

पूर्णे विंशतिवर्षे च गुणदोषौ विजानता ॥

कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीना युवा भुवि ।

अभिवादनक कुर्व्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सता धर्ममनुस्मरन् ॥

वित्त बन्धुर्वय कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

ब्राह्मण दशवर्षश्च शतवर्षश्च भूमिपम् ।

पिता पुत्री विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयो पिता ॥

विप्राणां ज्ञानतो ऽथैष्ट्य क्षत्रियाणान्तु वीर्यत ।

वैश्याना धान्यधनत शूद्राणामेव जन्मन ॥

इति वैष्णव धर्मशास्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति ।

परिमहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिनः ।

तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोप-
पातकेषु प्रवर्तते ।

जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेष्वपात्रीकरणेषु च ।

मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मातृगमनं दुहितृगमनं स्तुपागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वैते प्रविशेयुर्दुःखानाम् ।

नह्यन्या निस्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

पद्त्रिंशोऽध्यायः

॥ अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति-
महापातकानि । तत्संयोगश्च ।

सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

एकयानभोजनाशनशयनैः ।

यौनस्रौयमौत्सम्बन्धात् सद्य एव ।

अश्वमेधेन शुद्धेयुर्महापातकिनस्त्वमे ।

पृथिन्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा ॥

इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ पद्त्रिंशोऽध्यायः ॥

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्व-
त्र्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च-
घातनं ब्रह्महत्यासमानीति ।

कौटसाक्ष्यं मुहद्दूषध एतौ सुरापानसमौ ।

ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् ।

पितृव्यमातामहमातुलश्चशुरनृपपत्न्यभिगमनं-

गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृत्वसृगमनश्च ॥

विष्णुस्मृतिः ।

श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनश्च ।

स्यसुः सत्याः स गौत्राया उक्तमरण्याः कुमाख्या-
अन्वजाया रजस्त्रलायाः शरणागतायाः प्रत्रजिताया-
निक्षिप्तायाश्च ।

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्धयन्ति तीर्थानुसरणेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पट्टत्रिशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तत्रिशोऽध्यायः ॥

अनृतयचनसुकरुपे । राजगामि च पैशुन्यम् ।
शुरोश्चालीकनिर्वन्धः । वेदनिन्दा । अधीतस्य च त्यागः ।
अग्निमातृपितृसुतदारणाश्च । अभौज्यान्नाभक्ष्यमक्षणम् ।
परस्वापहरणम् । परदारभिगमनम् । अयाज्ययाजनम् ।
विकर्मणालीवनश्च असत्प्रतिग्रहश्च । क्षुत्त्रविट्शूद्रगोवधः ।
अधिकेयविक्रयः । परिवित्तिवानुजेन ज्येष्ठस्य परिवेदनम् ।
रत्न च कन्वाशनम् । याजनश्च । व्रात्यता ।
भृत्याभ्यापनम् । भृताश्चाभ्ययनादानम् ।
सर्वाकरेण्यधिकाः । महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
द्रमगुल्मवहीलघौपथीनी हिंसा । स्त्रीजीवनम् ।

अभिचारबलकर्मसु प्रवृत्तिः । आत्मार्थे क्रियारम्भः ।
 अनाहिताग्निता । देवर्षिपितृऋणानामनपाक्रिया ।
 असच्छास्त्राभिगमनम् । नास्तिकता । कुशीलवता ।
 मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । इत्युपपातकानि ।

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चाऽद्रायणं नराः ।
 परकश्च तथा कुर्युर्यजेयुर्गोमखेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य रुजः करणम् । अपेयमद्ययोर्जातिः जैह्वयम् ।
 पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा न्यतममिच्छया ।
 कुर्यात् सान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् ।

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।

प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतः सदा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

—:ॐ:—

॥ अथ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ नरकाः । तामिस्रम् । अन्धतामिस्रम् । रौरवम् ।

महारौरवम् । कालसूत्रम् । महानरकम् । संजीवनम् ।

अवीचि । तापनम् । सम्प्रतापनम् । संघातकम् ।

काकोलम् । कण्डूलम् । कुट्टानम् । पूतिमृत्तिकम् ।

लोहशङ्कुः । ऋचीसम् । विषमपन्थानम् ।

कण्टकशाल्मलिः । दोषनदी । असिपत्रवनम् ।

लोहचारकमिति ।

एतेऽप्यष्टवप्रायश्चित्ताः अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते ।

महापातकिनो मन्वन्तरम् । अनुपातकिनश्चातुयुगम् ।

कृतसङ्करीकरणाश्च सम्यत्सरसहस्रम् ।

कृतजातिभ्रंशकरणाश्च । कृतापात्रीकरणाश्च ।

कृतमलिनीकरणाश्च । प्रकीर्णपातकिनश्च बहून् वर्षयुगान् ।

कृतपातकिनः सर्वे प्राणत्यागादनन्तरम् ।

याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥ १ ॥

यमस्य पुद्गुरैपरैः कृज्यमाणा यतस्तवः ।
 सुकृच्छ्रेणनुकारेण नीयमानाश्च ते यथा ॥
 श्वभिः शृगालैः क्रज्यादैः काककङ्कवकादिभिः ।
 अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुङ्क्वैर्तुश्चिदैस्तथा ॥
 अग्निना दह्यमानाश्च नुशमानाश्च कण्टकैः ।
 क्रकचैः पात्र्यमानाश्च पीड्यमानाश्च तृणैः ॥
 क्षुपया व्यथमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।
 पूषरोषितगन्धेन मूर्च्छमानाः पदे पदे ॥
 पराक्षपानं लिखन्तस्त इयमानाश्च किङ्करैः ।
 काककङ्कवकादीना भीमानां सट्टयाननैः ॥
 क्वचित् काश्यन्ति तैलेन ताड्यन्ते मुपलै क्वचित् ।
 आयसीषु च विष्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥
 क्वचिद्धान्तमघारन्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित् ।
 क्वचिद्विष्टा क्वचिन्मासं पूयगन्धि सुद्वारुणम् ॥
 अन्यकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित् ।
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च बह्निषुण्डैश्च दारुणैः ॥
 क्वचिच्छीतेन काश्यन्ते क्वचिद्वा मेघ्रमध्यगाः ।
 परस्परमथाश्नन्ति क्वचित् प्रेता सुवारुणाः ॥
 क्वचिद्भूतेन ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित् ।
 क्वचित् क्षिप्यन्ति वाणौवैरुक्कुर्यन्ते तथा क्वचित् ।
 कण्ठेषु दत्तपादाश्च भुजङ्गाभोगवैष्टिताः ।
 पीड्यमानास्तथा यन्त्रै कृज्यमाणाश्च जानुभिः ॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

भग्नपृष्ठशिरोप्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः । । . :

कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥

एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।

तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो भवन्ति ।

अतिपातकिनां पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः ।

महापातकिनाञ्च कृमियोनयः ।

उपपातकिनां जलजयोनयः ।

कृतजातिभ्रंशकराणां जलचरयोनयः ।

कृतसङ्करीकरणकर्मणां मृगयोनयः ।

कृतापात्रोकरणकर्मणां पशुयोनयः ।

कृतमलिनीकरणकर्मणां मनुष्येष्वसृश्ययोनयः ।

प्रकीर्णेषु प्रकीर्णा हिंसाः कव्यादा भवन्ति ।

अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः । स्तेन श्येनः ।

प्रकृष्टवर्त्मापहारी विलेशयः । आसुर्धान्यहारी ।

हंसः कात्यापहारी । जलं हत्वाभिप्लवः । मधु दंशः ।
 पय काकः । रसं श्वा । घृतं नकुलः । मासं गृध्रः ।
 वसां गद्गुः । तैलं तैलपायिकः । लवण बीचिवाक् ।
 दधि बलाका । कौशेयं हत्वा भवति तित्तिरिः ।
 क्षौमं ढर्दुरः । कार्पासतान्तवं क्रौश्वः । रोधा गाम् ।
 वान्तुदो गुडम् । हृच्छन्दरिर्गन्धान् । पत्रराकं वर्ही ।
 कुतान्नं श्वापित् । अकृतान्नं शङ्करः । अग्निं वकः ।
 गृहकार्यपस्करम् । रक्तवासासि जविल्लविकः ।
 गर्जं कुर्मः । अश्वं व्याध्वा । फलं पुष्पं वा मर्कटः ।
 शृश्वः स्त्रियम् । यानगुष्टः । पशूनजः । प्रेतः पारजायी ।

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
 अवश्यं याति तिर्यक्तं जग्ध्वा चैवाहुतं इषिः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूना भार्यात्वमुपचान्ति ताः ॥
 इति वैश्वश्रे धर्मशास्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

— ४७५ —

॥ अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ नरकानुभूत दुःखानां तिर्यक्तमुत्तीर्णानां—
 मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति ।

कुष्ठ्यतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्यावदन्तकः ।
 सुवर्णहारः कुनखः । गुरुतल्पगो दुश्चर्मा ।
 पूतिनासः पिशुनः । पूतिवक्त्रः सूचकः ।
 धान्यचौरोऽङ्गहीनः । मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः ।
 अन्नापहारकस्त्वामयावी । वागपहारको मूकः ।
 वस्त्रापहारकः शिवत्री । अश्वापहारकः पद्भुः ।
 देवब्राह्मणकोशको मूकः । लोलजिह्वो गरदः ।
 उन्मत्तोऽग्निदः । गुरुप्रतिकूलोऽपस्मारी ।
 गोघ्नस्त्वन्धः । दीपापहारकश्च । काणश्च दीपनिर्वापकः ।
 त्रपुचामरसीसकविक्रयी रजकः ।
 एकशफविक्रयी मृगज्याधः । वुण्डाशी भगास्यः ।
 घाण्टिकः स्तेनः । वाङ्मुपिको भ्रामरी ।
 मिष्टाश्वेकाकीवातगुल्मी । समयभेत्ता खल्वाटः ।
 श्लीपद्यवकीर्णी । परवृत्तिन्नो दरिद्रः ।
 परपीडाकरो दीर्घरोगी ।

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।
 रोगान्वितास्तथाग्धाश्च कुञ्जखञ्जकलोचनाः ॥
 वामना वधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।
 तस्मात् सर्वः प्रयत्नेन त्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षड्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ कुच्छ्राणि भवन्ति ।

अथ हं नाशनीयात् प्रत्यहञ्च त्रिपवणं स्नानमाचरेत्त्रिः प्रति-
स्नानमसु मज्जनं मानस्त्रिरघमर्षणं जपेत् दिवास्थित-
स्तिष्ठेत् रात्रावासोनः कर्मणोऽन्ते पयस्विनी-
दद्यादित्यघमर्षणम् ।

अथ हं सायं अथ इं प्रातस्त्र्यहमथाचितमशनीयादेपः प्राजापत्यः ।
अथ हमुष्णाः पित्रेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं अथ हमुष्णं पयस्त्र्यहञ्च-
नाशनीयादेप तप्तकृच्छ्रः । एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसादिवसैरुर्विरातिक्षपणम् ।

उदकसकूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः ।

विसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः ।

विल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः पद्माक्षैर्वा ।

निराहारस्य द्वादशाहेनैव पराकः ।

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमशनीयाद्-
द्वितीयमुपवसेदेतत्सान्तपनम् ।

गामूत्रादिभिः प्रत्यहाभ्यस्तैर्महासातपनम् ।

अथाभ्यस्तैश्चातिसस्तेन्त्पनम् ।

विष्णुकाचमतक्रोदकसकूनामुपवासान्तरितोऽभ्य-
वहारस्तुलागुरुपः ।

कुशापलाशोदुम्ब्रपत्रशङ्खुष्णीचदमद्भागुपर्षलानां पत्रैः-
कथितस्यान्भसः प्रत्येकं पानेन पणकृच्छ्रः ॥

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतपावनः ।
 नित्यं त्रिपवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥
 स्त्रीशूद्रपतितानाश्च वर्जयेत्तन्निभाषणम् ।
 पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ चान्द्रायणम् ।

प्रासानधिकारानरनीयात्तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेद्धानौ-
 ह्वासयेदमायास्यां नाशनीयादेव चान्द्रायणो यवमध्यः ।
 पिपीलिकामध्यो वा ।
 यस्यामावास्या मध्ये भवति स पिपीलिकामध्यः ।
 यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ।
 अष्टौ प्रासान् प्रतिदिवसं मासमरनीयान् स वेतिचान्द्रायणः ।
 सायं प्रातश्चतुरश्वतुरः स शिशुचान्द्रायणः यथा कथञ्चित्
 पट्कोनां त्रिंशती मासेनाशनीयात् स सामान्यचान्द्रायणः ।
 धृतमेतत् पुरा भूम कृत्वा सप्तर्षयो वरम् ।
 प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

त्रिष्णुस्मृति ।

॥ अथ अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ कर्मभिरात्मकृतेर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्ये-
प्रसृतियावकं श्रपयेत् । न ततोऽनौ जुहुयात् ।
न चात्र बलिर्कर्म । अशृतं श्रयमाणं शृतञ्चाभिमन्त्रयेत् ।
ऋष्यमाणं रक्षां कुर्व्यात् ।

ब्रह्मा देवानां पदरी करीनां ऋषिर्निर्माणा श्वेनो-
गृध्राणां महिषो मृगाणां स्थितिर्वनानां सोम-
पवित्रमभ्येति रेभञ्जिति दर्शान् यन्नाति ।
शृतञ्च तमश्नीयात् पात्रे निषिच्युः ।

ये देवा मनोनाता मनोजुष सुहृदां दक्षपितरः ।
ते न पान्नु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्य स्वाहेत्यात्मनि-
जुहुयात् । अथाचान्तो नाभिमालभेत ।

ज्ञाता पीता भवन्तो यूयमापोऽत्माकमुदरे यवा ।
ता अम्ममनमी वा अपक्ष्या अनागसा सन्तु-
देवीरमृता ऋता रुद्र इति । त्रिरात्र मेधावी ।
पडात्र पापकृत् ।

सप्तरात्र पीत्वा महापातकितानन्यदम पुनाति ।
द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुषकृतमपि पार्षं निर्दहति ।
मास पीत्या सर्वपापानि ।

गोनिहारसुक्तानां यवान्नामेकविंशतिरात्रञ्च । । १११५

यसोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणोऽभ्यधुसमुत् । ।
निर्णाद् सर्वपापानां पवित्रं मृषिभिः स्मृतम् ॥

उनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

घृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं यवा ।
 सर्वे पुनीत मे पापं यन्मे किञ्चन दुष्कृतम् ॥
 वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा च विचिन्तितम् ।
 अलक्ष्मीं कालकर्णीञ्च नाशयिष्यं यवा । मम ॥
 श्वशूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहतञ्च यत् ।
 मातापित्रोरशुश्रूषां पुनीञ्चञ्च यवा । मम ॥
 गणान्नं गणिकान्नञ्च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
 चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीञ्चञ्च यवा । मम ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टाचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ उनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोपितो द्वादश्या भगवन्तं-
 वासुदेवमर्घयेत् । पुष्पवूपानुलेपन दीपनैवेदैर्ब्राह्मणनर्पणैश्च ।
 व्रतमेतत् सम्प्रत्सर कृत्वा पात्येभ्य पूतो भवति ।
 यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमपानोति ।
 उभयद्वादशीष्वेकं स्वर्गलोकं प्राप्नोति यावज्जीवं कृत्वा-
 विष्णोर्लोकमाप्नोति । एवमेव पञ्चदशीष्वपि ।

ब्रह्मभूतममायास्या पौर्णमास्यान्तयैव च ।

।योगभूतं परिचरन्-केशवं मद्भक्त्यात् ॥ १ ॥

दृश्येत सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र गृहस्पती ।
 पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता सम्प्रसरते तु सा ॥
 तस्यां दानोपवासाद्यमक्षतं परिकीर्तितम् ।
 तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥ : :
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेन् त्रिपशं स्नायात् स्वकर्म-
 चावधानो ग्रामे ग्रामे भैक्ष्यमाचरेत् वृणशायी च स्यात् ।
 पतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हरेण द्वादशसन्वत्सरं कुर्यात् ।
 यागस्थं क्षत्रियं वा । सुध्विणीं रजस्वलां वा ।
 अग्निगोत्रीं वा नारीम् । मित्रं वा ।
 नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विरुणं कुर्यात् ।
 पादोनं क्षत्रियवधे । अर्द्धं वैश्यवधे । तद्वद् रक्षुवधे ।
 सर्वेषु रावशितोभजी स्यात् । सर्वेषु जीवेषु क्षमी स्यात् ।
 मासमेकं पृथराचनो गयानुगमनं कुर्यात् आसीनास्वासीत-
 स्थितासु स्थितः स्यात् अथसत्राधोद्वरेत् भयेभ्यश्च रक्षेत्-
 वारतां शीतादिब्राह्मणमहृदा नात्मनः कुर्यात् गोमूयण-
 आयाद्गोरसंध पतंत । पतद्रोमवं गोवधे कुर्यात् ।

गजं हत्वा पञ्च नीलान् घृपभान् दद्यात् ।

तुरगं वासः । एकहायनमनङ्गाहं खरवधे ।

मेपाजवधे च । सुवर्णकृष्णलमुद्रवधे ।

श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

हत्वा मूपकमाज्जरिनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यत-

ममुपोपितः कृपरान्नं भोजयित्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात् ।

गोधोलूककाकमपवधे त्रिरात्रमुपवसेत् ।

हंसवकवलाकमद्गुवानरश्येनभासचक्रवाकानामन्यतमं-

हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ।

सर्पं हत्वार्थीकाष्णांयसीम् । पण्डं हत्वा पलालभारकम् ।

वराहं हत्वा घृतकुम्भम् । तित्तिरिं तिलद्रोणम् ।

शुकं द्विहायनं वत्सम् । क्रौञ्चं त्रिहायणम् ।

क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां दद्यात् ।

अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम् । अनुत्तमृगवधे-

त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत् ।

पक्षिवधे नक्ताशी स्यात् रूष्यमापकं वा दद्यात् ।

हत्वा जलचरमुपवसेत् ।

अस्थिमताश्च सत्वानां सहस्रस्य प्रमत्पणं ।

पूर्णे चानस्यनस्थान्तु शूद्रहत्यात्रतश्चरेत् ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

अनस्थनां चैव द्विसायां प्राणायामेण सुभ्यति ॥

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमुकूशतम् ।
 गुल्मवल्लीलतानाश्च पुष्पितानाश्च वीरुधाम् ॥
 अन्नजानाश्च सत्वानां रसजानाश्च सर्वशः ।
 फलपुष्पोद्भवानाश्च धृतप्राशो विशोधनम् ॥
 कृत्रजानामोषधीनां जातानाश्च ह्ययं वेने ।
 वृधालम्बे तु गच्छेद्वा दिनमेकं पयोधृतम् ॥

इति वैश्वदेवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ-एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

सुरापः सर्वकर्मवर्जितः कृणान् वर्षमश्नीयात् ।
 मलानां मद्यानां चान्यत्तमस्य प्राशने चान्त्रायणं कुर्यात् ।
 लघुनपलाण्डुगृह्णैतद्गन्धिद्विराह्माम्बुक्कुटवानर-
 गोमांसभक्षणे च ।
 सर्वज्येतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।
 वपनमेखलादण्डभैक्ष्यचम्यांश्वतानि पुनःसंस्कार-
 कर्मणि वर्जनीयानि ।
 शरास्त्रास्त्रगोधास्त्रद्वगर्भवर्जं पञ्चनखसांसाराने-
 सत्तराश्रनुपयसेत् ।
 गणगणिकाभर्तनगायनाघ्नानि भुक्त्या मन्त्ररूपं पयसा वर्त्तेत् ।
 लक्ष्मणार्जुनं चर्मकर्तुम् ॥

यादूर्ध्वपिककदर्यदीक्षितवद्वनिगडाभिशस्तपण्डानाञ्च ।

पुंश्वली दाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोम्रोच्छिष्टभोजिनाञ्च ।

अवीरास्त्रोसुवर्णकारसपन्नपतितानाञ्च ।

पिशुनानृतवादिक्षतधर्मात्मरसविक्रयिणाञ्च ।

शैलपतन्नुवायकृषघ्नरजकानाञ्च ।

कर्मकारनिपादरङ्गायतारिवेणशस्त्रविक्रयिणाञ्च ।

श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णैजकानाञ्च ।

रजस्वलासहोपपतिवेशमनाञ्च ।

ध्रूणक्ष्माशेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं-

शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च ।

कामतो यदा संस्पृष्टमशुतम् ।

मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च । नार्चितं वृथामांसं च ।

पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलयज्ञ-

सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपचसेत् ।

सर्वजलजमांसाशनेषु च ।

आपः सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतम्पयःपिवेत् ।

मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरात्रम् ।

सोमपः सुरापस्याघ्रायास्यगन्धमुदकमन्त्रिरघमर्पण-

जप्त्वा घृतप्राशनो भवेत् ।

खरोप्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्व्यात् ।

प्राश्यात्तार्तं सूनास्थं शुष्कमांसञ्च ।

क्रव्यादमृगपश्विमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ।

विष्णुस्मृतिः ।

कलविष्णुवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यूहशुकसारिका-
वकवलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

एकशफोभयदन्ताशने च ।

तित्तिरिकापिञ्जललावकवर्तिकामयूरवज्रं सर्वपक्षिमांसाशने-
चाहोरात्रम् ।

कीटाशने दिनमेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् ।

शुनां मांसाशने च । च्छत्राककरकाशने सान्तपनम् ।

ववगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं शुक्रं खाण्डवञ्च-
वर्त्तयित्वा पय्युपितं तत्राशयोपवसेत् ।

अश्चनामेव्यप्रभवांल्लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान् ।

शालूकवृथाकुसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीदेवान्नानि हवीषि च ।
गोऽजामहिपीवज्रं सर्वपयांसि च ।

अनिर्दशाहानि तान्यपि ।

स्यन्दिनीसन्धिनीविषत्साक्षीरञ्च ।

अमेध्यभुजश्च । दधिवज्रं केवलानि च शुक्लानि ।

ब्रह्मजम्पांश्रमी धाद्रभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् दिनमेकं-
योदके वसेत् ।

मधुमांसाराने प्राजापत्यम् ।

विडालराकनकुलात्सूच्छिष्टभक्षणे ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् ।

स्योच्छिष्टाराने दिनमेकमुपोपितः पञ्चगव्यं पिवेत् ।

पञ्चनखविष्णुवाशने सप्तरात्रम् ।

आमत्राद्धाराने त्रिरात्रं पचसा वर्त्तेत् ।

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम् ।

वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।

राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ।

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् ।

राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।

वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् । वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च ।

चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

सिद्धं भुक्त्वा पराकः ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याञ्चाश्वतं विधिमास्थितः ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्पेह मारणम् ।

वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च निष्कृतिम् ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञोहि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्द्वयज्ञे षडोऽवधः ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्यनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृधामांसानि खादतः ॥

औपभ्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्थितीः पुनः ॥

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथञ्चन ॥

यज्ञार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानञ्च पशुञ्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥

पिण्गुस्मृतिः ।

गृहे गुरावरण्ये वा निधसन्नात्मवान् द्विजः ।
 नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥
 या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिन्नद्यत्तरे ।
 अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्वर्तौ ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि दिनस्त्यात्ममुखेच्छया ।
 स जीवंश्च मृतश्चैव न कश्चित् सुखमेयते ॥
 यो बन्धनबधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सवेत्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥
 यद्बधायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
 तद्वाप्नोति यत्नेन यो दिनस्ति न किञ्चन ॥
 नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
 न च प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
 समुत्पत्तिञ्च मांसस्य बधकन्धौ च देहिनाम् ।
 प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत सर्वमांसस्य भक्षणान् ॥
 न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोके म्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥
 अनुमन्ता विरासिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपहर्ता च स्वादकश्चेति घातकाः ॥
 त्यमांसं परमासेन यो बद्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्चय पितॄन् देवांस्रतोऽन्यो नास्त्यपुण्यवृत् ॥
 वर्षे वर्षेऽध्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि च न स्वादेद्यस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥

फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मुन्यभ्रानाब्च भोजनैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥
 मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्भवद्दम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

सुवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्माचक्षाणो मुपलमर्षयेत् ।
 वधाव्यागाद्वा प्रयतो भवति ।
 महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा कुर्व्यात् ।
 निक्षेपापहारी च । धान्यधनापहारी च कृच्छ्रमब्दम् ।
 मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहरणे चान्द्रायणम् ।
 द्रव्याणामश्वसाराणां सान्त्तपनम् ।
 भक्ष्यभोज्यपानराय्यासनपुत्रमूलफलानां पञ्चगव्यपानम् ।
 तृणकाष्ठद्रुमगुहकान्नगुहसस्त्रवन्मामिराणां त्रिरात्रमुपवसेत् ।
 मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायकास्यानां द्वादशार्ह-
 कणानशनीयात् ।
 कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पथसा वत्तत ।
 द्विशकैरुशाफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् ।
 पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत् ॥

विष्णुस्मृतिः ।

दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये ॥
वयत्परेभ्य आदद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते ॥
जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसा विवर्जयेत् ॥
प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
महादुःख मवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथागम्यागमने महाप्रतविधानेनाब्दं धीरवासा यने-
प्राजापत्यं कुर्यात् । परदारगमने च । गोप्रतं गोगमने च ।
पुंस्ययोनायाकारेऽयु दिवा गोयाने पसबासाः स्नानमाचरेत् ।
चाण्डालीगमने तत्साम्बमवानुयात् ।
अज्ञानतश्चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् ।
पशुभेयागमने प्राजापत्यम् ।
सङ्घट्टुष्टा श्री यत् पुरुषाय पदारे तद्वत् कुर्यात् ।

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।

तद्भैक्षमुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपपोहति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

यः पापात्मा येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

मृतपञ्चनखात् कृपादत्य तोपहताच्चोदकं पीत्वा-

ब्राह्मणस्त्रीरात्रमुपवसेत् । द्वयहं राजन्यः । एकाहं वैश्यः ।

शूद्रो नक्तम् । सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबेयुः ॥

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम् ॥

पर्वानारोग्यवर्जमृतावगच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् ।

कूटसाक्षी ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् ।

अनूत्कमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमञ्च ।

सूर्याभ्युदितनिर्गुक्तः सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमायर्त्तयेत् ।

श्वश्रुगालविह्वराहस्वरवानरवायसपुंश्वलीभिर्दष्टः-

स्रवन्तीमासाद्य षोडश प्राणायामान् कुर्यात् ।

वेदान्त्युत्सादी त्रिपवणद्व्याप्यव.शायी सम्बत्सरं-

सङ्कद्रैक्ष्येण वर्त्तत ।

विष्णुस्मृतिः ।

समुत्कर्षावृते गुरोश्चालीकनिर्वन्धे तदाक्षेपणे च मांसं-
पयसा वर्त्तत ।

नास्ति हो नात्तिकृत्तिः कृत्स्नः कूटव्यवहारी-
ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैते सन्वत्सरं भैक्ष्येण वर्त्तरन् ।

परिवित्तिः परिवेत्ता यः च परिवेत्ता यः च परिविद्यते-
दाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्यात् ।

प्राणिभूपुण्यलोमविक्रयी तदकृच्छं कुर्यात् ।

आर्द्रौषधिगन्धपुष्पफलमूलचर्ममंत्रमैदलनुपकपालकेश-
भस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम् ।

शठेभजनुमधून्धिग्राह्यपुत्रुक्तिसीसवृष्णलोहो-
डुम्बरलङ्गपात्रविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् ।

रक्तवज्रङ्गरत्नगन्धगुडमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् ।
मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् ।

तथैव भूयश्चोपवसेत् ।

उप्रेण स्वरेण वा गत्या नग्नः स्नात्वा सुप्त्या मुक्त्वा
प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

भासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यतिवदात् ॥

अयान्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।

अभिनारमहीनश्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥

येना द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

ताभ्यारयित्वा त्रैत्रं कृच्छ्रान् यथाविध्युपनापयेत् ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्राह्मण्याच्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ।

एनस्विभिरनिर्णिकैनाथं कश्चित् समाचरेत् ॥

कृतनिर्णेजनाश्चैताञ्च जुगुप्सेत धर्मवित् ।

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च मिशुद्रानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपोद्गशः ।

प्रायश्चित्ताद्धर्महन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥

अनुक्तनिश्रुतीनाञ्च पापानामपनुत्तये ।

शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः । .

॥ अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ . .

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति । . .

स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोडशं प्राणायामान्-
कृत्वेककालं हविष्याशी मासेन पूतोब्रह्महा भवति ।

कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां दद्यात् ।

प्रतेनाघमर्पणत च सुरापः पूतो भवति ।

गायत्रीदशसाहस्रजपेन सुवर्णस्तेयकृत त्रिरात्रोपोषितः-
पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः ॥

यथाश्वमेवः क्रुराट् सर्वपापपनोदनः । . .

तथाघमर्पणं सूक्तं सर्वपापपनोदनम् ॥ . .

प्राणायामं द्विजः कुर्व्यात् सर्वपापानुत्तये ।

दहन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु ॥

सव्याहृति सप्रणवां गायत्री शिरसां संह ।

त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ . .

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद्भूम्भुवस्वरितीति च ॥ . . . .

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमद्भुद्भुत् ।

तदित्र्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

एतद्भरमेताश्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

मन्थयोर्वेदविदुषो वेदपुण्येन युज्यते ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सहस्रकृत्यत्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
 महतोऽप्येनसो मासास्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥
 एतयाऽपरिसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया ।
 विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणं याति साधुषु ॥
 ओङ्कारपूर्विकास्त्रिप्रो महान्याहृतयोऽज्ययाः ।
 त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणोमुखम् ॥
 योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
 स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमान् ॥
 एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परत्वपः ।
 सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥
 क्षरन्ति सर्ववैदिक्यो जुहोति यजतिक्रियाः ।
 अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
 विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः सदस्रो मानसः स्मृतः ॥
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 जप्येनैव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्त्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति ।
घेषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते ।
अधमर्षणं देववृत्तं शुद्धवत्यः तरतसम्मदीर्यं कुम्भाण्डयः-
पावमान्यः दुर्गासावित्री अनीपङ्गाः पदस्तोमाः सामानि-
व्याहृतयः भारुण्डानि चन्द्रसामपुष्पव्रते मासं घार्हस्पत्य-
गोसूक्तं अश्वसूक्तं सामनीचन्द्रसूक्ते च शतरुद्रीयं अथर्व-
शिरः त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च ।
श्रोण्याज्यदोहानि रथश्चरञ्च अग्निव्रतं वामदेव्यं पृहञ्च ।
एतानि गीतानि पुनन्वित जन्तून् जातिःसरत्वं लभते य इच्छेत् ।
इति वैष्णवे धर्मसूत्रे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ त्याज्याः ।

मात्या पतितास्त्रिपुष्पं मातृतः पितृतश्चायुद्धाः-
सर्वे एवाभोज्याश्चाप्रतिप्राह्याः ।
अप्रतिप्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वञ्चयेत् ।
प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानां ब्राह्मं तेजः प्रणश्यति ।
द्रव्यशो वाऽविज्ञाय प्रतिमद्विधिं यः प्रतिमदं कुर्व्यात्-
स दाया सह निमज्जति ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

प्रतिग्रहसमर्थश्च यः प्रतिग्रहं वज्जयेत् स दातृलोकमवाप्नोति ।
एषोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधि-
शाकांश्चाभ्युद्यतान्न निर्णुदेत् ॥

आहूयाभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तदनुचोदिताम् ।
प्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्मणः ॥
नाश्नन्ति पितरज्ञस्य दशवर्षाणि पश्च च ।
नच ह्य्यं वहत्यग्निर्वस्तामभ्यवमन्यते ॥
गुरुन् भृत्यान्नुज्जिशीर्षुरर्बिष्यन् पितृदेवताः ।
सर्वतः प्रतिगृहीयान्नतु तृप्येत् स्वयं ततः ॥
एतेऽपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।
नादद्यात् कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनोऽवृत्तिमन्विच्छन् गृहीयात् साधुतः सदा ॥
अर्द्धिकः कुलमित्रश्च दासगोपालनादिताः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
इति वैदग्धे धर्मशास्त्रे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ गृहश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति ।
शुल्कः शवलोऽसितश्चार्थः ।

विष्णुमृतिः ।

शुद्धेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासावयति ।
 यच्छब्देन तन्मानुष्यम् । यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्तम् ।
 स्ववृत्त्युपाजितं सर्वं सर्वेषां शुल्कम् ।
 अनन्तरवृत्त्युपात्तं शवलम् । अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्यया ।
 अविशेषेण सर्वेषां धनं शुल्कं प्रकीर्तितम् ॥
 उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रयेत्य विक्रये ।
 कृतोपकारादाप्तञ्च शवलं समुदाहृतम् ॥
 पार्श्विकद्यूतचौर्याप्तं प्रतिरूपकसाहसौ ।
 व्याजेनोपाजितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
 यथाविधेन ब्रह्मेण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
 तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेद् व ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—००—

॥ अध एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥

गृहाश्रमी वैवाहिकामौ पाकयज्ञान् कुर्यात् ।
 सायं प्रातःप्राग्निहोत्रम् । वैयताभ्योजदुयात् ।
 पन्द्रार्धसन्निकर्षविप्रकर्षयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् ।
 प्रत्ययनं पशुना । शरदूमौष्मयोश्चामहायजेन ।

त्रीह्रियवयोर्वा पाके । त्रैवार्षिकाभ्यधिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन ।
 वित्ताभावे इष्ट्या वैश्वानर्या । शूद्रान्नं यागे परिहरेत् ।
 यज्ञार्थं भिक्षित्तमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् ।
 सार्यं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात् । भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् ।
 अर्द्धितभिक्षादानेन गोदानफलमवाप्नोति ।
 भिक्ष्वभावे तन्मात्रं गवां दद्यात् ।
 यद्धौ वा प्रक्षिपेत् ।

भुक्ताऽप्यन्ने विद्यमानेन भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत ।
 कण्डनी पेपणी चुह्नी कुम्भ-उपस्कर इति पञ्चसूना गृहस्थस्य ।
 तन्निःकृत्यर्थञ्च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान् कुर्व्यात् ।
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । होमो दैवः । वलिर्भौतः ।
 पितृ तर्पणं पित्र्यः । नृत्यञ्चैतिथिपूजनम् ।

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनस्तथा ।
 न निवपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥

ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।
 तस्माद्भ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानयेत् ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
 ददाति च गृहस्थस्तु तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

ऋषयः पितरो हेवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्धनं ब्राह्मणपूजननञ्च ।
 स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति ॥
 इति वैश्वदेवधर्मशास्त्रे एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पष्ठितमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा चोद्दुःखः सन्ध्ययोश्च ।
 नाप्रञ्चादितायां भूमौ । न फालकृष्टायाम् ।
 न ष्वायाम् । न चोपरे । न शादले । न ससत्वे ।
 न गर्ते । न वल्मीके । न पथि । न रथ्यायाम् ।
 न पराशुची । नोद्याने । नोद्यानोदकसमीपयोः ।
 नाङ्गारे । न भस्मनि । न गोमये । न गोप्रजे ।
 नाकाशे । नोदके ।
 न प्रत्यनिलानलेन्द्रकस्त्रीगुरुब्राह्मणानाञ्च ।
 नैवायगुण्ठितशिराः ।
 लोष्ट्रेष्वाभिः परिमृज्य शुद्धं गृहीतशिश्नश्चोत्थायाद्भिर्मुद्भि-
 श्चोद्भृताभिर्गन्धलेपश्चयकरं शौचं कुर्यात् ॥

एका लिङ्गे शुद्धे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । . . .
 उभयोः सप्त दातव्या सुदस्तिस्तु पादयोः ॥

ध्यायः]

ब्राह्ममुहूर्तादिनचर्याकृत्यम् ।

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणञ्च वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पष्टितमोऽध्यायः ॥

—०००—

॥ अथ-एकपष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् ।

नैव श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधववधन्वनजम् ।

न च बन्धूकनिर्गुण्डीशिमुतिल्वतिन्दुकजम् ।

न च कोविदारशमीपीलुपिप्लेह्वदगुगुलुजम् ।

न पारिभद्रकाश्लिकामीचकशाल्मलीशणजम् ।

न मधुरम् । नाम्लम् । नोर्ध्वशुष्कम् । न शुशिरम् ।

न पुतिगन्धि । न पिच्छिलम् । न दक्षिणापराभिमुखः ।

अद्याच्चोदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा ।

वटासनार्कखदिरकरञ्जवदरसर्ज्जनिम्वारिमेदापामार्ग-

मालतीककुभविल्वानामन्यतमम् । कपायं तिक्तं कटुकञ्च ॥

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं स्रूचं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भूत्या च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जघान्छुचौ देशे प्रयव्रतः ।

अमावास्यां न चाशनीयादन्तकाष्ठं कदाचन ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे-एकपष्टितमोऽध्यायः ॥

त्रिपष्टितमोऽध्यायः ।

नादान्तैः । यवसोदकैर्वाहनानामदत्त्वात्मनःक्षुत्तृष्णापनोदने
न कुर्व्यात् । न चतुष्पथमधितिष्ठेत् । न रात्रौ वृक्षमूलम् ।
न शून्यालयं न वृणम् । न पशूनां बन्धनागारम् ।
न केशतुपकपालास्त्रिभस्माङ्गारान् । न कार्पासास्त्रि ।
चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्व्यात् देवताब्य प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ।
अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्ष-
वर्द्धमाननन्द्यावर्त्ताश्च तालदन्तचामराश्वगजाजगोदधि-
क्षीरमधुसिद्धार्धकांश्च धीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशाक-
गोरोचनादूर्व्याप्ररोहांश्च उदगीपालङ्कारमणिकनकरजत-
वज्रासनयानामिषांश्च भृङ्गारोद्भृतोर्व्यरारज्जुवद्धपशु-
कुमारोमीनांश्च दृष्ट्वा प्रयादिति ।
अधमत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत् ।
वान्तविविक्तसुण्डमलिनयसनजटिलवामनांश्च ।
कपायिप्रप्रजितमलिनांश्च ।
तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनवृणकुशापलाशाभस्माङ्गारान् ।
लवणठोषासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तेशान् ।
धीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीपालङ्कारणकुमारीः-
प्रस्थानकालेऽभिनन्दयेदिति ।
देवमाह्वणगुरुबध्नुदीक्षितानां ऋष्यां नाष्कामेत् ।
निष्पूनयान्तरुधिरविष्णुप्रदानोदकानि वा ।
न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन् ।
न गृधा नदीं तरेत् ।

न देवताभ्यः पितृभ्यश्चेदकामं प्रदाय । न वाहुभ्याम् ।
 न मित्रया ताया । न कच्छमधितिष्ठेत ।
 न कूपमवलोकयेत् न लब्धयेत् ॥

वृद्धभारिनृपक्ष्मातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देवो नृपस्त्वेपां मान्यः क्ष्मातश्च भूपतेः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

परनिषानेषु न स्नानमाचरेत् ।

आचरेत् पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदि । नाजीर्णे ।

नचातुरः । न नग्नः । न रात्रौ राहुदर्शनवर्जम् ।

न सन्ध्ययोः ।

प्रातःस्नान्यश्वत्थकिरणप्रस्तां प्राचीमथलोक्य स्नायात् ।

स्नातः शिरो नावधुनेत् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।

न तैलवस्तु स्पृशेत् । नाप्रक्षालितं पूर्वभृतं वसनं विभृयात् ।

स्नातः सोष्णीपो धौतवाससी विभृयात् ।

न स्तेच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भाषणं कुर्यात् ।

स्नायात् प्रस्रवणदेवस्नातसरोदरेषु ।

उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यं स्थावरात् प्रस्रवणं तस्मान्नादेर्य-
 तस्मादपि साधुपरिग्रहीतं सर्वत एव गाढम् ।

मृतोयैः कृतमलापकपांऽप्यु निमज्ज्यापोहिष्ठेति तिसृ-
 भिर्हिरण्यवर्णा इतिचतसृभिरिदमापः प्रयद्वत् इति चतुर्य-
 मभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्यु निमग्नस्त्रिरघमर्पणं जपेत् ।
 तद्विष्णोः परमं पदमिति वा । द्रुपदां सावित्रीं वा ।
 युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा ।
 स्नातश्चाद्रवासा देवपितृर्तर्पणमम्भःस्य एव कुर्व्यात् ।
 परिवर्त्तितयासाश्चेत्तोर्यमुत्तोर्ष्यं ।
 अकृत्वा देवपितृर्तर्पणं स्नानवस्त्रादि न पीडयेत् ।
 स्नात्वाचम्य विधिवदुपरिपूरेत् ।
 पुरुषसूक्तेन प्रश्र्युचं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात् ।
 उदकाञ्जलिं पश्चात् ।
 आदावेव दिग्बेन तीर्थेन देवतानां कुर्व्यात् ।
 तदनन्तरं पित्र्येण पितृणाम् ।
 तत्रादौ स्वयंस्यानः तरणं कुर्व्यात् ।
 ततः मन्त्रन्धिवान्धवानाम् । ततः गुह्यदाम् ।
 एवं नित्यस्नायी स्यात् ।
 स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् ।
 विशेषतः सावित्रीं स्वयंश्यं जपेत् पुरुषगूणञ्च ।
 नैताभ्यामधिरमस्ति ॥

स्नातोऽधिकारो भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिनोदिते ॥

विष्णुस्मृतिः ।

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःश्वपनं दुर्विचिन्तितम् ॥

स्नातस्य जलमात्रेण नश्यते इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुखं नित्यस्नाथो न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः ॥

इति वैश्वदेवधर्मशास्त्रे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

.....

॥ अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातः सुस्नातः प्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो देवता-
र्वाचां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्चयेत् ।

अग्निर्नैः प्राणैस्त्वेते इति कीचकीयमन्त्रेणाष्टव्य जीवस्व-
भगवतो जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकेनावाहनं-
कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्यात् ।
आपोहिष्टेति तिमृभिरर्घ्यं निवेदयेत् ।

हिरण्यवर्णां इति चतसृभिः पाद्यम् ।

शन्न आपो धन्यन्या इत्याचमनीयम् ।

इदमापः प्रवहत इति स्नानीयम् ।

रये स्वर्क्षेपु वृषभराजा इत्यनुलेपना लङ्कारौ ।

युवा सुवासा इति वासः । पुष्पवतीरिति पुष्पम् ।

धूरसि धूपमिति धूपम् । तेजोऽसि शुक्रमिति दूषम् ।

दधिकावण इति मधुपर्कः । हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम् ।

पट्पट्टितमोऽध्यायः ।

चामरं व्यजनं मात्रां छत्रं पानासने तथा ।
साधित्रेणैव तत् सत्त्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥
एवमभ्यर्च्य च जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः ।
तेनैव जुहुयादाज्यं य इच्छेत्त्रशाश्वतं पदम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पट्पट्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पट्पट्टितमोऽध्यायः ॥

न नक्तं गृहीतेनोदकेन देवपितृकर्म कुर्व्यात् ।
चन्दनमृगमदागुरुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात् ।
न वासो नीलीरक्तम् ।
न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूपमलङ्करणम् । नागन्धि ।
नोम्रगन्धि । न कण्टकिजम् ।
कण्टकिजमपि शुभ्रं सुगन्धिकं दद्यात् ।
रक्तमपि कुङ्कुमं जलजम् दद्यात् ।
न घूपार्थं जीवजातम् । न घृततैलं विना किञ्चन दीपार्थं ।
नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं । न भक्ष्ये अप्यजामहिषीक्षीरे ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च ।

प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् ।

तन्मनाः सुमना भूत्वा त्वराभोधयिवर्जितः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पट्पट्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तपष्टितमोऽध्यायः ॥

अथाग्निं परिसमूह्य पथ्युत्स्य परिस्तीर्य परिपिब्य सर्वतः-
पाकादप्रमुद्गत्य जुहुयात् ।

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय-
सत्यायाच्युताय वासुदेवाय ।

अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां-
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये-
वास्तोष्पतये अग्नये स्वष्टिकृते च ।

ततोऽन्नशेषेण वलिमुपहरेत् ।

भक्ष्योपभक्ष्याभ्यामभितः पूर्वैर्गान्धेः ।

अधानामासीति त्वछानामासीति नितन्तीनामासीति-
क्षिप्रप्रिकानामासीति सव्यं साम् ।

नन्दिनि सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीतिस्वस्धिष्वभिप्रदक्षिणाम् ।

रक्षणायां भुवायां त्रियै । हिरण्यकेस्यै वनस्पतिभ्यः ।

धर्माधर्मयोद्धरि मृत्यवे च । उदपाने वरुणाय ।

विष्णवे इत्युत्स्रवले । मरुद्भ्य इति इरादि ।

उपरिशरणे वैश्रवणाय रात्रे भूतेभ्यश्च ।

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इतिपूर्वाद्धे ।

यमाय यमपुरुषेभ्य इतिदक्षिणाद्धे ।

वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इतिपश्चाद्धे ।

सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तराद्धे . . .

शायः]

अतिथिमहस्त्ववर्णनम् ।

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इतिमभ्ये । ऊर्द्धमाकाराय ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इतिस्वण्डिले । नत्तच्चरेभ्य इतिनत्तम् ।
सर्वो दक्षिणाग्नेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय-
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्याञ्च-
पिण्डनिर्व्वर्षणं कुर्यात् ।

पिण्डानाब्चानुलेपनपुष्पाधूपनैवेशादि दद्यात् ।
उदककलशमुपनिधाय स्वात्ययनं वाचयेत् ।
स्वकाकश्यपचानां भुवि निर्व्वपेत् । भिक्षाञ्च दद्यात् ।
अतिथिपूजने च परं फलमथितिष्ठेत् ।
सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत् ।
अनारितमतिथिं गृहे न वासयेत् ।
यथा वर्षानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा-
गृहस्वस्यातिथिः । तत्पूजायां स्वर्गमाप्नोति ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतस्तु प्रयच्छति ॥
एकरात्रं हि नियसन्नतिथिर्ग्राह्यः स्मृतः ।
अनित्या हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्गार्थां यत्राग्नयोऽपिवा ॥
यदि त्वतिथियर्मेण क्षत्रियो गृहमारतः ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमभिपूजयेत् ॥

॥ अथ सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥

अथाग्निं परिसमूह पय्युक्ष्य परिस्वीर्य्य परिपिच्य सर्वतः-
पाकाद्ग्रमुद्भूय जुहुयात् ।

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय-
सत्यायाञ्जुताय वासुदेवाय ।

अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रावेन्द्राग्निभ्यां-
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये-
वास्तोष्यतवे अग्नये स्वष्टिकृते च ।

ततोऽन्नशेषेण वलिसुपहरेत् ।

भक्ष्योपभक्ष्याभ्यामग्नितः पूर्वैणाग्नेः ।

अचानामासीति त्वक्षानामासीति नितन्तीनामासीति-
क्षिप्रगिरानामासीति सर्व्वसाम् ।

नदिनि सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीतिस्वस्त्रिष्वभिप्रदक्षिणाम् ।

स्वर्णायां ध्रुवायां श्रियै । हिरण्यकेरुयै वनस्पतिभ्यः ।

धर्माधर्मयोद्धारै भूत्यवे च । उपाने वरुणाय ।

विष्णवे श्शुल्लुखले । मरुद्भ्य इति दशदि ।

उपरिशरणं वैश्रवणाय राक्षे भूतेभ्यश्च ।

इन्द्रावेन्द्रपुरुषेभ्य इतिपूज्याद्धे ।

यमाय यमपुरुषेभ्य इतिदक्षिणाद्धे ।

वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इतिपश्चाद्धे ।

सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तराद्धे ।

शायः]

अतिधिमहत्त्ववर्णनम् ।

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इतिमध्ये । ऊर्ध्वमाकाशाय ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इतिस्वण्डिले । नक्षत्रचरेभ्य इतिनक्षत्रम् ।
ततो दक्षिणाम्नेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय-
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्याञ्च-
पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यात् ।

पिण्डानाञ्चानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि दद्यात् ।
उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत् ।
स्वकाक्त्रवपचानां भुवि निर्व्वपेत् । भिक्षाञ्च दद्यात् ।
अतिधिपूजने च परं फलमधितिष्ठेत् ।

सायमतिधिं प्रातः प्रयत्नेनार्चयेत् ।

अनाशितमतिधिं गृहे न चासयेत् ।

यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा-
गृहस्थस्यातिधिः । तत्पूजायां स्वर्गमाप्नोति ॥

अतिधिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतान्तु प्रयच्छति ॥

एकरात्रं हि नियसन्नतिधिव्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्या हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिधिरुच्यते ॥

नैकप्रामीणमतिधिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्गार्यां यत्राग्नयोऽपिवा ॥

यदि त्वतिधिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमभिपूजयेत् ॥

विष्णुस्मृतिः ।

वैश्यशूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिविधर्मिणौ ।
 भोजयेन् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥
 इतराऽपि सरुयादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।
 प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्गव्या ॥
 सुवासिनी कुमारीश्च रोगिणीं गुर्विणीं तथा ।
 अतिविभ्योऽप्य एतान् भोजयेदविचारयन् ॥
 अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्वैर्जग्धिमात्मनः ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येषु स्वेषु चैव हि ।
 भुञ्जयीतां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥
 देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृष्टांश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥
 अपं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञ शिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
 न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥
 सायं प्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकम् ।
 अन्नञ्चैव यथा शक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
 प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सवीपकम् ।
 प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥

चन्द्रार्कोपरागे नाशनीयात् । स्नात्वा मुक्तयोरशनीयात् ।

अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा चापरेऽह्नि ।

न गोब्राह्मणोपरागेऽशनीयात् । न राजव्यसने ।

प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत तदाशनीयात् ।

यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमपि ।

पर्वणि च यदा कृतं मन्येत पर्व । नाशनीयाच्चाजीर्णं !

नार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सन्ध्योः । नार्द्रवासाः ।

नैकवासाः । न नग्नः । न जलस्थः । नोत्कुटुकः ।

न भिन्नासनगतः । न च शयनगतः । न भिन्नभाजने ।

नोत्सङ्गे । न भुवि । न पाणौ ।

लवणञ्च यत्र दद्यात् न चाशनीयात् ।

न बालकान्निर्भर्त्सयेत् । नैको मिष्टम् । नोद्धृतस्नेहम् ।

न दिवा धानाः । न रात्रौ तिलसंयुक्तम् । न दधि सक्तून् ।

न कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम् । नादत्त्वा । नाहुत्वा ।

नानार्द्रपादः । नानार्द्रकरमुखश्च ।

नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात् न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत ।

न मूर्धानं स्पृशेत् । न ब्रह्म कीर्त्तयेत् ।

प्राङ्मुखोऽश्रीयात् दक्षिणामुखो वा ।

अभिपूज्यान्नम् । सुमनाःस्रग्भ्यनुलिप्तः । न निःशेषकृत्स्यात् ।

अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपलमोदकेभ्यः ।

नाशनीयाद्धार्य्या साद्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् वहवस्तथा ॥

सूच्यागारे वह्निगृहे देवगारे कथञ्चन ।
 पिवेप्राञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥
 न तृतीयमवाशनीयान्नचापश्यं कथञ्चन ।
 नातिप्रमे नातिसार्यं न सार्यं प्रातराशितः ॥
 न भावदुष्टमरनीयान्न भाण्डे भावदूषिते ।
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवाचसपिथकाम् ॥

इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥

नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु त्रिमुपेयात् । न धाढं भुक्त्वा ।
 न धाढं दत्त्वा । नोपनिमन्त्रितः धाढे । न ज्ञात्वा ।
 न हुत्वा । न व्रतो । नोपीष्य भुक्त्वा वा । न दीक्षितः ।
 न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु । न घृक्षमूलेषु ।
 न दिवा । न सन्ध्योः । न मलिनाम् । न मलिनः ।
 नाभ्यक्तम् । नाभ्यक्तः । न रोगार्ताम् । न रोगार्तः ।

न क्षीनाङ्गो नाधिकारङ्गो तथैव च वयोधिकाम् ।
 नोपेयाद्गुरुपिणो नारी दीपेमायुर्जिजीविषुः ॥
 इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥

तमोऽध्यायः]

शयनविचारवर्णनम् ।

नार्द्रपादः स्वप्यात् । नोत्तरापरावाग्शिराः । न नग्नः ।
नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश शयने । न पञ्चदारुकृते ।
न गजभग्नकृते । न विद्युद्गन्धकृते न भिन्ने । नाग्निव्युष्ट्रे ।
न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु ।
न चपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
न धान्यगोगुरुडुताशनसुराणामुपरि ।

नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाशुचौ नार्द्रं न च पर्वतमस्तके ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ न कञ्चनावमन्येत ।

न च हीनाङ्गाधिकाङ्गान्मूर्खान् धनहीनानवहसेत् ।
न हीनान् सेवेत् । स्याध्यायविरोधि कर्म नाचरेत् ।
ययोऽनुरूपं वेशं कुर्व्यात् श्रुतस्थाभिजनस्य धनस्य देशस्य च ।
नोद्धतः । नित्यं शास्त्राद्यवेक्षी स्यात् ।
सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् ।
न नास्तीत्यभिभाषेत ।
न निर्गन्धोप्रगन्धिरक्तञ्च माल्यं विभ्रयात् ।
विभ्रयाज्जलजं रक्तमपि । यष्टिञ्च वैणवीम् ।

विष्णुस्मृतिः ।

कमण्डलुश्च सोदकम् । क्रापांसमुपवीतम् ।
 रौपमे च कुण्डले । नादित्यमुद्यन्तमोक्षेत ।
 नास्तं यान्तम् । न वाससा तिरोहितम् ।
 न चादर्शं जलमव्यगतम् । न मध्याह्ने ।
 न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् । न तैलोदकयोः स्वच्छाद्याम् ।
 न मलयत्वादर्शं । न पत्नी भोजनसमये ।
 न स्त्रियं नग्नाम् । न कञ्चन मेहमानम् ।
 न चालानध्रष्टकुञ्जरम् । न च विषमसोवृषादियुद्धम् ।
 न सतम् । नामेभ्यमग्नौ प्रक्षिपेत् । नास्तृक् ।
 न विषम् । नापस्वपि । नाग्निं लब्धयेत् ।
 न पादौ प्रतापयेत् । न कुशौत्तेषु वा परिमृज्यात् ।
 न कांस्यभाजने चार्पयेत् । न पादं पादेन ।
 न भुवमालिखेत् । न लोष्टमर्ही स्यात् ।
 न तृणच्छेदी स्यात् । न वृन्तैर्नखलोमानि च्छिन्द्यात् ।
 शूतं वर्जयेत् । बालातपसेवाञ्च ।
 यक्षोपानह्माल्योपवीतान्यन्यवृत्तानि न धारयेत् ।
 न शूद्राय मर्ति दद्यात् नोच्छिष्टहविषी न तिलान् ।
 न चास्योपदिशेद्धर्मं न व्रतम् ।
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिरउदरञ्च कण्ठयेत् ।
 न दधिं मुमनसी प्रत्याचक्षीत ।
 नात्मनः स्रजमपकर्षयेत् । सुप्तं न प्रयोधयेत् ।
 नोदक्यामसिभापेत न म्हेन्द्रान्व्यजान् ।

अग्निदेवत्राहणसन्निधौ प्रदक्षिणम् पाणिमुद्धरेत् ।
 न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत् न पिबन्तं वत्सकम् ।
 नोद्धतान् प्रहर्षयेत् । न शूद्रराज्ये निवसेत् ।
 नाधार्मिकजनाकीर्णं । न संवसेद्वैद्यहीने ।
 नोपसृष्टे । न चिरं पर्वते । न वृथाचेष्टां कुर्यात् ।
 न नृत्यगीते । नास्फोटनं कार्यम् ।
 नाश्रीलं कीर्त्तयेत् । नानृतम् । नाप्रियम् ।
 न किञ्चन्मर्माणि स्पृशेत् ।
 नात्मानमवजानीयादीर्घमायुर्जिजोविषुः ।
 चिरं सन्ध्योपासनं कुर्यात् । न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत् ।
 अनिमित्ततः खानि खानि न स्पृशेत् ।
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् । शास्यं शासनार्थं ताडयेत् ।
 तन्वा वेणुदलेन रज्ज्या वा पृष्टे ।
 देवत्राहणशास्त्रमहात्मानां परीवादं परिहरेत् ।
 धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ । लोकविद्विष्टश्च धर्ममपि ।
 पर्वसु शान्तिहोमं कुर्यात् । न वृणमपि चिन्ध्यात् ।
 अलङ्कृतश्च तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्साधुभिश्च निपेवितम् ।
 तमाचारं निपेवेत् धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥
 आचाराह्वयते चायुराचारादीप्सितां गतिम् ।
 आचाराद्धनमक्षय्यमाचाद्धन्त्यलक्षणम् ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वपांणि जीवति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥

.....

॥ अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

दमयमेन तिष्ठेत् ।

दमश्चेन्द्रियाणां प्रकीर्तितः दान्तस्यालं लोकः पथः ।

नादान्तस्य क्रिया काचित् समुध्यति ॥

दमः पवित्रं परमं महत्त्वं परमं दमः ।

दमेन सर्वमाप्नोति यः किञ्चिन्मानसेऽद्रति ॥

वशाल्युक्तेन रथेन याति मनोवशेनार्थपथानुवर्तिना ।

तच्चेद्रथं नापहरन्ति याजिनस्तथागतं नापजयन्ति शत्रवः ॥

आप्यर्पमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामो ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

-ॐ०ॐ-

॥ अथ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ भाद्रपु. पूर्वपु. मांशुणानामश्रपेत् ।

द्वितीयेऽङ्गिपु. श्रपेत् । यः प्राङ्हे शुष्णपञ्चयापराहे विप्रान्-

मुस्तातान् स्वाचान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्व्या-
सनेषूपवेशयेत् ।

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वेति ।

आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथम पश्चकेनाग्निं हुत्वा ।

पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन । अमावास्यासूतमपश्चकेन ।

आमहायण्या उद्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथम-

मध्यमोत्तमपश्चकैः । अन्वष्टकासु च ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेत् ।

अपयाः त्वसुरा इति श्राद्धविघ्नकर्तृन् ।

यातुधानानपसार्य तिलैर्यातुधानानां विसर्जनं कृत्वा ।

एत पितरः सर्व्वास्तान् श्रमाय सन्देतेद्वः पितर इत्यावाहनं-

कृत्वा कुश तिलमिश्रेण गन्धोदकेन यस्तिष्ठन्त्यमृतागाविति-

यन्मेवातेति च पाद्यं निर्वर्त्य निवेशार्घ्यं कृत्वा निवेश-

षानुलेपनं कृत्वा कुशातिलवस्त्रपुष्पालङ्कारधूपदीपैर्यथाशक्त्या-

विप्रान् समभ्यर्च्य वृत्तष्टुमन्द्रमादायादित्यारुद्रावसव इति-

वीक्ष्याग्नौ फरवाणीत्युक्त्वा तत्र विप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं-

दद्यात् । ये मामकाः पितर एतद्वः पितरोऽयं यज्ञे इति च-

हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं-

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् ।

पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ।

तददत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामा अहोरात्रैर्यद्वाक्रव्यादिति जपेत् ।

इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति ।

उच्चिद्रष्टसन्निधौ दक्षिणाग्नेषु दर्भेषु पृथिवी दूर्वा रक्षिता-
इत्येकं पिण्डं पित्रो निदध्यात् ।

अन्तरोक्षं दूर्वा रक्षिता इति द्वितीयं पितामहाय ।

सौदूर्वा रक्षिता इति तृतीयं प्रपितामहाय ।

अत्र पितरः प्रेता इति वासोदेवम् ।

वीरान्नः पितरो धत्त इत्यन्नम् ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति-
दर्भमूले करपर्पणम् ।

उजं वहन्तीरित्येतेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरण-
सेचनं कृत्वा अर्घुषुष्णधूपालेपनान्नादिभक्ष्यभोज्यानि च-
निवेदयेत् । उदकपात्रं च मधुघृतविलैः संयुक्तञ्च ।

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु कृत्विमागतेषु मामेश्रेष्ठे त्वन्नं सरुण-
सभ्युक्ष्यान्नविहिरसुच्चिद्रष्टाप्रतः कृत्वा कृप्तामवन्तः सम्पन्न-
मिति वृद्धोदङ्मुखेऽप्याचमनमादौ दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा-
ततश्च मुमुषोश्चित्तमिति श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्व-
शुश्रूषात् । ततः प्राङ्मुखोऽपतोऽन्ते नाम इति प्रदक्षिणं कृत्वा-
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः समन्वयैर्वाभिरगन्तु-
भयन्त इत्युक्त्वा तैस्तान्प्रभिरताः रम इति देवाश्च पितरश्चेत्यभि-
जपेत् । अक्षप्योदकञ्च नामगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वे देवाः-
प्रीयन्तामिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राद्युलिदिं तन्मनाः मुमना-
याचेत् । इतारो नो ऽभिवर्द्धन्तां वंशः सन्ततिरेव च ।
धत्ता च नो मा ध्यगमद्गु देयश्च नोऽस्त्विति ।

तथास्त्विति ब्रूयुः । अन्नञ्च नोवहु भवेदतिथीश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ।

इत्येताभ्यामाशिपः प्रतिगृह्य ।

वाजेवाजे इति ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

पूजयित्वा यथान्यायमनुब्रज्याभिवाद्य च ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अष्टकासु दैवपूर्व्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं त्वन्वष्टकास्वष्टका-
चद्वहौ दैवपूर्व्वमेवं हुत्वा मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्व्वदू-
ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्चानुब्रज्य विसर्जयेत् ।

ततः कर्पः कुर्यात् ।

तन्मूले प्रागुदगम्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् ।

कर्पूत्रयमूले पुरुषाणां कर्पूत्रयमूले स्त्रीणाम् ।

पुरुषकर्पूत्रयं सान्नेनोदकेन पूरयेत् ।

स्त्रीकर्पूत्रयं सान्नेन पयसा ।

दध्ना मांसेन पयसा च प्रत्येकं कर्पूत्रयं पूरयित्वा-

जपेद्भवतीभ्योऽस्तु चाक्षरम् ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चसप्ततित्तमोऽध्यायः ॥

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता कुर्यात्तेषां-
कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः-
कुर्यात्तेषां कुर्यात् ।

त्रिषु जीवसु नैव कुर्यात् ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय-
प्रपितामहान् परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा-
पितामहपितामहाय दद्यात् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपिता-
महात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय-
पितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चसप्ततित्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षट्षप्ततित्तमोऽध्यायः ॥

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्यष्टका माषी प्रौष्ठपदूर्द्ध-
कृष्णत्रयोदशी प्रौद्ध्यवपाको चेति ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वानो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

आदित्यसंक्रमण विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं-
व्यतीपाप्तोजन्मर्क्षमभ्युदयश्च ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु यदत्तं तदानन्त्याय कल्पते ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं सलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

०००००

॥ अथ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

सततमादित्येऽहि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति ।

सौभाग्यं चान्त्रे । समरविजयं कौजे ।

सर्वान् कामान् वीधे । विद्यामभीष्टां जीवे ।
 धनं शौके जीवितं शनैश्चरे । स्वर्गं कृत्तिकासु ।
 अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चस्यं सौम्ये कर्मसिद्धि रौद्रे ।
 भुवं पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये । श्रियं सर्पे ।
 सर्वान् कामान् पैत्रे । सौभाग्यं भाग्ये ।
 धनमार्यमणे । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हस्ते । रूपवतः सुतां स्वाष्ट्रे ।
 वाणिज्यसिद्धिं स्वाती । कनकं विशाखासु ।
 मित्राणि मैत्रे । राज्यं शक्रे । कृषिं मूले ।
 समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे ।
 श्रेष्ठमभिजिति । सर्वान् कामान् श्रवणे । लवणं वासवे ।
 आरोग्यं वारुणे । कुचद्रव्यमाजे । गृह्मां हिर्गन्धे ।
 गाः पौष्णे । तुरङ्गमाश्विने । जीवितं याम्ये ।
 गृहसुखाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरदां द्वितीयायाम् ।
 सर्वान् कामान् कृतीयायाम् । पराश्रतुर्व्याम् ।
 श्रियं पश्चम्याम् । शूतं विषयं पष्ठ्याम् । कृषिं सप्तम्याम् ।
 वाणिज्यमष्टम्याम् । पराश्रयम्याम् याजिनो दशम्याम् ।
 शस्त्रवर्गस्त्रिनः पुष्यानेकादश्याम् ।
 आयुर्वसुराज्यजयान् द्वादश्याम् । सौभाग्यं त्रयोदश्याम् ।
 सर्वकामान् पञ्चदश्याम् शस्त्रहतानाम् ।
 श्राद्धकर्मणि चतुर्दशौ रास्ता ।
 अपि पितृगीते माये भवतः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 प्रावृद्धकाले ऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
 मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं मासं प्राक्श्राद्धे कुञ्जरस्य च ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्व्यात् ।
 कुशाभावे कुशास्थाने काशान् दुर्वां वा दद्यात् ।
 वाससोऽर्थकार्पासोर्त्थं सूत्रम् ।
 दशां विवर्जयेद् यद्यप्याहतवस्त्रजा स्यात् ।
 उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि ।
 शुष्ठानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि जलजानि रक्तान्यपि-
 दद्यात् । वसां मेदश्च दीपार्थं न दद्यात् ।
 घृतं तैलं वा दद्यात् । जीवजं सर्वधूपार्थं न दद्यात् ।
 मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् ।
 चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेपनार्थं ।
 न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि ।
 तैजसानि पात्राणि दद्यात् । विशेषतो राजतानि ।

विष्णुस्मृतिः ।

[एकोनाशीति-

खड्गाकृतपद्मगाजिनतिलसिद्धाथकाधृतानि न पवित्राणि-
रक्षोघ्नानि चेति दद्यात् ।

पिण्णलीसुकुन्दकभूलृणशिशुसर्पपसुरसासर्जकमुवर्चलकुम्भाण्डा-
लाबुवात्तकुपालङ्कचोपोदकीवण्डुकीयककुम्भपिण्डालुक-
महिषीक्षीराणि वर्जयेत् ।

राजमापमसूरपर्युषितकृतलवणानि च ।

कोपं परिहरेत् । नाधुपातयेत् । न त्वरां कुर्यात् ।

पुतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गापात्राणि फल्गुपात्राणि च
प्रशतानि । अत्र च श्लोकौ भवति ।

सौवर्णराजताभ्याश्च खड्गोनौहुन्वरेण च ।

दत्त मङ्गल्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथाशीतितमोऽध्यायः ॥

तिलैर्ब्रीहियवैर्मोसैर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः-

मिथुभित्तैर्वारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते ।

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन । त्रीन्हरिणेन ।

चतुरश्वोरध्रेण पञ्च शाकुनेन । षड्द्वामेन । सप्त रोरवेण ।

अष्टौ पर्यतेन । नव गवयेन । दश माहिषेण ।

एकादश कौर्भेण । सन्वत्सरं गवयेन पयसा तद्विकारैर्व्यां ।

अत्र पिष्टगीता गाथा भवति ॥

तमोऽध्यायः]

श्राद्धवर्णनम् ।

कालशाकं महाशकं मांसं वाधीणसस्य च ।
विपाणवज्यां ये खड्गास्तांस्तु भक्षामहे सदा ॥
इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे ऽशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

चान्नमासनमारोपयेत् । न पदा स्पृशेत् ।
उद्ध्वेषणं भूमिगतमजिह्वस्थाशठस्य वा ।
दासवर्गस्थ तत्पित्रे भागधेयं प्रचक्षते ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत् । प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत् ।
हीनाधिकाङ्गान् वियर्जयेत् ।
विकर्मस्थांश्च वैडालव्रतिकान् वृथालिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो-
देवलकांश्च चिकित्सकान् अनूङ्गापुत्रान् तत्पुत्रान् बहुयाजिनो-
ग्रामयाजिनः शूद्रयाजिनोऽयाज्ययाजिनो व्रात्यास्तथा-
जिनः पर्वकारान् सूचकान् भृतकाध्यापकान् भृतकाध्यापितान्-
शूद्रान्नपुष्टान् पतितसंसर्गान् अनधीयानान् सन्ध्योपासना-

विष्णुस्मृतिः ।

[द्व्यशीति-

ननुग्रान् राजसेवकान् नम्रान् पितृमातृगुर्वप्रिस्वाध्याय-
त्यागिनश्चेति ॥

ब्राह्मणापसदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः ।

एतान् विवर्जयच्छेपाच्छूद्रकर्मणि पण्डितः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

त्रिणाचिकेतः पश्वाभिर्ज्यैष्ठसामगो वेदपारगो वेदाङ्गस्या-
प्येकस्य पारगः पुराणतिहासन्याकरणपारगो धर्मशास्त्र-
स्याप्येकस्य पारगस्तीर्थपूतो यज्ञपूत स्तपःपूतः सत्यपूतो-
मन्त्रपूतो गायत्र्योत्रपनिरतो ब्रह्मदेवानुसन्तानस्त्रिसुपर्णो-
जामाता दीहिप्रश्नेति ।

विशेषेण च योगिनः । अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥

अये स स्थान् कुठेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् ।

विप्रं धाद्रे प्रयत्नेन येन कृप्यामहे वयम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् । न गच्छेत्म्लेच्छविषयम् ।

परनिषानेष्वपः प्रीत्वा तत्साम्यमुपगच्छीति ॥

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्ध्यावर्त्तस्ततः परः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ पुष्करेषु श्राद्धम् ।

जप्यहोमतपांसि च ।

पुष्करे स्नानसात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

एवमेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्ठकपर्वते वराह-

पर्वते यत्र कचन नर्मदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां-

विशेषतः कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते कनखले कुजाश्रे-

भृगुतुङ्गे केदारो महालये नङ्गितिकायां सुगन्धायां-

शाकम्भर्ष्यां फल्गुतीर्थे महागङ्गायां त्रिहलिकाश्रमे-

कुमारधारायां प्रभासे यत्र कचन सरस्वत्यां विशेषतः ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च सङ्गासागरसङ्गमे ।

सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

अगस्त्याश्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य-

ज्योतिषाद्याश्च सङ्गमे श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे-
वङ्गवायां मतङ्गवास्यां सप्तार्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे-
गोदावर्यां गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायां-
शतद्रुतीरे चन्द्रभागायां इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे-
पश्चनदे औजसे ।

एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्वेष्वपि-
स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषु-
पवनेषु गोमयपलिप्तेषु मनोहरेषु ।

अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ॥

कुटेस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्व्यात् समाहितः ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वारश्रमेयेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वृषोत्सर्गः कार्त्तिकमासवयुज्यां वा ।

तत्रादायैव वृषभं परीक्षेत ।

जीवद्वस्तायाः पयस्विन्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं ।

तमोऽध्यायः] श्राद्धे-वृषोत्सर्गवर्णनम् ।

लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लं वृषस्याच्छादकम् ।
ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौष्णं चरुं
पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्नेतु न इह रतिरिति च
हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्कयेत् ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन ।
अङ्कितञ्च हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः शन्नोदेवीति च स्नापयेत् ।
स्नातमलङ्कृतं स्नातालङ्कृताभिश्चतसृभिवेत्सतरीभिः-
सार्द्धमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुष्माण्डीश्च जपेत् ।
पिता वत्सेतिवृषभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् इमञ्च ।

वृषोहि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्व्वतः ॥
एनं युवानं पतिं वो ददाम्यनेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण ।
महामहिप्रजया मातनुभिर्मारधाम द्विपते सोम ! राजन् ! ॥
वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्विशि ।
होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ॥
अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसैस्सितम् ।
भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥
उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये ।
जलासयं तत्सकलं पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥
शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः ।
पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षडशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्ग-
रौप्यखुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूपितं कृत्वा आविके वस्त्रे च
प्रसारयेत् । ततस्त्रिल्लैः प्रच्छादयेत् । सुवर्णनाभिश्च-
कुप्यात् । आहूतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् ।

सर्व्वगन्धरत्नैश्चालङ्कृतं कुप्यात् ।

चतस्रसु दिभ्यु चत्वारि तैजसपात्राणि क्षीरदधिमधुघृत-
पूर्णानि निधायाहितान्नये ब्राह्मणायालङ्कृताया-
वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात् । अत्र च गाथा भवन्ति ॥

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्व्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।

चतुरन्ता भवेदत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

तमोऽध्यायः] श्राद्धे—वृषोत्सर्गवर्णनम् ।

॥ अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृता-
प्राह्मणाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ।

अत्र च गाथा भवति ।

सघत्सा रोमतुल्यानि युगान्धुभयतोमुखीम् ।

दत्त्वा स्वगमवाप्नोति श्रद्धानः समाहितः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च सर्वदेवानां मुखम् ।
तस्मात्तु कार्तिकं मासं वह्निःस्नायी गायत्रीजपनिरतः-
सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो भवति ।

कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग्दाता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे—एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवतितमोऽध्यायः ॥

मार्गशीर्षशुक्लश्च दश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित लवणस्य-
मुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।

अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ।

पौषोचेत् पुण्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्पपकलकोद्वर्तित-
शरीरो गज्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिपिक्तः । सर्व्वीपधिभिः-
सर्व्वगधैः सर्व्वबीजैश्च स्नातो घृतेन । भगवन्तं वासुदेवं-
स्नापयित्वा गन्धपुत्रधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य्य वैष्णवैः-
शाकैर्वाहंस्यस्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन-
ब्राह्मणान् स्वरितं वाचयेत् ।

वासोयुगं कर्त्तुं दद्यात् । अनेन कर्मणा पुण्यते ।

मानो मघायुता चेतस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति ।

फलगुनी फलगुनीयुता श्वेत्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं-
स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भाष्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविण-
यतीश्वमाप्नोति । नार्य्यपि भर्त्सरम् ।

चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति ।

वैशाखी विशाखायुता चेतस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः-

सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेतस्यां द्वयोपानहप्रदानेन गदाधिपत्यं-

प्राप्नोति । आपाद्यामापाढायुक्तायामन्नपानदानेन-

तदेवाश्रय्यमाप्नोति ।

श्रावण्यां ध्वजपुत्राय जलधेनुं साज्ञां वासोयुगाञ्छादितां-

दत्त्वा धर्ममाप्नोति ।

श्रौष्ठयथां श्रौष्ठयदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्ती भवति ।

आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं-

विप्राय दत्त्वा दीप्नाग्निर्भवति ।

कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चैतस्यां सितमुष्माणमन्यवर्णं वा
शशाङ्कोदये सर्वशस्यरत्नगन्वोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा
कात्तारभयं नश्यति ।

वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोपितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य
तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति दत्तक्षप्यमानोति ।

पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिष्ठैः
स्नातस्तिष्ठोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा
दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति ।

माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य
वासुदेवामृतोमहावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।

दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुला
मष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलैस्तुला साष्टौ दत्त्वा
श्वेतेन समग्रेण वाससा ।

एतत्कृत्वा कृत्कृ यो यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे
यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलो भवति ।

आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्याश्विनौ
प्रीणयित्वा रूपं भाग्भवति ।

तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्य-
भाग्भवति ।

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीन्यै

परमार्त्तं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा
हृषभाग्भवति ।

माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृत कुल्माषं ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

सर्व्यां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजात्तं पूजयित्वा
सन्ध्यापापेभ्यः पृतो भवति ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपगान् ।
प्रातः स्नायी भवंन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

इति वैष्णव धर्मशास्त्रे नवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकनवतितमोऽध्यायः ॥

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्याद्धं विनश्यति ।
तद्गाणकृत्रित्यतृप्स्यो वारुण लोकमश्नुते ।

जलप्रदः सदा तृप्तो भवति ।

शृङ्गारोपचितुर्बुद्ध्या परलोके पुत्रा भवन्ति ।

शृङ्गप्रदो शृङ्गप्रसूनैर्दवान् प्रीणयति फलैश्चातिथीन् छायाया-
चाभ्यागतान् देवं शर्पत्युदकेन पितृन् ।

सेतुश्च स्यर्गमाप्नोति देवायतनकारुष्यस्य देवायतनं करोति-
वन्मैव लोभमाप्नोति ।

मुधासिद्धं कृत्या यशसा विराजते ।

विविक्तं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति ।
 पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति ।
 अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति ।
 दीपप्रदानेन चक्षुष्मान् सर्वतोऽञ्चलश्च ।
 अन्नप्रदानेन बलवान् । धूपप्रदानेनोद्भवं गच्छति ।
 देवनिर्माल्यापनयनाद्गोप्रदानफलमाप्नोति ।
 देवायतनमार्जनात्तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात्
 पादादिशौचोदकल्पपरिचरणाच्च ॥

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकत्रवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वित्रवतितमोऽध्यायः ॥

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् ।

तत्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति भूमिप्रदानेन च ।

गोचर्ममात्रमपि भुवं प्रदाय सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति । दशधेनुप्रदो गोलोकान् ।

शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् ।

सुवर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालङ्कुलां कांस्योपदोहां वस्त्रोत्तरीया

दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति ।

विशेषतः कपिलाम् । दान्तं धुत्न्यरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति ।
 अश्वदः सूर्यसालोष्यमाप्नोति । वासोदधन्त्रसालोष्यम् ।
 सुवर्णदानेनाग्निसालोष्यम् । रूप्यप्रदानेन रूप्यम् ।
 तैजसाना पात्राणां प्रदानेन पात्रं भवेत्
 सर्वकामानामौषधप्रदानेन च ।
 लवणप्रदानेन च लावण्यम् ।
 धान्यप्रदानेन कृषिं शस्यप्रदानेन च ।
 अन्नदः सर्वम् । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् ।
 अफीर्त्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयादिति ।
 त्रिंशदः प्रजामिष्टा इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति ।
 आसनप्रदानेन स्थानम् । शय्याप्रदानेन भाष्यम् ।
 अपानप्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् । छत्रप्रदानेन स्वर्गम् ।
 तालवृन्तचामरप्रदानेनाभ्यसुषित्वम् ।
 वास्तुप्रदानेन नगराधिपत्यम् ॥

यद्यद्विष्टतमं लोके यथास्ति दयितं गृहे ।

तच्चदूगुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अत्राहाणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् ।
 द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणं प्राधीते ।
 अनन्तं वेदपारगे । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् ।
 स्वसा दुहिता जामातरश्च प.त्रम् ॥

न वार्य्यपि प्रयच्छेत वैडालव्रतिके द्विजे ।
 न वक्रव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
 धर्मध्वजी सदालुब्धश्छान्निक्नो लोकदाम्भिकः ।
 वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सञ्चरामिसन्धिकः ॥
 अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः सार्थसाधनवत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतपरोद्विजः ॥
 ये वक्रव्रतिनो लोके ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
 ते पतत्यन्तरामिस्त्रे तेन पापेन कर्मणा ॥
 न धर्मत्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
 प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 छद्मनाचरितं यद्य तद्वै रक्षासि गच्छति ॥
 अलिङ्गी लिङ्गेशेन यो वृत्तिमुपजोषति ।
 स लिङ्गेनाहरत्येन स्तिर्य्याग्योनौ प्रजायते ॥
 न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणं ।
 न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम् ॥
 इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत् ।

अपत्यस्य चापत्यदर्शनेन वा ।

पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा ।

तत्राप्यग्नीनुपचरेत् । अफालकृष्णेन पञ्चयज्ञात्त ह्यपचेत् ।

स्वाध्यायं च न जह्यात् । ब्रह्मचर्य्यं पालयेत् ।

चर्मचोरवासाः स्यात् । जटाश्मश्रुलोमनखांश्च विभृयात् ।

त्रिपवणस्तायी स्यात् ।

ऋषोत्तृत्तिर्मांसनिचयः सम्यत्सरनिचयो वा ।

सम्यत्सरनिचयो पूर्वनिश्चितमाश्वयुज्यां जह्यात् ॥

प्रामादाहृत्य वाशनीयादष्टौ प्रासान् वने वसन् ।

पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥

॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

वानप्रस्थस्थापसा शरीरं शोषयेत् । शोष्मे पञ्चतपाः स्यात् ।

आकाशरायो प्रावृषि । आर्द्रवासा हेमन्ते ।

नकाशी स्यात् । एकान्तरङ्गन्तरप्र्यन्तराशी वा स्यात् ।

पुष्पारी । पञ्जाशी । राकाशी । पर्जाशी । मूलाशी ।

यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदशनीयात् । चान्द्रायणैर्वा वर्त्तेत ।
अश्मकुट्टः । दन्तोलूखलिको वा ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषजं जगत् ।
तपोमध्यं तपोऽन्तश्च तपसा च तथावृत्तम् ॥
यद्दुश्चरं यद्दुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत्तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

अथ त्रिष्वश्रमेषु पक्कपायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्वं
वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रब्रज्याश्रमी स्यात् ।
आत्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षार्थं ग्राममियात् ।
सप्तागारिकं भैक्ष्यमादद्यात् । अलाभे न व्यथेत ।
न भिक्षुकं भिक्षेत ।
मुक्तवति जनेऽतीते पात्रसन्पाते भैक्ष्यमादद्यात् ।
मृण्मये दारुपात्रेऽलावुपात्रे वा ।
तेषाञ्च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात् ।
अभिपूजितलाभादुद्विजेत् । शून्यागारनिकेतनः स्यात् ।
वृक्षमूलनिकेतनो वा । न ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् ।
कौपीनाञ्छादनमात्रमेव वसनमादद्यात् ।
दृष्टिपूर्ते न्यसेत् पादम् । यस्त्रपूतं जलमादद्यात् ।

सत्यपूर्तं वदेत् । मनःपूर्तं समाचरेत् ।
मरणं नाभिकामयेत् जीवितञ्च । अतिवादांस्तितिक्षेत् ।
न कञ्चनावमन्येत । निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ॥

वास्यैकं तक्षतो वाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकलयणं च कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ॥

प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् ।

संसारस्यानित्यतां पश्येत् । शरीरस्याशुचिभावम् ।

जरया रूपविपर्ययम् ।

शारीरमानसागन्तुकन्याधिभिश्चोपतापम् । सहजैश्च ।

नित्यान्धकारे गर्भे वसति मूत्रपुरीषमध्ये च ।

तत्र च शोतोद्गद्गु खानुभवनम् ।

जन्मसमये योनिसङ्घट्टनिर्गमान्गद्गद्गुखानुभवनम् ।

बाल्ये मोहं गुरुप्लवश्यताम् । अध्ययनादनेकश्लेशम् ।

यौवने च विषयप्राप्तावमाग्रेण तदवाप्तौ

विषयसेवनाश्रये पतनम् ।

अप्रियैर्वसति प्रियैश्च विप्रयोगम् ।

नरकेषु च सुमद्गद्गुक्षम् । संसारसंस्तृती तिर्य्यग्योनिषु च ।

एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न किञ्चिन् ।

यदपि किञ्चिद्गुखापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम् ।

तस्मैवाशक्तायलभने वा महद्गुक्षम् ।

शरीरं चेदं सप्तधातुर्कं पश्येत् चत्वारधिरनांसास्थिमेदोमज्जा-

शुक्रात्मकं चर्मायनद्धं दुर्गन्धि च मलायतनं सुखशतैरपि वृत्तं
विकारि प्रयत्नाद्भृतमपि विनाशि कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्सर्ग्यस्थानं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं अस्थिशिरा-
धमनिशनायुयुतं रजस्वलं पट् त्वस्पेशि अस्थनां त्रिभिः शतैः
पञ्चधिकैर्धार्प्यमाणम् । तेषां विभागः ।

सूक्ष्मैः सह चतु पष्टिर्दशनाः, विंशतिर्नखाः,

पाणिनादशलाकाश्च, पष्टिरङ्गुलीनां पञ्चाङ्गि, द्वे पाण्डुर्यो,
चतुष्टयं गुल्फेषु, चत्वार्यरन्ध्रयोः, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे द्वे,
जानु रूपोलयोः द्वे द्वे अक्षताल्लपकश्रोणिफलकेषु, भगादध्यैकं,
पृष्ठास्थि पञ्च चत्वारिंशद्भागं, पञ्चदशास्थोनि प्रोवा,

जान्वैकं, तथा हनुः, तन्मूले च द्वे, द्वे ललाटाक्षिगण्डे,
नासा घनास्थिरा, अर्बुद्वैः स्थानकैश्च साद्धं द्वासप्ततिः
पार्श्वकाः, उरः सप्तदश, द्वौ शङ्खकौ, चत्वारि कपालानि
शिरश्चेति । शरीरेऽस्मिन् सप्तशिराशतानि ।

नव दनायुशतानि । धमनीशते द्वे । पञ्चपेशीशतानि ।
क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशदक्षणाणि नवशतानि पट्पञ्चाशद्दमन्यः ।
लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् । सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

सन्धिशते द्वे । चतुःपञ्चाशद्गोमकोटयः सप्तपष्टिश्च लक्षाणि ।
नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खको मूर्द्धा कण्ठोहृदयञ्चेति
प्राणायतनानि । बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शोर्पमिति पङ्क्तानि ।
वसा वया अवहननं नाभिः क्लोमो यकृत् प्लीहा-
क्षुद्रान्त्रं बुक्की वस्तिः पुरीपाधानमामाशयोहृदयं स्थूलान्त्रं-

गुदमुदरं गुदकोष्ठम् । कनोनिके अक्षिकूटे शङ्कुली-
कर्णां कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ शङ्कुको दन्तवेष्टाबोष्ठी-
ककुन्दरे वंक्षणौ वृषणौ बुधौ श्लेष्मसङ्घातकौ स्तनौ-
बपजिह्वा सिक्कौ वाहू जङ्घे ऊरुपिण्डिके तालदरे-
वलिशीषे चिवुकं गलगुण्डिके अबटश्चेत्यस्मिन् शरी-
रके स्थानानानि ।

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्च विषया ।

नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धिन्द्रियाणि ।

हस्तौपादौ पायूपस्थं त्रिद्वेति कर्मेन्द्रियाणि ।

मनोबुद्धिरात्मा चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः ॥

इदं शरीरं वसुधे ! क्षेत्रे मित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रसमिति तद्विदः ॥

क्षेत्रज्ञमेव मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि ॥

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुषा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पणनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

अस्त्रोत्थानचरणः सन्न्ये करे करमितरं न्यस्य तालुत्था-
पलजिह्वोदन्तदन्तानसंस्पृशन् स्वनासिकाप्रं पश्यन् दिश-
श्चानवलोक्यन् विभ्योः प्रशान्तात्मा चतुर्दिशत्या तन्त्रे-
र्ष्यतीति चिन्तयेत् ।

तमोऽध्यायः] विष्णुध्यानवर्णनम् ।

नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगन्धातीतं सर्वज्ञ-
मतिस्थूलं सर्वगमतिसूक्ष्मं सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखं सर्वतःसर्वेन्द्रियशक्तिम् । एवं ध्यायेत् ।

ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ।
अथ निराकारे लक्षवन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा-
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमतो बुद्ध्यात्माव्यक्तयुरुपाणां पूर्व-
पूर्वं ध्यात्वा तत्र तत्र लक्षन्तत् परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् ।
एवं पुरुषध्यानमारभेत ।

अत्राप्यसमर्थः स्वहृदयपद्मस्यावाङ्मुखस्य मध्ये दीप-
वन् पुरुषं ध्यायेत् ।

तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्ग-
दिनं श्रीवत्साङ्गं वनमालाविभूषितोरस्कं सौन्दर्यरूपं-
चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत् ।
यद्ब्रूयायति तदाप्नोति ध्यानगुह्यम् ।

तस्मात् सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् ।

न च पुरुषं विना किञ्चिदप्यक्षरमस्ति । तं प्राप्य मुक्तो भवति ।।

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।

तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥

प्राप्ताप्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।

ध्यायेत् पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥

तत्त्वात्मानमगम्यश्च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सूक्ष्मात्तद्विज्ञेयं दूरस्थश्चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तश्च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभयभयद्रूपं प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमस परमुच्यते ।
 ज्ञान ज्ञेयं ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं रोयश्चोक्तं समासतः ।
 मद्भक्त प्तद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥

— ०० —

॥ अथ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां शिरसा च नमस्कारं कृत्वीनाच ।
 भगवत्स्वस्तमीपे सततमेवं चत्वारि महाभूतालयान्या-
 काश राक्षरूपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदाख्यन्भो-
 ऽम्भोरुहरूपि अहमयनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्यपरि-
 र्त्तितो भवितु मित्छामि ।
 इत्येवमुक्ता भगवांस्त्वेतुमाच ।
 समुधादि लभ्यकामा तथा चक्रे देवदेवश्च तुष्टाय ।
 ओ नमस्ते देवदेव वासुदेव आदिदेव कामदेव मही-
 पाल जनादिमभ्यनिधन प्रजापते सुप्रजापते महा-

प्रजापते ऊर्जस्पते वाचस्पते जगत्पते दिक्स्पते वनस्पते-
 पयस्पते पृथिवीपते सलिलपते दिक्पते महत्स्पते-
 मरुत्पते लक्ष्मीपते ब्रह्मरूप ब्राह्मणप्रिय सर्वग अचिन्त्य-
 ज्ञानगम्य पुरुषूत पुरुषूत ब्रह्मण्य ब्रह्मप्रिय ब्रह्मकायिक-
 महाकायिक महाराजिक चतुम्महाराजिक भास्वर-
 महाभास्वर सप्त महाभाग श्वर तुपित महातुपित-
 प्रतर्न परिनिर्मित अपरिनिर्मित वशवर्तिन् यज्ञ-
 महायज्ञ यज्ञयोग यज्ञगम्य यज्ञनिधन अजित वैकुण्ठ-
 अपार पर पुराण लेख्य प्रजाधर चित्राशस्त्रधर-
 यज्ञभागहर पुरोडाशहर विश्वकृ विश्वधर शुचिश्रवः-
 अच्युतार्चन घृतार्चिः खण्डपराशो पद्मनाभ पद्मधर-
 पद्मवाराधर हृषीकेश एकशृङ्ग महावराह दुहिण अच्युत-
 अनन्त पुरुष महारुह्य कपिञ्ज सांख्यचार्य्य विश्वक्सेन-
 धर्माधर्मद धर्माङ्ग धर्मवसुप्रद वरप्रद विष्णो जिष्णो-
 सद्दिष्णो कृष्ण पुण्डरीकाक्ष नारायण परायण-
 जगत्परायण नमोनम इति ॥

स्तुत्या त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।

उवाच सम्मुखं देवं लब्धकामा यमुन्धरा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवनवतित्तमोऽध्यायः ॥

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णोर्गृहीत पादा तपसा ज्वलन्तीम् ।
सुतप्रजाम्बूनदचारुवर्णां पप्रच्छ देवी वसुधाप्रहृष्टा ॥

उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये ।

उन्निद्रकोकनदनाभि गृहीतपादे ॥

उन्निद्रकोकनदसद्यस्तदास्थितीते ।

उन्निद्रकोकनदमप्यसमानवर्णे ॥

नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्घ्रि ।
चन्द्रानने सूर्यसमानभासे महाप्रभावं जगतःप्रधाने ॥
त्यमेव निद्रा जगतः प्रधाना लक्ष्मीर्धृतिः श्रीर्विरतिर्जयाः च !
कान्तिप्रभा कीर्तिरथो विभूतिः सरस्वती वागध पावनी च ।
स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा स्थिति सुदीक्षा च तथा सुनीतिः ।
स्यातिर्विशाला च तथात्सूया स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥
आक्रम्य सर्वान्नु यथा त्रिलोकी तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताङ्गे ।
तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि पृञ्चाम्यहंते वसति विभूत्याः ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा वभाषे लक्ष्मीस्तदा देवरवाप्रतस्था ।
सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥
अथाह्वयार्थं मनसा स्मरामि श्रियायुतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।
संभारणं वाप्यथ यत्र चाहं स्थिता सदा तच्छृणुलोकधाम्नि ॥
उसाम्यभार्ते च निशाकरे च तारागणाङ्घ्रे गगने विमेधे ।
नेधे तथाऽम्बपयोधरे च शक्युषाह्वये च तद्द्विप्रकारे ॥

तथा सुवर्णे विमले च रूप्ये रत्नेषु वज्रमलेषु मूमे ।
 प्रासादमालासु च पाण्डुरासु देवालयेषु ध्वजभूपितेषु ॥
 सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च मत्ते गजेन्द्रे सुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च विप्रे तथैवाभ्ययनप्रपन्ने ॥
 सिंहासने चामलके च बिले ऋत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।
 दीप्ते हुताशौ विमले च खड्गे आदर्शविम्बे च तथास्थिताहम् ।
 पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु सतालवृन्तेषु विभूपितेषु ।

भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु मृदिस्थिताहम् नवोद्धृतायाम् ॥
 क्षीरे तथा सर्पिषि शाङ्खले च क्षौद्रे तथा दधि पुरन्धिगात्रे ।
 देहे कुमार्प्याश्च तथा सुराणां तपस्विनां यज्ञभृताश्च देहे ॥
 शरे च संप्रामविनिर्गते च स्थितामृते स्वर्गसदाप्रयाते ।
 वेदध्वनौ वाज्यथ शङ्खशब्दे स्वाहास्वधांयामथ चाद्यशब्दे ॥
 राजाभिवेके च तथा विवाहे यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि ।

पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु फलेषु रम्येषु सरिद्धिरासु ॥
 सरसु पूर्णेषु तथा जलेषु सशाङ्खलायां भुवि पद्मखण्डे ।
 बने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे साधौ नरे धर्मपरायणे च ॥
 आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये विनोतत्रो च तथा सुभेरी ।
 सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च मिष्टाशने चातिथिपूजके च ॥
 स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे धर्मोत्कृष्टे चाल्यशानाद्विरक्ते ।
 सदा सुपुष्टे च सुगन्धिगात्रे सुगन्धलिप्ते च विभूपिते च ॥
 सत्ये स्थिते भूतहिते नियिष्टे क्षमार्चिते क्रोधविवर्जिते च ।
 स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥

विष्णुस्मृतिः ।

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुणभाण्डासु बलिप्रियासु ॥
सम्मृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु विलोलुपासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहं मधुसूदने तु ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ शततमोऽध्यायः ॥

धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् ।
ने द्विजाधारयिष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा ॥
इदं पवित्रं महत्त्वं स्वर्गाप्तयुष्यमेव च ।
ज्ञानञ्चैव यशस्यं च धनसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
अध्येतव्यं धारणीयं श्राव्यं श्रोतव्यमेव च ।
शास्त्रेषु श्रावणीयं च भूतिकामैर्नरैः सदा ।
इदं रहस्यं परमं कथितं वसुधे । तव ॥
मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थं सौभाग्यमेतत् परमं रहस्यम् ।
दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं शिवालयं शाश्वतधर्मशास्त्रम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे शततमोऽध्यायः ॥

॥ समाप्ता चैवं श्रीमगरद्विष्णुस्मृतिः ॥

ॐ तत्सत् ।

॥ अथ ॥

* सम्बर्त्तस्मृतिः *

अथादौ-ब्रह्मचर्यवर्णनम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सम्बर्त्तमेकमासीनमात्मविद्यापरायम् ।

श्रुपयस्तु समागम्य पप्रच्छुधर्मकाङ्क्षिणः ॥१

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामः श्रेयस्कर्म द्विजोत्तम ! ।

यथायद्गममाचक्ष्व शुभाशुभविवेचनम् ॥२

यामदेवाद्यः सर्वे तमपुच्छन् महौजसम् ।

तानब्रवीन्सुतीन् सर्वान् प्रीवात्मा ध्रूयतामिति ॥३

स्वभावाद् यत्र विचरेत् कृष्णसारः सदा मृगः ।

धर्म्यदेशः स विश्वो द्विजानां धर्मसाधनम् ॥४

उपनीतः सदा विप्रो गुरोस्तु हितमाचरेत् ।

स्रग्गन्धमधुमांसानि ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ॥५

सन्ध्यां प्रातः सनक्षत्रानुपासीत यथाविधि ।

सारित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्करे ॥६

आमणिवन्धनाद्धस्तौ पादावद्भिर्विशोधयेत् ।

अशब्दाभिरनुष्णाभिः स्ववर्णरसंगन्धिभिः ॥१८८

हृद्गताभिरफेनाभिस्त्रिभ्रतुर्वाद्भिराचमेत् ।

परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि च मृशेत् ॥१८९

स्नात्वा पीत्वा तथा भुक्त्वा स्पृष्ट्वा चैव द्विजोत्तमाः ॥

अनेन विधिना विप्र आचान्तः शुचितामियात् ॥१९०

शूद्रः शुद्ध्यति हस्तेन वैश्यो दन्तेषु वारिभिः ।

कण्ठागतैः क्षत्रियस्तु आचान्तः शुचितामियात् ॥१९१

आसनारूढपादश्च कृतावशफिधकस्तथा ।

आरूढपादको वापि न शुद्ध्यति कदाचन ॥१९२

उपासीत न चेन् सन्ध्यामप्रिकार्यं नवा कृतम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥१९३

सूतकाञ्चं नवश्राद्धं मासिकाञ्चं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽप्रनीयाद्विरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥१९४

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत् स्त्रियं कामप्रपीडितः ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमथवैकं सुमन्त्रितः ॥१९५

ब्रह्मचारी तु योऽप्रनीयान्मधुमांसं कथञ्चन ।

प्राजापत्यन्तु कृत्वासौ मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति ॥१९६

निर्वपेद्य पूरोडाशं ब्रह्मचारी च पर्वणि ।

मन्त्रैः शाकलदोमान्तैरग्नावाज्यञ्च होमयेत् ॥१९७

ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत् कामतः शुक्रमात्मनः ।

अवकीर्णं व्रतं कुर्व्यात् स्नात्वा शुद्धेष्टकामतः ॥१९८

प्रेतस्य तु जलं देयं स्नात्वा च गोत्रजैर्वह्निः ।
 प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ॥३६
 चतुर्थे सध्वयं कुर्यात् सर्वेस्तु गोत्रजैः सह ।
 ततः सञ्चयनाद्दूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥४०
 चतुर्थेऽह्नि विप्रस्य पष्ठे वै क्षत्रियस्य च ।
 अष्टमे दशमे चैव स्पर्शः स्याद्द्वैश्वशूद्रयोः ॥४१
 जातस्यापि विधिर्दृष्ट एव एव मनीषिभिः ।
 दशरात्रेण शुध्यन्ति वैश्यदेवविवर्जिताः ॥४२
 पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ।
 माता शुभ्येदशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः ॥४३
 होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च ।
 पञ्चयज्ञविधानन्तु न कार्यं मृत्युजन्मनोः ॥४४
 दशाहात्तु परं सम्यग् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।
 दानञ्च विधिना देयमशुभान्तकरं शुभम् ॥४५
 यद्यदिष्टतमं लोके यथापि दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥४६
 नानाविधानि द्रव्याणि धान्याति सुवहूनि च ।
 समुद्रजानि रत्नानि नरो विगतकल्मषः ।
 दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं भ्रियम् ॥४७
 गन्धमाभरणं माल्यं यः प्रयच्छति धर्मवित् ।
 स सुगन्धः सदा हृष्टो यत्र तत्रोपजायते ॥४८

: सन्वर्त्तस्त्वितिः । .

सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः । . . . .
वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः ॥७१
पेतुश्च यो द्विजे दद्यादलङ्कृत्य पयस्विनीम् ।
कांस्यवह्नादिभिर्युक्तां स्वर्गलोके महीयते ॥७२ .
भूमिं शस्यवतीं श्रेष्ठां ब्राह्मणेः वेदपारगे । . . . .
गां दद्याद्द्वैप्रसूताश्च स्वर्गलोके महीयते ॥७३ .
अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वेष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाञ्च महीश्च दद्यात्
यावन्ति शस्यमूल्यानि भारोप्याणि च सर्वशः ।
नरस्तावन्ति वर्षाणि स्वर्गलोके महीयते ॥७५ .
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् । . . . .
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥७६ .
यो ददाति स्वर्णरोष्यैर्हमशृङ्गोमरोगिणीम् ।
सयस्तां वासस्ता वीतां सुशीलाङ्गां पयस्विनीम् ॥७७
तस्यां यावन्ति रोमाणि सवत्सायां दिवं गतः ।
वावद्वर्षसहस्राणि स नरो ब्रह्मणोऽन्तिके ॥७८ .
यो ददाति वलीवर्द्धमुक्तेन पिभिना शुभम् । . . . .
अन्यङ्गं गोप्रदानेन फलादरागुणं फलम् ॥७९ .
जलदक्षृप्तिमतुलां वितृष्य सर्ववस्तुषु ।
अन्नदः सुखमाप्नोति सुतृप्तः सर्ववस्तुषु ॥८०
सर्वेषामेव दानानामप्रदानं परं स्मृतम् । . . . .
सर्वेषामेव जन्तूनां यत्तस्त्वीदितं फलम् ॥८१ .

यस्मादन्नात् प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽस्तृजत् प्रभुः ।
 तस्मादन्नात् परं दानं न भूतो न भविष्यति ॥८२
 अन्नदानात् परं दानं विद्यते न हि किञ्चन ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥८३
 मृत्तिकां गोशकृद्भानुपवीतं यथोत्तरम् ।
 दत्त्वा गुणान्गुविप्राय कुले महति जायते ॥८४
 मुखवासश्च यो दद्यादन्तधावनमेव च ।
 शुचिगन्धसमायुक्तो वाक्पटुः स सदा भवेत् ॥८५
 पादशौचन्तु योदद्यात्तथा च गुदलिङ्गयोः ।
 यः प्रयच्छति विप्राय शुद्धबुद्धिः सदा भवेत् ॥८६
 औषधं पथ्यमाहारं स्नेहाभ्यङ्गं प्रतिश्रयम् ।
 यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सर्वव्याधि विवर्जितः ॥८७
 गुडमिक्षुरसञ्चैव लवणं व्यञ्जनानि च ।
 सुरभीणि च पानानि दत्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥८८
 दानैश्च विविधैः सम्यक् पुण्यमेद्दुदाहृतम् ।
 विद्यादानेन पुण्येन ब्रह्मलोके महीयते ॥८९
 अन्योन्यान्नप्रदा विप्रा अन्योन्यप्रतिपूजकाः ।
 अन्योन्यं प्रतिगृह्णन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥९०
 दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः ।
 दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता ॥९१
 ब्रह्मचारियतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 नखकर्मादिकञ्चैव चक्षुष्मान् जायते नरः ॥९२

∴ सम्बर्त्तस्मृतिः ।।

देवागारे द्विजातीनां दीपं दद्यात्तुष्पथे । . . .
मेधाविज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥६३
नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् इत्वा तु शक्तिः ।
प्रजावान् पशुमांश्चैव धनवान् जायते नरः ॥६४
यो दशत्यर्थितोविप्रे यत्तत् संप्रतिपादिते । . . .
तृणकाष्ठादिकञ्चैव गोप्रदानसमं भवेत् ॥६५
कृत्वा गाह्याणि कर्माणि स्वभक्त्यापोषणे नरः ।
श्रुतुकालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ॥६६
उपित्वैवं गृहे विप्रोद्वितीयादाश्रमात् परम् । . . .
वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत् ॥६७
गण्डेदेवं धनं प्राज्ञः स्वभार्या सहचारिणीम् ।
गृहीत्या चाग्निहोत्रञ्च होमं तत्र न ह्यापयेत् ॥६८
कुर्व्याश्चैव पुरोडाशं चन्यैर्मन्थ्यैर्यथाविधि । . . .
भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात्त्राकमूलफलानि च ॥६९
कुर्व्यादध्वयनं नित्यमग्निहोत्र परायणः । . . .
दष्टिं पाञ्चायणीयाञ्च प्रकुर्व्यात् प्रतिपर्वसु ॥१००
उपित्वैवं वने सम्यग्विधिहः सर्ववस्तुषु । . . .
चतुर्थमाश्रमं गण्डेद्भुतहोभोजितेन्द्रियः ॥१०१
अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितीभवेत् । . . .
वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥१०२
अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सत पथे वा ।
अङ्गिः प्रव्रजत्य तत्सर्वं भुञ्जीत च समाहितः ॥१०३

अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् ।
 एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयतः ॥१०४
 मृत्युश्च नाभिनन्देत जीवितं वा कथञ्चन ।
 कालमेव प्रतीक्षेत यावद्वायुः समाप्यते ॥१०५
 संसेव्य चाश्रमान् विप्रौ जितक्रौयोजितेन्द्रियः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविद्विजः ॥१०६
 आश्रमेषु च सर्वेषु ह्युक्तः प्रासङ्गिकोविधिः ।
 अथाभिवक्ष्ये पापानां प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥१०७
 ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
 महापातकिनस्त्रेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥१०८
 ब्राह्मघ्नस्तु वनं गच्छेत् कल्कवासाजटी ध्वजी ।
 वन्यान्वेष्य फलान्यशनन् सर्व्वं कामविवर्जितः ॥१०९
 भिक्षार्थी च चरेद्दशमं वन्यैर्यदि न जीवति ।
 चातुर्वर्ष्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ॥११०
 भैक्षवच्चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।
 वनवासी सपापश्च सदाकालमतन्द्रितः ॥१११
 ख्यापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तरः ।
 अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दव्रतश्चरेत् ॥११२
 संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वभूतहिते रतः ।
 ब्रह्महत्यापनोदाय ततोमुच्येत किल्बिषात् ॥११३
 अतः परं सुरापस्य प्रवक्ष्यामि विनिष्कृतिम् ।
 श्रोतुमिच्छथ भो विप्रा ! वेदशास्त्रानुरुपिकाम् ॥११४

सम्बर्त्तस्मृतिः ।

गौडो पैष्टी तथा साष्ठी विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 यथैवैका तथा सर्वा न मातव्या, द्विजैः सदा ॥११५
 सुरापस्तुसुरां तत्रां पिवेत्तत्पापमोक्षकः ।
 गोमूत्रमग्निवर्णञ्च गोमयं वा तथा विभम् ॥११६
 घृतञ्चैव सुतातञ्च क्षीरं वापि तथाविधम् ।
 वत्सरं वा कणानशनन् सर्वकामविवर्जितः ॥११७
 चान्द्रायणानि वा त्रीणि सुरापी व्रतमाचरेत् ।
 मुच्यते तेन पापेन प्रायश्चित्ते कृते सति ॥११८
 एवं शुद्धिः सुरापस्य भवेदिति न संशयः ।
 मद्यभाण्डोदकं पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥११९
 स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञो शंसेत मानवः ।
 ततोमुपलभादाय स्तेनं हन्यात्ततो नृपः ॥११२०
 यदि जीयति स स्तेनस्तत्र स्तेयान् प्रमुच्यते ।
 अरण्ये चीरबासा वा चरेद्ब्रह्महृणोन्नतम् ॥१२१
 समालिङ्गित् स्त्रियं वापि दीप्तां कृत्यायसा कृतम् ।
 एवं शुद्धिः कृता स्तेये साम्बर्त्तवचनं यथा ॥१२२
 गुरतल्पे शयानस्तु तल्पे स्वप्याद्यंयोमये ।
 चान्द्रायणानि वा कुप्याञ्चत्वारि त्रीणि वा द्विजैः ।
 ततोविमुच्यते पापान् प्रायश्चित्ते कृते सति ॥१२३
 एभिः सम्पर्द्धमायाति यः कश्चिन् पापमोहितः ।
 पष्मासादधिकं वापि पूर्वोक्तव्रतमाचरेत् ॥१२४

महापातकिसंयोगे ब्रह्महत्यादिभिर्नरः ।

तत्पापस्य विशुद्धयर्थं तस्य तस्य व्रतध्वरेत् ॥१२५

क्षत्रियस्य बधं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।

कुर्व्याच्चैवानुरूपेण त्रीणि कृच्छ्राणि संयतः ॥१२६

वैश्यहत्यान्तु संप्राप्तः कथञ्चित् काममोहितः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ॥१२७

कुर्व्याच्छूद्रबधं प्राप्तस्तप्तकृच्छ्रं यथाविधि ॥१२८

गोध्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्पतः पुमान् ।

गोध्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसंस्थिते ॥१२९

तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासाद्धं संयत्तेन्द्रियः ।

शक्त्यावकपिण्याकपयोदधि सकृन्नरः ॥१३०

एतानि क्रमतोऽश्नीयाद्द्विजस्तु पापमोक्षकः ।

शुद्धयते सार्द्धमासेन नखलोमविवर्जितः ॥१३१

स्नानं त्रिपवणं चास्य गवामनुगमस्तथा ।

एतन् समाहितः कुर्व्यान्नरोविगतमत्सरः ॥१३२

सावित्रीश्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

ततश्चोर्णव्रतः कुर्व्याद्विप्राणां भोजनं परम् ॥१३३

भुक्तवत्सु च विप्रेषु गाश्च दद्यात् सदक्षिगाम ॥१३४

व्यापादितेषु घटुषु घन्धने रोधनेऽपिवा ।

द्विगुणं गोव्रतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥१३५

एका चेद्गुह्यभिः कैश्चिद्देवाद्दद्यादादिता क्वचित् ।

पादं पादन्तु हत्यायाश्चरेयुस्ते प्रयच्छु पृथक् ॥१३६

यन्त्रणे गोचिद्वित्तार्थं मूढगर्भविसोचने । . . .
 यदि तत्र विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥१३७
 निशाग्रन्धनिरूप्येषु सर्पव्याघ्रहतेषु च । . . .
 अग्निविघ्ननिपातेन प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१३८
 प्रायश्चित्तस्य पादन्तु रोषेषु व्रतमाचरेत् । . . .
 द्वौ पादौ यन्त्रणे चैव पादोनं कुट्टने तथा ॥१३९
 पापः शैलमुद्गैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः । . . .
 निपातने चरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥१४०
 गजश्च तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रकपिन्तथा । . . .
 एषु कुर्वीत सर्वेषु सत्तरात्रमभोजनम् ॥१४१
 व्याघ्रं श्वानं तथा सिंहमृक्षं शूकरमेव च । . . .
 एतान् हत्वा द्विजः कृच्छ्रं ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥१४२
 सर्वांसामेव जाघ्रीनां मृगाणां घनचारिणाम् । . . .
 त्रिरात्रोपोषितस्त्रिष्टेज्जरन् वै जातवन्दसम् ॥१४३
 हंसं काकं बलाकश्च पाराव्रतमथापिवा । . . .
 सारसञ्चासभासञ्च हत्वा त्रिदिवसं क्षिपेत् ॥१४४
 चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं सारिकाशुकतित्तिरिम् । . . .
 श्येनगृध्राबुल्लूञ्च कपोतकमथापिवा ॥१४५
 टिट्ठिभं जालपादञ्च कौकिलं कुम्भकुट्टं तथा । . . .
 एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम् ॥१४६
 मण्डूकञ्चैव हत्वा च सर्पमाज्जारमृषिकम् । . . .
 त्रिरात्रोपोषितस्त्रिष्टेज्जरन् कुर्वीत्समाह्वयभोजनम् ॥१४७

अनस्थीन् ब्राह्मणो हत्वा प्राणायामेन शुध्यति ।
 अस्थिमतोवये विप्रः किञ्चिद्दद्याद्विचक्षणः ॥१४८
 चाण्डालीं यो द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रं विशुद्धयेत् प्राजापत्यानुपूर्वकैः ॥१४९
 पुक्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं तस्य पावनं परमं स्मृतम् ॥१५०
 नदीं शैलूपिकीञ्चैव रज्जुकीं वेणुजीविनीम् ।
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥१५१
 क्षत्रियामथ वैश्यां वा गच्छेद्यः काममोहितः ।
 तस्य सान्तपनं कृच्छ्रं भवेत् पापापनोदकम् ॥१५२
 शूद्रीं तु ब्राह्मणोगत्वा मासं मासाद्धमेव वा ।
 गोमूत्रथावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति ॥१५३
 विप्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 क्षत्रियां क्षत्रियोगत्वा तदेव व्रतमाचरेत् ॥१५४
 नरोगोगमनं कृत्वा कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् १५५
 गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
 तस्या दुहितरञ्चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥१५६
 मातुलानीं सनाभिञ्च मातुलस्यात्मजां स्तुषाम् ।
 एता गत्वा स्त्रियो मोहान् पराकेण विशुध्यति ॥१५७
 पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
 गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्तस्यान्या निष्कृतिर्न च ॥१५८

सम्बर्त्तसृतिः ।

पितृदाराः समाह्वय मातृवर्जं नराधमः ।
 भगिनीं मातुलसुतां स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
 एतास्त्रिभ्यः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥११६६
 मातरं योऽधिगच्छेच्च सुतां वा पुरुषाधमः ।
 भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्नो विधीयते ॥११६७
 कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत् ।
 पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ॥११६८
 सस्त्रिभार्यां कुमारीञ्च श्रद्धं वा श्यालिकां तथा ।
 नियमस्थां व्रतस्थाञ्च योऽभिगच्छेत् स्त्रियं द्विजः ।
 स कुर्यात् प्राकृतं कृच्छ्रं धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥११६९
 रजस्वलाञ्च योगच्छ्रेतुर्गर्भिणीं पतितां तथा ।
 तस्य पापविशुद्धवर्धमतिकृच्छ्रं विधीयते ॥११७०
 वेदयाञ्च ब्राह्मणोगत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत् ।
 एवं शुद्धिः समाख्याता सम्बर्त्तस्य वचोयथा ॥११७१
 ब्राह्मणोऽब्राह्मणीं गरया कृच्छ्रेणैकेन शुष्यति ॥११७२
 कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियोवैश्य एव च ।
 गौमूत्रपायकाहारी मासेनैकेन शुष्यति ॥११७३
 ब्राह्मणो शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं तृप्तम् ११७४
 चाण्डालं पुष्याञ्चैव शपाकं पतितं तथा ।
 एतान् धेष्टस्त्रियो गत्वा कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥११७५

अतःपरश्च दुष्टानां निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ।
 सन्वस्य दुर्मतिः कश्चिदपत्यार्थं स्त्रियं व्रजेत् ।
 स कुर्ध्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः पण्मासन्तदनन्तरम् ॥१६६
 विपाग्निश्यामशवलास्तेषामेवं विनिर्दिशेत् ।
 स्त्रीणाञ्च तथाचरणं गह्याभिगमनेषु च ।
 पतनेषु तथैतेषु प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥१७०
 नृणां विप्रतिपत्तौ च पावनः प्रेतराडिह ॥१७१
 गोभिर्विप्रहृते चैव तथाचैवात्मघातिनि ।
 नाश्रुप्रपातनं कार्थ्यं सद्भिः श्रेयोऽनुकाङ्क्षिभि ॥१७२
 एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत्तदहेतवे ।
 तथोदकक्रियां कृत्वा चरेद्यान्द्रायणव्रतम् ॥१७३
 सच्छवं केवलं सृष्ट्वा वस्त्रं वा केवलं यदि ।
 पूर्वः कृच्छ्रापहारी स्यादेकादक्षपणं तथा ॥१७४ ॥
 महापातकिनाञ्चैव तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतम् ।
 नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥१७५
 चाण्डालैस्तु हता ये च जलदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
 श्राद्धमेषां न कर्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥१७६
 कृत्वा मूत्रं पूरिषं वा भुक्तोच्छिष्टस्तथा द्विजः ।
 श्वादि सृष्टो जपेद्देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम् ॥१७७
 चाण्डालं पतितं सृष्ट्वा शवमन्यजमेव च ।
 उदक्यां सूतिकां नारी सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७८

असृश्यं संस्पृशेद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते ।
 उद्ध्वर्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥१७६
 चाण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्ट उच्छिष्टञ्च द्विजोत्तमः ।
 गोमूत्रयावकाहारः पद्भ्यामेव विशुध्यति ॥१८०
 शुनो पुष्पवती ष्टुः पुष्पवत्यान्धया तथा ।
 शेषान्यहन्पुपवसेत् स्नाता शुभ्येद्दृष्टाशानात् ॥१८१
 चाण्डालभाण्डसंपुष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥१८२
 अन्त्यजैः स्वीकृते तीर्थे तडागेषु नदीषु च ।
 शुभ्यते पञ्चगव्येन पीत्वा तोयमकामतः ॥१८३
 सुराघटप्रपातोयं पीत्वाकाशजलं तथा ।
 अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥१८४
 कुम्भे विष्णुमूत्रसंस्पृष्टे प्राश्य चापोः द्विजातयः ।
 त्रिरात्रेणैव शुभ्यन्ति कुम्भे शान्तपनं स्मृतम् ॥१८५
 वापीकूपतडागानां दूषितानां विशोधनम् ।
 अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्यञ्च निक्षिपेत् ॥१८६
 आधिकैकशफोद्रीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः ।
 तस्य शुद्धिविधानाय त्रिरात्रं चायकं पिबेत् ॥१८७
 क्षीक्षोरमाजिकं पीत्वा सन्धिन्याश्चैव गोः पयः ।
 तस्य शुद्धित्रिरात्रेण विड्भक्ष्याणाञ्च भक्षणे ॥१८८
 विष्णुमूत्रभक्षणे चैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं द्विजः ॥१८९

विडालमूपकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्द्विजः ।
 शूद्रोच्छिष्टं तथा भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥१६०
 पलाण्डुलशुनं जग्ध्वा तथैव ग्रामकुम्कुटम् ।
 छत्राकं विड्वराहञ्च चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥१६१
 मानवः श्वखरोप्राणां कपेर्गोमायुकङ्कयोः ।
 प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥१६२
 अन्नं पर्युपितं भुक्त्वा केशकीटैरुपद्रुतम् ।
 पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं पिवेद्द्विजः ॥१६३
 अन्यजाभाजने भुक्त्वा हृदक्याभाजनेऽपि वा ।
 गोमूत्रयावकाहारी मासाद्धेन विशुध्यति ॥१६४
 गोमांसं मानुषञ्चैव शुनोहस्तात् समाहितम् ।
 अभक्ष्यमेतत् सर्वन्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१६५
 चाण्डालस्य करे विप्रः श्वपाके पुकशेऽपि वा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति ॥१६६
 पतितेन सुसम्पर्के मांसं मासाद्धेमेव वा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति ॥१६७
 यत्र यत्र च सङ्कोर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
 तत्र कार्प्यस्तिऽर्होमो गायत्र्यावर्त्तनं तथा ॥१६८
 एष एव मया प्रोक्तः प्रायश्चित्तविधिः शुभः ।
 अनादिष्टेषु पापेषु प्रायश्चित्तं तथोच्यते ॥१६९
 दानैर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजोत्तमः ।
 पातकेभ्यः प्रमुञ्चेत वेदाभ्यासान्न संशयः ॥२००

सम्बर्त्तस्मृतिः ।

सुपर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाशयन्त्याशु पापानि ह्यन्यजन्मकृतान्यपि ॥२०१
 तिलधेनुश्च यो दद्यात् संयताय द्विजन्मने ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥२०२
 माघमासे तु संश्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२०३
 उपवासी नरो भूत्वा पौर्णमास्याश्च कार्तिके ।
 हिरण्यं वस्त्रमन्नं वा दत्त्वा मुच्येत दुष्कृतैः ॥२०४
 अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रशस्तास्तिययो भानुवारस्तथैव च ॥२०५
 अत्र स्नानं जपो होमो ब्राह्मणानाश्च भोजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावयेन्नरम् ॥२०६
 स्नातः शुचिर्धातयासाः शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
 सात्त्विकं भावमाश्रित्य दानं दद्याद्विचक्षणः ॥२०७
 सप्तव्याहृतिभिर्होमो द्विजैः कार्यो हितात्मभिः ।
 उपपातकसिद्धयर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥२०८
 महापातकसंयुक्तो लक्षहोमं सदा द्विजः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥२०९
 अभ्यसेष महापुण्या गायत्रीं वेदमातरम् ।
 गत्वारण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥२१०
 स्नात्वा च विधिचतत्र प्राणानायस्य वाग्यतः ।
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रोन्तु जपेद्द्विजः ॥२११

अङ्घ्रिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे समाहितः ।
 पवित्रपाणिराचान्तो गायत्र्या जपमारभेत् ॥२१२
 ऐहिकामुष्मिकं लोके पापं सर्वं विशेषतः ।
 पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥२१३
 गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ॥२१४
 महाव्याहृतिसंयुक्तां प्राणामामेन संयुताम् ।
 गायत्रीं प्रजपन् विप्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१५
 ब्रह्मचारी मिताहारः सर्वभूलहिते रतः ।
 गायत्र्या लक्षजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१६
 अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जप्यं कृत्वा विमुच्यते ॥२१७
 अहन्यहनि योऽधोते गायत्रीं वै द्विजोत्तमः ।
 मासेन मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाद्यथा ॥२१८
 गायत्रीं यः सदा विप्रो जपते नियतः शुचिः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूत खमूर्त्तिमान् ॥२१९
 प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतिः सप्त नित्यशः ।
 गायत्रीं शिरसा साद्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः ॥२२०
 निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥२२१
 मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् ।
 तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥२२२

सन्वर्त्तस्मृतिः ।

ऋग्वेदमन्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि सरहस्यानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२२३॥
पावमार्गी तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पित्र्यञ्च मधुञ्चन्दसाम् ॥२२४॥
मण्डलं ब्राह्मणं ऋद्रसूक्तोक्ताश्च बृहत्कथाः ।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥२२५॥
चान्द्रायणन्तु सर्वेषां पापानां पावनं परम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति परमं स्नानमेव च ॥२२६॥
धर्मशास्त्रमिदं पुण्यं सन्वर्त्तेन तु भाषितम् ।
अधीत्य ब्राह्मणो गच्छेद्ब्रह्मणः सदा शाश्वतम् ॥२२७॥
इति श्रीसन्वर्त्तेनोक्तं धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

ॐ तत्सत् ३

—:ॐ:ॐ:—

॥ अथ ॥

दक्षस्मृतिः ।

—०ॐ०—

प्रथमोऽध्यायः ।

—:ॐ:—

श्रीगणेशाय नमः ।

अथादौ-आश्रमवर्णनम् ।

सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ सर्ववेदविदां वरः ।

पारगः सर्वविद्यानां दक्षो नाम प्रजापतिः ॥१

उत्पत्तिः प्रलयश्चैव स्थितिः संहार एव च ।

आत्मा चात्मनि तिष्ठेत आत्मा ब्रह्मण्यवस्थितः ॥२

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च धानप्रक्षोयतिस्तथा ।

एतेपान्तु हितार्थाय दक्षः शास्त्रमकल्पयन् ॥३

जातमाश्रुः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः ।

सद्भिर्गर्भसमोत्तेयोव्यक्तिमात्रप्रदर्शितः ॥४

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।

तस्मिन् काले न दीपोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥५

उपनीतस्य योषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हिषी ।
 अप्राप्तव्ययहारोऽसौ यावत् गोद्वयवर्षिकः ॥६
 स्वीकरोति यदा वेदं परेच्छेद्प्रतानि च ।
 ब्रह्मचारी भवेत्तावद्द्वं द्वातो भवेद्गृही ॥७
 द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः ।
 उपकुर्वाणकस्त्वाग्नौ द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥८
 योगृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।
 न यतिर्न वनाश्रमं सर्व्वाश्रमविवर्जितः ॥९
 अन्ताश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ।
 आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥१०
 जपं द्रोणे तथा दाने स्त्राध्याये च रत्नस्तु यः ।
 नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्वाणोऽद्याश्रमाच्च्युतः ।
 ग्रयाणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ ११
 प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृतमः ।
 मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारी तु लक्ष्यते ॥१२
 गृहस्थो देवयज्ञार्थैर्नखलोम्भा वनाश्रितः ।
 त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥१३
 यस्यैतदलक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती नचाश्रमी ।
 उक्तं कर्म क्रमो नोस्ती न काळो मुनिभिः स्मृतः ।
 द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत् ॥१४
 इति दाश्रे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्दिनेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥१
 उद्यास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥२
 यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अज्ञानाद्यदिवा मोहान् स तेन पतितो भवेत् ॥३
 दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥४
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेष्वप्यु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥५
 उपकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
 ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥६
 अत्यन्तमलिनः कायो नयच्छिद्रक्षमन्वितः ।
 स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥७
 छिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥८
 नानारसैर्दसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।
 अन्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥९
 प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातस्नायी भवेत् सदा ।
 समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वपव्येपोहति ॥ १०

उपस्थुपसि चत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं महाप्रातकनाशनम् ॥११
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥१२
 स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते ।
 अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचिता मियात् ॥१३
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदभ्यु चीक्षितम् ।
 संवृत्त्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥१४
 संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवंसुपस्पृशेत् ।
 ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपस्पृशेत् ॥१५
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥१६
 कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयश्च तलेन वै ।
 सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाहू चाध्रेण संस्पृशेत् ॥१७
 सन्ध्यायाश्च प्रभाते च मध्यह्ने च ततः पुनः ।
 सन्ध्या नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥१८
 स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः आ चैव जायते ।
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥१९
 यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥
 सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।
 स्वयंहोमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ॥२० ॥

ऋत्विक्पुत्रोगुरुभ्रांता भागिनेधोऽथ विट्पतिः ।
 एभिरेव हुतं यत्तु तद्द्वुतं स्वयमेवहि ॥२१
 देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
 देवकार्याणि पूज्यांहे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ॥२२
 पितृगामपराह्वे च कार्याण्येत्तानि यन्नतः ।
 पौत्र्यांङ्घ्रिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् ॥२३
 न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीमैधुनं यथा ।
 दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥२४
 द्वितीये च तथाभागे वेदाभ्यासोविधीयते ।
 वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥२५
 ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः पङ्कसहितस्तु सः ।
 वेदश्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥२६
 ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासोहि पञ्चधा ।
 समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥२७
 तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।
 पिता माता गुरुर्भाष्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ॥
 अभ्यागतोऽतिथिश्चान्यः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 ज्ञातिर्न्युज्जन्तः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ॥२८
 अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥३०
 नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।

सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विरिष्टे गृहमागते ।
 मनश्चक्षुर्मूर्खं वाचं सौम्यं दशाशतुष्टयम् ॥४
 अभ्युत्थानमिहागच्छ वृच्छालापप्रियान्वितः ।
 उपासन मनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्रतः ॥५
 ईषदानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।
 पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥६
 किञ्चिद्धान्नं यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे यसेत् ।
 मृज्जलं चार्धिने देय मेतान्यपि सदा गृहे ॥७
 सन्ध्यास्नानं जपोद्दोमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
 वैश्रदेवं तथातिथ्यमुद्रवृत्त्यापि शक्तिः ॥८
 पितृदेवमनुष्याणां दानानाथतपस्विनाम् ।
 मातापितृगुरुणाश्च संविभागोयथार्हतः ॥९
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः ।
 अनृतं पारदार्य्यश्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥१०
 अगम्यागमनापेयपाः स्तेयश्च हिंसनम् ।
 अश्रौतकर्माचरणं मित्रधर्मपहिष्कृतम् ॥११
 नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ।
 आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ॥१२
 तपोदानावमानौ च नव गोप्यानि यत्रतः ।
 प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च दानाध्ययनविक्रयाः ॥१३
 कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहः पापमबुत्सनम् ।
 प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थाश्रमिणस्तथा ॥१४

सार्वभौतिकमन्त्राद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । . . .
 ज्ञानविद्भ्यः प्रदाद्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥३१ .
 स जीवति य एवैकोयहुभिक्षोपजीव्यते । .
 जीवन्तोमृतकाश्चाम्ये य आत्मन्भरयो नराः ।
 बह्वर्षं जीव्यते कश्चित् कुटुम्भार्थं तथा परैः ॥३२
 आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः ।
 दीनानाथविशिष्टेभ्योदातर्ष्यं भूतिमिच्छता ॥३३ .
 अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ।
 यद्दाति विशिष्टेभ्यो यञ्जुहोति दिने दिने ॥३४
 तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ।
 चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥३५ .
 तिलपुष्पकुशादीनि स्नानश्चाहुत्रिमे जले । .
 नित्यं नैमित्तिकं कार्म्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ॥३६
 तेषां मध्ये तु यत्रित्यं तस्युनर्भियते त्रिधा । .
 मलपहरणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जलेऽमृतम् ॥३७ .
 सन्ध्यास्तानसुभाभ्याश्च स्नानभेदाः प्रकीर्तिताः ।
 नार्जनं जलमध्ये तु प्रणायामोयवस्ततः ॥३८
 उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते ।
 सपिता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपास्थितः ॥३९
 विभामिन्द्रभृषिषदन्दोगायत्री सा विशिष्यते ।
 पश्चमे च तथाभागे सन्ध्विभागोयथाहृतः ॥४०

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ।
 देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥४१
 गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ।
 त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते ॥४२
 तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः ।
 मूलप्राणो भवेत् स्कन्दः स्कान्दाञ्छाखाः सपहवाः ॥४३
 मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी ॥४४
 राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ।
 गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी ॥४५
 न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्द्धितः ।
 अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाज्जप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः ॥४६
 देवादीना मृगी भूत्या नरकं प्रतिपद्यते ।
 एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ॥४७
 न भुज्यते स एवैको योभुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिणा ।
 द्विभागशीलो योनित्यं श्रमायुक्तोदयापरः ॥४८
 देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः ।
 द्या लज्जा क्षमा धृदा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता ॥४९
 एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते ।
 सन्धिभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेन ॥५०
 भुङ्क्ता तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
 इतिहासपुराणार्गैः पष्ठथ सन्नमं नयेत् ॥५१

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।
 दीनानाथविशिष्टेभ्योदत्तन्तु सफलं भवेत् ॥१५
 भूत्तं वन्दिनि मन्दे च कुवैद्ये कितवे शठे ।
 चादुचारणचौरभ्योदत्तं भवति निष्फलम् ॥१६
 सामान्यं याचितं न्यास आधिदांराश्च तद्धनम् ।
 क्रमायावच्च तिशेषः सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥१७
 आपस्त्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा ।
 यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥१८
 नवनवकवेत्तारसनुष्ठानपरं नरम् ।
 इह लोके परे च श्रीः स्वर्गस्मञ्च न मुञ्चति ॥१९
 यथैवात्मा परस्तद्ब्रह्मद्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।
 सुखदुःखानि तुल्यानि ग्रथात्मनि तथा परे ॥२०
 सुखं वा यदि वा दुःखं यत्किञ्चित् क्रियते परे ।
 ततस्तत् पुनः पश्चात् सर्वमात्मनि जायते ॥२१
 न क्लेशेन विना द्रव्यं द्रव्यहोने कृताः क्रियाः ।
 क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः सुखम् ॥२२
 सुखं याञ्छन्ति सर्वे हि तत्र धर्मसमुद्भवम् ।
 यस्माद्धर्मः सदा कार्य्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥२३
 न्यायागतेन द्रव्येण कर्तव्यं पारलौकिकम् ।
 दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे गुणान्विते ॥२४
 समद्रिगुणसादृशमानन्त्यञ्च यथाक्रमम् ।
 दाने फलशेषः स्याद्भिसायां वावदेव तु ॥२५

सममन्नाह्वणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्य्यं त्वनन्तं वेदपारगे ॥२६
 विधिहीने वथा पात्रे यो ददाति प्रतिप्रहम् ।
 न केवलं तद्विनश्ये ऋद्धेपमप्यस्य नश्यति ॥२७
 व्यसनप्रतिकाराय कुटुम्बार्थञ्च याचते ।
 एवमन्विष्य दातव्यमन्वथा न फलं भवेत् ॥२८
 मातापितृविहीनन्तु संस्कारोद्धृतादिभिः ।
 यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विगते ॥३०
 न तच्छ्रेयोऽग्निहोत्रेण नाग्निष्टोमेन लभ्यते ।
 यच्छ्रेयः प्राप्यते पुंसा विद्रेण स्थापितेन तु ॥३१
 यद्यदिष्टतमं लोके यथापि दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥३२

इति द्वाक्षे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पत्नीमूलं गृहं पुंसा यदि ऋन्वोऽनुवर्तिनो ।
 गृहाममसमं नास्ति यदि भाष्यां वरानुगा ॥१
 तथा धर्मार्थकामानो त्रिपर्गफलमस्तुते ।
 प्राद्याम्ये वर्तमाना तु स्नेहामनु नियारिता ॥२

अवश्या सा भवेत् पश्चाद् यथा व्याधिरूपेक्षितः ।

अनुकूला नवान्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियम्बदा ॥३

अत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ॥४

अनुकूलकलत्रोय स्तस्य स्वर्ग इहेव हि ।

प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥५

स्वर्गोऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् ।

रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥६

गृहपासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् ।

सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्तिनी ॥७

दुःखा ह्यन्या सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम् ।

प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥८

योपित्सर्वा जलौकेव मूषणाञ्छादनाशनैः ।

सुभूत्यापि कृत्वा नित्यं पुरुषं ह्यनकर्मति ॥९

जलौका रत्नमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं पीयं चलं सुखम् ॥१०

सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् ।

वृणवन्मन्यते पश्चाद्घृद्धभावं स्वर्कं पतिम् ॥११

अनुकूला नवान्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता ।

एभिरेव गुणैर्गुक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥१२

या हृष्टमनसाः नित्यं श्वानमानविचक्षणान् ।

भक्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या ह्यीतरा जरा ॥१३

शिष्योभाष्यां शिशुभ्रंता पुत्रो दासः समाश्रितः ।
 यस्यैतानि विनोभानि तस्य लोके हि गौरवम् ॥१४
 प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिरर्द्धिनी ।
 तृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपजायते ॥१५
 धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।
 दोषे सति न दोषः श्वादन्या भाष्या गुणान्विता ॥१६
 अदृष्टापतिता भाष्या यौवने यः परित्यजेत् ।
 स जीवनान्ते श्लेशश्च यन्श्चत्वश्च समाप्नुयान् ॥१७
 दृष्टिं व्याधितं चैव भर्तारं यावमन्यते ।
 शुनी गृध्री च मरुती जायते सा पुनः पुनः ॥१८
 मृते भर्तारि या नारी समारोहेद्बुधाशनम् ।
 सा भवेत्तु शुभाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥१९
 व्यालप्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलान् ।
 तथा सा पतिमुद्बुध्यते तेनैव सह मोदते ॥२०
 चाण्डालप्रत्यवसितपरिज्राजकतापसाः ।
 तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैः महं वासवेन् ॥२१

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्तं शौचमशौचञ्च कार्यं त्यज्यं मनीषिभिः ।
 विशेषार्थं तयोः किञ्चिद्ब्रूयामि हितकाम्यया ॥१
 शौचे यन्नः सदाकार्यः शौचमूलोद्विजः स्मृतः ।
 शौचाचारविहीनस्य समस्तनिष्कलाः क्रियाः ॥२
 शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।
 मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥३
 अशौचाद्धि वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम् ।
 उभाभ्याञ्च शुचिर्यस्तु सं शुचिर्नेतरः शुचिः ॥४
 एका लिङ्गे गुदे तिस्रोदश वामकरे तथा ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्सस्तु पादयोः ॥५
 गृहस्वशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ।
 द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम् ॥६
 अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
 द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्तिता ॥७
 लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यथा ।
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥८
 त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ।
 दातव्यमुदकन्तावनमृदभायोयथा भवेत् ॥९
 मृदा जलेन शुद्धिः स्यान्नक्लेशो न धनव्ययः ।
 यस्य शौचेऽपि शौचित्यं चित्तं तस्य परीक्षितम् ॥१०

अन्यदेव दिवारशौचं रात्रावन्यद्विधीयते ।
 अन्यदापत्सु विप्राणामन्यदेव ह्यनापदि ॥११
 दिवोदितस्य शौचस्य रात्रावद् विधीयते ।
 तदद्मातुरस्याहुस्त्वरायामद्ममध्यनि ॥१२
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचे शुद्धिमभोप्सिता ।
 प्रायश्चिनेन युज्येत विद्वितातिक्रमे कृते ॥१३

इति दशै धर्मशास्त्रे पथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

सूतकं तु प्रवक्ष्यामि जन्ममृत्युसमुद्भवम् ।
 यावज्जीवं तृतीयन्तु यथावदनुपूर्वशः ॥१
 सद्यः शौचं तयैकाहोद्वित्रिचतुरहस्तथा ।
 दशाहो द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तयैव च ॥२
 मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षन्तु सूतके ।
 उपन्यस्तक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥३
 प्रन्थायै यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
 सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावाञ्छेत्र सूतकी ॥४
 राजर्त्विग्दीक्षितान्नाञ्च धाले देशान्तरे तथा ।
 प्रतिनां सत्रिणाञ्चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥५

एकाहस्तु समाख्यातो योऽग्निवन्दसमन्वितः ।
 हीने हीनतरेचैव द्वित्रिचतुरहस्तथा ॥६
 जातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्य पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥७
 अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यः पुनः ।
 एवं विधस्य सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम् ।
 व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणप्रस्तस्य सर्वदा ।
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥८
 व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
 श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेन् ॥९
 न सूतकं कदाचित् स्याद्दूयावज्जीवन्तु सूतकम् ।
 एवं गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥१०
 सूतके मृतके चैव तथा च मृतसूतके ।
 एतत्संहतशौचानां मृतशौचेन शुद्धयति ॥११
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ।
 दशाहात्तु परं शौचं विप्रोऽर्हति च धर्मवित् ॥१२
 दानश्च विधिना देयं अशुभात्तारकं हि तत् ।
 मृतकान्ते मृतो यस्तु सूतकान्ते च सूतकम् ॥१३
 एतत्संहतशौचानां पूर्वाशौचेन शुद्धयति ।
 उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥१४
 चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्ति सञ्चयनं द्विजैः ।
 ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमद्गस्पर्शो विधीयते ॥१५

अभियोगात्तथाभ्यासात्तस्मिन्नेव तु निश्चयान् ।
 पुनः पुनश्च निर्वेदायोगः सिद्धयति नान्यथा ॥६
 आत्मचिन्तादिनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
 सर्वभूतसमर्पेण योगः सिध्यति नान्यथा ॥७
 यश्चात्मनि रतोनित्यमात्मक्रीडन्तथैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥८
 रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
 आत्मन्येव सुप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिद्धयति ॥९
 सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रदापि विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥१०
 य आत्मप्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एवं हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥११
 विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति ।
 यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद्योगो विवर्जयेत् ॥१२
 विषयेन्द्रियसंयोगः केचिद्योगं वदन्ति हि ।
 अधर्मो धर्मरूपेण गृहीतन्तैरपण्डितैः ॥१३
 मनसश्चात्मनश्चैव संयोगश्च तथापरे ।
 उक्तनामधिका ह्येते केवलं योगवधिताः ॥१४
 वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
 एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥१५
 कषायमोहविक्षेपलज्जाशङ्कादिचेतसः ।
 व्यापारास्तु सनाख्यातास्तान् जित्वा वशमानयेत् ॥१६

समाधियोगवर्णनम् ।

कुट्टुम्बैः पश्वभिर्ग्राम्यैः पष्ठस्तत्र महत्तरः ।
 देवासुरमनुष्यैस्तु स जेतुं नैव शक्यते ॥१७
 बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते ।
 जितो येनेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥१८
 वह्निमुखानि सव्याणि कृत्वा चाभिमुखानि वै ।
 सर्वञ्चैवेन्द्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत् ॥१९
 सर्वभावधिनिमुक्तः क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
 एतद्ब्रह्मणश्च योगश्च शेषाः स्युर्मन्थविस्तराः ॥२०
 त्यक्त्वा विषयभोगांश्च मनोनिश्चलतां गतम् ।
 आत्मशक्तिस्वरूपेण समाधिः परिकीर्तितः ॥२१
 चतूर्णां सन्निकर्षेण पदं यत्तदशाश्वतम् ।
 द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमक्षयम् ॥२२
 यन्नास्ति सर्वलोकस्य तदस्तीति विरुद्धयते ।
 कथ्यमानं तथान्यस्य हृदये नावतिष्ठते ॥२३
 स्वसम्बेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारीमैथुनं यथा ।
 अयोगी नैव जानाति जातान्धोहि यथा घटम् ॥२४
 नित्याभ्यसनशीलस्य सुसंवेद्यं हि तद्भवेत् ।
 तत्सूक्ष्मत्वादिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥२५
 बुधस्त्वाभरणं भावं मनसालोचनं यथा ।
 मन्त्यते स्त्री च मूलश्च तदेव बहुमन्यते ॥२६
 सत्त्वोत्कटाः सुराश्चापि विषयेण वशीकृताः ।
 प्रमादिभिः क्षुद्रसत्त्वैर्मानुषैरत्र का कथा ॥२७

तस्मात्स्यत्कपायेण कर्तव्यं दण्डधारणम् ।
 इतरस्तु न शक्नोति विषयैरभिभूयते ॥२८
 न स्मिरं क्षणमप्येकमुदकं हि यथोर्मिभिः ।
 वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तत्त्व न विश्वसेत् ॥२९
 त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो नराः ।
 योहि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डार्ह एव सः ॥३०
 ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा मैथुनं पृथक् ।
 स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥३१
 सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥३२
 न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्तव्यं कदाचन ।
 एतैः सर्वैः गुप्तम्भो यत्तिर्भवति नेतरः ॥३३
 पारिषज्यं गुहीत्वा च योधर्मं नावतिष्ठते ।
 श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥३४
 एकोमिश्रुर्यथोक्तस्तु द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् ।
 त्रयो ग्रामस्तथा ख्यात ऊर्ध्वन्तु नगरायते ॥३५
 नगरं हि स कर्तव्यं ग्रामोवा मिथुनं तथा ।
 एतत्रयं प्रकुर्व्याणः स्वधर्मोच्यवते यतिः ॥३६
 राजवार्तादि तेषान्तु भिक्षावार्ता परस्परम् ।
 स्नेहपैशून्यमात्सर्यं सन्निकर्पादसंशयम् ॥३७
 लाभपूजानिभित्तं हि व्याख्यातं शिष्यसंग्रहः ।
 एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥३८

ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।
 भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमो नोपपद्यते ॥३६
 तपोजपैः कृशीभूतोव्याधितोऽवसथावहः ।
 वृद्धोऽप्रहृद्गीतश्च यश्चान्वोविकलेन्द्रियः ॥३७
 नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुनां वसथावहः ।
 स दूषयति तत्स्थानं बुधान् पीडयतीति च ॥३८
 नीरुजश्च युवा चैव ब्रह्मचर्याद्विनश्यति ।
 ब्रह्मचर्याद्विनष्टस्तु कुलञ्चैव तु नाशयेत् ॥३९
 वसन्नावसथं भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते ।
 तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निकृन्तति ॥४०
 आश्रमे तु यतिर्यस्य मुहुर्त्तमपि विश्रमेत् ।
 किन्तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योऽभिजायते ॥४१
 समितं यद्गृहस्थेन पापमामरणान्तिकम् ।
 स निर्दहति तत् सर्वमेकरात्रोपितोयतिः ॥४२
 योगाश्रमपरिश्रान्तं यस्तु भोजयते यतिम् ।
 निखिलं भोजितं तेन त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४३
 यस्मिन् देशे वसेयोगी ध्यानयोगविषक्षणः ।
 सोऽपि देशो भवेत् पूतः किंपुनस्तस्य वान्धवाः ॥४४
 द्वैतञ्चैव तथाद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च ।
 न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत् परमार्थिकम् ॥ ४५
 नाहं नैवान्यसम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः ।
 ईदृशायामवस्थायामवाप्यं परमं पदम् ॥४६

द्वैतपक्षाः समाख्याता येद्धैते तु व्यवस्थिताः ।
 अद्वैतिनां प्रवक्ष्यामि यथा धर्मः सुनिश्चितः ॥१०
 तत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति ।
 ततः शास्त्राप्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थसन्धयाः ॥११
 दक्षशास्त्रं यथा प्रोक्तमरोपाश्रममुत्तमम् ।
 अधीयन्ते तु ये विप्रास्ते यान्त्यमरलोकताम् ॥१२
 इदन्तु यः पठेद्भक्त्या शृणुयादधमोऽपिवा ।
 स पुत्रपौत्रपशुमान् कीर्त्तिञ्च समवाप्नुयात् ॥१३
 श्रावयित्वा त्विदं श्रास्त्रं श्राद्धकालेऽपिवा द्विजः ।
 अक्षयं भवति श्राद्धं पितृभ्यश्चोपजायते ॥१४

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ।

समाप्ता चेयं दक्षस्मृतिः ।

॥ शुभम् ॥

॥ अथ ॥

॥ आङ्गिरसस्मृतिः ॥

—०:६:०—

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथादौ-प्रायश्चित्तविधानवर्णनम् ।

गृहाश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः ।

प्रायश्चित्तं विधिं दृष्ट्वा अङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥१

अन्त्यानामपि सिद्धाश्रमं भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धन्तु ब्रह्मक्षत्र विशां विदुः ॥२

रजकश्मर्माकारश्च नटोवुरुड एव च ।

कैवर्त्तभेदभिद्वाश्च सासते चान्त्यजाः स्मृताः ॥३

अन्त्यजानां गृहे तोयं भाण्डे पर्युषितश्च यत् ।

प्रायश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाचरेत् ॥४

चाण्डालकूपभाण्डेषु त्वज्ञानात् पिवते यदि ।

प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विधीयते ॥५

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रेषु दापयेत् ॥६

अज्ञानान् पिवते तोयं श्राद्धगस्त्यन्त्यजातिषु ।
 अहोरात्रोपितोभूत्वा पथ्यगन्धेन शुध्यति ॥७
 विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
 आचान्त एव शुध्येत् अङ्गिरामुनिरन्वीत् ॥८
 क्षत्रियेण यदा स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
 स्नानं जप्यन्तु कुर्यात् दिनस्यार्द्धेन शुध्यति ॥९
 वैश्येन तु यदा स्पृष्टः शुना रूत्रेण वा द्विजः ।
 उपोष्य रजनीमेकां पथ्यगन्धेन शुध्यति ॥१०
 अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टो स्नानं चेन विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥११
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नीली वस्त्रस्य वै विधिम् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्धसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥१२
 पालने विक्रये चैव तद्वृत्तेरूपजीवने ।
 पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहंति ॥१३
 स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलोवस्त्रस्य धारणात् ॥१४
 नीलीरक्तं यदा वस्त्रमज्ञानेन तु धारयेत् ।
 अहोरात्रोपितोभूत्वा पथ्यगन्धेन शुध्यति ॥१५
 नीलीवाक् यदा भिन्थाद्ब्राह्मणं वै प्रमादतः ।
 शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥१६
 नीलीवृक्षेण पक्वन्तु अन्नमश्नाति चैद्द्विजः ।
 आहार वमनं कृत्वा पक्वगन्धेन शुध्यति ॥१७

नीलवस्त्रादि त्याज्यवर्णनम् ।

भक्षन् प्रमादतोनीलीं द्विजातिस्त्व समाहितः ।
 त्रिषु वर्णेषु सामान्यं चान्द्रायणमिति स्थितम् ॥१८
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।
 नोपतिष्ठति दातारं भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥१९
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्पाके श्रपितं भवेत् ।
 तेन भुक्तेन विप्राणां दिनमेकमजोजनम् ॥२०
 मृते भर्तारि या नारी नीलीवस्त्रं प्रधारयेत् ।
 भर्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ॥२१
 नील्या चोपहृते क्षेत्रे शस्यं यत्तु प्ररोहति ।
 अभोज्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२२
 देवद्रोण्यां वृषोत्सर्गे यज्ञे दाने तथैव च ।
 अत्र स्नानं न कर्तव्यं दूषिता च वसुन्धरा ॥२३
 वापिता यत्र नीली स्यात्तावद्भूम्य शुचिर्भवेत् ।
 यावद्द्विजादशवर्षाणि अत ऊर्ध्वं शुचिर्भवेत् ॥२४
 भोजने चैव पाने च तथा चौपधभेषजैः ।
 एवं म्रियन्ते या गावः पादमेकं समाचरेत् ॥२५
 घण्टाभरणदोयेण यत्र गौर्विनिपीड्यते ।
 चरेद्द्वं व्रतं तेषां भूषणार्थं हि तन् कृतम् ॥२६
 दमने दामने रोधे अवघाते च वैकृते ।
 गवा प्रभवता घातैः पादोनं व्रतमाचरेत् ॥२७
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
 सपल्लवश्च सम्प्रश्च दण्डइत्यभिधीयते ॥२८

दण्डादुक्तादादान्येन पुरुषा प्रहरन्ति गाम् ।
 द्विगुण गोव्रतं तेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥२६
 शृङ्गभङ्गे त्वस्थिभङ्गे चर्मनिर्म्मोचने तथा ।
 दशरारं चरेत् कृच्छ्रं यावत् स्वस्थो भवेत्तदा ॥३०
 गोमूत्रेण तु समिधं यावकश्चोपजायते ।
 एतदेव हितं कृच्छ्रमिदमाङ्गिरसं मतम् ॥३१
 असमर्थस्य बालस्य पिता वा यदि वा गुरु ।
 यमुदिस्य चरेद्धर्मं पापं तस्य न विद्यते ॥३२
 अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालोवाप्यनृपोऽश ।
 प्रायश्चित्ताद्धर्महन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥३३
 मूर्च्छिते पतिते चापि गवि यष्टिप्रहारिते ।
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥३४
 स्नात्वा रजस्वला चैव चतुर्थेऽह्नि विशुध्यति ।
 कुर्व्याद्रजसि निवृत्तेऽनिवृत्ते न कथञ्चन ॥३५
 रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्तते ।
 अशुभ्यन्ता न तेन स्युस्तासा वैकारिकं हि तत् ॥३६
 साध्याचारा न तावत् स्याद्रजो यावत् प्रवर्तते ।
 वृत्त रजसि गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैन्द्रिये ॥३७
 प्रथमेऽह्नि पाण्डाली द्वितीये प्रह्लाघातिनी ।
 तृतीये रजको प्रोक्ता चतुर्थेऽह्नि शुध्यति ॥३८
 रजस्वला यदा षष्टा शुना शूद्रेण चैव हि ।
 उपोष्य रजनीमेका पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३९

आङ्गिरसस्मृतिः ।

दशाहाच्छुष्यते विप्रो द्वादशाहेन भूमिपः ।
 पाक्षिकं वैश्य एवाह शूद्रोमासेन शुष्यति ॥५१
 अग्निहोत्री च यो विप्रः शूद्रान्नं चैव भोजयेत् ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥५२
 शूद्रान्नेन तु भुक्तेन यो द्विजो जनयेत्सुतान् ।
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नान्द्रुकं प्रवर्त्तते ॥५३
 शूद्रेण सृष्टुच्छिष्टं प्रमादादथ पाणिना ।
 तद्द्विजेभ्यो न दातव्यमापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥५४
 ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य च पर्वसु ।
 वैश्येऽप्यापत्सु भुञ्जीत न शूद्रेऽपि कदाचन ॥५५
 ब्राह्मणान्ने दरिद्रत्वं क्षत्रियान्ने पशुस्तथा ।
 वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकं ध्रुवम् ॥५६
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
 वैश्यस्य चाक्षमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम् ॥५७
 दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाशिनस्य तिष्ठति ।
 यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्विपम् ॥५८
 सूतकेषु यदा विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पिबेत् पानीयमज्ञानाद्भुङ्क्ते (अन्नं) भक्तमथापिवा ॥५९
 उच्चार्यार्चम्य उदकमवतीर्य उपस्पृशेत् ।
 एवं हि समुदाचारो वरुणेनाभिमन्त्रितः ॥६०
 अग्न्यागारे गवा गोष्ठे देवब्राह्मण सन्निधौ ।
 आहारे जपकाले च पादुकाना विसर्जनम् ॥६१

॥ अथ ॥

—॥ शातातपस्मृतिः ॥—

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथाऽकृतप्रायश्चित्तवर्णनम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणां ॥१
प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् ।
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥२
महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते ।
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥३
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् ।
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥४

सुवर्णशतनिष्कन्तु तदद्दार्द्धिं प्रमाणतः ।
 अश्वदाने सृष्टु शृङ्गमश्वं सोपस्करं दिशेत् ॥१६
 महिषी माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णा (ऽन्वरा) युधान्विताम् ।
 दद्याद्द्रुमं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् ॥१७
 लक्षसंख्यार्द्धणं पुष्पं प्रदद्यादेवतार्चने ।
 दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥१८
 रुद्रं जपेद्भुजपुष्पैः पूययित्वा च इयम्बकम् ।
 एकादश जपेद्भुजान् दशांशं गुग्गुलैर्धृतैः ॥१९
 हुत्वाभिषेचनं कुर्यान्मन्त्रैर्वरुणदेवतैः ।
 शान्तिके गणशान्तिश्च महेशान्तिकपूर्वकम् ॥२०
 धान्यदाने शुभं धान्यं सारी यष्टिमितं स्मृतम् ।
 वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् ॥२१
 दशापञ्चाष्टचतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् ।
 विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया ॥२२
 धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्योदक्षिणाञ्चापि शक्तिः ।
 अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् ॥२३
 याचेद्दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।
 तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥२४
 पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्चयेद्विधिवद्द्विजान् ।
 सन्तुष्टा ब्राह्मणा इयुरनुज्ञां व्रतकारिणे ॥२५
 जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।
 सर्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छान्ति ब्राह्मणाः ॥२६

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।
 सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥२७
 उपवासोन्नतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः ।
 विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥२८
 सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
 प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥२९
 ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सावकामिकम् ।
 तेषां वाक्योदकेनैव शुद्धयन्ति मलिना जनाः ॥३०
 तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः ।
 भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह वन्दुभिः ॥३१

इति शातातपीये कर्मविपाके साधारणविधिः प्रथमोऽध्यायः ।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ कुष्ठनिवारणप्रयोगवर्णनम् ।

ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्प्रातकशान्तये ॥१
 चत्वारः कलशाः काट्याः पञ्चरत्नसमन्विताः ।
 पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः ॥२
 अश्वस्थानादिमृशुक्तास्तीर्थोदकसुपूरिताः ।
 कपायपञ्च छोपेता नानाविधकलान्विताः ॥३

सर्वौपधिसमायुक्ताः स्नाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः ।
 रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् ॥४
 तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणच्च चतुर्मुखम् ।
 पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्मितम् ॥५
 अर्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् ।
 यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ॥६
 पूर्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः ।
 पठेयुः स्वस्ववेदांते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः ॥७
 दशांशेन ततो होमो प्रहशान्तिपुरःसरः ।
 मध्यकुण्डे विधातव्यो घृताक्तैस्तिलह्येमभिः ॥८
 द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः ।
 तत्र पीठे यजमानमभिपिञ्चेद्यथाविधि ॥९
 ततोदद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्याय निवेदयेत् ॥१०
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा महद्गणाः ।
 प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥११
 इत्युदीर्य मुहुर्भक्त्या तमाचार्यं क्षमापयेत् ।
 एवं त्रिवाने विहिते शंतकुष्ठो विशुध्यति ॥१२
 कुष्टी गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः ।
 स्नापयेद्दृष्टनेरन्तु पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् ॥१३
 रक्तचन्दनलिताङ्गं रक्तपुष्पाभ्यरान्वितम् ।
 रक्तकुम्भन्तु तं घृत्वा स्नापयेदक्षिणां दिशम् ॥१४

ऽध्यायः] सामवेदेन-सर्वपापप्रायश्चित्तम्

ताम्रपार्श्वं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् ।
तस्योपरि न्यसेद्वेवं हेमनिष्कमयं यमम् ॥१५
यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति ।
सामपारायणं कुर्यात् कलशे तत्र सामवित् ॥१६
दशांशं सर्पपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने ।
विहिते धर्मराजानमाचार्याय निवेदयेत् ॥१७
यमोऽपि महिपारूढो दण्डपाणिभयावहः ।
दक्षिणारापतिर्देवोमम पापं व्यपोहतु ॥१८
इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं मद्भक्तिमाचरेत् ।
ब्रह्मगोबधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ॥१९
पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते ।
नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥२०
प्राजापत्यानि कुर्वीत त्रिंशद्वैव विधानतः ।
व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्मिताम् ॥२१
कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्ववत् ।
निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥२२
पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः ।
नावं द्विजाय तं दद्यात् सर्वोपरकरसंयुताम् ॥२३
वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्वभूताशयस्थित ॥
पातकार्णवमन्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ॥२४
इत्युदीर्य्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् ।
अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् ॥२५

स्वसृषाती तु वधिरो नरकान्ते प्रजायते ।
 मूको धातृवधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता ॥२६
 सोऽपि पापविशुद्धयर्थं चरेच्चाद्रायणव्रतम् ।
 व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् ॥२७
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ब्रह्मणीं तां विसर्जयेत् ।
 सरस्वति । जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ॥२८
 दुष्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! ।
 बालपाती च पुहपो मृतवत्सः प्रजायते ॥२९
 ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्तव्यं तेन शुद्धये ।
 भवणं हरिवंशस्य कर्तव्यञ्च यथाविधि ॥३०
 महारुद्रपञ्चैव कारयञ्च यथाविधि ।
 पद्भ्रैकादशरुद्रैरुद्रः समभिधीयते ॥३१
 रुद्रैस्तैकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्तितः ।
 एकादशभिरेतेस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते ॥३२
 जुहुयाच्च दशारोह दूर्वायुतसंख्यया ।
 एकादश रवणनिष्काः प्रदातव्याः सवक्षिणाः ॥३३
 पलान्येकादश तथा दद्याद्द्विजानुसारतः ।
 अन्येऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्योदक्षिणादिरोन् ॥३४
 स्नापयेद्दम्पतीः पश्चान्मन्त्रैर्ब्रह्मदेवतैः ।
 आन्नाप्याय प्रदेवानि यन्मालङ्करणानि च ॥३५
 गोमहा पुत्राः कुर्वीं निर्घराधोपजायते ।
 स च पापविशुद्धयं प्राप्नापत्यराजभरुन् ॥३६

अध्यायः हन्तृक-फलनाशायोपायवर्णनम् ।

व्रतान्ते मेदनीं दत्त्वा शृणुयादथ भारतम् ।
स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेदश ॥३७
दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् ।
राजहा क्षयरोगी स्यादेवा तस्य च निष्कृतिः ॥३८
गोभूहिरप्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः ।
घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः ॥३९
इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति ।
रक्तावुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः ॥४०
प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् ।
दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः ॥४१
प्राजापत्यं सकृच्चैवं दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् ।
कारुणाञ्च वधे चैव रूक्षभावः प्रजायते ॥४२
तेन तत्पापशुद्धयर्थं दातव्यो वृषभः सितः ।
सर्वकार्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः ॥४३
प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् ।
गणनाथस्य मन्त्रस्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् ॥४४
कुल्लथशाकैः पूषैश्च गणशान्तिपुरसरम् ।
उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विष्णुस्वरः ॥४५
स तत्पापविशुद्धयर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् ॥४६
अश्वे विनिहते चैव वक्रनुण्डः प्रजायते ।
शतं पलानि दद्याच्च चन्दनान्यघनुत्तये ॥४७

महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते ।
 खरे धिनिहते चैव खररोमा प्रजायते ॥४८
 निष्कृन्वयस्य प्रकृति सम्प्रदद्याद्विरम्भयोम् ।
 तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षण ।
 दद्याद्भ्रमयी धेनुं स तत्पातकशान्तये ॥४९
 शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः ।
 स दशात्तु विशुद्धयै चृतकुम्भं संदक्षिणम् ॥५०
 हरिणे निहते सज्जः शृगाले तु विपादकः ।
 अश्वत्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ॥५१
 अजामिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते ।
 अजा तेन प्रदातव्यः विचित्रवस्त्रसंयुता ॥५२
 उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते ।
 कस्तूरिकापलं दद्याद्भ्राह्मणाय विशुद्धये ॥५३
 माजरि निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।
 पारायतं स सौवर्णं प्रदद्यात्त्रिष्कमावकम् ॥५४
 शुकशारिऋयोघांति नरः स्यद्धितवाग्भोज्ज ।
 सञ्छात्रपुस्तकं गमात् स विप्राय संदक्षिणम् ॥५५
 चक्रघातो दीर्घनसो दृग्राही धवलप्रभाम् ।
 कारुघातो कर्णहीनो दद्याद्भागसितप्रभाम् ॥५६
 हिंसार्था निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृतम् ।
 तद्दर्द्रं प्रमाणेन क्षुद्रियादित्पनुकमात् ॥५७
 ति शातातपीये कर्मविपाके हिंसामायश्चित्तविधिर्नाम

ऽध्यायः] प्रकीर्णरोगाणांप्रायश्चित्तवर्णनम् ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकीर्णरोगाणांप्रायश्चित्तम् ।

सुरापः श्याबदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तरन्तथा ।
शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये ॥१
जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः ।
ततोऽभिषेकः कर्तव्यो मन्त्रैर्वहणदैवतैः ॥२
मद्यपो रक्तपित्ती स्यात्स दद्यात् सर्पिषोघटम् ।
मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरष्यं विशुद्धये ॥३
अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिकोदरः ।
यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् ॥४
उदक्यात्रीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥५
भुक्त्वा चास्पृश्य संस्पृष्टं जायते कृमिलोदरः ।
त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते ॥६
परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते ।
लक्षद्वोमं स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥७
मन्त्रोद्गरामिर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः ।
प्राजापत्यत्रयं कुट्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥८
विषदः स्यात्त्रिदिंगी दद्याद्दत्त पयस्विनीः ।
मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् ॥९

पिशुनो नरस्यान्ते जायते श्वासकांसयान् ।
 घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥१०
 धूर्तोऽपरमारोगी स्यात् स तत्यापविशुद्धये ।
 मद्भक्ष्ममयीं धेनुं दद्याद्वाश्व सदक्षिणाम् ॥११
 शूलो परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने ।
 सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥१२
 दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् ।
 तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा बटः ॥१३
 सुरालये जले वापि शकृण्मूत्रं करोति यः ।
 गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः ॥१४
 मासं सुरार्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु ।
 प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा वजः ॥१५
 गर्भपातनजा रोगा यकृद्भीहजलोदराः ।
 तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥१६
 प्लेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः ।
 सुवर्णहृत्पताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् ॥१७
 प्रतिमाभद्रकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते ।
 सम्बत्सरत्रयं सिन्धुद्वयं प्रतिवासरम् ॥१८
 द्वादशेत्तमश्वत्थं स्वगृहोक्तविधानतः ।
 तत्र संस्थापयेत्सर्वं विन्नराजं सुपूजितम् ॥१९
 दुष्टवादी खण्डितः स्यात् सर्वे दद्याद्विजातये ।
 रुष्यं पलद्वयं दुग्धं पदद्वयसमन्वितम् ॥२०

खल्लीटः परनिन्दावान् घेतुं दद्यात् सकाश्वनम् ।
 परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् ॥२१
 सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् ।
 निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्तिनाम् ॥२२
 इति शातातपीये कर्मविपाके प्रकीर्णप्रायश्चित्तं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ।

—❀ ❀—

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ स्तेयप्रायश्चित्तम् ।

कुलघ्नो नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् ।
 स तु स्वर्गशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ॥१
 औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते ।
 प्राजापत्यं स कृत्वात्र ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥२
 कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः ।
 कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये ॥३
 रीतिहृन् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् ।
 रीतिं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् ॥४
 मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः ।
 मुक्ताफलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ॥५
 त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।
 उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतन्त्रपु ॥६

- सीसहारी च पुण्यो जायते शीर्परोगवान् ।
उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानत ॥७
- दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः ।
स दद्याद्दुग्धधेनुश्च प्राक्षणाय यथाविधि ॥८
- दधिचौर्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः ।
दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥९
- मधुचोऽस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।
स दद्यान्मधुधेनुश्च समुपोष्य द्विजातये ॥१०
- श्लोथिकारहारी च भेदुदरगुल्मवान् ।
गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये ॥११
- लोहहारी च पुण्यः कर्षूराङ्गः प्रजायते ।
लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥१२
- तेलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ठादिपीडितः ।
उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तेलघटद्वयम् ॥१३
- आमाम्नहरणार्थैव दन्तहीनः प्रजायते ।
स दद्यादस्थिनो ह्येमनिष्कट्टयविनिर्मितौ ॥१४
- पक्षाघ्नहरणार्थैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
गायत्र्याः स जपेत्त्र्यं दशारां जुहुया(ययैः)तिलैः ॥१५
- पल्लहारी च पुरुषो जायते प्रणिताङ्गुलिः ।
नानाफळानामयुतं स दद्यात् द्विजन्मने ॥१६
- तान्पूटदरणाथैव श्वेतौष्ठः सम्प्रजायते ।
सप्तश्विजं प्रदद्यात् विद्रुमस्य द्वयं परम् ॥१७

शाकहारी च पुण्ड्रो जायते नीललोचनः ।
 ब्राह्मणाय प्रदद्याद्द्वै महानीलमणिद्वयम् ॥१८
 कन्दमूलस्य हरणाद्भ्रष्टरपाणिः प्रजायते ।
 देवतायतनं कार्थ्यमुद्यानं तेन शक्तिस्त ॥१९
 सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते ।
 स लक्ष्मेरुं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि ॥२०
 दारु(क्षीर)हारी च पुरुषः स्त्रियन्नपाणिः प्रजायते ।
 स दद्याद्विदुषे शुद्धौ काश्मीरजपलद्वयम् ॥२१
 विद्यपुञ्जहारी च किल मूकः प्रजायते ।
 न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिगाम् ॥२२
 बल्लहारी भवेत् कुट्टी सम्प्रदद्यात्प्रजापतिम् ।
 हेमनिष्कमितञ्चैव बल्लयुग्मं द्विजातये ॥२३
 ऊर्गाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् ।
 स्वर्गनिष्कमितं हेमवह्निं दद्याद्द्विजातये ॥२४
 पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोमां जायते नरः ।
 तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्धचर्यं द्विजन्ने ॥२५
 औषधस्यापहरणे सूर्यावर्तः प्रजायते ।
 सूर्यावार्यः प्रदातव्यो मासं देयश्च काश्चनम् ॥२६
 रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् ।
 सवस्त्रा महिषी दद्यान्मणिरागसमन्विताम् ॥२७
 विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते ।
 तेन कार्थ्यं विशुद्धचर्यं महारुद्रजपादिकम् ॥२८

सृतपत्सोदितः सर्वोविधिरत्र विधीयते ।
 दशांशहोमः कर्तव्यः पलाशेन यथाविधि ॥२६
 देयस्य हरणानैव जायते विविधो ज्वरः ।
 ह्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव च ॥३०
 ह्वरे रौद्रं जपेत् फर्गे महारुद्रं महाज्वरे ।
 क्षतिरौद्रं जपेत् रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् ॥३१
 वानाविधद्रव्यचौरो जायते प्रक्षिणोयुतः ।
 तेनान्नोदकवस्त्राणि हेम देयश्च शक्तिः ॥३२
 इति शातातपीये कर्मविपाके स्तेयप्रायश्चित्तं नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ।

—:००:—

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अगम्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति ।
 चाण्डालीगमने चैव हीनकोपः प्रजायते ॥१
 तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतो न्यसेत् ।
 कृष्णवस्त्रसमान्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् ॥२
 तस्योपरि न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् ।
 सुवर्णनिष्करपट्केन निर्मितं नरवाहनम् ॥३
 यजेत् पुष्पसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् ।
 अथर्ववेदविद्विप्रो द्वायवर्णं समाचरेत् ॥४

सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कर्विशतिसङ्ख्यया ।
 दद्याद्विप्राय सम्यूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥१५
 निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा ।
 सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु ॥१६
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।
 दद्यादेवं हीनक्रोपे लिङ्गनाशे विशुद्धये ॥१७
 गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते ।
 तेनापि निष्कृतिः काप्यां शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥१८
 स्थापयेत् कुम्भमेकांतु पश्चिमायां शुभे दिने ।
 नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् ॥१९
 तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् ।
 सुवर्णनिष्कपटकेन निर्मितं यादसाम्पतिम् ॥२०
 यजेत् पुरुषसूक्तं वरुणं विश्वरूपिणम् ।
 सामविद्ब्राह्मणज्ञानं सामवेदं समाचरेत् ॥२१
 सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कर्विशतिसङ्ख्यया ।
 दद्याद्विप्राय सम्यूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥२२
 यादसामधिपो देवो विश्वेषामपि पावनः ।
 संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे ॥२३
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।
 दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये ॥२४
 स्वमुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ।
 भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते ॥२५

तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं पूर्वतः कलसं न्यसेत् ।
 पीतवत्प्रसन्नमच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम् ॥१६
 तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
 सुवर्णनिष्कपटकेन निर्मितं वस्त्रधारिणम् ॥१७
 यज्ञेन पुत्रसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् ।
 ज्युनं तत्र सामं ऋग्वेदञ्च समाचरेत् ॥१८
 सुवर्णतुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु ।
 दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽदमिति ब्रुवन् ॥१९
 दैवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः ।
 शतदक्षः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु ॥२०
 इमं मन्त्रं समुचार्य आचार्याय यथाविधि ।
 दद्यात्सहस्राक्षं स्व पापस्यापनुत्तये ॥२१
 भ्रातृभाय्याभिगमनाद्बल्लुकुष्ठं प्रजायते ।
 (स्वधधूगमने चैव कृष्णकृष्ठं प्रजायते) ॥२२
 तेन कार्यं विशुद्धार्थं प्रागुत्तर्याद्धमेव हि ।
 दशांशहोमः सर्वत्र घृताक्तैः क्रियते तिलैः ॥२३
 यद्गम्याभिगमनाज्जायते ध्रुव(वद्रु)मण्डलम् ।
 कृत्वा लोहमयीं घेनुं पलपष्टिप्रमाणतः ॥२४
 कार्पासभाण्डसंयुक्तां कास्यदोहां सवत्सिकाम् ।
 दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥२५
 सुरभिर्वंशरी माता मम पापं व्यपोहतु ।
 तपस्विनी(मातुः स पत्नी)सङ्गमने जायते चाश्मरीगदः ॥२६

ऽध्यायः] अग्न्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

स तु पापविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥२७॥
दद्याद्विप्राय विदुषे मधुवेतुं यथोदितम् ।
तिलद्रोगशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् ॥२८॥
पितृष्वस्रभिगमनाद्दक्षिणः(ना)शत्रुणी भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्या अजादानेन शक्तिः ॥२९॥
मातुलान्यास्तु गमने पृच्छुञ्जः प्रजायते ।
कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥३०॥
मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेन् ।
तेनापि निष्कृति कार्या सम्यग्दासीप्रदानतः ॥३१॥
मृतभार्याभिगमने मृतभार्यः प्रजायते ।
तत्पातकविशुद्धयर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥३२॥
सगोत्रस्रोत्रसङ्गेन जायते च भगन्दरः ।
तेनापि निष्कृतिः कार्या महिषीदानयत्नतः ॥३३॥
तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः ।
मासं रुद्रजप कार्या दद्याच्छकत्या च काञ्चनम् ॥३४॥
दीक्षितस्रोत्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदक् ।
स पातकविशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥३५॥
स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी ।
तत्पापस्य विशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥३६॥
पशुयोनी च गमने मूत्राघातः प्रजायते ।
तिलपत्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये ॥३७॥

अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते ।
 सहस्रकमलज्जानं मासं कुप्यात् शिवस्य च ॥३८
 एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः ।
 स्त्रीणामपि भवेन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् ॥३९

इति शातातपीये कर्मविपाके अगम्यागमन प्रायश्चित्तं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

.....

॥ अथ पष्ठोऽध्यायः ॥

अनुचितव्यवहारफलम् ।

अरुशूकरशृङ्गवाद्रिद्रुमादिशकटेन च ।
 भृग्वग्निदारुसस्त्राश्मदिपौद्वन्धनजैर्मृताः ॥१
 व्याघ्रादिगजभूपालचौरवैरिवृकाहृताः ।
 काष्ठशल्यमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः ॥२
 साक्षिन्यादिमर्द्दस्ता विद्युत्पतशृताश्च ये ॥
 असृश्या घ्नरथित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः ।
 पथत्रिशल्यकारैश्च नानुवन्ति गतिं मृताः ॥३
 पित्रायाः पिण्डभाजः सुखयो लेपमुजस्तथा ।
 ततो नान्दोमुखाः प्रोक्ता स्त्रमोज्यत्रमुलास्त्रयः ॥४
 द्वाद्दशैते पितृगणास्तर्जिताः सन्ततिप्रदाः ।
 गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते ॥५

दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यमी क्रमात् ।
 द्वादशाभ्यादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् ॥६
 विषादिनिहता घ्नन्ति दशसु द्वादशास्यपि ।
 वर्षकबालकं कुन्यादनपत्योऽनपत्यताम् ॥७
 व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च ।
 विषदत्त्वैव सरंग गजेन नृपदुःखकृत् ॥८
 राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौर्येण पशुहिंसकः ।
 वैश्या मित्रभेदो च वकृत्तिवृत्केण तु ॥९
 गुरुघातो च शय्यायां मत्सरो शौचवर्जितः ।
 द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः ॥१०
 नरोविहन्वतेऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः ।
 कुमिभिः कृत्तवासाश्च कुमिगा च निहन्तनः ॥११
 शृङ्गिणा शङ्खद्रोही शकटेन च सूचकः ।
 भृगुणा मेदिनोचौरो वह्निना यज्ञहानिकृत् ॥१२
 दंशेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण ध्रुतिनिन्दकः ॥
 अश्मना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः ।
 उद्वन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदो जलेन तु ॥१३
 द्रुमेण राजदन्तिहृदतीसरेण लौहहृत् ।
 साकिन्याद्यैश्च म्रियते स्वदर्पकार्यकारकः ॥१४
 अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा ।
 अपुश्यस्पर्शसङ्गी च वाग्मताश्रित्य शास्त्रहृत् ।
 पतितोपत्यचिकेतानपत्योद्विजचक्रहृत् ॥१५

अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुष्पं प्रेतरूपिणम् ॥१६
 चतुर्भुजं दग्धहस्तं मद्दिपासनसंस्थितम् ।
 पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्व्यात् पिण्डं प्रस्त्रयमाणतः ॥१७
 मन्त्राज्यशर्करावुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् ।
 अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् ॥१८
 कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्वापधिसमन्वितम् ।
 तस्योपरिन्वसेद्देवं पात्रं धान्यफलैर्युतम् ॥१९
 सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सफलं न्यसेत् ।
 कुम्भोपरि च विन्ध्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् ॥२०
 कुर्व्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् ।
 पङ्कजं जपेद्द्रुमं कलशे तत्र वेदवित् ॥२१
 यमसूक्तेन कुर्व्यात् यमपूजादिकं तथा ।
 गायत्र्याश्चैव कर्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये ॥२२
 प्रहशान्तिरूपूर्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः ।
 अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ॥२३
 प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुद्गीरयेत् ।
 इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पैः समन्वितम् ॥२४
 ददामि तस्मै प्रेताय यः षोडशं कुरुते मम ।
 सजलान् कृष्णकलसांस्तिलपात्रसमन्वितान् ।
 द्वादश प्रेतसुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे ॥२५

ततोऽभिपिञ्चेदाचार्यां दम्पतो कलशोदकैः ।

सुविर्वरायुध (रक्ताम्बर) धरो मन्त्रीवरुणदेवतैः ।

यजमानस्ततोदद्यादाचार्याय सदक्षिणाम् ॥२६

ततो नारायणवलिः कर्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् ।

एष साधारणविविरगतो नामुदाहृतः ॥२७

विरोपत्तु पुनर्तैयो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि ।

व्याघ्रेण निहते प्रंते परकन्यां विवाहयेत् ॥२८

सर्पदंरो नागबलिर्देयः सर्वेषु काश्चनम् ।

चतुर्निष्कमिर्तं हेम गजं दद्याद्गजैर्दत्ते ॥२९

राज्ञा विनिश्ते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् ।

घोरण निहते घेनुं वैरिणा निहतं वपम् ॥३०

वृषेण निश्ते दद्याद्यथाशक्ति च काश्चनम् ।

शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तुलीसमन्विता ॥३१

निष्कमात्रमुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ।

शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णंजं हरिम् ॥३२

संस्कारहीने च मृते कुमारश्च विवाहयेत् ।

शुना हते च निक्षेपं स्थापयेन्निजशक्तिः ॥३३

शूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् ।

कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोपूमात्रं द्विजातये ॥३४

शृङ्गिणा च हते दद्याद्धर्मं वस्त्रसंयुतम् ।

शकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् ॥३५

भृगुपाते मृतेचैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् ।
 अग्निना निहते दद्यादुपानहं स्वशक्तितः ॥३६
 दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सद्ने सभा ।
 शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषी दक्षिणान्विताम् ॥३७
 अश्मना निहते दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम् ।
 विपेण च मृतं दद्यान्मेदिनीं क्षेत्रसंयुताम् ॥३८
 उद्वयन्धनमृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् ।
 मृते जलेन वरुणं हेमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् ॥३९
 गृध्रं पृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् ।
 अतीसारमृते लक्षं सावित्र्याः संयतोजवेत् ॥४०
 साकिन्यादिमृते चैवं जपेद्गुद्रं यथोचितम् ।
 विमुक्तातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥४१
 अस्पर्शं च मृतं काश्यं वेदपारायणं तथा ।
 सन्ध्याब्रह्मणं दद्याद्द्वान्तमाश्रित्य संस्थिते ॥४२
 पातित्वेन मृते कुट्टरात् प्राजापत्यानि पौडशा ।
 मृते चापत्यरहितं कृच्छ्राणां नवतिथ्यरेत् ॥४३
 निष्कत्रयमितस्वर्णं दद्याद्दस्रं ह्याहते ।
 कृपिना निहतं दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् ॥४४
 विसृष्टिकामृते स्यादु भोजयेद्य शतं द्विजान् ।
 विलभेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नचयले मृते ॥४५

केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ।
 एवं कृते विधानेन विद्व्यादौर्द्ध्वदैहिकम् ।
 ततः प्रेततत्यनिर्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा ॥४६
 दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः ।
 इतिशातातपप्रोक्तोविपाकः कर्मगामयम् ।
 शिष्याय शरभङ्गाय विनयात् परिपृच्छयत्वे ॥४७
 इति शातातपोवे कर्मविपाके अगतिप्रायश्चित्तं नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्ता चेयं शातातपस्मृतिः ।

—:०:—

समाप्तश्चार्यं धर्मशास्त्रस्य प्रथमो भागः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

अथ शुद्धा-शुद्धि-पत्रम् ।

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१	सृष्ट्युत्पत्ति	५	सृष्ट्युत्पत्ति
१३	मनुधीमा	१०	मनुधीमा
२	भुक्ते	१७	भुक्ते
८	पूजितं	१७	पूजितं
१६	अङ्गुष्ठ	१७	अङ्गुष्ठ
२	वुपवित्यु	१८	वुपवीत्यु
१६	आयुनान्	२३	आयुष्मान्
११	तिष्ठेन्माता	२४	तिष्ठेन्माता
२२	तेषान्तु	२४	तेषान्तु
१२	ण्यथर्षिवत्	२६	ण्यथर्षिवत्
३	तेष्वेव	३३	तेष्वेव
१४	पूर्व	३४	पूर्वं
११	कर्मणि	३६	कर्मण्य
१८	नाम्नी	३६	नाम्नी
६	शूद्रैव	३६	शूद्रैव
२२	माक्षणो	३६	माक्षो
१४	माक्षादिषु	३८	माक्षादिषु

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
११	संविशदा	३६	संविशदा
४	नार्य्यास्तु	४०	नार्य्यास्तु
१८	मोहाच्छाद्दे	४७	मोहाच्छाद्दे
६	छद्र	५१	छद्र
८	विप्रोऽस्य	५१	विप्रोऽस्य
११	दत्तमुप्र	५१	दत्तमुप्र
४	अग्नि	५३	अग्नि
८	अग्न्यभाव	५४	अग्न्यभावे
१६	पङ्कृतंश्च	५४	पङ्कृतंश्च
६	तच्छाद्दे	५५	तच्छाद्दे
१५	हविर्गुणा	५६	हविर्गुणाः
१७	यद्भुक्ते	५६	यद्भुक्ते
५	दैवे	५८	दैवे
१२	ब्राह्मणरतंस्तु	५८	ब्राह्मणास्तास्तु
१६	स्तां	५८	स्तां
१६	त्यन्ये	५८	त्यन्ये
८	चैवा	६०	चैवा
५	चतुर्थ	६२	चतुर्थ
११	दुख	६२	दुख
१३	स्व	६२	स्व
२१	प्राणने	६३	प्राणाने

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
३	वह्मात्रे	६४	वाह्मात्रे
८	राजातौ	६४	राजतौ
१२	स्वया	६६	स्वप्या
१८	दात्मतः	६८	दात्मनः
२२	निस्वने	७०	नि स्वने
१६	दत्त्वा	८२	दत्त्वा
१०	धर्मप्रदानं युरुपं	८३	धर्मप्रधानं पुरुषं
४	गुरुन्	८४	गुरुन्
६	दान्यूहं	८६	दात्यूहं
११	मांसस्स्यातः	८७	मांसस्यातः
२३	पित्तं	८७	पितृं
१७	भवत्	९२	भवेत्
२२	भर्तुं	९६	भर्तुः
७	पुष्पाणि	१०२	पुष्पाणि
१८	प्रपद्ये	१०२	प्रपद्ये
७	चान्येषु	१०३	चान्येषु
२	द्वेदान्	१०४	द्वेदान्
६	निरुप्येष्टि	१०४	निरुप्येष्टि
२१	कालमेव	१०४	कालमेव
२१	प्राहाद्	१०७	प्राहाद्
१४	शिष्टो.	१०८	शिष्टो

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
६	च्युत्वा	१०६	च्छ्रुत्वा
१५	निबोधतः	१०६	निबोधत
१४	चक्षुंषि	११०	चक्षूषि
२०	विनिया	११३	विनया
६	सव	११६	सव
१८	प्रकारस्थो	११६	प्राकारस्थो
५	तेस्य	११७	तेऽस्य
५	केयुं	११७	कुर्युं
१२	मायथा	११६	मायया
२१	प्रसह्यैत	११६	प्रसह्यतां
१	धमवणन	१२१	धर्मवर्णन
२	चमणाम्	१२२	चर्मणाम्
१२	वर्परय	१२२	वर्षस्य
२	कम	१२४	कम
१	धमवणन	१२७	धर्मवर्णन
५	खयम्	१२७	स्वयम्
८	सम्पूज	१२८	सम्पूजये
१५	कालेयुक्तं	१२८	कालयुक्तं
१७	वर्णन	१३०	वर्णनं
१७	द्वमं	१३२	द्वमं
१८	द्वम	१३२	द्वमं

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पद्याङ्गम्	शुद्धपाठः
४	पुरुषः	१३५	पुरुषः
१३	धमणां	१३५	धमणां
२३	कारणं	१३५	कारणं
१४	यावन्निनु	१३६	यावन्निदु
४	गवानृषे	१४०	गवानृते
१८	सरस्वतीम्	१४०	सरस्वतीम्
६	स्तेनऽन्यथा	१४४	स्तेनोऽन्यथा
२२	धनश्चेत्तु	१४५	धनश्चेत्तु
१०	व्यवहारं	१४६	व्यवहारं
६	च्छेयास्तु	१४७	च्छेयास्तु
१	४७	१४७	१४७
१७	प्राड	१४७	प्राड्
१२	धर्माय	१५०	धर्मायं
३	सम्प्रक्ष्यामि	१५२	सम्प्रवक्ष्यामि
२०	पशवो	१५२	पशवो
१२	द्वयोः	१५३	द्वयोः
१६	प्रभवो	१५५	प्रभवो
४	विधम्	१५६	विधम्
६	दुःखाय	१५७	दुःखाय
१६	भद्रयुगे	१५७	भद्रयुगे
२०	गौमयस्य	१६०	गौमयस्य

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२१	क्षीररयं	१६०	क्षीरस्य
२१	क्षत्रियरयं	१६१	क्षत्रियस्य
४	ह्रिसेत	१६२	ह्रिसेत
७	दंतु	१६२	दातु
८	सर्वस्य	१६५	सर्वस्य
५	मौण्ड्यनृच्छेतु	१६६	मौण्ड्यमृच्छेतु
१५	नेत्रा	१६६	नेतान्ना
६	प्रव्रजितो	१६८	प्रव्रजितो
६	वस्तरथ	१७३	वस्तथा
३	ददानीति	१७४	ददामीति
४	महीप्य	१७४	महिप्य
८	विधि	१७६	विधि
२२	उन्मं तं	१७६	उन्मत्तं
६	जजयति	१८२	जयति
५	कामज	१८३	कामजम
७	गूढो	१८४	गूढो
२१	येद्यस्मै	१८५	येद्यस्मै
५	यद्यस्य	१८७	यद्यस्य
१०	अध्य	१८७	अध्य
४	तुयं	१८८	तु
७	मुत्पन्न	१८८	मुत्पन्न

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	युतं	१६०	यूतं
११	तस्माद्यूतं	१६०	तस्ताद्यूतं
२१	हन्याद्विट्	१६०	हन्याद्विट्
१८	द्रव्याणां	१६५	द्रव्याणां
२०	भूल्य	१६५	भूल्य :
६	मन	१६६	मान .
६	प्रोप्य	१६८	प्रकोप्य
२३	साम्पति	१६८	शाम्पति
७	भृत्यान्नि	१६६	भृत्यान्नि
१६	तांतवस्य	१६६	तांतवस्य
११	विद्यादिमं	२०१	विद्यादिमं
१७	वर्णं	२०१	वर्णं
७	लोभ्येन	२०२	लोभ्येन.
११	स्मृतः	२०२	स्मृतः
१४	जनय	२०२	जनय
२३	स्वकर्मणां	२०२	स्वकर्मणां
२३	योगवी	२०३	योगवी
८	तिर्यग्जा	२०७	तिर्यग्जा
२०	निवर्त	२०७	निवर्त
६	योऽन्नमति	२१०	योऽन्नमति
१८	क्रियेते	२१०	क्रियेते .

पंक्ति:अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
७ निस्वेभ्यो	२१३	निःस्वेभ्यो
४ कुर्या	२१६	कुर्या
२३ शद्राणां	२१६	शूद्राणां
८ शुद्धधति	२१७	शुद्धधति
१६ तानु	२१८	ताऽनु
८ नवसेद्	२२०	निवसेद्
६ चजा	२२१	चेजा
१६ नवेदयेत्	२२३	निवेदयेत्
२१ कं छ्	२२६	कृच्छ्रं
१८ सुरापस्य	२२६	सुरापस्य
२३ कृच्छ्रा	२२७	कृच्छ्रा
२१ ज्ञातित्व	२२८	ज्ञातित्वे
१ गम्यागम्य	२२६	अगम्यागमन
१६ ज्ञाव्य	२२६	ज्ञाव्यु
७ संवत्स १	२३१	संवत्सरं यथा
६ कृच्छ्राति	२३२	कृच्छ्राति
६ निष्कृ	२३२	निष्कृ
१६ यतात्मानः	२३४	संयतात्मनः
१४ कृत्स्नो	२३७	कृत्स्नो
१६ मानस	२३८	मानसै
१ ३३८	२३८	२३८

पंक्ति	अशुद्धपाठ	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१०	मन्क्त	२४०	मन्वक्तं
१५	धर्मक्रिया	२४०	धर्मक्रिया
२०	सकृद्गम	२४४	सकृद्गमे
१५	स	२४७	स
२०	ममु	२४८	मनु
२३	वैस्वतं	२५२	वैवस्वतं
२	पुरस्कृत्य	२५३	पुरस्कृत्य
१८	रातिपु	२५३	रातिपु
६	मुच्यन्ते	२५७	मुच्यन्ते
११	वच	२५७	वच
४	स्मृतम्	२५८	स्मृतम्
१०	पैतामह	२५८	पैतामहं
३	दद्याद्यस्ते	२६०	दद्याद्यस्ते
१२	कृत	२६०	कृतं
१४	धनम्	२६०	धनम्
१३	पथयस्वथा	२६३	पथयस्वथा
१६	स्तिळा	२६३	स्तिळा
१७	हारेण	२६४	हारेण
१६	नोपभोगेन	२६४	नोपभोगेन
२१	आप्य	२६४	आप्या
५	याति	२६५	याति

पंक्ति:	अशुद्धपाठः -	पत्राङ्कम् -	शुद्धपाठः
७	मुक्तिरेव	२६५	भुक्तिरेव
१	२६	२६६	२६६
३	शास्त्रेषु	२६६	शास्त्रेषु
७	वृद्धि	२६६	वृद्धि
१७	तरतथा	२६७	तस्तथा
१६	पर्यये	२६७	पर्यये
८	लेख्यत	२६८	लेख्यतः
६	तिरतयोः	२६८	तिस्तयोः
३	हस्त	२६६	हस्त
३	प्राप्ति	२६६	प्राप्ति
६	स्मृतः	२६६	स्मृतः
१५	विधस्तत्र	२६६	विधस्तत्र
१४	वृद्धा	२७०	वृद्धा
४	आधर्य	२७१	आधर्य
१३	र्यच्छो	२७१	र्यदच्छो
१५	सिद्धि	२७१	सिद्धि
१०	वृद्ध	२७२	वृद्ध
८	विधं	२७४	विधं
२०	वर्षशते	२७४	वर्षशते
२२	साक्ष्ये	२७४	साक्ष्ये
१६	सर्व	२७६	सर्व
६	प्रन्यु	२७७	प्रन्यु

पंक्ति:	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	दावा	२७८	दात्रा
६	रमृतम्	२८१	स्मृतम्
१३	सुह	२८१	सुपह
१३	विश्वा	२८३	विश्वा
२	दत्वा	२८५	दत्वा
५	विमुच्यते	२८५	विमुच्यते
१५	स्वामिने	२८७	स्वामिने
३	स्वामिनः	२८८	स्वामिनः
५	मृतपे	२८८	मृतेपु
६	दप	२८०	दप
१३	तद्दिगुणं	२६०	तद्द्विगुणं
१०	वाह्य	२६१	वाह्य
१२	स्यात्	२६१	स्यात्
१२	तद्दिगुणं	२६१	तद्द्विगुणं
१३	सर्वबीजा	२६१	सर्वबीज
२	योगाद्	२६६	योगाद्
२०	ह्रीव	३००	ह्रीव
१६	स्वयं	३०३	स्वयं
१७	किल्बिपी	३०५	किल्बिपी
५	मेव	३१०	मेव
११	भर्तव्याः	३१०	भर्तव्याः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१३	दधां	३१०	दधां
१३	तद्धनान्	३११	तद्धनात्
१६	कुटुन्वार्थे	३११	कुटुम्बार्थे
१८	विनिर्णये	३११	विनिर्णये
१४	गड्	३१२	पड्
६	करस्य	३१३	करणस्य
१४	शास्त्रज्ञौ	३१३	शास्त्रज्ञै
१८	प्रसर्पेताम्	३१४	प्रसर्पताम्
२३	एव	३१४	एव
२२	प्रप्सु	३१७	प्रेप्सु
१६	तद्धृत्ति	३१६	तद्धृत्ति
७	प्रवर्तं	३२०	प्रवर्तं
२०	ब्राह्मो	३२०	ब्राह्मणो
२२	पूरुषः	३२३	पूरुषः
१४	स्युरन्	३२५	स्युस्त
१३	धर्मरतु	३२८	धर्मातु
१३	द्वत्रिंशत्	३२६	द्वात्रिंशत्
११	यरतु	३३२	यस्तु
१६	अत	३३२	अतः
३	विषयस्य	३३४	विषयस्य
११	विधीयते	३३४	विधीयते

पंक्ति.	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्.	शुद्धपाठः
१५	अभ्यस्य	३३६	ध्यभ्यस्य
१५	नैत्यकम्	३३६	नैत्यिकम्
२	जिज्ञाना	३३६	जिज्ञा
११	२	३४२	०
१२	०	३४२	२
२०	प्रायश्चित्ते	३४२	प्रायश्चित्ते
१६	तवव	३४४	तथैव
४	तस्यते	३४५	तस्य ते
६	दस्तु	३४६	दस्तु
६	मृषिभि	३५२	मृषिभि
१०	शौच	३५५	शौचं
१०	नाया	३५५	माया
२	नन्त	३५६	नान्त
१३	मवाप्नु	३५६	माप्नु
१४	धम्	३५७	धरम्
२०	सुवर्षसम	३५७	सुवर्षसम्
१३	भंसत्	३५८	भंसत्
१६	तदुचिष्टन्तु	३५६	तदुचिष्टन्तु
१४	सचेळ	३६०	सचैलः
१६	सृष्टता	३६०	संस्कृता
१८	यथानं	३६०	यथात्रं

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	कृचूड	३६१	कृतचूड
१०	दूद्ध	३६१	दूद्ध
१५	स्यात्	३६१	स्यात्
१८	पूर्वं	३६३	पूर्वं
२	यदि	३६७	यति
१८	काम	३६७	काम
१९	मन्त्रं	३६८	मन्त्रं
२०	पथ	३६८	पथ
२३	गन्धर्व	३६६	गन्धर्व
१७	स्वयं	३७०	स्वयं
१६	प्रारब्ध	३७०	प्रारब्ध
२२	कुच्छ	३७०	कुच्छ
११	पादाश्च	३७१	पादाश्च
१२	तथै	३७१	तथै
१४	द्विजोत्तमः	३७१	द्विजोत्तमः
२३	नाप	३७१	नाप
६	घातये	३७२	घातये
६	गोदोहने	३७३	गोदोहने
१७	वैभवेवं	३७५	वैभवेवं
११	नवतथ	३७८	नवतथ
१८	नधिका	३७६	नधिका
६	रात्री	३८१	रात्री

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
६	रेणु	३८१	रेणु
१	संहित	३८२	संहिता
१२	दुर्भिक्षे	३८२	दुर्भिक्षे
१४	पृथिवी	३८२	पृथिवी
३	वप	३८३	वप
२०	दी ते	३८४	दीमते
७	याव	३८५	याव
११	वर्ज्ज	३८८	वर्ज्ज
२	०	३८६	प्रथम
१०	कुव	३६७	कुवं
६	अन्यथा	३६६	अन्यथा
६	सिसृक्ष	४०१	सिसृक्षु
२३	पर्यङ्क	४०४	पर्यङ्क
१०	वश्यः	४०७	वैश्यः
१२	ताम्र	४११	ताम्र
२०	कार्पापण	४१३	कार्पापण
८	त्व	४१४	त्वे
१३	ब्रुव	४१४	ब्रुव
१६	कीत	४१७	कीत
१७	राजवि	४१७	राजवि
१३	सर्व	४१६	सर्व

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	दब्डं	४२१	दण्डं
८	चतु	४२६	चतुः
८	दशे	४२७	देशे
१४	हरता	४२७	हस्ता
२२	पुरुष	४२७	पुरुष
६	पश्चार्थ	४३३	पश्चार्थ
६	शूत्रा	४३६	शूद्रा
११	त्वक्ता	४४१	त्वक्त्वा
७	प्रायान्ते	४४२	त्रायन्ते
८	स्ताव	४४३	स्ताव
११	जीवं	४४४	जीवं
१७	वैश्यस्य	४४४	वैश्यस्य
४	प्रयाश्चित्तं	४४५	प्रायश्चित्तं
७	शुद्धति	४४५	शुद्धपति
३	कृतचूडे	४४६	कृतचूडे
१६	प्व	४४६	प्व
१३	रुमि	४४७	रुमि
२०	सप्टा	४४७	सप्टा
२३	कर्तणि	४४८	कर्तृणि
३	शुचिन	४४९	शुचिनं
१५	प्रभूताता	४५०	प्रभूतानां

पंक्ति	अशुद्धपाठ	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठ
१३	मत्त्वान्त	४५०	माचान्त
१३	नाम	४५३	नाम्
१४	हीनाङ्गीम्	४५३	हीनाङ्गीम्
५	पुरुषावक	४५४	पुरुषानेक
१६	सीमान्तो	४५६	सीमन्तो
१०	भव	४५७	भव
१८	नास्यामि	४५८	नास्यामि
१६	कुर्याति	४५८	कुर्याति
००	मुपेत्य	४५८	मुपेत्य
६	गुरोगुरौ	४५६	गुरोगुरौ
५	सप्ता	४६०	सप्ता
६	वर्तयन्ने	४६०	वर्तयन्नेक
१३	ब्रुपसे	४६०	ब्रुपवसे
६	व	४६१	वै
७	ब्रुया	४६१	ब्रुया
८	ब्रुया	४६१	ब्रुया
११	उनत्रिशो	४६१	त्रिशो
११	पञ्चमान	४६१	पञ्चमान्
११	फलदम्	४६२	फलदम्
७	विप्रस्य	४६३	विप्रस्य
१६	गुरो	४६३	गुरवो
६	ध्याय	४६४	ध्याय

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१४	पितृष्वसा	४६४	पितृष्वसा
१६	द्रम	४६८	द्रुम
३	णनु	४७२	णानु
२०	त्राय	४७५	प्राय
१०	वैष्णवे	४७६	वैष्णवे
१०	अष्टा	४७६	अष्ट
६	पञ्चा	४८०	पञ्चा
२२	सुद्धगतिः	४८१	सुद्धगति
७	त्राः	४८२	द्वाः
२०	फात्रं	४८२	कात्रं
१०	पर्युपितं	४८४	पर्युपितं
१०	असंस्कृतान्	४८५	असंस्कृतान्
६	वधास्या	४८७	वधास्या
१०	धम्मं	४८८	धम्मं
१६	आन्द्रा	४८८	आन्द्रा
१८	तद्वत्	४८८	तद्वत्
३	व्यपपोः	४८६	व्यपपोः
५	टत्ति	४९०	वृत्ति
१६	प्रहान्	४९०	महान्
११	सर्वपाप	४९२	सर्वपापा
१७	भूर्भुवः	४९२	भूर्भुवः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२	कृत्वस्त्व	४६३	कृत्वस्त्व
१०	रथश्च	४६४	रथन्त
२	समर्थं	४६५	समर्थ
१०	पार्श्वि	४६६	पार्श्वि
१७	प्रातरस्त्रा	४६६	प्रातश्चा
१४	स्तथा	४६७	स्तथा
१५	निव	४६७	निर्व
२	पूजनन	४६८	पूजन
११	शुशिरम्	४६९	शु(पि)शिरम्
१२	पुत्ति	४६९	पुत्ति
२१	निष्पून	५०१	निष्पूयत
८	तमो	५०२	तमोऽ
७	श्वाद्	५०३	श्वाद्
४	दुःखं	५०४	दुःखं
१३	तिसृ	५०४	तिसृ
२०	धम्मं	५०५	धम्मं
३	पर्युक्ष्य	५०६	पर्युक्ष्य
६	गृध्रै	५०८	गृध्रै
१६	तथैव	५१०	तथैव
१९	प्रगन्धि	५११	प्रगन्धि
१५	महात्मा	५१३	महात्म

पंक्तिः.	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम् :	शुद्धपाठः
२२	माचा	५१३	माचारा
१३	आपर्य्य	५१४	आपर्य्य
४	त्रिंश्च	५१५	त्रीश्च
१६	तैरु -	५१६	तैरु
७	धर्मं	५१७	धर्म
७	श्रैष्ठ्यं	५२०	श्रैष्ठ्यं
१	वण	५२१	वर्ण
२	सिद्धाथ.	५२२	सिद्धार्थ
१०	प्रशरतानि.	५२२	प्रशस्तानि
११	सात्र	५२५	मात्र
६	गोमय	५२६	गोमयो
२०	जलासयं	५२७	जलाशयं
१२	कुतम्	५२८	कृतम्
८	स्वरित	५३०	स्वस्ति
१२	स्वारती	५३०	स्वास्ती
८	क्षप्य	५३१	क्षय्य
१०	तरित	५३१	तस्ति
७	सव्य	५३२	सव्यं
७	माप्सो	५३३	माप्सो
१८	प्रयोद्दशोऽ	५३४	द्विनवतितमोऽ
६	यद्	५३७	यद्

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१७	केनतः	५३७	केतनः
२०	दुखा	५३८	दुःखा
२१	लभने	५३८	लाभेन
२१	महद्दुःख	५३८	महद्दुःख
७	चतुपष्टि	५३६	चतुःपष्टि
८	पाण्यो	५३६	पाण्योः
११	चत्वा	५३६	चत्वा
१३	द्विसप्ततिः	५३६	द्विसप्ततिः
७	स्थानानानि	५४०	स्थानानि
१७	अष्ट	५४०	सप्त
७	युरुपा	५४१	पुरुपा
११	त्वमेव	५४४	त्वमेव
१२	कान्ति	५४४	कान्तिः
१३	स्वधा	५४४	स्वधा
२२	शक्र	५४४	शक्रा
६	ने	५४६	वे
५	परायम्	५४७	परायणम्
१५	सूरभीणि	५५२	सुरभीणि
१	पापाना	५५७	पापानां
११	सप्त	५६०	सप्त
६	रगृष्टा	५६४	रगृष्टा

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पञ्चाङ्गम्	शुद्धपाठः
७	युताम्	५६७	संयुताम्
१६	वायुभूत	५६७	वायुभूतः
५	दूध्वं	५७०	दूध्वं
१	दिनचर्याकृत्यम्	५७१	दिनचर्याकृत्यम्
२२	वर्ष	५७१	वर्ष
१६	मध्यच्छे	५७२	मध्याह्ने
१७	भाष्या	५७३	भाष्या
१	स्मृति	५७४	स्मृतिः
३	प्रदाव्य	५७४	प्रदातव्य
५	धाम्ये	५७४	धाम्ये
१७	दिभाग	५७५	विभाग
१३	धम	५७६	धर्म
१६	सद्व्यामि	५७६	सद्व्यामि
१६	पाः	५७७	पानं
४	अत्म	५८०	आत्म
२३	भक्तुः	५८०	भक्तुः
३	त्यज्यं	५८२	त्याज्यं
४	धिधीयते	५८३	धिधीयते
५	तदद्वं	५८३	तदद्वं
१	दक्षस्मृतिः	५८४	दक्षस्मृतिः
६	विरोषतः	५८४	विरोषतः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	नासाप्र	५८५	नासाप्र
१२	प्यति	५८६	व्यति
१६	उक्त	५८६	उक्ता
१२	चतूर्णां	५८७	चतूर्णां
२१	मूर्खश्च	५८७	मूर्खश्च
८	चय्य	५८८	चय्य
१८	म	५८८	न
१६	एतत्रयं	५८८	एतत्रयं
२०	द्वैत	५८६	द्वैत
१३	कर्त्तव्यं	५६३	कर्त्तव्यं
८	साध	६०१	साध
२२	पुपा	६०२	पुष्पा
१२	रुद्रप	६०४	रुद्रजप
१२	कारय	६०४	कारये
५	क्षण	६०६	क्षणः
१८	गगान्	६०६	दधान्
१६	जीर्ण	६०७	जीर्ण
१६	दद्या	६०८	दद्या
६	कर्म	६०६	कर्म
१२	औदुम्बरी	६०६	औदुम्बरी
२१	वपु	६०६	वपु

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
३	विधानत	६१०	विधानतः
६	भदवान्	६१०	भेदवान्
५	शक्ति	६११	शक्तितः
१७	द्विजन्त्रने	६११	द्विजन्मने
१४	पुरुषसूक्तन	६१३	पुरुषसूक्तेन
२	कलसं	६१४	कलशां
२२	तिलपत्र	६१५	तिलपात्र
३	सहस्रकमलज्ञानं	६१६	सहस्र(कलशैः)कमलज्ञानं
५	भवे	६१६	भव
१४	प्रस्ता	६१६	प्रस्ता
२०	स्वदर्प	६१७	स्वदर्पां
७	कलसं	६१८	कलशां
२१	कलसां	६१८	कलशां
२१	द्वपभं	६१९	द्वुपभं

इति धर्मशास्त्रस्य प्रथमभागस्य यथा दृष्टिगतं
तच्छुद्धाशुद्धिपत्रम् ।